



HASANKEYF EYYÛBÎLERİ
(630-866/1232-1462)

Yusuf BALUKEN

Doktora Tezi
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
2016
Her hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Yusuf BALUKEN

HASANKEYF EYYÛBÎLERİ
(630-866/1232-1462)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

ERZURUM - 2016



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ



TEZ BEYAN FORMU

30/05/2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Hasankeyf Eyyübîleri" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

30/05/2016

Yusuf BALUKEN



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK danışmanlığında, Yusuf BALUKEN tarafından hazırlanan bu çalışma 30/05/2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Zeki YILDIRIM

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
HARİTALAR DİZİNİ	X
ŞEKİLLER DİZİNİ	XI
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XII
ÖNSÖZ.....	XIII

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE BOYUTLARI.....	1
II. YÖNTEM.....	2
III. PROBLEMLER.....	3
IV. KAYNAKLAR	6
A. Tarih Eserleri	6
B. İnşâ Mecmûaları	13
C. Arşiv Vesikaları	14
D. Biyografi Eserleri	15
E. Edebî Eserler	16
F. Seyahatnameler	17
G. Araştırmalar	18
V. TARİHİ COĞRAFYA	21
A. Hasankeyf	21
B. Si‘ird	29
C. Tûr Abdîn.....	31
D. Hazzo	32
VI. HASANKEYF VE ÇEVRESİNDE SİYASİ DURUM.....	33
A. Mardin Artukluları.....	33
B. Erzen Toganarslan Beyliği	35
C. Buhtî Aşireti.....	37
D. Zirkî Aşireti	38
E. Süleymânî Aşireti.....	38

F. Rûşekî Aşireti.....	39
G. Cûlamerg Aşireti	39
H. Muhallemî Aşireti.....	41
I. Becnevî Aşireti.....	41

BİRİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN SİYASİ TARİHİ

1.1. EYYÛBÎ HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE HASANKEYF	42
1.2. HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN KÖKENİ	44
1.3. HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	52
1.3.1. el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb (630-637/1232-1239)	54
1.3.2. el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh (637-647/1239-1249)	60
1.4. MOĞOL İSTİLÂSİ ALTINDA HASANKEYF EYYÛBÎLERİ.....	63
1.4.1. el-Meliku'l-Muvahhid Takiyeddîn Abdullâh (647-682/1249-1283)	64
1.4.2. el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Şâdî (682-700/1283-1300).....	70
1.4.3. el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir-i Sağır (700-701/1300-1301)	72
1.4.4. el-Meliku'z-Zâhir Bedreddîn Hasan (702-703/1302-1303)	73
1.4.5. el-Meliku's-Sâlih Selâhaddîn Yûsuf (703-726/1303-1326).....	80
1.4.5.1. el-Meliku's-Sâlih'in Babasının ve Amcasının İntikamını Alışı	82
1.4.5.2. Kürdlî Aşiretinin Aşayışı Bozmaları ve Bertaraf Edilmeleri	84
1.4.5.3. Mısır ve Şâm'daki Yönetim Sorununa Müdahale	87
1.4.5.4. İlhanlılarla İlişkiler	92
1.4.5.5. Hac Yolculuğu	93
1.5. MOĞOL BASKISINDAN KURTULUŞ.....	105
1.5.1. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed (727-736/1326-1336).....	105
1.5.1.1. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e Suikast Teşebbüsü.....	107
1.5.1.2. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in Evliliği	112
1.5.1.3. Meyyâfârikîn Şehrinin Artuklulardan Alınması.....	115
1.5.1.4. Meyyâfârikîn'in Zirkî Aşireti Kontrolüne Geçmesi	123
1.5.1.5. el-Melik Mucîreddîn'in Vefatı ve Kişiliği.....	124
1.5.2. el-Meliku'l-Eşref Muzaffereddîn Mûsâ (736-743/1336-1343).....	125
1.5.2.1. el-Meliku'l-Eşref'in Evliliği.....	125

1.5.2.2. Mihrânî Aşireti Sorunu	127
1.5.2.3. Erzen Hükümdarı İle Yaşanan Anlaşmazlıklar	131
1.5.2.4. Erzen Şehrinin Yakılıp Yıkılması.....	136
1.5.2.5. Si'ird'in Eyyûbîler Tarafından Ele Geçirilmesi	139
1.5.2.6. el-Meliku'l-Eşref'in Hastalığı ve Vefatı.....	144
1.5.2.7. el-Meliku'l-Eşref'in Kişiliği.....	144
1.5.3. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî (743-768/1343-1367)	145
1.5.3.1. Erzen Beyliğiyle İlişkiler	147
1.5.3.2. Buhtî Kürtlerinin İsyanı.....	156
1.5.3.3. Zirkî Aşiretinin Asayiş Bozmaları.....	163
1.5.3.4. Mûsul Türkmenleriyle Yaşanan Yayla Sorunu	165
1.5.3.5. Si'ird'de Otoritenin Yerleştirilmesi.....	170
1.5.3.6. Tûr Abdîn Patriklik Sorununa Müdahale	172
1.5.3.7. Şihâbeddîn Gâzî'nin Hastalığı ve Doğurduğu Yönetim Sorunları	173
1.5.3.8. Şihâbeddîn Gâzî'nin Vefatı	175
1.5.3.9. Şihâbeddîn Gâzî'nin Kişiliği	176
1.5.4. el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed (768-775/1367-1373).....	176
1.5.4.1. Emir Kodila es-Si'irdî İsyanı.....	177
1.5.4.2. Döğer Aşiretinin Sığınma Talebi.....	179
1.5.4.3. el-Meliku'l-Eşref'in Vefatı ve Kişiliği	182
1.5.5. el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Hasan (775-780/1373-1378)	183
1.5.5.1. Karakoyunlu Aşiretine Yardım.....	185
1.5.5.2. el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn'in Vefatı ve Kişiliği.....	186
1.6. HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN YÜKSELİŞ ÇAĞI.....	187
1.6.1. el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân (780-827/1378-1424).....	187
1.6.1.1. Kürt Aşiretlerinin Asayiş Sorunları	188
1.6.1.2. Timur İstilasası ve Hasankeyf Eyyûbîleri.....	190
1.6.1.3. Türkmenlerle Münasebetler	192
1.6.1.4. Yezidî ve Süryani Sorununa Müdahale	193
1.6.1.5. Memlüklerle Münasebetler	196
1.6.1.6. el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân Vefatı ve Kişiliği.....	198
1.6.2. el-Meliku'l-Eşref Şerefeddîn Ahmed (827-836/1424-1433)	198

1.6.2.1. Akkoyunlularla İlişkiler.....	198
1.6.2.2. el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in Vefatı ve Kişiliği	202
1.6.3. el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Halîl (836-856/1433-1452).....	203
1.6.3.1. Çağdaşlarıyla Siyasi İlişkileri	203
1.6.3.2. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in Vefatı ve Kişiliği.....	205
1.6.4. el-Meliku'l-Kâmil Şerefeddîn Ahmed (856-859/1452-1455).....	205
1.6.5. el-Meliku'l-Âdil Halef (859-866/1455-1461).....	209
1.6.6. el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn (866-866/1461-1462)	212
1.7. AKKOYUNLU İSTİLÂSI VE FETRET DÖNEMİ	214
1.8. OSMANLI HÂKİMİYETİ.....	218
1.8.1. Melik Halîl bin Melik Süleymân (921-930/1516-1524)	218
1.8.2. Melik Hüseyin bin Melik Halîl	230
1.8.3. Melik Süleymân bin Melik Halîl.....	230
1.8.4. Melik Muhammed bin Melik Halîl	231

İKİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN İDARİ VE EKONOMİK YAPISI

2.1. HÜKÜMDAR/MELİK	239
2.1.1. Hâkimiyet Alametleri	240
2.1.1.1. Lakab	240
2.1.1.2. Menşûr	242
2.1.1.3. Sikke	243
2.2. MERKEZ TEŞKİLATI.....	251
2.2.1. Saray ve Saray Görevlileri	251
2.2.1.1. Vezir	254
2.2.1.2. Üstâduddâr	256
2.2.1.3. Nâibu'l-Hizâne	257
2.2.1.4. Devâdâr.....	257
2.2.1.5. Taştdâr	258
2.2.1.6. Emir-i Âhûr.....	259
2.2.1.7. Çavuş	260
2.2.1.8. Nakîb.....	260

2.2.2. Divânlar	261
2.2.2.1 Divânu'l-İnşâ	261
2.2.2.2. Divânu'l-Ceyş.....	267
2.2.2.3. Divânu'l-Adl.....	270
2.3. TAŞRA TEŞKİLATI	272
2.3.1. İktâ.....	272
2.3.2. Nâiblik	273
Nâib-i Hâs	274
2.4. EKONOMİK HAYAT	274
2.4.1. Tarım ve Hayvancılık.....	275
2.4.2. Ticaret.....	276
2.4.3. Vergi.....	277

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASANKEYF EYYÛBÎLERİ DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

3.1. İLİM	281
3.1.1. Fıkıh.....	281
3.1.2. Tasavvuf	287
3.1.3. Tarih	291
3.1.4. Tıp	294
3.1.5. Astronomi.....	296
3.1.6. Edebiyat.....	297
3.1.7. Musiki.....	305
3.2. KÜTÜPHANELER.....	306
3.2.1. el-Meliku'l-Âdil Süleymân Kütüphanesi	306
3.3. VAKIFLAR	310
3.3.1. Camii ve Mescidler	311
3.3.2. Medreseler	312
3.3.3. Zâviyeler.....	313
3.3.3.1. İmam Abdullâh Zâviyesi	314
3.3.3.2. İmam Abdullâh Zâviyesi Vakfı	315
3.3.3.3. Şeyh Çoban Zâviyesi	317

3.3.4. Su Vakfı.....	318
3.4. MİMARİ	319
3.4.1. Kaleler	320
3.4.2. Saraylar ve Köşkler	323
3.4.3. Camiler	325
3.4.3.1. Şemseddîn bin Subeyh Camii.....	325
3.4.3.2. Kale/Ulu Camii.....	325
3.4.3.3. er-Rızâ Camii.....	327
3.4.3.4. Sultan Süleymân Camii	328
3.4.4. Mescidler	329
3.4.5. Medreseler	329
3.4.5.1. Şihâbiyye Medresesi.....	330
3.4.5.2. Âdiliyye/Fahriyye Medresesi.....	331
3.4.6. Su Sistemleri.....	331
3.4.7. Köprüler.....	334
3.4.8. Han ve Kervansaraylar	335
3.4.9. Hamamlar	335
3.4.10. Mağara Konutlar.....	336
3.4.11. Mezarlıklar	336
3.4.12. Yapı Teknikleri ve Malzemeleri.....	338
3.5. EĞLENCE	340
3.5.1. Çevgân.....	340
3.5.2. Av	341
SONUÇ.....	342
BİBLİYOGRAFYA	344
EKLER.....	360
EK-1 HASANKEYF EYYÛBÎLERİ’NİN HÛKÛMDARLIK SÛRELERİ	360
EK-2 HASANKEYF EYYÛBÎLERİ’NİN ŞECERESİ.....	362
ÖZGEÇMİŞ.....	363

ÖZET

DOKTORA TEZİ

HASANKEYF EYYÛBÎLERİ
(630-866/1232-1462)

Yusuf BALUKEN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

2016, 363 sayfa

Jüri: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ
Prof. Dr. Zeki YILDIRIM
Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ
Doç. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU

630-866/1232-1462 yılları arasında Hasankeyf'te hüküm süren Hasankeyf Eyyûbîlerinin hâkimiyet sahası; Siirt, Erzen ve Hazzo gibi yerleşim yerlerine kadar uzanmıştır. Sınırlı bir bölgede kurulmasına karşın yönetim anlayışı ve ürettiği medeniyet açısından Eyyûbî Devleti'nin doğudaki bir minyatürünü andıran Hasankeyf Eyyûbîleri ilk dönemlerinde İlhanlıların nüfuzu altında kalmışlardır. Kendi adlarına bastırdıkları sikkeler, hanedan yönetiminin meşruiyetini ortaya koyan unsurlardandır. Mısır Memlûk hükümdarlarıyla sıkı ilişkileri olan Hasankeyf Eyyûbîlerinin siyasî varlığı, 1462 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından sonlandırıldı.

Hasankeyf Eyyûbîleri devlet teşkilatı açısından kendilerinden önceki İslam devletlerinin yapısını korumuş ve onlardan devraldıkları kurumlara aynı şekilde işlerlik kazandırmışlardır. Bu hanedan iki buçuk asırdan fazla bir dönemde mimari şaheserler inşa ettiği gibi bilimsel faaliyetleri teşvik etmiştir. Bu çalışma, Hasankeyf Eyyûbîlerinin maddi ve manevi kültür mirasının ortaya çıkarılması açısından yaygın literatür için önem arz eder.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf Eyyûbîleri, İdari Teşkilat, Mimari, İlmî Faaliyetler, Nümizmatik.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

**AYYUBIDS OF HASANKEYF
(630-866/1232-1462)**

Yusuf BALUKEN

Advisor: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

2016, 375 Pages

**Jury: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ
Prof. Dr. Zeki YILDIRIM
Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ
Assoc. Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU**

The sovereignty region of Ayyubids of Hasankeyf that reigned between 630-866/1232-1462 was extended to some places like Siirt, Erzen and Hazzo. The Ayyubids of Hasankeyf, which seem to be a miniature of Ayyubid state at East in terms of administration intelligence and civilization, were under the influence of Ilkhanids at early stages, although it was settled in a restricted area. The minted coins by their names are the signs of the legitimacy of Ayyubids administration. The ruler of Aqqoyunids, Uzun Hasan, removed the political existence of Ayyubids of Hasankeyf, who had good relations with Mamluk Sultans, from the scene of history at 1462.

The Ayyubids of Hasankeyf preserved the state governance system of previous Islamic states and put all institutions into action in the same way that they inherited. This dynasty built the architectural masterpieces as well as encouraging producing scientific studies more than two and a half century. This study is very important for the relevant literature for bringing the tangible and intangible cultural heritage of the Ayyubids of Hasankeyf into light.

Keywords: The Ayyubids of Hasankeyf, Mamlukids, Administration Organization, Architectural Output, Scientific Activities, Numismatic.

KISALTMALAR DİZİNİ

A.DVNS.	: Bâb-1 Âsafî Dîvân-1 Hümayun
A.RSK.	: Bâb-1 Âlî Ruûs Kalemi Defteri
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: Çeviren
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
DV.	: Divan-1 Hümayun
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
KK	: Kuyûd-1 Kadîme Arşivi
Krş.	: Karşılaştırın
MH	: Mühimme
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
thk.	: Tahkik Eden
TKG	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü
tlk.	: Talik Eden
tsh.	: Tashih Eden
TSMA	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TS	: Topkapı Sarayı Müzesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
trans.	: Translation
vol.	: Volume
vr.	: Varak
yay.	: Yayınlayan

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1.1. Hasankeyf Eyyûbîlerinin Hâkimiyet Sahasını Gösteren Harita	361
---	-----



ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Hasankeyf Eyyûbîlerinin Şeceresi..... 362



FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto 1. el-Meliku's-Sâlih'in Âmid'de Bastırdığı Gümüş Sikke.....	244
Foto 2. el-Meliku's-Sâlih'in Âmid'de Bastırdığı Bronz Sikke	244
Foto 3. el-Meliku'l-Muvahhid'in Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke.....	245
Foto 4. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke	247
Foto 5. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke	248
Foto 6. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Hîzân'da Bastırdığı Gümüş Sikke.....	248
Foto 7. el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke	249
Foto 8. el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke	249
Foto 9. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke	250
Foto 10. el-Meliku'l-Âdil Halef'in Hasankeyf'te Bastırdığı Gümüş Sikke	250
Foto 11. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Mezar Sandukası	338

ÖNSÖZ

Ortaçağda kurulmuş İslam devletlerinden biri olan Eyyûbîler, İslam coğrafyasını ve medeniyetini derinden etkileyen Haçlı Seferleri ve Moğol İstilasası gibi iki önemli sorunla mücadele ettiler. Moğol İstilasası sonucu yıkılan Eyyûbî hanedanı mensuplarından Hamâ Eyyûbîleri, siyasî varlıklarını 742/1341 yılında yitirirken Hasankeyf Eyyûbîleri ise yürüttükleri denge siyaseti sayesinde Moğol hükümdarı Hülagü ve Timur'un istilalarından kurtularak 866/1462 yılına kadar varlıklarını korumayı başardılar.

Coğrafi olarak el-Cezîre havzasında yer alan Hasankeyf şehrinin, İslam Tarihi açısından önemi ancak burada üretilen maddi ve manevi kültür eserleri ile anlaşılabilir. Hasankeyf şehri ve çevresini iki asrı aşan bir süre idare eden Eyyûbîler için bu şehir, Mısır ve Şam bölgelerindeki etkinliklerini yitirdikten sonra sığınılacak bir yurt vazifesi gördü.

Hasankeyf ve çevresinde iki asırdan fazla bir süre hüküm sürmüş bu Eyyûbîlerin siyasi tarihi kadar kültür ve medeniyet tarihine ilişkin yeterince bilgi sahibi değiliz. Şehirdeki mimari eserler üzerine yapılmış araştırmalar bu dönemi kısmen aydınlatmakla birlikte daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardı. Hasankeyf Eyyûbîlerinin hakimiyet sahası, çevresindeki siyasi oluşumlarla ilişkileri, hanedan mensupları, üretilen maddi ve manevi kültür öğelerine ilişkin yürüttüğümüz çalışmalar sonucunda birçok veriye ulaşma imkanı bulduk. Henüz gün yüzüne çıkarılmamış kaynaklardan da yararlanarak Hasankeyf şehrinin söz konusu periyoddaki etkinlikleri ve geride bıraktıkları maddi ve manevi kültür unsurlarını ortaya koymaya çalıştık.

“Hasankeyf Eyyûbîleri” isimli çalışmamızın bir giriş kısmı ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, yaptığımız çalışmanın literatürdeki yeri ve öneminin yanısıra çalışma boyunca takip ettiğimiz yöntem ve konunun boyutlarını işledik. Bu kısımda çalışma boyunca yararlandığımız kaynaklar hakkında bilgi verdik. Kaynaklarımızı ait oldukları literatür türüne göre sınıflandırmaya özen gösterdik. Tarih eserleri, biyografik eserler, seyahatnameler, edebî eserler, inşâ mecmuaları, arşiv vesikaları ve bunlardan istifadeyi kolaylaştıran araştırmaların tanıtımına yer verdik. Ayrıca Hasankeyf şehri ve idarî olarak buraya bağlı yerleşim yerlerinin tarihî ve fizikî coğrafyasını ortaya koymaya çalıştık. Bu kısımda son olarak Hasankeyf Eyyûbîlerinin

hüküm sürdükleri dönemdeki siyasî ve sosyal vaziyeti anlamak için Hasankeyf'e komşu memleketlerdeki siyasî duruma ilişkin bilgiler sunduk.

Çalışmanın "Hasankeyf Eyyûbîlerinin Siyasi Tarihi" isimli birinci bölümünde Eyyûbî hanedanının kökeni ve bu konudaki tartışmaların yanısıra Hasankeyf'in kısa tarihçesi üzerinde durduk. Daha sonra Hasankeyf Eyyûbîlerinin ortaya çıkışları, ilk yöneticileri ve sonraki dönemlerdeki siyasî tarihleri üzerinde durduk. Bu bölümde Moğol hâkimiyetinin zayıfladığı süreç ve akabinde bağımsızlıklarını kazandıkları dönemin yanısıra yükseliş çağlarını yaşadıkları dönem hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalıştık. Burada verilen bilgiler yoğunluklu olarak siyasî münasebetlerle sınırlıdır. Bu bölümün son kısmında Hasankeyf Eyyûbîlerinin Akkoyunlular tarafından yıkılışları ve sonrasında Safevîlerin bölgeye hâkimiyetlerinden bahsettik. Bu bölümün sonunda Osmanlılar döneminde Eyyûbî hanedanı mensuplarının Hasankeyf ve başka yerlerdeki idareciliklerine dair malumat sunmaya çalıştık.

"Hasankeyf Eyyûbîlerinin İdari ve Ekonomik Yapısı" isimli ikinci bölümde Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki idarî teşkilat ve ekonomik yapıyı irdelemeye çalıştık. Bu alanda ulaşabildiğimiz bilgileri kendi içerisinde tasnif ederek ilgili oldukları bölümlerde işledik. Ekonomi ile ilgili başlıklarda malumat eksikliği başlıkların içeriğine olumsuz etkide bulunmuştur. Ancak idarî teşkilat konusunda müşahhas örneklerle bu bölümü zenginleştirmeye gayret ettik.

"Hasankeyf Eyyûbîleri Döneminde Kültür ve Medeniyet" isimli üçüncü bölümde Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki maddî ve manevî kültür eserlerine dair ayrıntılı bilgiler vermeye çalıştık. Öncelikli olarak bu dönemde yetişmiş ilim adamları ve ortaya koydukları eserlere ilişkin ayrıntılar sunduk. Daha sonra da bu dönemde kurulmuş eğitim kurumları, dinî ve sivil mimari eserlerine örnekler verdik. Bu mimari eserlerin inşasında uygulanan teknikler ve yapı malzemelerini bu bölümün sonunda kaydettik. Çalışmanın ekler kısmında konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla Hasankeyf Eyyûbî hanedanına mensup meliklerin hükümdarlık süreleri ve Hasankeyf Eyyûbîlerine ait soy kütüğüne yer verdik.

Yapımı devam eden Ilısu Barajı'nın tamamlanması halinde baraj gölü altında kalacak olan Hasankeyf'te mevcut sanat eserlerinin önemli bir kısmı Eyyûbîler dönemine aittir. Bu münasebetle yaptığımız çalışma kentin Eyyûbî dönemi tarihsel belleğinin gün yüzüne çıkmasına önemli katkılarda bulunacaktır. Bu uğurda yol

göstericiliği ve akademik desteği dolayısıyla başta danışman hocam Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK olmak üzere, çalışmamız boyunca periyodik olarak görüş ve yapıcı eleştirilerini paylaşma lütfunda bulunan Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ, Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN ve Prof. Dr. Zeki YILDIRIM hocalarıma minnettarım.

Erzurum-2016

Yusuf BALUKEN



GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE BOYUTLARI

Eyyûbî hanedanı mensuplarının Mısır ve Şam bölgelerinden sonra Hasankeyf ve civarını yaklaşık iki buçuk asır yönettiler. İslam dünyasındaki birçok hanedanın siyasî varlığının sona ermesine neden olan Moğol İstilasası'na karşı Eyyûbî hanedanı mensupları, Hasankeyf'teki siyasî varlıklarını sürdürmeyi başardılar. Hasankeyf merkez olmak üzere Si'ird, Tûr Abdîn ve civar yerlerde, siyasî alanda olduğu kadar yaptıkları imar faaliyetleri ve kültürel alanlarda sergiledikleri deneyimlerle dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir.

Bir yönüyle İslam şehir tarihi literatürü kapsamında değerlendirebilecek olan bu çalışmamızda, 630-866/1232-1462 tarihleri arasındaki zaman diliminde Hasankeyf bölgesinin tarihini çok yönlü olarak ortaya koymaya çalışacağız. Zira ülkemizde Hasankeyf ve çevresiyle ilgili arkeoloji ve sanat tarihi alanlarında çok sayıda akademik çalışmalar yapılmış olsa da şehir, tarih açısından gereği kadar araştırmalara konu olmamıştır. Bu çalışma Hasankeyf bölgesinde yaklaşık iki buçuk asır gibi bir süre idarecilik yapmış olan Eyyûbîler döneminin ele alınması şehir tarihinin karanlık kalan yönlerini önemli ölçüde aydınlatacaktır.

Çalışmamızda Eyyûbî hanedanının sadece siyasî tarihine ilişkin bilgilerle yetinmedik. Bu dönemin kültür ve medeniyeti üzerinde de durduk. Ayrıca hanedan mensuplarının siyasî etkinlikleri olmasa da sonraki yüzyıllardaki vaziyetlerine ilişkin bilgiler önem arz etmektedir. Böylece hanedanın çok yönlü olarak tanınması sağlanacaktır. Bu amaçla özellikle Osmanlı döneminde bu hanedan mensuplarının etkinlikleri ve istihdam edilmeleri bir başka açıdan önemlidir.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin İslam kültür ve medeniyetinin korunup sonraki kuşaklara aktarımında olumlu rol üstlendiklerini ve kıymetli hizmetler üstlendiklerini görmekteyiz. Şâfîliğin Hasankeyf ve civarında yayılmasının yanısıra Tasavvuf ilminin kıymet görmesi ve erbabının korunup desteklenmesi bu dönemde dikkat çekmektedir. Eyyûbî hanedanının Mısır ve Şam bölgesinde kurdukları medeniyetin bir bakıma minyatürü yine Eyyûbî hanedanı mensupları tarafından Hasankeyf'te icra edildi ve

gerek maddi ve gerek manevi unsurları itibariyle günümüze aktarıldı.

II. YÖNTEM

Araştırmamız için öncelikli olarak Eyyûbîler döneminde tutulmuş kayıtlardan yararlanmayı esas edindik. Bununla birlikte çağdaş olan diğer kaynaklardan da istifade ettik. Yararlandığımız bu eserleri kendi içlerinde ilgili oldukları literatür türlerine göre sınıflandırdıktan sonra kısaca tanıttık. Yazar ve eserlere ilişkin bilgi verirken ayrıntıya girmeden daha çok çalışmamız için hangi açılardan yararlandığımızı ifade ettik. Bu bölümdeki eserleri ele alırken kendi içlerinde müelliflerin yaşadıkları tarihleri dikkate alarak kronolojik sıraya uyarak tanıtmaya çalıştık.

Tarih eserleri kronoloji tespitinde işimizi kolaylaştıran en önemli kaynaklardır. Bu eserlerdeki tarihleri, zaman zaman ilgili diğer kaynaklarla da karşılaştırma yoluna gittik. Bu hususta biyografik nitelikteki eserler önemli işlevler gördü. Kaynaklarımız içerisinde yer alan şiir divanlarından istifade ederken buradaki tarihsel kayıtları tarih eserleriyle de karşılaştırarak kullanma yolunu tuttuk.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri sadece aktarma yoluna gitmekle kalmayıp kendi değerlendirmelerimizi de değişik açılardan sunmaya çalıştık. Bütüncül bir yöntemle, dönemi kendi şartları içerisinde ortaya koyarken okuyucuya ufuk açıcı yeni yaklaşımlar sunmayı amaçladık. Her ne kadar Hasankeyf ile ilgili yapılmış araştırmalar daha çok şehrin siyasî faaliyetlerini hedef alarak yapılmışsa da biz bilhassa kültür ve medeniyet alanlarına da değinerek bir bakıma sosyal tarih çalışması yapmaya gayret gösterdik.

Öncelikli olarak Hasankeyf Eyyûbîlerinin etki alanları olan tarihi coğrafyayı farklı dönemlere ait kaynaklarla karşılaştırmalı bir şekilde tanımlamaya çalıştık. Dolayısıyla çalışmamızda tasvirici olmanın yanında aynı zamanda karşılaştırmalı bir yöntem takip etmeye çalıştık.

Hasankeyf Eyyûbîleri VII/XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren el-Cezîre bölgesinde siyasî etkinlik sahibi oldular ve bu etkinlik IX/XV. yüzyılın ikinci yarısında kadar sürdü. İki aşırı aşkın bir süre buldukları bölgede öncelikli olarak siyasî etkinlik gösteren bu hanedan mensuplarının bu periyottaki faaliyetlerini ortaya koymak

açısından bu bölümde siyasi tarih üzerinde durmayı gerekli gördük. Öncelikli olarak Eyyübî hanedanının dayandığı köken üzerine klasik dönemde ve modern dönemde yapılan tartışmalar üzerinde durduktan sonra siyasi tarihi irdelemeye çalışacağız. Siyasi tarihi anlatırken tabii buldukları Moğolların egemenliği altında oldukları dönemin yanısıra bu bağımlılığın zayıfladığı ve nihayetinde bağımsızlıklarına kavuştukları dönemler üzerinden anlatmaya çalışacağız.

Çalışmamızın metnini inşa ederken kullandığımız bazı tekniklerden bahsetmek gerekir. Bağlı bulunduğumuz Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün yazım klavuzu esas alarak gerek makale ve gerek ansiklopedi maddelerine atıfta bulunurken cilt numarasını roma rakamı ile gösterdik. Sayıyı ise roma rakamından sonra taksim işaretinden sonra kaydettik. Tarihlendirme hususunda hicrî/miladî şeklinde bir tarz takip ettik. Metin içerisinde geçen müellif isimlerini harf-i tarif ile zikrederken dipnotlarda harf-i tarif olmaksızın kaydettik.

III. PROBLEMLER

Hasankeyf Eyyübîlerine dair mevcut kaynakların önemli bir kısmı henüz elyazması olarak arşivlerde ve kütüphanelerde durmaktadır. Bu kaynakların okunması ve edisyon kritik yapılması gerektiği için çalışmamızda karşılaştığımız en büyük problemlerindendi. Araştırma sürecinde yaptığımız çalışmalardan biri ulaştığımız elyazması kaynaklardan bir kısmının edisyon kritiği oldu. Bu kabilden olmak üzere ilgili eserlerin dünya kütüphanelerindeki el yazma eserlere dair yaptığımız araştırma sonucu ulaştığımız kaynakların olanaklar çerçevesinde bütün nüshalarına ulaşmaya çalıştık.

Araştırma esnasında yararlandığımız temel kaynaklarımızın önemli bir kısmı matbu iken bir kısmı da elyazması eserlerden oluşmaktaydı. Çalışmamız esnasında ulaşabildiğimiz elyazması eserleri barındıran kütüphanelerin kataloglarını tarayarak yaptığımız araştırmada Hasankeyf Eyyübîleri döneminde kaleme alınmış veyahut istinsah edilmiş çok sayıda elyazması esere ulaştık. Dolayısıyla çalışma süresinin önemli bir kısmını arşiv taramaları ve nüsha temini işgal etti.

Bu döneme ilişkin çalışma yaparken karşılaştığımız en önemli problemlerden

biri doğrudan bu dönemi elen alan kaynakların yokluğudur. Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde tutulan kayıtlardan günümüze ulaşanlar nispeten bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde çağdaş tarihçiler Hasankeyf Eyyûbîlerinden hemen hiç bahsetmemektedirler. Buna dair birçok neden ileri sürülebilir. Hasankeyf Eyyûbîlerine dair ilk çalışmalardan birini yapmış olan Muhammed Ahmed Dehmân, konuya dair bilgilerin çoğunun biyografik içerikte olmasına rağmen genel itibarla bu devlete ilişkin fikir verebilecek nitelikte olduğunu söyler. Daha sonra şöyle bir sorgulamaya girişir: *“Bu beyliğin kuruluş dönemine ilişkin bilgiler neden bu kadar azdır? Niçin ilk beş yönetici hakkında birşey bilinmiyor? En önemlisi de neden tarihçiler beyliğin yöneticilerinin biyografilerini ancak sekizinci hicrî yüzyıldan itibaren yazmağa başladılar? Bu beyliğin küçük oluşu ve zayıf oluşu en büyük etkendir. Bunun yanı sıra bu hanedan üyeleri Mısır ve Şam tahtına geçiş hakkına sahip sayılırlarken öte yandan Bahrî Memlükleri (Hasankeyf hükümdarlarının atası Tûrânşâh’ın Memlükleri) Eyyûbî tahtını gaspetmiş, haklarını yemiş, nankörlük etmiş ve yönetici olmalarına engel olmuş sayılırlar. Bundan ötürü Memlük dönemi tarihçilerinin Hasankeyf yöneticilerinden söz etmeğe cüret etmedikleri şeklindeki yorum akla uygundur. Nitekim Humus ve Hamâ Eyyûbî yöneticilerinin beylikleri Memlükler dönemi boyunca idarî olarak bağımsız kalabilmişlerdi. Zira onların Eyyûbî tahtında kanuni hiçbir bir hakları olmadığı gibi atalarından herhangi biri Dimaşk, Haleb veyahut Mısır gibi Eyyûbî topraklarındaki büyük başkentlerde yöneticilik de yapmış değil. Dolayısıyla bu üç şehrin yöneticisi olan Eyyûbî hanedanı üyeleri Bahri Memlükleri devletinde kuşku ve korku içinde oldukları gibi saldırıya geçip bu devletten öc almanın peşindeydiler. Bütün bu sayılan hususlar bizce Memlüklerin baskısından çekindikleri için tarihçileri Hasankeyf meliklerinden herhangi birinden söz etmeye engel nedenlerdir. Böylece Memlük devletinin yönetimi ülkede yerleşmiş olacak ve insanlar Eyyûbî dönemini unutacaklardı. Saltanat tahtı Bahrî Memlüklerinin elinden çıkıp Çerkes Memlüklerin eline geçince tarihçiler bu devletten söz edebilme ve Hasankeyf meliklerinin tarihini yazabilme olanağı buldular. Ancak tarih kitaplarının üslubu değişmiş ve sekizinci hicri asırdan itibaren âlimler, tıpkı İbn Hacer, es-Sehâvî ve İbnu’l-İmâd’ın yaptığı gibi ileri gelen kimselerin, melikler, emirler, tüccarlar ve diğer sınıflardan insanların*

biyografilerini anlatan kitaplara dönüşmüştür.”¹

Dehmân'ın ileri sürdüğü bu tez bir varsayıma dayanmaktadır. Zira Memlûk tarihçilerinin Hasankeyf Eyyûbîlerinden bahsetmemiş olmalarının en önemli nedenlerinden biri Moğol istilasî döneminde bu bölgeden sağlıklı bilgi alışverişinin mümkün olmayışıdır. Nitekim Hasankeyf Eyyûbîleri, Moğol istilasından kurtulmaya başladıkları dönemde Memlûk divanıyla yapılan yazışmalar aracılığıyla tarihçilerin kayıtları arasına girmeye başlamışlardır. Herşeyden öte Hasankeyf Eyyûbîlerinin yerel kalmış olması bu durumun en önemli nedenleri arasında sayılmalıdır. Dolayısıyla bu hanedan hakkında ancak Hasankeyf civarına dair kaleme alınmış kaynaklardan malumat bulabilmekteyiz. Bununla birlikte Hasankeyf Eyyûbîlerine dair kimi kayıtların Memlûk kaynaklarınca desteklenmemiş oluşu problemin bir başka boyutunu teşkil etmektedir.

Burada en büyük sorunlardan biri de Moğol istilasından Timur istilasına kadarki periyotta cereyan eden olaylara ilişkin elde mevcut kaynakların sunduğu bilgilerin saray tarihçiliğini yansıtan içerikte oluşudur. Mevzubahis dönemle ilgili alternatif mahiyette kaynaklara sahip olmadığımız için resmi kaynaklardaki bilgileri karşılaştırma yapma olanağından mahrumuz. Bu arada bir diğer sorun da kimi bölümlerde yalnızca tek kaynağa dayanarak malumat sunmak zorunda kalışımızdır.

Daha çok yazılı dökümanlara dayalı olarak yaptığımız bu çalışmada kısmen arkeolojik bulgu ve verilere de yer verdik. Hasankeyf sit alanında yapılan kazılar sonucunda ulaşılan materyaller müzelerde tasnife edilmemiş vaziyette bulunduğundan ötürü istifade imkanından mahrum kaldık. Ancak bütün bu eksikliklere rağmen eldeki dökümanlar ışığında kronolojik olarak işlenen bu materyalin kendi içerisinde bir mukayese yapmaya imkan verecek nitelikte olduğu kanaatindeyiz.

Bu çalışmada, Klasik İslam Tarihi kaynaklarının yanısıra konu ile ilgili çağdaş kaynaklar da dikkate alınmış, Süryani diliyle yazılmış kaynaklardan ve kısmen de İtalyanca dökümanlardan istifade edilmiştir. Bunlardan istifadeyi güçleştiren husus, söz konusu dillere vukufiyetimizin olmayışıdır. Bu eksikliği giderme noktasında yardım aldık. Ancak bu olumsuzluklara karşı konumuza ilişkin temel bütün eserlere ulaşmaya

¹ Muhammed Ahmed Dehmân, “Halkatun Mefkûdetun Min Silsileti't-Tarihi'l-İslâmî”, *Mecelletu'l-Mecme'i'l-İlmiyyi'l-Arabî*, XVI/1-2, Dimaşk Şubat 1941, 316-318.

çalıştık. Bu eserlerin orijinallerini görüp istifade etmeye gayret gösterdik. Bu açıdan çalışmamızın kaynak açısından doyurucu içerikte olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte bazı bölümlerde konuya ilişkin doğrudan bilgi sahibi olamadığımız için bu eksiklik metne de olumsuz yansımıştır. Ancak buna rağmen ulaştığımız kaynakların birçoğu el yazması halinde olup bir kısmı ilk defa gün yüzüne çıkarılmış ve literatüre dahil edilmiştir. Bu açıdan gelecekte bu konuya ilişkin yapılacak çalışmalara kaynaklık etmesi açısından bu eserlerin varlığı büyük bir önem arz etmektedir.

IV. KAYNAKLAR

Çalışmamız boyunca konumuza ilişkin gerek matbu gerek el yazması halinde olan tüm materyalleri tespit edip bunlara ulaşmaya gayret ettik. Bu hususta matbu olan eserlerden istifade ettiğimiz gibi el yazma eserlerin dijital kopyalarını almaya çalıştık. Tespit ettiğimiz el yazma eserlerin ulaşabildiğimiz bütün nüshalarını temin edip araştırmamızda kullandık. Bir eserin mümkün olduğunca en iyi nüshasını kullanmaya çalıştık. Tek nüsha olan eserlerin önce metnin kritik yaptık ve daha sonra çalışmamızda bu eserlerden istifade ettik.

Araştırmamızda çağdaş olmadığı halde konuyla ilgili Osmanlıca belgelere de başvurduk. Özellikle Osmanlılar döneminde tutulmuş arşiv vesikaları, çalışmanın eksik kalan kısımlarının tamamlanmasında önemli paya sahiptir. Bu meyanda İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vesikalar Hasankeyf Eyyûbîleri döneminden devralınmış vakıfların yanısıra X/XVI. yüzyıldaki idarî ve sosyal yapısının tespiti için zengin veriler sunmuştur.

A. Tarih Eserleri

Hasankeyf bölgesinin tarihi coğrafyası açısından en önemli kaynakların başında kuşkusuz İzzeddîn İbn Şeddâd'a (ö. 684/1285) ait *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-*

Şâm ve'l-Cezîre isimli eserin *el-Cezîre*'den bahseden üçüncü cildi² gelmektedir. el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh döneminde Hasankeyf yöresine gelen ve burada kaldığı süre içinde bizzat edindiği bilgileri kayıt altına almış olmasından ötürü konuyla ilgili ilk elden kaynak olmaktadır. Çalışmamızda Hasankeyf'in topografyasına ilişkin bu eserden istifade edilmiştir. Eserin içeriğinde şehrin fiziki yapısının yanısıra dönemin mimari eserleri ilgili de zengin kayıtlar yer alır.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk dönemi için birinci el kaynakların diğeri İbn Vâsıl el-Hamevî'ye (ö. 697/1298) ait *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* isimli Eyyûbî tarihidir. Konumuzla ilgili olarak sözkonusu eserin dördüncü³ ve altıncı⁴ ciltlerinden siyasî tarih kısmında yararlanılmıştır. Bununla birlikte eser Hasankeyf'in Eyyûbîler tarafından alınışı⁵ dışında konuya dair herhangi bir bilgi sunmamaktadır.

Memlük sultanı el-Nâsır Muhammed bin Kalâvun'un hizmetinde çalışan Ahmed bin Abdülvehhâb en-Nuveyrî (ö. 732/1332) tarafından kaleme alınmış olan *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* isimli eser⁶, Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk dönem tarihi ile ilgili en önemli kaynaklarımızdan birisidir. en-Nuveyrî, farklı ilimlerden bahsettiği bu ansiklopedik eserinde tarih ilmine ayırdığı bölümde Eyyûbîlerden de söz etmiş ve Hasankeyf Eyyûbî kolunun ilk dönem hükümdarlarından el-Meliku'l-Muvahhid ve çocukları ile ilgili başka hiçbir kaynakta bulunamayan nitelikte bilgiler sunmuştur. en-Nuveyrî bu bilgileri el-Meliku'l-Muvahhid'in oğlu *Ali el-Asğar* diye de bilinen Alâeddîn Ali'den aldığını kaydeder.

Alâeddîn Ali'nin yeğeni el-Meliku's-Sâlih, 703 yılı başlarında/Ağustos-Eylül 1303 tarihinde onun iki kardeşini katledince o da Hasankeyf'i terk ederek Mısır'a gelip yerleşti. el-Meliku'n-Nâsır Nâsireddîn Muhammed bin Kalâvun ayrıcalıklı iktalar vererek onu kendi sohbet halkasına aldı. 724/1323-1324 yılında Kâhire'de onunla

² İbn Şeddâd, İzzeddîn Muhammed b. Ali (ö. 684/1285), *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, III/1-2, thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Dımaşk 1978.

³ İbn Vâsıl el-Hamevî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (ö. 697), *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, thk. Hasaneyn Muhammed Rebî', Kâhire 1972.

⁴ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, VI, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 2004.

⁵ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 12-13, 16-18.

⁶ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, Ahmed bin Abdülvehhâb (ö. 732/1332), *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Necîb Mustafa Fevvâz ve Hikmet Keşlî Fevvâz, Beyrut 2004, XXIX, 261.

görüşen en-Nuveyrî'nin Alâeddîn Ali'den öğrendiğine göre, bu tarihte el-Meliku'l-Muvahhid'in çocuklarından hayatta kalan tek kişi oydu. Zira diğerleri kendi ecelleriyle veyahut katledilerek ölmüşlerdi⁷. en-Nuveyrî, Hasankeyf Eyyûbîleri ile ilgili bilgilerini doğrudan Hasankeyf Eyyûbî hanedanına mensup bir şahıstan alması hasebiyle konu ile ilgili önemli bir kaynak vazifesi görmektedir.

Memlûk dönemi tarihçilerinden İbn Aybek ed-Devâdârî'nin Eyyûbîlerin tarihine ayırdığı *ed-Durru'l-Matlûb fî Ahbâri Mulûki Benî Eyyûb* isimli eserinden⁸ özellikle Eyyûbîlerin kökenine dair nadir rivayet açısından önem arz etmektedir.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde el-Hasan bin İbrâhîm el-Münşî bin Abdullâh bin Muhammed el-Hısnî (ö. 822/1419-1420'den sonra) tarafından kaleme alınmış ve bu çalışmanın temel başvuru eseri olan *Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır*⁹ isimli eser, doğrudan Hasankeyf Eyyûbîleri tarihini konu edinmekte olup¹⁰ konumuza ilişkin en önemli kaynaktır.

Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen yazarın babası İbrâhîm, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Mûsâ döneminde inşâ kâtipliği yapıyordu¹¹. Bundan ötürü yazar *İbnu'l-Münşî el-Hısnî* diye de tanınır. Dedesi el-Hâc Abdullâh bin Muhammed el-Mâverdî ise Hasankeyf hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî'nin hizmetinde çalışıyordu¹².

İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır* isimli eserinden önce 13 Ramazan 821/14 Ekim 1418 günü *Gâyetu'l-Matlûb fî Tarihi Beyti Eyyûb*¹³ isimli eserinde Hasankeyf Eyyûbîlerine dair olayları daha ayrıntılı yazmıştı¹⁴. Eserini bitirdiği tarih olan 822/1419-1420 yılında yazar tuttuğu notları el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a arz etti.

⁷ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

⁸ İbn Aybek ed-Devâdârî, Ebûbekir bin Abdillâh (ö. 732/1332), *ed-Dürü'l-Matlûb fî Ahbâri Mulûki Benî Eyyûb*, thk. Saîd Abdulfettâh Aşûr, Kâhire 1972.

⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, el-Hasan bin İbrâhîm (ö. 822/1419-1420'den sonra), *Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır*, Österreichische Nationalbibliothek Wien, Cod. Mixt. 355. Bu eserin Viyana'daki elyazma nüshasının temininde yardımlarını esirgemeyen Mahmut Sarılı ve M. Fuad Öğün'e müteşekkirim.

¹⁰ Eserin günümüze ulaşan nüshasının Arapça ediyon kritiği ve Türkçe çevirisi Eyyüp Tanrıverdi ve Adnan Çevik tarafından yapılmış olmasına rağmen bugüne kadar henüz yayınlanmamıştır.

¹¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 102b.

¹² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 61b.

¹³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 51a.

¹⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 20a, 27b.

Yanlış ve eksik olan kısımları sultanın söylediği doğrultuda tashih ve ilave etti¹⁵. İbnu'l-Münşî bu eserini bir bakıma İbn Vâsil el-Hamevî'nin *Müferricu'l-Kurûb* isimli eserine 'Zeyl' olarak yazdığını ifade eder¹⁶.

Elimizdeki mevcut el yazma nüsha eksik olup 778/1376-1377 yılı olaylarıyla bitmektedir¹⁷. Eksik el yazması olarak günümüze ulaşan nüsha 14 Cemaziyelâhir 937/2 Şubat 1531 tarihinde Hızır bin Hızır el-Âmidî isimli bir müstensih¹⁸ tarafından istinsah edilmiştir¹⁹.

Eserin el-Meliku'l-Âdil Süleymân devrini konu edinen ikinci cildi günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte yazarın çağdaşı olan İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr bi Enbâi'l-Umr* isimli eserinde kayıp olan bu ikinci ciltten el-Meliku'l-Âdil Süleymân dönemi ile ilgili bazı pasajları alıntılamıştır. İbn Hacer el-Askalânî, 820/1417/1418 yılı civarında el-Hasan bin İbrâhîm el-Hısnî el-Münşî'nin bir Hasankeyf tarihi kaleme aldığı²⁰, bu eserin bir nüshasını kendisine gönderdiğini²¹ ve bu eserin rivayeti için müelliften icazet aldığı²² kaydeder.

¹⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, 40b-41a.

¹⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 22b.

¹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 110a.

¹⁸ Müstensihin kaydettiğine göre tam nesebi Hızır bin Hızır bin el-Hâc Hasan bin el-Hâc Muhammed bin el-Hâc Hasan bin İsmâil bin Hâcî Ali el-Âmidî şeklindedir. Kendi ifadesine göre 937/1530 yılında 50 yaşında olduğuna göre bu durumda 887/1482-1483 yılında doğmuş olduğunu kabul ettiğimiz Hızır bin Hızır'ın, el-Âmidî nisbesinden hareketle Âmid yani Diyarbakırlı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan istinsah ettiği veya tercüme ettiği eserlerden anladığımız kadarıyla müstensihin kendisi de tarih eserleriyle ilgilenmiş ve bu alanda yazılmış bazı eserleri istinsah etmişti. Sadece istinsahla yetinmeyen Hızır el-Âmidî, meşhur bir tarih eserinin tercümesini de yapmıştır. Nitekim Hızır el-Âmidî 12 Ramâzan 935/20 Mayıs 1529 tarihinde Bel'amî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş olan Taberî tarihini Farsça'dan tekrar Arapça'ya çevirmeye başlamıştı. Bu tercümeyle ait nüshalardan biri Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Or. 140 numarada ve diğeri de Princeton Üniversitesi Kütüphanesi 582 numarada kayıtlıdır. Leiden nüshasını 8 Rebî'ulâhir 937 (29 Kasım 1530) tarihinde tamamlayan müstensih, Princeton nüshasını ise 19 Receb 939/14 Şubat 1533 tarihinde tamamladığını mevzubahis nüshaların sonuna kaydetmiştir. Müstensih Hızır el-Âmidî'nin istinsah ettiği bir diğeri eser de Ebû Şâme el-Makdisî'nin *Kitabu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn* isimli eserdir. Berlin Şehir Kütüphanesi 9812 numarada kayıtlı bulunan bu eserin Eyyûbî Devleti'ni konu edinen ikinci cildini 18 Muharrem 938 (1 Eylül 1531) tarihinde istinsah etmişti.

¹⁹ Eserin el yazma nüshasının dil özellikleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Eyyüp Tanrıverdi, *İbnü'l-Emîr İbrâhîm el-Munşî'nin Hasankeyf Eyyubileri Tarihine Dair Nuzhatu'n-Nâzir ve Râhatu'l-Hâtir Adlı Eserinde İmla, Dil ve Üslup Özellikleri*, Diyarbakır 2009.

²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-Muessis li'l-Mu'cemi'l-Mufehris*, thk. Yûsuf Abdurrahmân Maraşlı, Beyrût 1994, III, 102.

²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr bi Ebnâi'l-Umr*, thk. Hasan Hubşî, Kâhire 2009, I, 83.

²² Sehâvî, Şemseddîn Ebu'l-Hayr Muhammed bin Abdurrahmân (ö. 902/1497), *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbni Hacer*, thk. İbrâhîm Bâces Abdulmecîd, Beyrût 1999, I, 231.

Bu eserde Hasankeyf Eyyûbîlerinin tarihleri öncelikli konuyu teşkil etmekle beraber dolaylı olarak Mardin Artukluları, Erzen Selçukluları, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Memlüklerin yanısıra bölgedeki Kürt ve Türkmen aşiretlerine dair bilgiler de mevcuttur. Mevzubahis devletlerin ve beyliklerin Hasankeyf Eyyûbîleri ile olan münasebetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Sonuç itibariyle tarihçinin mensubu olduğu bu aile, üç kuşak boyunca Hasankeyf Eyyûbîlerine hizmet etmesi İbnu'l-Münşî el-Hısnî'ye hanedanın tarihini yazmada avantaj sağlayan hususlardan biri olmuştur²³.

Hasankeyf Eyyûbîlerine çağdaş olan el-Makrîzî tarafından kaleme alınmış *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk* isimli eserde Hasankeyf Eyyûbîlerine dair başka kaynaklarda bulunmayan bir takım ayrıntılar mevcuttur²⁴.

Bu dönemin en önemli kaynakları arasında İbn Hacer el-Askalânî'nin eserlerini de saymak gerekir. Memlük hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Barsbây'ın 836/1432-1433 yılındaki Âmid seferine de katılmış olan²⁵ müellifin konuyla ilgili en önemli eseri *İnbâu'l-Gumr bi Enbâi'l-Umr*²⁶ isimli eseridir. Bu eserinde İbn Hacer el-Askalânî, Hasankeyf Eyyûbîlerine dair başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler aktarmaktadır. Zira o, Hasankeyf tarihçisi İbnu'l-Münşî tarafından kaleme alınmış olan *Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır* isimli eserin kayıp olan ikinci cildini müelliften aldığı yazılı icazet yoluyla elde etmiş²⁷ ve bu ciltten önemli pasajlar alıntılamıştır²⁸.

Hasankeyf Eyyûbîleri için başvurduğumuz en dikkat çekici ayrıntıları içeren kaynaklardan biri de, kuşkusuz '*Anonim İslam Tarihi*' diye isimlendirdiğimiz müellifi meçhul bir el yazmasıdır²⁹. Tespit edebildiğimiz tek nüshası Leibzig Kütüphanesi'nde bulunan, başı ve sonu eksik olan bu eserde müellif, Büyük Selçuklular, Artuklular,

²³ Eserin yazarı ve içeriği hakkında bkz. Ludger Ilisch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen*, Münster 1984, 12-17.

²⁴ Makrîzî, Takiyeddîn Ahmed bin Ali (ö. 845/1442), *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, thk. Saîd Abdulfettah Aşûr, Kâhire 1972, IV/2.

²⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 176.

²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr bi Ebnâi'l-Umr*, I-IV, thk. Hasan Hubşî, Kâhire 2009.

²⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 83.

²⁸ Söz konusu alıntılar için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 7, 107, 157-158, 180, 200, 239, 280, 291-292, 303-304, 419, 513.

²⁹ *Anonim İslam Tarihi*, Leibzig Universit t bibliothek, Volders 0654.

Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklerin³⁰ tarihinden söz etmektedir. Konuya dair kendisinden önce yazılmış eserlerin bir bakıma derlemesi mahiyetindeki bu eserin en özgün kısmı Hasankeyf Eyyûbîlerine dair olan kısmıdır³¹. Sayfa sayısı itibariyle az da olsa içerik açısından konumuza ilişkin ilginç ayrıntılar sunmaktadır. Başka hiçbir kaynakta bulunmayan bu ayrıntılara bakılınca müellifin Hasankeyf Eyyûbîlerine özel bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Kimliği hakkında bilgi sahibi olmadığımız bu meçhul müellif, halihazırda Hasankeyf'in Uzun Hasan'ın elinde olduğundan³² bahsettiğine göre o dönemde yaşamıştır. Takib ettiği tarih yazım tarzına bakarak da müellifin Memlûk ülkesinde yaşamış bir tarihçi olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak Basibrinalı Adday (ö. 1502)'ın *Vakayiname* isimli eseridir. Basibrinalı Adday³³ Bar Hebraeus'un Süryanca telif ettiği kilise tarihi³⁴ ve dünya tarihine³⁵ iki tane zeyl yazan Basibrinalı Adday, yıl esasına dayalı olarak Timur'un el-Cezîre'ye gelişinden başlayarak Karakoyunlu, Hasankeyf Eyyûbîleri ve Akkoyunlular döneminde el-Cezîre bölgesinde cereyan eden olayların yanısıra bu bölgedeki Süryani din adamlarının biyografilerini 1496 yılına kadar kayıt altına almıştır. Basibrinalı Adday'ın *Vakayiname*'si, Hasankeyf Eyyûbî hükümdarları döneminde cereyan etmiş olayların yanısıra Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının Tûr Abdîn bölgesindeki Süryani din adamlarıyla olan münasebetlerine ilişkin dikkat çekici bilgiler içermektedir.³⁶

Memlûk dönemi tarihçisi İbn Tağriberdî (ö. 874/1470) Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Halîl ile çağdaşı ve onunla aralarında dostluk bağı olduğunu, zaman zaman da mektuplaştıklarını kaydeder³⁷. İbn Tağriberdî'nin *en-*

³⁰ *Anonim İslam Tarihi*, Leibzig Universit tbibliothek, Vollers 0654, vr. 1a-6a, 6a-6b, 6b-21b, 21b-84a, 84a-96b.

³¹ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81a-84a.

³² *Anonim İslam Tarihi*, vr. 83b.

³³ İgnatyus Efrem Barsavm, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Târîhi'l-Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, yay. Gregoryus Yuhanna İbrâhîm, Haleb 2006, 453-454.

³⁴ Bar Hebraeus, *Chronicon Ecclesiasticum*, ed. Jean-Baptiste Abbeloos ve Thomas Josephus Lamy, Louvain 1874, II, 781-846; III, Louvain 1877, 493-564.

³⁵ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, trc. Kutlu Akalın, İstanbul 2015.

³⁶ Süryani diliyle kaleme alınan bu eserin ilgili bölümlerinin çevirisini yapma lütfunda bulunan Kutlu Akalın'a müteşekkirim.

³⁷ İbn Tağriberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 874/1470), *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Mustevfi Ba'de'l-Vâfi*, thk. Nebîl Muhammed Abdulazîz, Kâhire 1988, V, 235.

*Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*³⁸ ve Hasankeyf Eyyûbîlerinin son hükümdarlarından biri olan el-Meliku'l-Âdil Halef dönemi için bazı kayıtların bulunduğu *Havâdisu'd-Duhûr fî Meda'l-Eyyâm ve's-Şuhûr*³⁹ isimli 844-860/1441-1456 yılları arasını kapsayan eserleri de konumuz açısından önemlidirler.

Hasankeyf Eyyûbîleri için önemli kaynaklardan biri de Ebu'l-Berekât İzzeddîn Ahmed bin İbrâhîm bin Nasrullâh el-Kinânî'ye (ö. 876/1471) aittir. Ebu'l-Berekât İzzeddîn el-Kinânî'nin çalışmamız açısından en önemli eseri, kuşkusuz Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed'e ithaf ettiği *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb* isimli Eyyûbî tarihidir⁴⁰. Bu eser Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde yazılmış olmasına rağmen konumuza dair çok özet bilgiler içermektedir. el-Meliku'l-Âdil Süleymân ve el-Meliku'l-Eşref Ahmed dönemlerini yazarken bu eserden istifade edilmiştir.

es-Sehâvî tarafından kaleme alınan tarih eserleri içerisinde *et-Tıbru'l-Mesbûk*⁴¹ ve *ez-Zeylu't-Tâm 'alâ Duveli'l-İslâm*⁴² gibi eserlerde IX/XV. yüzyılda yaşamış Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarına dair bilgiler mevcuttur. Akkoyunlular dönemi için Hasankeyf Eyyûbîleriyle olan ilişkilerine dair Ebubekir-i Tihranî'nin eseri⁴³ bu dönemle ilgili kayıtlar içermektedir.

Hasankeyf Eyyûbîleri ilgili eserlerinde bilgi sahibi olduğumuz diğer müellifler ise Abdulbâsit ez-Zâhirî⁴⁴, İbn İyâs⁴⁵, Cenâbî⁴⁶, Müneccimbaşı⁴⁷, Murtazâ ez-Zebîdî⁴⁸

³⁸ İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Cemâleddîn Şeyyâl ve Fehîm Muhammed Çeltût, Kâhire 1972.

³⁹ İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 874/1470), *Havâdisu'd-Duhûr fî Meda'l-Eyyâm ve's-Şuhûr*, I-II, thk. Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn, Beyrût 1990.

⁴⁰ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, İzzeddîn Ahmed bin İbrâhîm (ö. 876/1471), *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb*, thk. Nazım Reşîd, Bağdad 1979. Müellif ve eseri için bkz. Sehâvî, *ez-Zeyl ala Ref'i'l-İsr ev Buğyetu'l-'Ulemâ ve'r-Ruvât*, thk. Cevdet Hilâl ve Muhammed Mahmûd Subh, Kâhire 1966, 12-41; Suyûtî, Celâleddîn, *Nazmu'l-'İkyân fî A'yânî'l-A'yân*, thk. Philip Hitti, Beyrût 1927, 31-32; Mustafa Cevâd, "Tevârîhu Mısrıyyetun Ağfâlun ve Ta'rîfun bi Müellifihâ", *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî*, Aded 2, 103-110.

⁴¹ Sehâvî, *et-Tıbru'l-Mesbûk fî Zeyli's-Sulûk*, thk. Necvâ Mustafa Kâmil ve Lebîbe İbrâhîm Mustafa, Kâhire 2007.

⁴² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, III, 103; Sehâvî, *ez-Zeylu't-Tâm 'alâ Duveli'l-İslâm li'z-Zehebî*, thk. Hasan İsmâil Muruvve, Beyrût 1997.

⁴³ Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2001.

⁴⁴ Abdulbâsit ez-Zâhirî, Zeyneddîn bin Halîl bin Şâhin (ö. 920/1514), *Neylu'l-Emel fî Zeyli'd-Duvel*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 2002.

⁴⁵ İbn İyâs, Muhammed bin Ahmed (ö. 930/1523), *Bedâyi'u'z-Zuhûr fî Vekâyi'i'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafa, Wiesbaden 1972.

gibi sonraki dönem tarihçileridir. Ancak bu müellifler kendilerinden önceki müelliflerin kaydettiklerini tekrarlamışlardır.

B. İnşâ Mecmûaları

İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1348) tarafından kaleme alınmış *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf* isimli eserde, Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk dönem meliklerinin Memlükler ile bağlarına dair bilgiler mevcuttur⁴⁹. Aynı tarz üzere İbn Nâzırı'l-Ceyş (ö. 786/1384), tarafından kaleme alınan *Teskîfu't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf* isimli eserde Hasankeyf Eyyûbîleri ile Memlükler arasındaki yazışmalara dair bilgiler mevcuttur⁵⁰.

Memlük döneminde Dîvânü'l-İnşâ görevlilerinden olan Kalkaşendî'nin 814/1412 yılında tamamladığı *Subhu'l-A'sâ fi Sînâ'ati'l-İnşâ*⁵¹ isimli eserinden özellikle devlet teşkilatı bölümünde istifade edilmiştir.

İbn Hicce el-Hamevî tarafından derlenen *Kahvetu'l-İnşâ*⁵² isimli eser, en önemli inşâ mecmuasıdır. Bu eserde el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından çağdaşı olan Memlük sultanlarına gönderilmiş mektuplar ve Memlük sultanlarının bunlara verdikleri cevapları içeren zengin inşâ örnekleri mevcuttur.

Memlükler döneminde derlendiği ihtimali ağır basan ve *Anonim İnşâ Mecmûası* diye isimlendirdiğimiz eser⁵³ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, el-Meliku'l-Kâmil Halîl ve el-Meliku'l-Âdil Halef ile Memlük sultanları arasında yapılmış yazışmalara dair

⁴⁶ Cenâbî, Mustafa bin Hasan (ö. 999/1590), *el-Hâfilu'l-Vasît ve'l-'Aylemu'z-Zâhiru'l-Muhît*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofa Bölümü, nr. 3033.

⁴⁷ Müneccimbaşı, Ahmed Dede (ö. 1702), *Câmi'u'd-Duvel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 2102.

⁴⁸ Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervîhu'l-Kulûb fi Zikri'l-Mulûk Beni Eyyûb*, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Beyrût 1983.

⁴⁹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahyâ (ö. 749/1348), *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, thk. Semûr ed-Durûbî, Ürdün/Mute 1992.

⁵⁰ İbn Nâzırı'l-Ceyş, Takiyeddîn Abdurrahmân bin Muhammed (ö. 786/1384), *Teskîfu't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, thk. Rudolf Vesely, Paris 1987; İbn Nâzırı'l-Ceyş, *Teskîfu't-Ta'rîf fi Mustalahi's-Şerîf*, Escorial Kütüphanesi, nr. Derenbourg 550 (Casiri 547).

⁵¹ Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed bin Abdullâh (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Sînâ'ati'l-İnşâ*, Kâhire 1914.

⁵² İbn Hicce el-Hamevî, Takiyeddîn Ebûbekir bin Ali (ö. 837/1434), *Kahvetu'l-İnşâ*, thk. Rudolf Vesely, Beyrût 2005.

⁵³ *Anonim İnşâ Mecmûası*, Paris Bibliotheque Nationale, nr. Arabe 4440.

yaklaşık 13 tane inşâ örneği içermektedir⁵⁴. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a ait mektuplar İbn Hicce'nin eserindekilerle aynıdır. Ancak el-Meliku'l-Kâmil Halîl ve el-Meliku'l-Âdil Halef'e ait olanlar sadece bu kaynakta mevcut olması açısından önemlidir.

el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed'den itibaren IX/XV. yüzyıla kadar Hasankeyf'te varlığını devam ettirmeyi başaran Eyyûbî hanedanının bu koluna ilişkin bilgiler veren es-Sehmâvî (ö. 868/1464) *es-Sağru'l-Bâsim fî Sinâ'ati'l-Kâtib ve'l-Kâtim* isimli eserinde⁵⁵ bu meliklere ait diplomatik yazışmalara dair bilgiler sunmaktadır.

C. Arşiv Vesikaları

Arşiv vesikaları arasında sayılan vakfiyelerden ulaşabildiğimiz önemli bir örnek teşkil eden İmam Abdullâh Türbesi'ne ait vakfiye, başvurduğumuz mühim belgelerden biridir⁵⁶. Mevzubahis vakfiyede verilen bilgilere göre türbenin imarı, burada konaklayanların ve burada vazife yapanların masraflarını karşılamak üzere çok sayıda yer vakıf olarak bu türbeye bağlanmıştır.

Çalışmamız esnasında başvurduğumuz arşiv vesikalarından Hasankeyf'e ait 972 tarihli *Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Hasankeyf*, Nefs-i Hasankeyf ve Nefs-i Si'ird şehirleri ile Savur, Tûr, Beşîrî ve Behmerd nahiyelerinin 1565 yılı tahrir kayıtlarını içermektedir⁵⁷. Hasankeyf şehir merkezi ve bağlı köylerin mirilivanın hassaları arasında olduğu kayıtlıdır⁵⁸.

Ramazan 974/Mart/Nisan 1567 tarihli '*Defter-i Evkâf Der Livâ-i Hasankeyf*' isimli defterde Hasankeyf Eyyûbîlerinden Osmanlılara devreden vakıflara ait bilgiler kayıt altına alınmıştır⁵⁹.

⁵⁴ Frédéric Bauden, "Les Relations Diplomatiques Entre Les Sultans Mamlouks Circassiens et Les Autres Pouvoirs du Dâr al-Islâm: l'apport du m ar. 4440 (BNF, Paris)", *Annales Islamologiques*, 41, (2007), 7-8.

⁵⁵ Sehmâvî, Şemseddîn Muhammed (ö. 868/1464), *es-Sağru'l-Bâsim fî Sinâ'ati'l-Kâtib ve'l-Kâtim*, thk. Eşref Muhammed Enes, Kâhire 2009.

⁵⁶ Mevzubahis vakfa ait Arapça vakfiyenin aslı 861 yılı Rebûlevvel ayının başlarında (Ocak 1457) düzenlenmiştir. Daha sonra ise bu nüsha üzerinde 950 yılı Muharrem ayında (Nisan/Mayıs 1543) yeni bir nüsha daha hazırlanmıştır. Vakfiyenin bu ikinci nüshası Kerem Serhatlı'nın şahsi koleksiyonundadır. Yararlanmamıza imkân verdiği için kendisine minnettarız.

⁵⁷ *972 Tarihli Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Hasankeyf*, Tapu Kadastro Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, nr. 96, 1a.

⁵⁸ *TKKA*, nr. 96, 2b.

⁵⁹ *Defter-i Evkâf Der Livâ-i Hasankeyf*, BOA, Evkâf Defteri, nr. 1122.

Bu vesikalar doğrudan Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde kayıt altına alınmamış olsalar bile mevzubahis döneme ilişkin mlumat içermesi açısından çalışmamızda önemli bir işlev görmüştür. Özellikle Hasankeyf'te Eyyûbîler döneminden kalma mimari eserlerin tespitinde bu vesikalardan çokça yararlanılmıştır.

D. Biyografi Eserleri

Hasankeyf Eyyûbîleri tarihinin en önemli kaynakları arasında kuşkusuz es-Sehâvî'nin eserleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle IX/XV. asır biyografilerine tahsis ettiği *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi*⁶⁰ isimli hacimli eser bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının biyografilerinin yanısıra bu dönemde Hasankeyfte hizmet etmiş devlet adamları ve ilim adamlarının yaşam öykülerine dair ayrıntılı kayıtlara da rastlamak mümkündür.

el-Makrîzî *Düreru'l-'Ukûdi'l-Ferîde fî Terâcimi'l-A'yâni'l-Müfîde* ismiyle kaleme aldığı eserinde⁶¹ XIV-XV. yüzyılda yaşamış Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının biyografilerine dair ayrıntılı bilgiler vermiştir.

İbn Tağrıberdî'nin konumuzla ilgili olan ve 862/1458 yılına kadar biyografilerden bahseden *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Mustevfi Ba'de'l-Vâfi*⁶² isimli eserlerinde Hasankeyf Eyyûbî hükümdarları el-Meliku'l-Âdil Süleymân, el-Meliku'l-Eşref Ahmed ve el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in biyografilerine dair bilgiler mevcuttur.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin biyografilerine dair eserinde müstakil bölüm ayıran müelliflerden biri de Şeref Hân-ı Bidlîsî'dir. 1597 yılında Farsça kaleme aldığı *Şerefnâme* isimli eserinde *'Hükkâm-ı Hısn-ı Keyfâ ki iştihâr dârend be Melikân'* yani *'Melikân Diye Ün Salmış Hasankeyf Yöneticileri* isimli başlık altında Hasankeyf Eyyûbîlerine müstakil bir bölüm ayırmış ve kuruluşundan eserin yazıldığı tarih olan 1597 yılına kadar Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının biyografilerine yer vermiştir⁶³.

⁶⁰ Sehâvî, Şemseddîn Ebu'l-Hayr Muhammed bin Abdurrahmân (ö. 902/1497), *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi*, Mektebetu'l-Kudsî, I-VIII, Kâhire 1354; IX-XII, Kâhire 1355.

⁶¹ Makrîzî, Takiyeddîn Ahmed bin Ali (ö. 845/1442), *Düreru'l-'Ukûdi'l-Ferîde fî Terâcimi'l-A'yâni'l-Müfîde*, thk. Mahmûd el-Celîlî, Beyrût 2002.

⁶² İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Mustevfi Ba'de'l-Vâfi*, thk. Nebîl Muhammed Abdülazîz, Kâhire 1984-1990.

⁶³ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, ed. V. Veliaminof Zernof, St. Petersburg, 1860, I, 149-161.

Şeref Hân-ı Bidlîsî bu eserinde Melik ünvanlarından ötürü ‘*Melikân*’ yani ‘*Melikler*’ diye isimlendirmiştir⁶⁴. Şeref Hân-ı Bidlîsî’nin eserinde yararlı ayrıntılar sunmakla birlikte özellikle birçok kronolojik hata yapılmıştır. Ancak Osmanlı hâkimiyeti dönemi için bu eser Hasankeyf Eyyûbîlerine dair birinci elden kaynak görevi görmektedir.

E. Edebî Eserler

Edebi eserlerin tarih çalışmalarında kaynaklığı problemlili bir usül olarak kabul edilmekle birlikte bu problemi aşmak için başvurduğumuz edebi eserleri tarih kitaplarıyla karşılaştırma yapıp buradaki bilgileri kontrol ettikten sonra kullandık. Bu eserlerden çoğunlukla hükümdarların biyografilerinin yazımında yararlandık.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından bazıları tarafından kaleme alınmış şiir divanları çalışmamızda yararlandığımız edebi eserlerin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Nitekim el-Meliku’l-Âdil Süleymân’ın altı bâb üzere telif ettiği şiir divanında gerek kendi yazdığı şiirler ve gerek de çağdaşları tarafından kendisine gönderilen şiirlere yer vermiştir⁶⁵. Bu eserde el-Meliku’l-Âdil Süleymân dönemine ait bazı tarihsel kayıtların yanısıra bu dönemde Hasankeyf hükümdarı ile münasebeti bulunan alimler ve şairlere ilişkin kayıtlar mevcuttur.

Edebi yönü güçlü, erdem sahibi biri olan el-Meliku’l-Eşref Ahmed aynı zamanda şair olup bir şiir divanı kaleme almıştı⁶⁶. 831/1427-1428 yılında el-Meliku’l-Eşref Ahmed divanından bir nüshayı Devâdâr Ergûn aracılığıyla Mısır’a göndermişti. Mısır âlimlerinden İbn Hacer el-Askalânî bu divana bir takriz yazmıştı⁶⁷. Bu eserde el-Meliku’l-Eşref Ahmed döneminde hanedan mensuplarının yazdıkları şiirlerin yanısıra bazı tarihsel olaylara ilişkin kayıtlar vardır.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından edebiyatla en fazla uğraşanlardan biri de

⁶⁴ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 149.

⁶⁵ Ebu’l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu’l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb*, 475-477. *Dîvân*’ın eksik bir yazma nüshası için bkz. Alphonse Mingana, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester 1934, 791-796. Bu eserin Manchester’deki nüshasının dijital kopyasının temininde yardımda bulunan Necmettin Bor’a minnettarım.

⁶⁶ el-Meliku’l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, Dâru’l-Kutubi’z-Zâhiriyye, 2/64. Bu eserin Kuveyt’te bulunan bir mikrofilminin temininde yardımlarını esirgemeyen Bessâm İzzeddîn ve Abdusselâm Yûsuf’a müteşekkirim.

⁶⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’ d-Durer*, II, 733.

kuşkusuz el-Meliku'l-Kâmil Halîl'dir. el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *ed-Dürri'l-Münedded min Nazmi'l-Halîl bin Ahmed* adıyla bir şiir divanı yazdı⁶⁸. Bu divanı ihtisar ederek birçok kitap vucuda getirdi. İbn Hacer el-Askalânî, el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in babasının Dîvân'ına takriz yazdığı gibi onun da divanına bir takriz yazmıştı⁶⁹. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in bu hacimli eserinde hükümdarın özel yaşamına ve yaptığı seyahatlerine ilişkin çok sayıda şiir mevcuttur.

Ali bin el-Müşerref el-Mârdînî, el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in hizmetinde bulunduğu süre içinde onun için birçok medhiyeler yazdı. Yazdığı şiirleri *İsbâtu'd-Delîl fî Sıfâti'l-Halîl* isimli eserde bir araya getirdi⁷⁰. el-Mârdînî bu eserde tamamen el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in hayatı ve o dönemdeki bazı tarihsel kayıtlara şiirlerinde yer vermiştir.

F. Seyahatnameler

IX/XVI. yüzyılda Hasankeyf bölgesinde Venedikli seyyahlara rastlamaktayız. Bunların bir kısmı, tüccar görünümü olsa da aslında Osmanlı-Safevî mücadelelerinde Venedik devleti lehine casusluk yapan kimselerdi. Venedikliler 1502 yılında Kıbrıs'ta ikamet eden Venedikli casus Constantine Laschari aracılığıyla Safevîlerin askeri durumu hakkında bilgi toplamıştır⁷¹.

Hasankeyf Eyyübîlerinin ihyâ teşebbüsleri ile ilgili en önemli kaynak kuşkusuz 1507 yılında Hasankeyf'e gelmiş olan meçhul bir Venedikli tüccarın eseridir.⁷²

⁶⁸ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *ed-Dürri'l-Münedded min Nazmi'l-Halîl bin Ahmed*, Berlin Kütüphanesi, nr. 7898/We 149.

⁶⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, II, 733-734.

⁷⁰ Ali bin el-Müşerref el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl fî Sıfâti'l-Halîl*, Paris Bibliothèque Nationale de France, Arabe 5058. Bu eserin diğer yazma nüshaları için bkz. British Museum, nr. Add. 7775 (A 626), Calcutta Asiatic Society 1145, Leyden Kütüphanesi, nr. Or. 14.603 (Ar. 4543).

⁷¹ Palmira Brummett, *Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdenizde Diplomasi*, çev. H. Nazlı Pişkin, İstanbul 2009, 87-88.

⁷² Ramusio, *Delle Navigazioni et Viaggi Nel Quale Si Contengono, Viaggio D'vn Mercante Che Ev Nella Persia*, Secondo Volume, Venetia 1583. Bu eserin ve Constantine Laschari isimli Venedikli casusun orijinal İtalyanca metinlerinin ilgili kısımlarının çevirisinde yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Luca Pizzocheri'ye müteşekkirim.

Ramusio'nun derlemesiyle bize ulaşan bu eserden özellikle Şâh İsmâ'îl'in Diyarbekir bölgesine hâkim oluşuna dair ilginç ayrıntılar vardır⁷³.

G. Araştırmalar

Ali Emîrî Hasankeyf Eyyûbîleri ile ilgili ilk çalışmaları yapan yakın dönem araştırmacılarından biridir. Ancak mevzubahis makalelerde konuya dair giriş mahiyetinde malumat sunar gibidir⁷⁴. Sonraki yıllarda yayınladığı çalışmalarında Ali Emîrî'nin kaydettiği, “*Tarihin alt tarafını ve Hasankeyf şehrine dair olan kitabeleri neşredecektim. Lakin bazı avarız hasebiyle azalıktan çekildim.*” şeklindeki ifadelerinden, konuyla ilgili çalışmalarını sürdürdüğünü ancak yayına dönüştüremediğini anlamaktayız⁷⁵.

Abdulgani Bulduk, 1919 yılı veya öncesinde kaleme aldığı *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi* isimli eserinde ‘*Cezîre, Diyârbekir, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyf Dâirelerinde Hükûmet Eden Eyyûbî Mülûku Ahdi*’⁷⁶ isimli bölümde Eyyûbîlerinin Hasankeyf, Meyyâfârikîn, Âmid ve Ahlât civarındaki siyasî tarihlerinden bahseder. Bu arada Âmid ve Hasankeyf şehirlerinde Eyyûbîler dönemine ait bazı yapıların üzerindeki kitabelere de yer verir. Hasankeyf Eyyûbîleri ile ilgili verdiği bilgiler kısmen doğru olsa da kronolojik hatalar mevcuttur.

Muhammed Ahmed Dehmân, Hasankeyf Eyyûbîlerine dair bir makale kaleme aldı⁷⁷. Sözkonusu çalışmasında müellif yaklaşık beş yıllık bir süre boyunca Eyyûbî Devleti ve beylikleri dönemi üzerine geniş araştırmalar yaptığını kaydeder. Daha sonra

⁷³ Krş. *The Travels of a Merchant in Persia, Travels to Tana and Persia*, Trans. William Thomas ve Eugene Armand Roy, Hakluyt Society London 1873.

⁷⁴ Nitekim bu konuyla ilgili olarak müstakil bir çalışma yaptığını şu kayıtlardan öğrenmekteyiz: “*Hasankeyf şehri için Hasankeyf Mülûk-i Eyyûbîyyesi namıyla bir tarih yazıyordu Bunun mukaddimesine ait bir kısmını bir sene kadar Osmanlı Tarih Encümeni azasından bulunduğum esnada encümen-i mezkûra ait mecmûanın 26. ve 28. numaralı nüshalarında neşrettim.*” Sözkonusu makaleler için bkz. Ali Emîrî, “Hasankeyf Eyyûbîyye Hükûmeti”, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, 5. Sene, No 26, 1 Haziran 1330/1914, İstanbul, 65-83; Ali Emîrî, “Hasankeyf Eyyûbîyye Hükûmeti” *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, 5. Sene, No 28, 1 Teşrîn-i Evvel, İstanbul 1332/1914, 223-233.

⁷⁵ Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi*, İstanbul 1918, 50.

⁷⁶ Abdulgani Bulduk (ö. 1951), *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, yay. Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, 63-73.

⁷⁷ Dehmân, 306-318.

Eyyûbîler ve Memlûkler dönemlerine ilişkin araştırmalar yaptığı esnada, Hasankeyf şehrinde kurulmuş ve yaklaşık 218 yıl varlığını sürdürmeyi başarmış bir beylikle karşılaştığını ifade eder. Bunca süre hüküm sürmüş bir beyliğin tarih kayıtlarına girmemiş olması veyahut da hiçbir yazar tarafından buna işaret edilmemesinin ancak bir yanlış ürünü olabileceğini düşünür⁷⁸.

Stanley Lane Pool, İslam devletlerine ilişkin hazırladığı eserinde⁷⁹ Eyyûbîlerden söz etmesine karşın Eyyûbîlerin Hasankeyf koluna yer vermezken E. de Zambaur, İslam devletlerine dair hazırladığı eserinde⁸⁰ Hasankeyf Eyyûbîlerini müstakil bir kol olarak kaydetmiş ve bu hanedan mensuplarından hükümdarlık yapanların listesini vermiştir. Modern dönem İslam tarihçilerinden Clifford Edmund Bosworth⁸¹ ve Şâkir Mustafa⁸², Zambaur'un verdiği bilgileri tekrar eder ve buna başka malumat eklemeler.

Claude Cahen, İbnu'l-Münşî el-Hısnî'nin eserine dayanarak VIII/XIV. yüzyılda Diyarbekir bölgesinin siyasî durumuna dair kaleme aldığı makalede⁸³ Hasankeyf Eyyûbîlerine dair malumat verir. Hasankeyf Eyyûbîlerine dair yapılmış çalışmalar müstakil olmaktan ziyade Hasankeyf tarihine ilişkin eserlerde bölümler şeklinde yer almıştır. Nitekim Ali Mıynat tarafından Hasankeyf'in ortaçağ tarihi hakkında hazırlanmış bir yüksek lisans çalışmasında⁸⁴ Hasankeyf'in ortaçağ siyasî tarihinin yanısıra şehrin fiziki yapısını incelemeye çalışmıştır. Hasankeyf Eyyûbîleri bu çalışmada bir bölüm olarak ele alınmıştır. Ali Mıynat daha sonra Hasankeyf Eyyûbîlerinin yıkılışına dair bir de makale kaleme almıştır⁸⁵.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin siyasî tarihine dair çalışmalardan biri de Ahmet Demir

⁷⁸ Dehmân, 306.

⁷⁹ Stanley Lane Pool, *Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company 1894, 74-79.

⁸⁰ E. de Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour l'Histoire de l'Islam*, Hanovre 1927, 99.

⁸¹ Clifford Edmund Bosworth, *Islamic Dynasties*, Edinburgh 1967, 60.

⁸² Şâkir Mustafa, *Mevsû'atu Duveli'l-Âlemi'l-İslâmî ve Ricâluhá*, Beyrût 1993, II, 723-724.

⁸³ Claude Cahen, "Contribution a l'histoire du Diyar Bakr au quatorzieme siecle", *Journal Asiatique*, CCXLIII (1955), 65-100.

⁸⁴ Ali Mıynat, *Bir Ortaçağ Kenti Hasankeyf*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2009.

⁸⁵ Ali Mıynat, "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, Aralık 2009, 47-68.

tarafından yapılmıştır⁸⁶. Hasankeyf Eyyûbî meliklerinin Memlûklerle olan ilişkilerine dair bir çalışma Altan Çetin tarafından kaleme alınmıştır⁸⁷. Aynı konuda Zirâr Sıddîk Tefîk, Hasankeyf Eyyûbîlerinin IX/XV. yüzyıllardaki siyasî etkinliklerini ve komşuları Memlûklülerle olan ilişkilerine dair bir makale⁸⁸ kaleme aldı. Hasankeyf şehrine dair Gerhard Vath⁸⁹, Burhan Zengin⁹⁰, Sîpan Hasan Ali Bingilî⁹¹ Adnan Çevik⁹² gibi araştırmacılar çok yönlü monografik çalışmalar yapmıştır. Eyyûbîlerin devlet teşkilatına dair ayrıntılı bir çalışma Ayşe Dudu Kuşçu tarafından yapılmıştır.⁹³ Bu eserden özellikle saray görevlileri bölümünde istifade ettik.

Hasankeyf'teki Eyyûbîler dönemine ait mimari eserler hakkında yapılan çalışmalar arasında Hüseyin Yurttaş⁹⁴ tarafından hazırlanmış çalışma en kapsamlı eser olup çalışmamızda çokça istifade ettik. Öte yandan Oluş Arık⁹⁵ tarafından hazırlanan çalışmada Hasankeyf'teki mimari eserlerin sanatsal değerlerini ortaya koyması itibariyle önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Albert Gabriel⁹⁶ Thomas A. Sinclair⁹⁷ Michael Meinecke⁹⁸ tarafından yapılan çalışmalar da başvurulacak kaynaklar arasında yer almıştır.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin bastığı sikkelere dair Ahmed Tevhid tarafından yapılmış çalışma⁹⁹ bu alandaki ilk araştırmalardandır. Paul Balog'un Eyyûbî sikkelerine

⁸⁶ Ahmet Demir, "Eyyûbîler Devrinde Hasankeyf", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, I, 393-416.

⁸⁷ Altan Çetin, "Hisn Keyfa Eyyubi Meliklerinin Memlûklerle İlişkilerine Dair Bazı Notlar", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, I, 364-372.

⁸⁸ Zirâr Sıddîk Tefîk, "Eyyûbiyyetu Hisn Keyfâ, Dirâsetun an Ahvâliha ve Alâkâtuha's-Siyâsiyye Hilâle'l-Karni't-Tâsi'i'l-Hicrî el-Hâmis Aşere el-Mîlâdî" *Mecelletu Câmi'ati Duhok*, Mucelled V, Aded 1, Duhok 2002, 95-111.

⁸⁹ Gerhard Vath, *Hasankeyf am Tigris Stiller Untergang einer Stadt in Kurdistan*, Berlin 1992.

⁹⁰ Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001.

⁹¹ Sîpan Hasan Ali Bingilî, *Hisnu Keyfâ Dirâsetun fî Târîhiha's-Siyâsiyyi ve'l-Hadâriyyi 1200-1300*, Erbil 2005.

⁹² Adnan Çevik, *Hasankeyf Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent*, Ankara 2012.

⁹³ Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Ankara 2013.

⁹⁴ Hüseyin Yurttaş, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), I-II, Erzurum 1991.

⁹⁵ Oluş Arık, *Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, İstanbul 2003.

⁹⁶ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, trc. İdil Çetin, Ankara 2014, 65-87, 250-253.

⁹⁷ T. A. Sinclair, *Eastern Turkey An Architectural and Archaeological Survey*, III, London 1989.

⁹⁸ Michael Meinecke, "Hasankeyf/Hisn Kaifa on the Tigris: A Regional Center on the Crossroad of Foreign Influence", *Patterns of Stylistic Change in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists*, New York, 1996, 55-87.

⁹⁹ Ahmed Tewhid, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keïfa", *Procès-Verbaux et Mémoires du Congrès International de Numismatique et d'Art de la Médaille Contemporaine*, Bruxelles 1910, 493-505.

dair yaptığı çalışmada¹⁰⁰ Hasankeyf Eyyûbîleri tarafından basılmış sikkelerden bahseder. Öte yandan Johann Christoph Hinrichs¹⁰¹ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk ve Şerafettin Erel'in¹⁰² Hasankeyf Eyyûbîlerinin nümizmatğine dair yaptıkları çalışmalar¹⁰³ bu alanda önemli boşluğu doldurmaktadır.

V. TARİHÎ COĞRAFYA

Hasankeyf Eyyûbîlerinin kurulduğu ve hakimiyetlerini kurdukları coğrafya konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. Zira bu devletin kurulduğu coğrafyanın yerleşim açısından uygunluğu ve hakimiyet kurmaya imkan tanıyan olanakları iyi bilindiği vakit tarihi hadiseler daha sağlıklı ve iyi anlaşılacaktır kanısındayız. Dolayısıyla bu bölümde tarihi coğrafya üzerinde durarak Hasankeyf'in yanısıra Si'ird, Tûr Abdîn ve Hazzo gibi şehirlerine ilişkin bilgiler sunacağız.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin tarihsel olarak etkinlik gösterdiği coğrafya, başta Hasankeyf şehri olmak üzere Si'ird kasabasının yanısıra Tûr Abdîn, Hazzo ve Beşîrî nahiyeleriydi¹⁰⁴.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Hasankeyf, el-Cezîre'den Anadolu'ya ve Doğu'dan Batı'ya geçiş güzergahlarından biri üzerinde bulunmaktadır. Bu konumu onu, tarih boyunca özel kılmış insanlık için vazgeçilmez yerleşim yerlerinden biri yapmıştır. Diğer taraftan da Dicle Nehri'nin kıyısında yer alması Hasankeyf'e ayrı bir önem katmıştır¹⁰⁵.

A. Hasankeyf

Eyyûbîlerin bu bölgede kurulan kolunun idare mezkezi ve hükümdarın yerleşik olarak yaşadığı şehir olan Hasankeyf sırasıyla Roma, Bizans, İslam Fethi ve

¹⁰⁰ Paul Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, London 1980.

¹⁰¹ Johann-Christoph Hinrichs, "Hısn Keyf Eyyubilerinden el-Muvahhid Abdullâh'ın İlhan Hülagü ve Abaka ile Müşterek Darbolunmuş İki Sikkesi", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, No 39/40, İstanbul 2003, 52-57.

¹⁰² Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, İstanbul 1967, 1-7.

¹⁰³ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, "Die in Hisnkeyfâ geprägten Einzelmünzen der Eyyubi", *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics London September 1986*, London 1986, 459-464.

¹⁰⁴ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 152.

¹⁰⁵ Çevik, *Hasankeyf*, 13.

Hamdânîlerin hakimiyeti ile yüz yüze kaldıktan sonra Mervânîler ve Artuklulara da başkentlik yapmıştır. Şehir bu özelliğini Eyyûbîler döneminde de sürdürmüştür. En bayındır olduğu dönem olan Eyyûbîler döneminden sonra Akkoyunlular şehre hakim olmuştur. Coğrafi keşiflerle birlikte ticaret yollarının güzergahı değişmiş ve Hasankeyf her geçen gün gerileyerek küçük bir kasabaya dönüşmüştür. Şehrin nüfusu azalmış ve mimari yapıların çoğunluğu bakımsızlıktan harap bir hal almıştır. XX. Yüzyılın başlarına geldiğimizde ise bir harabeye dönmüştü¹⁰⁶. Dolayısıyla Hasankeyf şehrinin en parlak dönemi olan Eyyûbîler dönemi her açıdan önemlidir.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin kurulduğu ve idare edildiği Hasankeyf şehrinin adı İslam tarih literatüründe adı, *Hısnu Keyfâ* حصن كيفا şeklinde geçen şehrin adı, *Hısnu Keyf*, *Re'su'l-Gûl* gibi farklı isimlerle kaydedilmiştir¹⁰⁷.

İlk dönem İslam tarihçilerinden Vâkidî, Hasankeyf'i *Hısnu Legûb* adı altında zikreder ve bu şehrin geniş bir yüzeye sahip, yüksekçe ve sarp bir dağın üstüne kurulmuş olduğunu kaydeder. Her ne kadar kalenin Hısnu Legûb diye isimlendirildiğini söylese de çoğu zaman yöneticisi Nâtilon bin Keyfâ bin Ayirbos adına nisbetle bilindiğini kaydeder¹⁰⁸. Şeref Hân-ı Bidlîsî de bunu teyid eder ve *Keyfâ bin Tâlûn* isimli biri tarafından kurulduğu için kalenin *Hısnu Keyfâ* diye isimlendirildiğini söyler¹⁰⁹.

Hasankeyf şehrinin adına ilişkin yapılan farklı değerlendirmelerden bir diğerine göre Acemce olan bu yerin adınının *Hısnu Keybâ* şeklinde telaffuz edildiği¹¹⁰ ve Ermenice kökenli olduğu kaydedilir¹¹¹.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin saray tarihçisi olan İbnu'l-Münşî el-Hısnî'nin kayıtlarına göre ise Allâh Teâlâ'nın, çevresindeki dağlardan ayrı olarak yüce ve heybetli

¹⁰⁶ Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 364-368.

¹⁰⁷ Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, Ankara 2009, I, 338; Ebûbekir Feyzî bin Seyyid Abdurrahmân, *Hülâsa-i Ahvâl-i Memâlik-i Devlet-i Âl-i Osmân*, Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. 782, vr. 56a; Ali Sâib, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye*, Kostantiniyye 1304, 352; Ambrosio Bembo, *The Travels and Journal of Ambrosio Bembo (1671-1675)*, trc. Clara Bargellini, Ed. Anthony Welch, London 2007, 106-107.

¹⁰⁸ Vâkidî, Muhammed bin Ömer (ö. 207/823), *Târîhu Futûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyârbekir ve'l-İrâk*, thk. Abdulazîz Feyyâz Harfûş, Dımaşk 1996, 197.

¹⁰⁹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 152.

¹¹⁰ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm bin Muhammed (ö. 563/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân bin Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Kâhire 1980, IV, 154.

¹¹¹ Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1129), *Mu'cemu'l-Buldân*, Ed. Ferdinand Wüstenfeld, Leibzig 1867, II, 277.

bir surette yarattığı Hasankeyf şehrinin etrafını birçok dağlar, mağaralar, vadiler ve kanyonlar çevrelemiştir. Bir kaleyi andırdığı için de şehir *Hısnu Keyfâ* diye adlandırılmıştır¹¹².

Sonraki yüzyıllarda şehre hâkim olan unsurlar bu adı kendi dillerine uygun bir formata dönüştürmüşlerdir. Nitekim Hasankeyf adının fonetiği ile ilgili olarak İbnu'l-Hanbelî (ö. 971/1563-1564), *Hısnu Keyf* şeklindeki telaffuzun yanlış olduğunu doğrusunun *Hısnu Keyfâ* şeklinde olması gerektiğini kaydeder¹¹³.

Öte yandan X/XVI. yüzyıl tarihçisi Şeref Hân ise *Hasankeyf* adının kökenine ve etimolojisine ilişkin folklorik bir öykü kaydeder. Bu öyküye göre Hasankeyf Kalesi'ni inşâ eden Eyyûbî hükümdarı Arap ileri gelenlerinden Hasan isimli birini tutuklamış ve kaledeki zindana atmıştı. Hasan'ın tutukluluk süresi uzadı. Hasan kale yöneticisine bir isteğini iletmek için fırsat bulamıyordu. Yönetici Hasan'ın ölüm emrini vermişti. Bunun üzerine Hasan birini kale yöneticisinin yanına gönderdi ve ölümle pençeleştiğini bildirdikten sonra melikten son bir istekte bulundu. Kısa bir süreliğine de olsa zindandan çıkarılmasını ve Mâdiyân isimli atının hünerlerini kale meydanında hükümdara sergilemesi için bir saatliğine kendisine izin verilmesini istedi. Hükümdar Hasan'a izin verdi ve Mâdiyân'ı hazırlayıp meydana getirdiler. Hasan atına bindi ve atını sürdü. Çevikliğini ve atılganlığını hükümdara sergiledikten sonra aniden atını mahmuzlayıp 150 arşın yüksekliğindeki kale burcunun üzerinden Dicle Nehri'ne atladı. Nehre düşen atın karnı parçalandı. Hasan ise yüzerek sudan çıktı. Hasan hükümdarın gözleri önünde kaybolup gidince etraftakiler '*Hasan Keyf*' yani '*Hasan nasılsın?*' diye feryad ettiler. İlginç bir şekilde kalenin adı Hasankeyf diye kaldı¹¹⁴.

Kâtip Çelebî'nin kaydettiğine göre ise bu şehri Hasankeyf beylerinin ilki olan Merd-i Mahemreh yaptırmıştır. Bu zatın soyu Eyyûbî Kürtlerindendi. Bu kalenin mimarı Keyfâ isimli biri olduğu için de şehre *Hısn-ı Keyfâ* derler¹¹⁵.

¹¹² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, vr. 38a.

¹¹³ İbnu'l-Hanbelî, Radıyeddîn Muhammed (ö. 971/1563-1564), *Sehmu'l-Elhâz fî Vehmi'l-Elfâz*, thk. Hatem Sâlih ed-Dâmin, Beyrût 1985, 52.

¹¹⁴ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 151-152.

¹¹⁵ Kâtip Çelebî, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, I, 338.

Süryani dilinde ܟܝܟܐ ܟܠܝܘܢ¹¹⁶ *Hısno d'Kifo* diye telaffuz edilen bu isim 'Kaya Kale' anlamına gelir¹¹⁷.

Sonuç itibariyle tarihsel belgeler içerisinde kronolojik olarak Hasankeyf adının Süryani kökenli olduğunu görmekteyiz ve bu yöndeki görüşün makul olduğunu düşünmekteyiz. Zira Kaya Kale anlamındaki isimlendirme şehrin fiziki yapısıyla da uygunluk arz etmesi cihetiyle de tarafımızdan benimsenmiştir.

Hasankeyf şehrinin İslam hakimiyetine girdikten sonra stratejik önemi dolayısıyla klasik İslam tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından verilen bilgilere bu bölümde yer vermeye çalışacağız. Bu bilgileri, buldukları kaynakları kronolojik esasa göre sıralayarak sunmayı tercih ettik. Böylelikle şehrin tarihsel süreç içerisinde gösterdiği gelişimi takip etmek mümkün olacaktır.

Kalker bir kaya kütlesi üzerine kurulan Hasankeyf Kalesi ve şehri ile ilgili erken dönem İslam literatüründe bilgi bulmak mümkündür. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde dördüncü iklimde yer alan Hasankeyf şehri, el-Cezîre bölgesi şehirleri içerisinde kaydedilmiştir¹¹⁸. Suhrâb Hasankeyf'ten bahseden ilk İslam coğrafyacılarından biridir. Nitekim Dicle Nehri'nin kollarından bahsederken el-Hısn yani Hasankeyf şehrinin altlarında Dicle Nehri'ne karışan Sarbit Nehri'nden söz eder¹¹⁹.

Makdisî'nin kaydettiğine göre ise Hasankeyf bayındır bir şehirdi. Korunaklı bir kalesi olan şehirde çok sayıda kilise vardı. Şehir halkı su ihtiyacını Dicle Nehri'nden karşılıyordu¹²⁰.

İstahrî tarafından kaleme alınmış *Kitâbu'l-Ekâlîm*'in Artuklular döneminde 569/1173 tarihinde istinsah edilen bir nüshasına göre Dicle Nehri'nin doğusunda yer alan Hısnu Keyfâ, suru olmayan bir şehir olup son derece korunaklı bir kaleye sahipti¹²¹.

¹¹⁶ William Wright, *Catalogue of The Syriac Manuscripts in The British Museum*, Berlin 1872, III, 1336-1137.

¹¹⁷ S. Ory, "Hisn Kayfa", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1986, 506.

¹¹⁸ Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâîl bin Ali (ö. 732/1331), *Takvîmu'l-Buldân*, ed. Mac Guckin De Slane, Paris 1840, 280-281.

¹¹⁹ Suhrâb (IV/IX. yüzyıl), *Acâibu'l-Ekâlîmi's-Seb'a*, ed. Hans V. Mzik, Viyana 1929, 127.

¹²⁰ Makdisî, Şemseddîn Muhammed bin Ahmed (ö. 380/990), *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, ed. J. De Goeje, Leiden 1906, 141.

¹²¹ İstahrî, Ebû İshâk, *Kitâbu'l-Ekâlîm*, ed. J. H. Moeller, Gothae 1839, 42.

Yine Artuklular döneminde 580/1184 yılı civarında İbn Havkal'ın *Sûretu'l-Ard* isimli eserine yazılmış müellifi meçhul bir haşiyeye göre Hısnu Keyfâ çetin ve korunaklı bir kale olup her taraftan derin kanyonlarla çevriliydi. Dicle Nehri'nin batısında kalan şehrin çevresinde çıkılması güç kanyonlar ve vadiler vardı. Hemen karşısında Dicle Nehri üzerinde eşsiz güzellikte bir köprü vardı. Bu köprüyü Artuklu hanedanından Fahreddîn Kara Arslân bin Dâvud 510/1117 yılında inşa ettirmişti. Kalenin alt tarafında içerisinde çarşılar, Hamâmlar, kervansaraylar ve güzel yapıları evlerin bulunduğu bir varoş vardı. Bu şehirdeki mimari yapılar taş ve kireçle inşa edilmişti. Buraya bağlı çok sayıda bayındır yerleşim yerleri vardı. Yaz mevsiminde havası çok kötüydü¹²².

Yâkût'a göre burası Dicle Nehri'ne nazır büyük bir şehirdir. Diyârbekir bölgesindeki yerleşim yerlerinden olup Âmid ve Cezîre arasındadır. Bu şehrin iki yakası vardı. Dicle Nehri üzerinde gördüğü şehirler içerisinde bundan daha büyüğünü görmediği bir köprünün varlığından söz eder. Bu köprünün büyük bir orta gözü ve onun iki yanında iki küçük gözü vardı. Bu şehir Dâvud bin Sökmen bin Artuk'un soyundan gelen Âmid hükümdarının yönetimindeydi¹²³.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'ın hüküm sürdüğü 679/1280-1281 yılında kitabını kaleme alan İzzeddîn İbn Şeddâd, Hasankeyf'in kim tarafından kurulup bayındır hale getirildiği; bunun kime nisbet edildiği hakkında onca araştırmalar yapmasına, tarih ve coğrafya kitaplarına başvurmasına karşın bu konuya dair herhangi bir bilgi bulamadığını kaydeder. İzzeddîn İbn Şeddâd'ın bildirdiğine göre Hasankeyf çok yüksekçe bir dağın tepesindeki düz duvar gibi bir mağaradır. Üç tarafı da ulu dağlarla çevrilidir. Kuzey yönü ise Dicle Nehri'yle çevrilidir. Kalede çok sayıda saray ve idarî binanın yanısıra başka konutlar da inşa edilmişti. Kalenin üzerine kurulduğu bu dağın üzerinde taştan yapılmış burçlar bulunmaktaydı. Kalenin ortasında *el-Meydânu'l-Ahdar* (Yeşil Meydan) ve (Ulu) Cami vardı. Ayrıca kale ahalisinin geçimlerini sağlayacak kadar buğday, arpa gibi hububat ürünlerinin ekilip biçildiği tarım alanları da yer almaktaydı. Kaleyi çevreleyen dağlarda

¹²² İbn Havkal en-Nasîbî, Ebu'l-Kâsım, *Sûretu'l-Ard*, ed. J. H. Kramers, Brill 1939, 224.

¹²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 277; Yâkût el-Hamevî, *el-Müşterik Vad'an ve'l-Müşterik Suk'an*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1846, 136.

şarıl şarıl akan su pınarları bulunmaktaydı. Kalenin doğusundaki dağda da bir su pınarı vardı. Kaynağını Tûr Abdîn bölgesinden alan bu su, Hasankeyf'e girip oradan da kalenin meydanına kadar akıyordu. Kaleden Dicle Nehri'ne inen ve su taşımak için katırların geçebileceği kadar genişlikte yer altı tünelleri vardı¹²⁴.

Kalenin doğusunda Şi'b diye de bilinen yerde çıkılması güç bir yol vardı. Kaleye bu yoldan girilirdi. Buradan da bir hendeğe inilirdi. Bu hendekte kimseciklerin yaşamadığı ıssız evler, binalar ve dükkânlar bulunmaktaydı. Kalenin kuzey tarafında bir varoşu olup burada çarşılar, dükkânlar, medreseler ve hamamlar vardı. Kalede ayrıca Artukoğulları ve Mervânoğulları'na ait türbeler ve mezarlıklar yer almaktaydı. Varoşun Dicle'ye taraf olan kısmında ise yönetim yeri olarak bilinen oldukça güzel bir bina inşa edilmişti. Bu kaleye bağlanan ve üzerinden geçilerek varoşa ulaşılan kemerli bir köprüsü vardı. Köprünün ortası hariç tümü taştan yapılmıştı. Ortasındaki bölüm ise ahşapla örtülmüştü. Şehre dışardan bir saldırı gerçekleştiğinde buradaki halk köprüden geçerek hendeğe sığınıyor ve bu ahşap kısım sayesinde köprünün şehirle bağlantısını kesiyorlardı. Böylelikle bölge halkı bu hendekte kendilerine kimsecikler ilişmeksizin yaşamlarını sürdürdükleri gibi alışverişlerini de yine burada yapıyorlardı. Kaleye tırmanmak için kullanılan ve kalenin tepesine kadar ulaşan peşi sıra yedi adet kapısı vardı¹²⁵.

Bu kalenin köy diye adlandırılan bir diğer varoşu ve bu varoşun bir ucunda bir meydan ve bir de saray bulunmaktaydı. Kuzey yönünde şehrin karşısında oldukça yüksek bir dağ ve bu dağda çok sayıda mağara yer almaktaydı. Şehre saldırı olduğunda halk buraya sığınarak kendini korumaktaydı. Düşmanın buralara ulaşması olanaksızdı. Yine şehrin karşısında Dicle Nehri kıyısında *ez-Zuheyriyye* adıyla bilinen bir köy kurulmuştu. Bu köyde bir cami ve bir minare vardı. Şehrin çokça üzüm bağları ve bahçeleri bulunmaktaydı. Bu kaleye gitmek için kullanılan her yön engebeli ve dardır. Kaleye çıkmak oldukça zor olduğu gibi ancak ardısıra birer kişi çıkılabilir. Kale bu durumuyla oldukça sarp ve korunaklıdır. Bu Hasankeyf şehri halen Diyârbekir

¹²⁴ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 529-530.

¹²⁵ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 530-531.

bölgesine bağlı olup çoğu zaman Âmid ile birlikte yönetilir¹²⁶.

Şeyhu'r-Rebve'ye göre Hasankeyf dünyanın en ilginç kalelerinden biriydi¹²⁷. Hamdullâh Müstevfî tarafından Hasankeyf, büyük bir şehir olarak kaydedilmekle birlikte o dönemde şehrin bir kısmının harabe ve bir kısmının da mamur olduğu ifade edilir¹²⁸. Hâfız Ebrû'nun kaydettiğine göre ise Dicle Nehri kıyısında kurulmuş olan Hasankeyf, küçük bir şehir olsa da buranın yöneticisine 'sultan' diye hitap edilirdi¹²⁹.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin saray tarihçisi olan İbnu'l-Münşî el-Hısnî'nin kendi döneminde tuttuğu kayıtlara göre Hasankeyf Kalesi büyük, heybetli ve yüksekçe bir dağ görünümündeydi. Etrafı kanyonlar ve bu kanyonlarda kazılmış hendeklerle çevrelendiği için son derece korunaklı ve sağlamdı. Kalenin doğu yönünde derin, uzun ve büyükçe bir kanyon vardı. Kale ile karşısında bulunan kayalıklar arasında yer alan bu kanyon Dicle Nehri kıyısından kalenin sonuna kadar uzanırdı. Çok geniş ve derin olan bu kanyon şehrin en büyük varoşu olup burada mağaralar ve oyuklar mesken haline getirilmişti. Halk bu mağaralarda barınarak yaşamlarını sürdürürdü. Kalenin kible yönünde ise *et-Tûb* diye isimlendirilen derin ve geniş bir kanyon vardı. Fakat bu kanyonda yaşayan kimsecikler yoktu. Bu kanyon, kalenin üzerine kurulduğu dağ ile *el-Mahk* diye bilinen başka bir dağ arasında yer almaktaydı. Kuzey yönünde Dicle Nehri, kalenin dibinden akmaktaydı. Bu yönden kaleye geçmek olanaksızdı. Ancak kayıklarla geçiş yapılabilirdi¹³⁰.

Kalenin yüzeyi ise şehir halkının tümünün sığabileceği kadar oldukça genişti. Öte yandan kale içinde hükümdarlar ve devlet adamlarının atlarının samanı ve yemini sağlamak için ziraat yapılan alanlar vardı. Ekilip biçilen alandan daha fazla bir alan işlevsiz olarak durmaktaydı. İçerisinde ağaçların dikili olduğu bahçeler vardı. Bu bahçelerde baklagiller ekilirdi. Bir atın koşabileceği kadar genişlikteki bir meydanı vardı. Kaleye su çıkarmak için yapılmış çok sayıda yapı vardı. Gerektiğinde kale

¹²⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 531-532.

¹²⁷ Şeyhu'r-Rebve, Şemseddîn Muhammed bin Ebî Tâlib ed-Dımaşkî (ö. 727/1327), *Nuhbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, yay. A. Mehren, Leibzig 1923, 192.

¹²⁸ Hamdullâh Müstevfî (ö. 750/1350), *Nüzhetu'l-Kulûb*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1956, 122.

¹²⁹ Hâfız Ebrû, Şihâbeddîn Abdullâh b. Lütfullâh (ö. 833/1430), *Coğrafya-yı Hâfız Ebrû*, thk. Sâdık Secâdî, Tahran 1999, II, 24.

¹³⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 38a-38b.

halkının su gereksinimini karşılamak amacıyla deneyimli ve bilgili ustalar tarafından yapılmış iki tane büyük tünel veya sarnıç bunlardandı. Bu iki tünel de kalenin kuzey yönünde yer almaktaydı. Bu tünellerden biri *el-Kırkız* denen yerin doğusuna düşerdi. Taş ustaları bu tüneli kaleden nehir kıyısına kadar büyük ve geniş basamaklar şeklinde kayaya oymuşlardı. Öyle ki üç yahut dört kişinin yanyana kimse kendilerini görmeden tünelin dibine kadar inebilecekleri ferahlıktaydı. Ustalar tünelin tabanını kazdıklarında su çıkmıştı. Bir miktar daha kazmaya devam ettiler. Öyle ki tünelin tabanını nehir seviyesinden bir veya iki insan boyu kadar daha derine indirdiler. Böylelikle nehir taşıdığı ve su yükseldiği vakit tünelin tabanındaki suyun seviyesi de yükselirdi. Su azalınca da tekrar tünelin taban seviyesine kadar çekilirdi. Diğer tünel de aynı surette yapılmış olup batı tarafındaydı¹³¹.

Kalede yer alan mekânlardan biri de *Dâru'r-Rebîh* diye isimlendirilen yerdi. Bu mekân kalenin kuzey kesiminde yer altından kible yönüne doğru oyularak yapılmıştı. Buraya giren biri karanlıktan mekânın sonuna varamazdı. Tek bir oda suretinde oyularak yapılan bu mekânda kaya zemininden yapılmış sütunların yanısıra yemlikler ve raflar da vardı. Kalenin başında kible yönünde *el-Buhayra* diye de bilinen ve su toplamak için gölet şeklinde tasarlanmış çok güzel bir yapı vardı. Kalenin yüzeyi, kuzey yönünde geniş ve ferah olup kible yönünde ise bu gölete doğru daralarak uzanan bir alandan oluşmaktaydı. Burada Hasankeyf Kalesi'ne hâkim bir noktada mazgalları ve aydınlatma pencereleri olan büyük bir burç inşâ edilmişti. Buradan kuzey tarafına doğru küçük bir boşluk vardı. Bu kısımda yerde küçük bir delik oymuşlardı. Bu delikten akan yağmur suyu alttaki mağarada birikiyor ve bir su göletine dönüşüyordu. Bu su göleti ile kale arasında bir de hendek vardı. Bu hendeğe devasa bir sur duvarı örülmüştü. Bu surun üstünde burçlar, mazgallar ve aydınlatma pencereleri yapmışlardı. Surun içine büyük bir kapı inşâ etmişlerdi. Kapının önüne ahşaptan bir geçit yapmışlardı. Bu geçitten gölete ulaşılıyordu¹³².

Melik Halîl Eyyûbî döneminde 1507 yılında Hasankeyf'e gelen ve burada iki ay kadar bir süre kalan Venedikli tüccarın kayıtları şehirle ilgili ilginç ayrıntılar

¹³¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 38b.

¹³² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 38b.

içermektedir. Şöyle ki; “Gerçekten ben burayı, insanları iyi ve yardımsever olan, çok itibarlı ve asaletli bir şehir olarak gördüm. Çok sayıda tüccarı olan şehirde Diyâr-i Bekir’in en güzel kadınları vardı. Daha sonra size anlatacağım gibi şehrin dışında dört kasaba vardı. Şehrin doğu tarafında, kalenin altında çok sayıda mağara bulunur ki bir şehir kadardı. Buranın altında evleri büyük olan başka bir kasaba daha vardı. Nehrin karşı tarafındaki dağlar, nehrin seviyesinden çok daha yüksekteler. İçleri çekiçle kazılmış mağaralarla doludur. Mağaraların içine odalar ve saraylar oyulmuş; nehirden su sağlamak amacıyla evlerden daha güzel çok sayıda merdiven kazınmıştı. Buranın yakında başka bir kasaba var ki, içinde tüccarların konaklayabildiği bir han ve bir pazar bulunur. Bu pazardan şehre gitmek için nehir, muhteşem bir yapısı olan çok güzel bir taş köprü vasıtasıyla geçilir ve kanaatimce bu köprüünün benzeri yoktur. Köprüünün beş gözü var; hepsi geniş ve yüksekçedir. Orta göz, uzunluğu iki üç ayak ve genişliği de bir ayak kadar olan taşlarla inşâ edilmiş bir ayak üzerine dayanır. Bu ayak, o kadar büyük ki yuvarlak şeklinde olan çevre uzunluğu 20 adımdır. Ayak, nehrin ortasında olduğu için köprüünün orta gözüne destek olur. Bu orta gözü o kadar geniş ki üç yüz fıçılık bir yük teknesi, bütün yelkenleri açık bir şekilde rahatlıkla içinden geçebilir. Birçok kere köprüünün üzerinde durup nehre baktığımda hakikaten yükseklikten korktu. Aklıma geldiği için şunu da söyleyeyim ki, Fars diyârında kanaatimce adıgeçen Hasankeyf Köprüsü, Sultan Hasan Bey’in sarayı ve Çemişgezek Kalesi olmak üzere üç emsalsiz ve dikkate şayan eser vardır.”¹³³.

B. Si’ird

Kaynaklarda adı *Si’ird* kaydedilen bu şehir, küçük bir dağın üzerine kurulmuştu. Dicle Nehri’ne yakın olan bu şehir nehrin kuzeyinde yer alıp çevresinde alçak düzlükler vardır. Şehir halkı su ihtiyacını şehre yakın bir yerden çıkan su pınarlarından sağlar. Şehrin etrafı sık ormanların bulunduğu dağlarla çevrilidir. Bu ormanlarda incir ve nar ağaçlarının yanısıra üzüm bağları bulunur. İklimin uygunluğundan ötürü sulamaya gereksinim yoktur¹³⁴.

¹³³ Ramusio, 80v. Krş. *The Travels of a Merchant in Persia*, 154-155.

¹³⁴ Ebu’l-Fidâ, *Takvîmu’l-Buldân*, 288-289.

İslam kaynaklarına göre Si'ird şehri, Ömer bin Abdulaziz döneminde kurulmuştu. Daha önce Hristiyanların elinde olan şehirde *Bey'atu'z-Zeytûn* diye de bilinen bir manastır vardı. 756/1355-1356 yılında Şihâbeddîn Gâzî'nin kardeşi Melik Selâhaddîn kaleyi inşâ ederken Si'ird yakınlarındaki *Deyru'z-Zeytûn* isimli manastırın enkazını kullandı. Bu manastır Romalılar döneminden kalmaydı. Müslümanlar Si'ird'i fethettikleri zaman Ömer bin Abdulazîz döneminde bu manastır yıkıldı. Bu manastırın bulunduğu vadiye *Vâdiyu'r-Rehâ* (Değirmenler Vadisi) adı verilirdi. Zira burada çok sayıda işlek su değirmeni vardı. Öte yandan bu manastırın yakınlarında çok fazla zeytin ağaçları vardı. Yine buraya yakın bir yerde Süryanice '*Sihirte*' adı verilen eski bir köy vardı. Müslümanlar bu bölgeye hâkim olduklarında bu manastırı yıktılar ve manastırda bulunan patrikleri de katlettiler. Bu tarihten sonra Müslümanlar bu şehre yerleştiler. Sihirte Köyü kısa bir süre sonra şehre dönüştü. Yeni kurulan bu şehrin Süryani diliyle olan *Sihirte* adı Arapça'nın fonetiğine uygun olarak *Si'ird* adıyla anılmaya başladı¹³⁵. *Sihirte* Süryani dilinde *Saray, Kale, Vadi, Geniş Alan* ve *Eyvan* anlamlarına gelmektedir¹³⁶.

Daha önce Hristiyanların elinde olan şehirdeki *Biy'atu'z-Zeytûn* isimli manastırda çok sayıda Hristiyan din adamı vardı. Bu bölgedeki Hristiyanlar yolculara ve kervanlara saldırıp onlara zarar vermeye başlayınca dönemin halifesi Ömer bin Abdulazîz bu durumdan haberdar oldu ve müdahale etti. Önce onlara bir elçi göndererek onları yaptıkları işten vazgeçmeye çağırdığı gibi cizye ödemelerini söyledi. Ancak onlar bu taleplere sıcak yaklaşmayınca Ömer bin Abdulaziz bu bölgeye asker sevketti. İslam askerleri Si'ird'i savaşa ele geçirdiler ve manastırdaki din adamlarını öldürdüler. Şehri yağmaladıktan sonra döndüler. Si'ird şehri bir süre yöneticisiz kaldı. Şehrin ahali tamamen Hristiyanlardan oluşuyordu. Bir süre sonra Süleymân bin Yahyâ bin Abdullâh bin Hâni bin Mes'ûd eş-Şeybânî isimli komutan önderliğinde Şeybânî Arap kabilesinden bir grup Si'ird'e gelip yerleşti. Kendilerine evler inşâ ettiler ve Si'ird'in yerleşik halkı oldular. İlk inşâ ettikleri mekân *Sûku'l-'Ayn* Mahallesi oldu.

¹³⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 93a-93b.

¹³⁶ Yakub Evğîn Menna, *Kâmûs Keldânî-Arabî*, Beyrût 1975, 489; Louis Costaz, *Kâmûs Süryânî-Arabî*, Beyrût 2002, 226; Joseph Asmar Malki, *en-Nühketu't-Târîhiyye fî Esmâi'l-Kura's-Süryâniyye*, Kamışli 2001, 132.

Aradan yıllar geçti ve nüfusları arttı. Müslümanların artmasıyla şehir bayındır hale geldi¹³⁷.

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde başkentten sonraki en önemli şehir burasıydı. Nitekim birçok Eyyûbî meliki burada valilik yapmıştı. Bir bakıma idarî deneyim sahibi oldukları bir yerleşim yeri vazifesi görmekteydi. Hatta hanedanın Hasankeyf'teki hükümleri sona erdiğinde aileye mensup meliklerin bir kısmı bu şehre yerleştiler ve hayatlarını burada tamamladılar. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Halef'in oğlu Muhammed'in mezarı *Mescidu'l-Hızır* diye de bilinen Cumhuriyet Camii avlusunda yer almaktadır. Melik Halîl'in iki büyük oğlu da Fahr Mescidi avlusunda medfundur¹³⁸.

C. Tûr Abdîn

Hasankeyf Eyyûbîlerinin hâkimiyet sahası içerisinde yer alan Tûr Abdîn, Âmid şehrinin güneyinden başlayan Dârâ ve Nusaybîn arasındaki dağlara verilen addır¹³⁹. Bu bölge geniş bir alanı kapsamakta olup bünyesinde çok sayıda kale ve yerleşim yeri bulunmaktadır. Tûr Abdîn bölgesinde yaşayan ahalinin çoğunluğunu Hristiyan Süryaniler teşkil etmekteydi. Bu bölgedeki belli başlı kaleler ise Hısnu Heysem, Hısn Keyfâ ve Hısnu Cudeyde/Cedîde'dir¹⁴⁰.

Heysem Kalesi son derece yüksek bir tepenin zirvesine kurulmuş gayet korunaklı bir kaledir. Bu kaleden çıkan su kaynakları kale yakınlarındaki çayırık alanı sulardı. Buradaki bahçeler de bu suyla sulanırdı¹⁴¹.

Heysem Kalesi, Tûr Abdîn Kalesi olarak da isimlendirilirdi. Romalı komutan Dimitriyus tarafından 351 yılında Farslara karşı kendi sınır güvenliklerini sağlamak amacıyla inşa edilmişti. Farsların saldırıları sonucunda Tûr Abdîn bölgesindeki kalelerin hemen hepsi yıkıma uğramış viran olmuştu. Ancak Heysem Kalesi bu yıkımlardan korunmuştu. Roma ve Fars savaşlarında Tûr Abdîn bölgesi halkı kendilerinin zarar

¹³⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 65b.

¹³⁸ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, İstanbul 1946, 67.

¹³⁹ Suhrâb, *Acâibu'l-Ekâlîmi's-Seb'a*, 116.

¹⁴⁰ Ayrıntı için bkz. Albert Socin, "Zur Geographie des Tur 'Abdîn", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 35 (1881), 237-269; İgnatyûs Efrem Barsavm, (ö. 1957) *Târîhu Tûr Abdîn*, trc. Grîgoryûs Polus Behnâm, Bağdad 1963; Tuma Çelik, *Turabdîn'de Kalanlar*, İstanbul 2014.

¹⁴¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 20b.

görmesini engellemek için 684 yılında Mar Şem‘ûn ez-Zeytûnî’nin yardımları sayesinde dört yüz civarında taş ustası bu bölgeden toplandı ve Heysem Kalesi daha korunaklı bir surette yeniden inşa edildi. 751 yılında bu kale Romalı bir yerel yönetici tarafından yıkılıp yakıldı. 972 yılında bu kale Heysem isimli biri tarafından yeniden yaptırıldı ve bundan sonra onun adıyla anılmaya başlamıştır¹⁴².

Demografik yapısı itibariyle Hristiyan Süryaniler ve Araplar ve Kürtlerden müteşekkil bu bölge Hasankeyf Eyyûbîlerine bağlı yerel beylerin ve aşiretlerin yoğun olduğu bir coğrafya olması açısından önemlidir.

D. Hazzo

Kaynaklarda *Hazze*¹⁴³ şeklinde de geçen ve Batman’ın Kozluk İlçesine tekabül eden bu yerleşim yeri Hasankeyf Eyyûbîlerinin kuzey sınırında yer alan stratejik yerleşim yerlerinden bir diğeridir. Eyyûbîler döneminde Moğollar Diyârbekir bölgesini istila edince Hazzo şehri ve ona bağlı yerler olan Kureyşe ve Behmerd gibi yerleri Beytu Şâdî isimli Tatar kabilesine verdiler. Moğollar bu bölgeye hâkim olmadan önce Hazzo’ya bağlı köy sayısı seksen dolaylarındaydı. Bir süre sonra Kureyşe, Behmerd ve Hazzo’nun bir bölümünü ele geçirip Erzen’e bağladılar. Hazzo şehri idarî olarak bir ara Meyyâfârikîn’e de bağlandı. Meyyâfârikîn yakınlarındaki Nehru’z-Zeheb’e kadar olan topraklar da dâhil olmak üzere Hazzo’nun bir bölümü Beytu Şâdî’nin yönetimi altında kalmaya devam etti. Beytu Şâdî kabilesi Enre Köyü’nü kendilerine üs olarak seçmişlerdi. Ancak dışarıdan saldırılara maruz kalınca Beşîrî’nin doğusunda kendilerine bir kale yaparak burada yaşamaya başladılar. Bir süre sonra bu bölgedeki nüfuzları azalmaya başladı. Durumları kötüleşince Hazzo bölgesindeki çiftçilere ve köylülere zulmetmeye başladılar. Bunun üzerine gün geçtikçe Hazzo bölgesindeki köylüler köylerini ve arazilerini birer birer satarak göç ediyorlardı. Böylelikle el-Meliku’l-Âdil Mucîreddîn, Hazzo bölgesindeki bütün köyleri satın almıştı. Beytu Şâdî ailesi de Hasankeyf’e giderek el-Meliku’l-Âdil Mucîreddîn’in idaresine girdiler. 729/1328-1329

¹⁴² Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 206-207.

¹⁴³ İbnu’l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed bin Yûsuf (ö. 577/1182), *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Karim Farouk el-Khouly ve Yusuf Baluken, İstanbul 2014, 552, 561.

yılında Hazzo şehri artık Hasankeyf'e bağlanmış oldu. Hazzo bölgesine hâkim olan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn buraya çiftçiler getirterek imar etmeye başladı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn bu tarihten itibaren Hazzo şehrini imar ettiği gibi bu bölgedeki çiftçilerin durumunu düzeltti. Yoksul köylülere geçimleri için sığır ve tohumluk buğday dağıtınca Hazzo bölgesindeki köyler bayındır hale gelmiş oldu. Tahıl ürünlerinde büyük bir bolluk yaşandı. Her taraftan çiftçiler bu bölgeye akın ettiler. Bu bölgedeki arazilerden sağlanan gelirlerde de bir artış yaşandı¹⁴⁴.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin idare merkezi Hasankeyf olmakla birlikte etrafındaki siyasi yapıların hakimiyet sınırlarına kadar ancak egemenlik kurabilmişlerdir. Bundan ötürü Si'ird, Tûr Abdîn bölgesi ve Hazzo şehriyle sınırlı bir coğrafyada varolabildiler.

VI. HASANKEYF VE ÇEVRESİNDE SİYASİ DURUM

Hasanakeyf Eyyûbîleriyle siyasi münasebetleri olmuş ve Hasankeyf'e komşu coğrafyadaki siyasi idarelerin bilinmesi konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu amaçla yaptığımız araştırmada bu dönemin en etkin siyasi gücü olarak Mardin Artuklu hanedanı ile Erzen'de bulunan Toganarslan beyliğinin ön plana çıktıklarını gördük. Bununla birlikte bu iki yönetim kadar olmasa da bölgenin siyasi hareketliliğinde pay sahibi olan bazı Kürt aşiretlerinin varlığına rastlamaktayız.

A. Mardin Artukluları

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın en önde gelen komutanlarından Artuk bin Eksük tarafından kurulan Artuklu hanedanının uzun yıllar hüküm sürerek varlığını korumayı başaran kolu, Mardin'deki koludur¹⁴⁵. Hasankeyf Eyyûbîleriyle çağdaş olan bu Artuklu hanedanı mensuplarından sırasıyla Nâsireddîn Artuk 601-636/1204-1239, el-Meliku's-Saîd Necmeddîn Gâzî 636-658/1239-1260, el-Meliku'l-Muzaffer Fahreddîn

¹⁴⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 37b-38a.

¹⁴⁵ Mardin Artukluları için bkz. Katib Ferdî (ö. 944'den sonra), *Mardîn Mulûk-ı Artukiyye Târihi*, nşr. Ali Emîrî, Dersaadet 1331; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944; Ludger Ilisch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen*, Münster 1984; Gerhard Vath, *Die Geschichte der Artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Gazira'l-Furatiya (496-812/1002-1409)*, Berlin 1987.

Kara Arslân 658-691/1260-1292 Şemseddîn Dâvud 691-693/1292-1294, el-Meliku'l-Mansûr Necmeddîn Gâzî 693-712/1294-1312, Meliku'l-Âdil Ali 712-712/1312-1312 ve el-Meliku's-Sâlih Şemseddîn Sâlih yöneticilik yaptılar¹⁴⁶.

Babasından sonra 712/1312-1313 yılında Mardin yöneticisi olan el-Meliku's-Sâlih Şemseddîn bin Gâzî 766/1364-1365 yılındaki vefatına kadar hüküm sürdü ve yaklaşık yetmiş yaşında vefat etti. 54 yıl yöneticilik yapan el-Meliku's-Sâlih, Hasankeyf Eyyûbîleri ile en uzun süre münasebetleri olan Artuklu hükümdarıdır. Kendisinden sonra Mardin tahtına oğlu el-Meliku'l-Mansûr Ahmed geçti. el-Meliku'l-Mansûr Ahmed üç yıl Artuklu tahtında oturdu ve 769/1367-1368 yılında vefat etti¹⁴⁷.

Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr Dâvud bin Ahmed bin Sâlih bin Gâzî bin Karaarslan 766/1364-1365 yılında babası vefat edince onun yerine tahta çıktı. Ancak uzun süre hükümdarlık yapamadan üç yıl sonra 60 yaşını geçkin 769/1367-1368 yılında vefat etti¹⁴⁸.

Melik Muzaffer Dâvud bin Sâlih bin Gâzî yeğeni el-Meliku's-Sâlih Mahmûd'un dört aylık yöneticiliğinden sonra babası el-Meliku'l-Mansûr Ahmed'in yerine on ay gibi kısa bir süre yöneticilik yaptı ve 778/1377 yılında vefat etti. İyi karakterli, adaleti seven, siyasetten anlayan, cesur ve cömert biriydi. 778 yılı Zilkade ayında/Mart-Nisan 1377 kendi yerine oğlu el-Meliku'z-Zâhir İsa geçti¹⁴⁹.

Son Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Şihâbeddîn Ahmed bin İskender bin Sâlih amcası el-Meliku'z-Zâhir İsa döneminde devlet işlerinde çalıştı. Amcasının kızı Şahzade ile evlendi. el-Meliku'z-Zâhir İsa Timur'un yanına gittiği zaman kendi yerine onu bıraktı. İki yıl yedi aylık bu müddet süresince amcasının yerine yöneticilik yaptı. Daha sonra el-Meliku'z-Zâhir İsa, Haleb'de isyan etmiş el-Meliku'l-Âdil Çekem'in yanında ve Âmid hükümdarı Karayülük Osman'a karşı savaşmak için gittiğinde de yine el-Meliku's-Sâlih Ahmed Mardin şehrini yönetti. el-Meliku'z-Zâhir ve Çekem bu savaşta öldürülünce el-Meliku's-Sâlih 809 yılı Zilhicce ayında/Mayıs-Haziran 1407 tek başına tahta çıktı ve yaklaşık bir buçuk yıl başta kaldı. el-Meliku's-

¹⁴⁶ Makrîzî, *Dürrü'l-Ukûdi'l-Ferîde*, II, 544.

¹⁴⁷ Makrîzî, *Dürrü'l-Ukûdi'l-Ferîde*, II, 189-190.

¹⁴⁸ Makrîzî, *Dürrü'l-Ukûdi'l-Ferîde*, I, 221.

¹⁴⁹ Makrîzî, *Dürrü'l-Ukûdi'l-Ferîde*, II, 83.

Sâlih eşini ve Muhammed, Ahmed, Mahmûd ve Ali isimlerindeki dört oğlunu da yanına alarak Mûsul'a gitti. Böylelikle Mardin, Artuklular'ın elinden çıkmış oldu¹⁵⁰.

el-Melik Mucîreddîn Muhammed, oğlu el-Meliku'l-Eşref Mûsâ'yı veliaht tayin edip ona vasiyette bulunurken Artuklulara karşı temkinli olması gerektiğini şu ifadelerle dile getirir: “*Sakın Artuklu ailesine güvenme! Çünkü onlar çok kibirli ve zorba kimselerdir. Sözleri ve vefaları yoktur. Verdikleri sözü asla tutmaz sözlerinden cayarlar. Sakın ola sakın onlara kulak verme onların sözlerin dinleme. Onlar her zaman hile ve entrika peşindedirler.*”¹⁵¹.

Hasankeyfe komşu hanedanlar içerisinde siyasi otorite açısından en büyük gücü temsil eden Mardin Artukluları, kuruluş devrinden itibaren Hasankeyf Eyyûbîlerinin en büyük rakipleri olmuşlar ve aralarında siyasi mücadeleler cereyan etmiştir.

B. Erzen Toganarşlan Beyliği

Hasankeyf Eyyûbîlerine komşu yönetimlerden biri de Erzen beyliğiydi¹⁵². 480/1087-1088 yılında Selçuklu hükümdarı Melikşâh, el-Cezîre bölgesine hâkim olunca Erzen şehri ile birlikte Bidlîs ve Vestân şehirlerini *Benî'l-Ahdeb* (Kanburoğulları) ailesinin yönetimine verdi. Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî şehri ele geçirincede kadar Erzen bu ailenin elinde kaldı. Bu dönemde Erzen hükümdarı yine bu aileden olup Hüsâmeddîn adında biriydi. Celâleddîn Hârizmşâh Ahlât'ı aldığı anda Hüsâmeddîn de Eyyûbîlere yardım için şehirde bulunuyordu. Celâleddîn esir düşen Hüsâmeddîn'in elindeki Erzen alındıysa da daha sonra soylu bir aileden geldiğini öğrenen Celâleddîn Harezmsâh şehri geri verdi ve bir daha kendisine karşı savaşmayacağına dair ondan menşûr aldı. Yassıçimen Savaşı'nda Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Eşref ve Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddîn Keykubad'ın çağrısına rağmen savaşa katılmadığı için Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn yöneticisi Şihâbeddîn Gâzî, Erzen'e sefer düzenledi. Bir süre kuşattıktan sonra şehri Hüsâmeddîn'in elinden aldı ve Erzen'e

¹⁵⁰ Makrîzî, *Dürerü'l-Ukûdi'l-Ferîde*, I, 226-227.

¹⁵¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 52a.

¹⁵² Ali Sevim, “Dilmaçoğulları”, *DİA*, IX, 301-302; Adnan Çevik, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XII, İstanbul 2002, 115-162.

karşılık Hânî şehrini ona verdi. Hüsâmeddîn iyi karakterli, cömert ve yardımsever birisiydi. Hüsâmeddîn'in mensup olduğu aile köklü ve soylu bir aileydi. Toganarslan hanedanı diye tanınırlardı. Şihâbeddîn Gâzî Erzen'i ele geçirdikten sonra burayı valiler aracılığıyla yönetti. 645/1247-1248 yılında vefat edince Erzen, yerine geçen kardeşi el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed'in yönetimine geçti. 658/1259-1260 yılında Moğollar Meyyâfârikîn'e hâkim olunca buraya bağlı olan Erzen'in de yönetimi Moğolların eline geçti. Moğollar Şihâbeddîn Gâzî'nin emir-i ahûru olan Şerefeddîn Abdullâh el-Lâvî'yi buralara idareci olarak atadılar. 679/1280-1281 yılına kadar da Abdullâh el-Lâvî, Meyyâfârikîn ve Erzen şehirlerini idare etti¹⁵³.

Bu dönemde 679/1280-1281 yılında eserini kaleme alan İbn Şeddâd, Erzen şehrini yüksekçe bir tepenin üzerine kurulmuş, yuvarlak bir kale olarak kaydeder. Yaklaşık 35 tane burcu olan sur duvarlarıyla çevriliydi. Kible tarafındaki kapısı şehri çevreleyen hendeğin üzerine kurulmuş yüksekliği 200 zira olan ve kesme taştan yapılmış birkaç gözlü bir köprüye açılır. Şehir kalenin doğusunda yer alır. Şehirde çarşı pazarlar bulunmaktaydı. Şehrin doğusunda içerisinde balıkların bulunduğu ve kapısı bulunan bir su kaynağı var. Şehirde su kaynakları bulunmakla birlikte kale halkı ve varoşlarda yaşayan halk ise su ihtiyacını Dicle Nehri'nden sağlanıyordu. Erzen halkının çoğu yazı Dicle Nehri kıyısında geçirirlerdi. Üzüm bağları ve meyve bahçeleri çoktu. Şehirde bir medrese ve bir de bimaristan vardı¹⁵⁴.

İbn Fazlullâh el-Ömerî, Erzen beyliğinden söz ederken ülkeleri küçük olsa da Selçuklu hükümdarlarına dayanmaları dolayısıyla önemli bir konumlarının olduğunu dile getirir. Kendi döneminde Erzen'de yöneticilik yapan emirin adını Melik Kâhir olarak kaydeder. Kendisine misafir olanları iyi ağırlaması ve halkına iyi davranmasına karşın Nusayrîlik mezhebine mensup olmakla suçlanmıştır. Son olarak İbn Fazlullâh el-Ömerî, Erzen şehrini çevreleyen hâkim dağlardaki ve komşu yerleşim yerlerindeki Kürt beylerinin sıkça Erzen beyinin ülkesine saldırarak şehir halkına korku saldıklarını kaydeder¹⁵⁵.

el-Melik Mucîreddîn oğlu el-Meliku'l-Eşref'e vasiyetinde Erzen'deki Selçuklu

¹⁵³ İbn Şeddâd, III/2, 538-541.

¹⁵⁴ İbn Şeddâd, III/2, 536.

¹⁵⁵ İbn Fazlullâh, *et-Ta'rif*, 44.

ailesi hakkında şu çarpıcı ifadeleri kullanır: “ *Komşunun hakkını gözet! Komşuların olan Selçuklu ailesinin hakkını gözet! Onları yaptıklarından ötürü yadırgama! Çünkü bizler onların tahtlarını yağmaladık, şiarlarını sildik ve hutbelerde adlarının okunmasını geleneğini kestik. Bütün bunları kendi adımızla yapar olduk.*”¹⁵⁶

İbn Nâzırı'l-Ceyş'in kaydettiğine göre 776 yılı Ramazan ayında/Şubat-Mart 1375 tarihinde Erzen Kalesi'nde Alâeddîn Ali bin Kara yöneticilik yapmaktaydı ve Hasankeyf Eyyübî hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Ebûbekir, onun dayısının oğluydu.¹⁵⁷ IX/XV. yüzyılın ortalarına geldiğimizde şehir Akkoyunluların elindeydi ve Ali Bey bin Karayülük şehrin idarecisidir¹⁵⁸.

Hasankeyf Eyyübîleri ile aralarında akrabalık ilişkileri bulunmasına rağmen Artuklulardan sonra bölgedeki en güçlü rakiplerinden biri olan Erzen beyliği, siyasi olarak Hasankeyf Eyyübîleri tarihinde büyük önem arz etmiştir.

C. Buhtî Aşireti

Hasankeyf Eyyübîleri ile komşuluk ve akrabalık ilişkileri olan Buhtî Kürtleri ortaçağda çoğunlukla Cûlamerg (Hakkâri) ve Mûsul arasında kalan bölgede yaşamaktaydılar. Bunlar köken itibariyle Humeydî Kürtlerine yakındırlar. Nüfusları oldukça kalabalık olup içlerinden çok sayıda tanınmış şahsiyet çıkmıştır. Fakat VIII/XIV. yüzyılın başlarında ise kendilerini idare edecek emirleri kalmamış, toplulukları da darmadağın olmuştu. Komşu aşiretlerin arasına dağılıp onlarla birlikte yaşamaya çalıştılar. Bu dönemde Buhtî emirlerinden Fahreddîn, Mardin Artuklu hükümdarının hizmetinde bir süre çalışmış ve sonra hükümdarla aralarında çıkan husumetten dolayı burayı terk etmiştir¹⁵⁹.

el-Melik Mucîreddîn oğlu el-Meliku'l-Eşref'i veliaht tayin edince devlet yönetimi ile ilgili bir vasiyetinde Buhtîlerle ilgili şu ifadelere yer vermişti: “*Emir İzzeddîn Ahmed el-Buhtî'ye iyi davranmanı tavsiye ederim. Onu hep yanına çekmeye çalış asla karşına alma! Onunla bağını kesme! Çünkü o, senin eniştedir. Zira*

¹⁵⁶ İbnü'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 52a.

¹⁵⁷ İbn Nâzırı'l-Ceyş, *Teskîfu't-Ta'rîf*, 17.

¹⁵⁸ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 761.

¹⁵⁹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 272.

*Peygamber (sav) 'Bir topluluğun eniştisi onlardandır.' buyurmuştur. Hiçbir surette insanlara düşmanlık etme, aşırılığa gitmekten de sakın! Çünkü aşırılık en çirkin ve en kötü şeydir. Sana tavsiyem, sana kötülük yapana, sen iyilik yap!''*¹⁶⁰.

IX/XV. yüzyılın ortalarına kadar Cezîre ve civarının hala Buhtî Kürtlerinin elinde olduğunu ve beyliğinin yöneticisinin Emir Abdullâh olduğunu görmekteyiz¹⁶¹.

D. Zirkî Aşireti

Hasankeyf Eyyübîleri döneminde Meyyâfârikîn bölgesinde Zirkî aşireti mensupları vardı¹⁶². Meyyâfârikîn'in ova kesiminde yaşayan Zirkî Kürt aşireti mensupları ve aşiretin ileri gelen büyükleri Boşat Kalesi'nde bir araya gelip buraya yerleşmişlerdi. Meyyâfârikîn şehrinin Artukluların elinde olduğu dönemde Boşat'ta kendileri için bir saray inşâ etmişlerdi. Gün geçtikçe nüfusları çoğalmış ve sayıları artmıştı¹⁶³. Zirkîler zaman zaman civar yerlerdeki Kürt aşiretleri ile aralarında savaşa varan anlaşmazlıklar çıkardı. Bir defasında *Beytu Bâd* denen mevkide Buhtîlerle aralarında savaş çıktı¹⁶⁴. Hasankeyf Eyyübîleri bu aşiretin çıkardığı asayiş sorunlarıyla uzun süre meşgul oldular. IX/XV. yüzyılın ortalarında es-Sehmâvî'nin bildirdiğine göre Meyyâfârikîn ve civarının hala Zirkî Kürtlerinin elinde olduğunu görmekteyiz¹⁶⁵.

E. Süleymânî Aşireti

Hasankeyf Eyyübîleri döneminde Hazzo bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinden bazı topluluklar vardı ve bunlara *Süleymânî Aşireti* denirdi. Kürtler ve Türkmenlerde gelenek olduğu üzere yaz aylarında rakımı yüksek yerlere yaylaya çıkarlardı. Ekim ayında bu aşiret mensupları yayladan inerler ve kış mevsimini Erzen ve Hasankeyf civarındaki mağaralarda ve kovuklarda geçirirlerdi. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn kendi döneminde bu aşiretin ileri gelenlerine haber göndererek onları Hasankeyf'e çağırdı.

¹⁶⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 52a.

¹⁶¹ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 758.

¹⁶² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 46b.

¹⁶³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 50a.

¹⁶⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 67a.

¹⁶⁵ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 755.

Yüce eşiğe ulaştıklarında sultan onların büyükleri olan Garzo'ya hilat giydirdi ve Beytu Şâdî isimli Tatar kabilesine ait olan bir kaleyi de onun yönetimine verdi. Hazzo şehrini koruyup kollaması için de ona tavsiyede bulundu. Ayrıca mutfak vergisi olarak her yıl kendi sürülerinden bir bölük koyunu sultana sunmak koşuluyla antlaşmaya vardılar. Garzo es-Süleymânî, Beşîrî'ye giderek Beytu Şâdî kabilesine ait kaleyi teslim aldı ve aşiretiyle birlikte buraya yerleşti¹⁶⁶.

F. Rûşekî Aşireti

İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin kaydına göre kendi döneminde Bidlîs'te idarecilik yapan emir Şerefeddîn Ebubekir'di. O da çağdaşı olan Erzen hükümdarı gibi Nusayrî olmakla suçlanmıştı. Ülkesi küçük ve gelirin de az olduğunu kaydeder. İlhanlıların başkenti Ordu kentine giden yol güzergâhında bulunan Bidlîs yöresi arazisi engebeli ve dar geçitlerden oluşur. Emir Şerefeddîn'in çok güzel hizmetler yaptığını bu nedenle çevresindeki beyler içerisinde örnek olarak kabul gördüğünü ifade eder¹⁶⁷.

IX/XV. yüzyılın ortalarında Bidlîs şehrinin Rûşekî Kürtlerinden Emir Muhammed'in yönetiminde olduğunu görmekteyiz¹⁶⁸.

G. Cûlamerg Aşireti

Hasankeyf Eyyübîleri ile çağdaş olan Kürt aşiretlerinden biri de Cûlamerg aşiretidir. Bu aşiret herhangi bir şahıstan ziyade yaşadıkları yere nispetle böyle isimlendirildiler. Bir görüşe göre bu aşiretin kökeni Emevîlere dayanıp Mervân bin el-Hakem'e nispetle el-Hakemî diye de isimlendirilirler. Rivayete göre bu aile mensupları gördükleri baskıdan dolayı dağlık alanlara sığınıp buralarda yaşamlarını sürdürmeye başlamıştır. Herhangi bir saldırı durumunda da bu dağların sarp olmasından yararlanarak düşmanlarından korundukları gibi kalabalık yerlere gitmekten de kaçındılar. Böylelikle kendilerini güvende hissettiler¹⁶⁹. İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin

¹⁶⁶ İbnü'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 38a.

¹⁶⁷ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 45.

¹⁶⁸ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 762.

¹⁶⁹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, III, 267-268.

kaydettiğine göre bu beyler kendilerini Utbe bin Ebî Süfyân bin Harb bin Umeyye bin Abdişems bin Abdimenâf'a dayandırıyorlardı¹⁷⁰.

Cûlamerg Kürt aşiretinin hâkimiyet alanındaki en önemli yöneticiler ise kuşkusuz Şenbû beyleriydi. VIII/XIV. yüzyılın ilk yarısında Kürtlerin içerisinde çıkan en önemli iki büyük yöneticiden biri Cûlamerg aşireti hükümdarı, ötekisi de Akr Şûş yöneticisiydi. Kürtler arasında saygı duyulan sözüne uyulan yönetici ve komutan Cûlamerg yöneticisiydi. Geniş topraklara hâkim olan bu yöneticinin idaresi altında çok sayıda şehir ve kale vardı. Kendisine bağlı olan birçok kabile, aşiret olduğu gibi çok sayıda adamları vardı¹⁷¹.

Şenbû beyleri döneminde yapılmış en önemli eserlerden biri kuşkusuz Diz Kalesi'dir. İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin kaydettiğine göre burası Cûlamerg aşiretinin ve beyliğinin en önemli garnizon kenti ve idare merkezi olup çok sarp ve korunaklı bir yerdi¹⁷².

İbn Nâziri'l-Ceyş'in kaydettiğine göre kendi dönemindeki Cûlamerg hâkimi İmâdeddîn Mücellî bin el-Melik Esededdîn Mûsâ bin Mücellî bin Mûsâ bin Menklân'dı¹⁷³. 755/1355 yılında Melik İmâdeddîn döneminde Cezîre Buhtî beyi Seyfeddîn el-Buhtî ile Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî arasında anlaşmazlık başgöstermişti. Seyfeddîn el-Buhtî, Eyyûbîlere karşı civar yerlerdeki Kürt aşiretlerinden ve beylerinden yardım toplamaya başladı. Bu amaçla Vestân hükümdarı Emir İmâdeddîn bin el-Melik Esededdîn'den de yardım istedi. Zira Hakkarî aşireti onun emrindeydi¹⁷⁴.

el-Melik İmâdeddîn, ilim adamlarını ve karakterli kimseleri seven ve onlara kıymet veren bir yöneticiydi. Bu niteliklere sahip kimseler onun huzurunda en iyi konuma sahiptirler. el-Melik İmâdeddîn'in kadısı tarafından İbn Fazlullâh el-Ömerî'ye yazılan bir mektuba göre onun İzzeddîn ve Zeyneddîn isimlerinde babaları aynı olan kardeşleri vardı¹⁷⁵.

¹⁷⁰ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 58.

¹⁷¹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 48.

¹⁷² İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 268; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 377

¹⁷³ İbn Nâziri'l-Ceyş, *Teskîfu't-Ta'rîf*, 74, 81.

¹⁷⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 83a, 90b, 91a.

¹⁷⁵ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 48.

H. Muhallemî Aşireti

Muhallemiyye veya *Beyt Muhallem* diye adlandırılan ve güneyde Tûr Abdîn dağının güneyinde kalan bir bölgedir. Kuzeyde Hasankeyf'te güneyde Dara'ya doğu Bazabda'dan batıda Mardin'e kadar uzanan bu geniş bölgede yaşayan Arap aşiretine Muhallemî aşireti adı verilir¹⁷⁶. Muhallemîlerin yaşadığı bölgede yaklaşık beş yüz köy mevcuttu. Muhallemîler bu bölgede Kürtler ve Süryanilerle birlikte yaşamaktaydılar¹⁷⁷.

I. Becnevî Aşireti

Hasankeyf Eyyübîleri döneminde etkin olan aşiretlerden biri de Becnevî aşiretidir. Özellikle Heysem Kalesi bölgesinde etkin olan bu aşiret mensupları Hasankeyf Eyyübîlerine bağlı aşiretlerdendi. Nitekim el-Meliku's-Sâlih 702/1302-1303 yılında Becnevî aşiretinin büyüğü Hüsâmeddîn el-Becnevî'ye ikta verdi. Aşiret mensuplarına da bu iktadan gelir bağlamıştı¹⁷⁸. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn tahta çıktığında o da Emir Ahmed bin Hüsâmeddîn el-Becnevî'yi devlet idaresinde yetki verdiği gibi Becnevî aşiretine de gelirler bağladı¹⁷⁹.

Burada sayılan Kürt aşiretleri çoğu zaman Hasankeyf Eyyübîlerine bağlı olmakla birlikte Hasankeyf'te taht kavgası başgösterince oluşan otorite boşluğundan istifade eden bu Kürt aşiretleri isyan edip bölgedeki asayiş bozmaktaydılar. Birkaç şehir veya kasabadan oluşan yerleşim bölgelerinde etkin olan bu aşiretler feodal yöneticilerdir ve bölgedeki Mardin Artuklu Devleti ve Toganarslan Beyliği kadar etkinlik sahibi olmasalar bile Hasankeyf Eyyübîleri döneminde siyasi etkinlik göstermişlerdir.

¹⁷⁶ Abdulkadir Osmân, *Arabu Tûr Abdîn, Mâdin Mecîdun ve Hâdirun Elîmun*, Dımaşk 2009, 63.

¹⁷⁷ Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 352.

¹⁷⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 22a.

¹⁷⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 33b.

BİRİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN SİYASİ TARİHİ

1.1. EYYÛBÎ HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE HASANKEYF

Hasankeyf milattan sonra IV. yüzyılda Romalılar döneminde imparator II. Konstantius tarafından tahkim edilmiş ve Arzanene denen bölgenin merkezi haline getirilmişti. Bu dönemde Hasankeyf Süryaniler için önemli bir merkez haline dönüşmüştü¹⁸⁰. 421 yılında Romalıların Âmid valisi Antimos'un kardeşi Rufus, Hasankeyf'te idarecilik yapmaktaydı¹⁸¹. İslam fetihleri ile birlikte Hazreti Ömer döneminde Hasankeyf'in de içerisinde bulunduğu el-Cezîre bölgesi Müslümanların yönetimine geçti¹⁸².

Emevî ve Abbâsîler döneminde bölgeye atanan umumi valiler tarafından idare edilen Hasankeyf şehri IV/X. asrın sonlarında Mervânîlerin kurucusu Bâd bin Dûstek tarafından başkent olarak seçilmişti. Nitekim 375/985 yılında Bâd, Büveyhîlerle savaşmak için Hasankeyf'ten ordusunu alarak Mûsul'a gitti. Yapılan savaşta Bâd öldürülünce yeğeni Ebû Ali Hasan bin Mervân, Hasankeyf'e gelerek kaleye çıktı ve Bâd'ın Deylemî olan eşiyle evlenerek Mervânîlerin yönetimine geçti¹⁸³. Bu tarihten sonra Mervânî başkenti Meyyâfârikîn şehrine taşındıysa da stratejik önemi nedeniyle Hasankeyf uzun bir müddet önemli şehirler arasında kalmaya devam etti. Bu dönemde Mervânîlerin Hasankeyf valisi Yâkût adında biriydi. Bu arada Reis Ali bin el-Ezrak da Hasankeyf nâzırıydı¹⁸⁴.

Artuklular Diyârbekir bölgesine egemen oldukları vakit 496/1101-1102 yılında Sökmen bin Artuk Hasankeyf şehrini Emir Mûsâ isimli birinin elinden aldığı gibi bu

¹⁸⁰ Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier The Early History of Tur 'Abdin*, London 1990, XXII; Mehmet Tezcan, "VII. Yüzyıl Başlarında Sasani-Bizans Savaşları ve Hısn-ı Keyfa'nın Sasanilerce Zaptı (606)", 230-239, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, I, 235.

¹⁸¹ Dale A. Johnson, *Tracts on the Mountain of the Servants*, Usa 2006, 46, 49.
Hısnu Leğûb adıyla da anılan Hasankeyf'in Müslümanlar tarafından fethine ilişkin efsanevi mahiyetteki bir rivayet için bkz. Vâkidî, *Târîhu Futûhi'l-Cezîre*, 197-208.

¹⁸³ Rûzrâverî, Zahîreddîn Ebû Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin (ö. 488/1095), *Zeylu Tecâribi'l-Umem*, I-VII, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahrân 2001, VII, 213; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 451-453.

¹⁸⁴ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 522.

yöneticiyi de öldürdü. 498/1104-1105 yılında Sökmen ölünce ondan sonra oğlu İbrâhîm Hasankeyf yönetimine geçti. Bir müddet sonra o da ölünce yerine kardeşi Dâvud bin Sökmen geçti¹⁸⁵. Artuklu hükümdarı Necmeddîn İlgâzî, bir ara Mucâhideddîn Ebu'l-Muzaffer İlaldı bin Kulâ bin Abdullâh el-Haskefî'yi Hasankeyf'e vali olarak atamıştı¹⁸⁶.

Artukluların Hasankeyf hükümdarı Dâvud 539/1144-1145 yılında Hânî'de vefat edince oğlu Fahreddîn Kara Arslân Hasankeyf'te tahta çıktı¹⁸⁷. Fahreddîn Kara Arslân 28 Ramazan 562/18 Temmuz 1167 tarihinde Harput'ta vefat etti. Cenazesi Hasankeyf'e getirilerek kendisinin yaptırdığı türbeye defnedildi¹⁸⁸. Yerine oğlu Nûreddîn Muhammed Hasankeyf tahtına geçti¹⁸⁹.

Nûreddîn Muhammed, Selâhaddîn'in Mûsul kuşatması esnasında ordusundaki Kürt kabileleri ile birlikte Selâhaddîn'in yanında yer almıştı¹⁹⁰. Bu yardımından dolayı Selâhaddîn, Cudeyde ve Heysem kalelerini ona verdiği gibi Âmid'i de alıp ona vermeyi vadedmişti. Sözü edilen tarihte Selâhaddîn Âmid'i alınca onu Artuklu hükümdarı Nûreddîn Muhammed'e vererek sözünü tuttu. Selâhaddîn Eyyûbî 579 yılı Muharrem ayında/Nisan-Mayıs 1183 Âmid'i fethedince şehrin yönetimini Artuklu hükümdarı Nûreddîn Muhammed'e verdi¹⁹¹.

581/1185 yılında Nûreddîn Muhammed vefat edince yerine henüz on yaşında olan oğlu Kutbeddîn Sökmen geçti. Sökmen Hasankeyf'te kalıyordu. 597/1200-1201 yılında Sökmen vefat edince yerine oğlu el-Meliku's-Sâlih Mahmûd geçti. el-Meliku's-Sâlih Mahmûd 619/1222-1223 yılına kadar Âmid ve bağlı yerleri idare etti. el-Meliku's-Sâlih yönetiminde selefleri kadar adaletli değildi. Vefat edince yerine Melik Mes'ûd Rükneddîn Mevdûd geçti¹⁹². Artuklular uzun süre Hasankeyf'te hüküm sürdükten sonra Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil'in Âmid'e düzenlediği sefer sonrası Hasankeyf

¹⁸⁵ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 544, 555.

¹⁸⁶ İbnu'l-Fuvatî, Kemâleddîn Abdurrezzâk (ö. 723/1324), *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, I-VI, Tahran 1416, IV, 359.

¹⁸⁷ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 583.

¹⁸⁸ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 639.

¹⁸⁹ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 659.

¹⁹⁰ İmâdeddîn el-İsfahânî, Muhammed bin Muhammed (ö. 597/1201), *el-Bark el-Şâmî*, nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul 1979, V, 22-23.

¹⁹¹ İbn Şâhinşâh el-Eyyûbî, Muhammed bin Ömer (ö. 617/1221), *Mizmâru'l-Hakâik ve Sirri'l-Halâik*, thk. Hasan Hubşî, Kâhire 2005, 164-165; İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 514-517; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 10b-11a.

¹⁹² İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 533-534.

Artukluların elinden çıktı¹⁹³.

Önce Mervânîler'e daha sonra ise Artuklulara başkentlik yapmış olan Hasankeyf şehri bu süre içerisinde siyasi alanda olduğu kadar kültür ve medeniye alanında da dikkat çekmiştir. Özellikle Artuklular döneminde şehirde çok ciddi mimari eserler inşa edildiği gibi burası dönemin bir çok bilim adamının uğradığı bir yer olarak dikkatleri üzerine çekmişti.¹⁹⁴ Hasankeyf Eyyûbîleri Artuklulardan devraldıkları bu zengin mirası geliştirerek sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Böylelikle uzun süre fasılasız bir şekilde Hasankeyf bayındır bir şehir olarak varlığını sürdürmüştür.

1.2. HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN KÖKENİ

Eyyûbîlerin etnik kökenlerine ilişkin ileri sürülen farklı görüşler erken dönemlerden itibaren tartışma konusu olmuştur. Öyle ki bu konuda hanedan mensupları içerisinde farklı görüşler dile getirilmiştir. Biz bu konuda ileri sürülmüş görüşleri sıraladıktan sonra konuya ilişkin görüşümüzü dile getireceğiz. İlk olarak Eyyûbîlerin Kürt olduğuna ilişkin yaygın görüşü dile getirenlerin verdikleri bilgilere yer verelim.

Eyyûbîleri '*Mulûku'l-Kurd*' (Kürt Hükümdarlar) başlığı altında kaydeden Cûzcânî (ö. 658/1260), Melik Eyyûb bin Şâdî ve kardeşi Melik Esededdîn bin Şâdî'nin Kürt yöneticilerden olduklarını, Şam bölgesinde yıllarca Zengî hükümdarı Nûreddîn'in hizmetinde çalıştıklarını kaydeder¹⁹⁵.

İbn Hallikân'ın kaydettiğine göre ise tarihçilerin tümünün görüş birliğine vardıkları husus Sultan Selâhaddîn, babası ve ailesi Duvîn şehrine mensupturlar. Burası Azerbaycan'a bağlı ve Gürcistan, Arrân sınırındaki yerleşim yerlerindedir. Eyyûbî ailesi Revâdî Kürtlerindedir. Revâdîler büyük bir Kürt kabilesi olan Hezbânîlerin bir boyudur. İbn Hallikân'ın Duvîn şehrine mensup bir fakihten aktardığına göre Duvîn şehrinin kapısında Ecdânekân isimli bir köy vardır ve köy halkının tümü Revâdî

¹⁹³ Remzi Ataoğlu, "Batman Yöresinde Kurulan Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti ve Hükümdarlarından Rukneddin Davud", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, I, 310-315.

¹⁹⁴ Artuklular döneminde Hasankeyf tarihi için bkz. Remzi Ataoğlu, *Hısnıkeyfa Artuklu Devleti*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

¹⁹⁵ Cûzcânî, Minhâceddîn Osmân bin Sirâceddîn (ö. 658/1260), *Tabakât-ı Nâsirî*, tsh. Abdulhayy Habîbî, Kâbul 1342, 286-287.

Kürtleridir. Burası Selâhaddîn'in babası Eyyûb'un doğduğu yerdir¹⁹⁶.

Yâkût el-Hamevî'nin Ebû Tâhir es-Silefî'den aktararak kaydettiğine göre Sultân Selâhaddîn'in kökeni Duvîn şehrine ulaşır ve ed-Debîlî diye nisbet edilir¹⁹⁷. Selâhaddîn'in biyografisini kaleme alan Bahâeddîn İbn Şeddâd da aynı bilgiyi tekrarlayarak Necmeddîn Eyyûb'un Duvîn'de doğduğunu kaydeder¹⁹⁸. Sonraki dönem tarihçilerinden Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî de Eyyûbîlerin Duvîn şehrinden olduklarını ve kökenlerinin Revâdî Kürtlerine dayandığını kaydeder¹⁹⁹.

İbnu'l-Esîr el-Cezerî de Eyyûbîlerin atası Necmeddîn Eyyûb ve kardeşi Esededdîn Şîrkûh'un kökeninden söz ederken onların aslen Duvîn şehrinden olduklarını ve Kürtlerin en soyluları olan Revâdî aşiretine mensup olduklarını bildirir²⁰⁰.

Öte yandan İbnu'l-Esîr'in kaydettiğine göre 22 Cemâziyelâhir 564/23 Mart 1169 tarihinde Selâhaddîn'in amcası Esededdîn Şîrkûh hastalanmış ve kısa bir süre sonra da vefat etmişti. O esnada Mısır'da bulunan Zengî emirlerinden Aynuddevle el-Yârûkî, Kutbeddîn Husrev bin Telîl el-Hezbânî, Seyfeddîn Ali bin Ahmed el-Hekkârî ve Şihâbeddîn Mahmûd el-Hârimî'nin her biri Esededdîn'in yerine geçmek için çabalıyorlardı. Selâhaddîn'le beraber bulunan Fakih Ziyâeddîn İsâ el-Hekkârî'nin kulis faaliyetleri sonucunda Selâhaddîn, amcasının yerine geçti. Fakih Ziyâeddîn'in, Kutbeddîn el-Hezbânî'den beyat alırken “...herşeyden öte seni ve Selâhaddîn'i aynı paydada buluşturan, Selâhaddîn'in de köken olarak Kürt oluşudur. Yöneticiliğın onun elinden çıkıp Türklere geçmesine neden olma!” şeklinde telkinlerde bulunması Selâhaddîn'in Kürt olarak bilindiği hususunu akla getirmektedir²⁰¹.

¹⁹⁶ İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed bin Ebî Bekr (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrût 1994, VII, 139-140.

¹⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, *el-Müşterik*, 175-176.

¹⁹⁸ Bahâeddîn İbn Şeddâd (ö. 632/1234), *Sîretu's-Sultân en-Nâsır Selâhaddîn, en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, thk. Ahmed İbiş, Dımaşk 2005, 55.

¹⁹⁹ İbnu'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Gregoryûs el-Malatî, *Târîhu Muhtasari'd-Duvel*, thk. Anton Sâlihânî, Beyrût 2007, 212-213.

²⁰⁰ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-XI, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrut 2006, IX, 342; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdulkâdir Ahmed Tuleymat, Kâhire 1963, 119; Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbeddîn Abdurrahmân bin İsmâil (ö. 665/1266-1267), *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. İbrâhîm ez-Ziybek, Beyrût 1997, I, 403.

²⁰¹ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *et-Târîhu'l-Bâhir*, 141-142.

Eyyûbîlerin mensubu buldukları Revâdî aşireti, Azerbaycan bölgesinin en önemli aşiretlerden biri olup bu bölgede önemli bir emirlik kurmuştu²⁰². Bununla birlikte Eyyûb'un babası Şâdî, Âni kentinde yöneticilik yapan Şeddâdî hanedanının hizmetinde çalışmıştı²⁰³.

Erbil Kalesi'ndeki bir medresenin müderrisliğini yapan Ebu Abdullâh Hüseyin bin Hasan el-Erbilî'nin, İbnu'l-Müstevfî'ye bizzat söylediğine göre o, Revâdî kabilesine yani Sultan Selâhaddîn ile aynı kabileye mensuptu²⁰⁴. 19 Şaban 585/2 Ekim 1189 tarihinde vefat eden Emir İzzeddîn Mûsek bin Ceko el-Hezbânî, Sultan Selâhaddîn'in dayısının oğlu, yakınlarından en büyüğü ve askeri birliklerine komuta edenlerden biriydi²⁰⁵.

Memlûk dönemi tarihçilerinden İbn Aybek ed-Devâdârî'nin Eyyûbîlerin tarihine ayırdığı eserin girişinde Eyyûbî Devleti'nin kuruluşu ve kurucu hanedanın soyu ve ilk dönemlerine ilişkin yazdığı bölümde, bu hanedan mensuplarından Şam hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed bin Abdulmelik bin İsmâîl el-Eyyûbî (ö. 727/1326-1327)²⁰⁶ ile 710/1310-1311 yılında Dimaşk'ta yaptıkları görüşme esnasında aralarında geçen sohbeti kaydeder. İbn Aybek'e göre Eyyûbî hanedanına mensup her kolun kendi dönemine kadarki şecereleri vardı. Ancak o, kitabında sadece yöneticilik yapanların soylarından bahsetmişti²⁰⁷. İbn Aybek eserine bu girişi yazmasındaki amaçlardan birinin Eyyûbîlerin kökeninin doğru bilinmesini sağlamak olarak dile getirir²⁰⁸.

²⁰² Revâdîlerin siyasi varlıkları ve bunun en önemli göstergeleri arasında yer alan Revâdî sikkeleri için bkz. Stephen Album, "Notes on the Coinage of Muhammad Ibn al-Husayn al-Rawwadi", *Revue Numismatique*, Année 1972, Volume 6, Numéro 14, 99-104; Paul A. Blaum, "Life in a Rough Neighborhood: Byzantium, Islam and The Rawwadid Kurds", *International Journal of Kurdish Studies*, 2006, Vol. 20, Issue 1/2, 1-50; Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins", *The Numismatic Chronicle*, Volume 169, The Royal Numismatic Society, London 2009, 245-260.

²⁰³ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 612.

²⁰⁴ İbnu'l-Müstevfî, Şerafeddîn Ebu'l-Berekât el-Mubârek bin Ahmed (ö. 637/1239), *Târîhu Erbil el-Müsemma Bi Nubâheti'l-Beledi'l-Hâmil Bi Men Veredehu Mine'l-Emâsil*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Salâh Muhammed Cerrâr, Tunus 2013, 71.

²⁰⁵ Bundârî, Kıvâmeddîn el-Feth bin Ali (ö. 643/1245), *Sena'l-Bark eş-Şâmî*, thk. Ramazan Şeşen, İstanbul 2004, 95-96; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, 108.

²⁰⁶ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 436.

²⁰⁷ İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürri'l-Matlûb*, 206.

²⁰⁸ İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürri'l-Matlûb*, 10.

el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed, Memlûklerin yönetimindeki Dımaşk'ta bin kişilik bir birliğin komutanlığını yapmaktaydı. el-Meliku'l-Kâmil ile aralarında samimi bir dostluk bulunan Memlûk dönemi tarihçisi İbn Aybek ed-Devâdârî günün birinde el-Meliku'l-Kâmil'e büyük atası Eyyûb'un kimliğini sorar. el-Meliku'l-Kâmil bu soruya uzun uzadıya verdiği cevabında atasının Eyyûb bin Şâdî bin Mervân olduğunu ve bu ailenin köken olarak Nihâvend Dağı'ndaki Kürtlere dayandıklarını söyler. İbn Aybek, el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn'den aktararak şöyle devam eder: *“Eyyûbîlerin büyük ataları olan Mervân'ın Selçuklu ordusunda yer alan, gücü ve cesareti ile tanınan biri olduğunu bildirir. Anlatıldığına göre Mervân atını dörtlü sürüp hız aldıktan sonra serbest bırakırdı. Baldırlarını ve bacaklarını ata yaslayıp soluk almasına izin vermeden anında atı durdururdu. Yine bir keresinde bir atın kuyruğunu tutup binicisine 'atını sür' demişti. Ancak at bir adım bile atmadı. Mervân'ın oğlu Şâdî sahip olduğu en doru ata binerdi. Daha sonra ona atını harekete geçirip meydana sürmesini isterdi. At olanca gücüyle koşardı. Atın döşüne vurarak onu durdururdu. Mızrağı 60 Bağdat rıtlına denk düşerdi. Düşman ordusuyla karşılaştıklarında meydana çıkar ve vuruşmak için düşmanlarını meydana çağırırdı. Ancak kimse karşısına çıkmaya cesaret edemezdi. Ona dair olağanüstü ve akıllara durgunluk veren şeyler anlatılırdı. el-Meliku'l-Kâmil'i anlattığına göre Mervân'ın oğlu Şâdî de cesaretle babasına yakın biriydi. Nûreddîn Mahmûd'un babası Atabek Zengî'nin ordusunda yer aldı. Kahramanlığıyla öne çıkınca Atabek Zengî nezdinde sancak beyliği gibi önemli bir konuma geldi. Şâdî'nin oğlu Eyyûb, Atabek Zengî'nin oğlu Nûreddîn Mahmûd ile birlikte yetişti. Eyyûb'da Kürtlerdeki dalgınlık ve safdillik vardı. Nûreddîn Mahmûd onu çok seviyordu ve Tikrit'te oldukları dönemde bir an olsun onu yanından ayırmıyordu. Nûreddîn Zengî, Eyyûb'un sözlerini çok beğenirdi. Nûreddîn Zengî, doğu bölgeleriyle birlikte Şam bölgesini de yönetimi altına alınca Eyyûb'un kardeşi Eseddîn Şîrkûh'u, ordusundaki Kürtlerin başına hâcib olarak atadı. Eyyûb'a da kendi sarayının idaresini teslim etti. Huzura giriş çıkışlar Eyyûb'un iznine bağlıydı. Bir bakıma Eyyûb, Nûreddîn Zengî'nin perdedarıydı.”²⁰⁹.*

²⁰⁹ İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürü'l-Matlûb*, 5-7.

Memlûk dönemi tarihçilerinden Ebu Hâmid el-Kudsî ise *Devletu Benî Eyyûb el-Ekrâd* başlığıyla tarihçelerini yazdığı Eyyûbîlerin ilk hükümdarları olan Selâhaddîn'i, *el-Humeydî* nisbesiyle zikretmiştir.²¹⁰ es-Sehâvî (ö. 902/1497) ise Eyyûbî Devleti'ni *el-Mulûku'l-Ekrâd el-Eyyûbiyye* (Eyyûbî Kürt Hükümdarları) adıyla zikreder²¹¹.

İkinci olarak Eyyûbîlerin Arap olduğunu ileri sürenlerin görüşlerine yer verelim. Eyyûbî ailesine mensup el-Meliku'l-Emced Hasan (ö. 670/1271-1272) tarafından yazılan ve atalarının niteliklerinden söz ettiği²¹² ve babası el-Meliku'n-Nâsır Dâvud'un mektuplarını bir araya getirdiği *el-Fevâidu'l-Celiyye fi'l-Ferâidi'n-Nâsriyye* isimli eserin başında Eyyûbîlerin kökenine dair bir neseb risalesi yer almaktadır²¹³.

Bu risaleyi kaleme alan el-Meliku'l-Emced Hasan'a göre Eyyûbî ailesinin büyük atası Eyyûb'un nesebinin Eyyûb bin Şâdî bin Mervân şeklinde olduğu konusunda kesinlik söz konusudur. Ama tarihçi Yahyâ bin Ebî Tayy'ın bildirdiğine göre Eyyûbîlerin soyu Şâdî'den sonrası için bilinmemektedir. Eyyûbî ailesinden Takiyeddîn Ömer bin Nûruddevle Şâhinşâh bin Eyyûb ise soyunun, Şâdî bin Mervân şeklinde devam ettiğini söylerdi. el-Meliku'l-Emced'in kaydettiğine göre Eyyûbî ailesinin yaşlılarından yetiştiği hiç kimsenin Mervân'ı inkâr etmedikleri gibi herkesin de bunda hemfikir olduklarını, ancak ayrılığa düştükleri hususun bundan sonrakilerin kim olduğunu. O yaşlılardan kiminin Mervân bin Muhammed ve bir kısmının da Mervân bin Yakûb dediklerini kaydeder. Bunun yanısıra Şihâbeddîn Abdurrahmân Ebû Şâme'nin *er-Ravzateyn* isimli eserinde kaydettiğine göre kimilerinin de Mervân bin Yakûb dediklerini duymuştu²¹⁴.

Yahyâ bin Humeyd bin Ebî Tayy dedi ki: Ben bu konuyu iyice araştırdı Eyyûbîlerden bir topluluk Şâdî'den sonraki atalarının kim olduğunu bilmediklerine dair

²¹⁰ Ebû Hâmid el-Kudsî, Muhibbeddîn Muhammed bin Halîl (ö. 888/1483), *Duvelu'l-İslâmi's-Şerîfeti'l-Behiyye*, thk. Subhî Lebîb ve Ulrich Haarmann, Beyrût 1997, 16.

²¹¹ Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh li men Zemme Ehle't-Târîh*, thk. Franz Rosenthal, Beyrût 1986, 229.

²¹² Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXVIII, 232-234; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervîhu'l-Kulûb*, 60.

²¹³ Bu neseb risalesi için bkz. el-Meliku'n-Nâsır, Dâvud bin İsa el-Eyyûbî (ö. 656), *el-Fevâidu'l-Celiyye fi'l-Ferâidi'n-Nâsriyye*, thk. Nâzım Reşîd, Bağdad 1992, 54-73; el-Meliku'l-Emced, el-Hasan bin el-Meliku'n-Nâsır Dâvud (ö. 670), *Nesebu'l-Eyyûbiyyîn*, Nşr. Selâhaddîn el-Müneccid, Beyrût 1978, 41-59.

²¹⁴ el-Meliku'n-Nâsır, *el-Fevâidu'l-Celiyye*, 55-56.

görüş birliği ettiler. Ayrıca el-Meliku'z-Zâhir Gıyâseddîn Gâzî bin Sultan el-Meliku'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf da bana bunu bildirmişti²¹⁵.

el-Meliku'l-Emced Hasan bu rivayetleri kaydettikten sonra konuyla ilgili kendi mülahazalarını şöyle kaydeder: “Eyyûbîlerin nesebi konusundaki görüşlerler üç başlıkta toplanmaktadır. Birinci görüş: Tarihçi İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali İbnu'l-Esîr derki: (Eyyûbîlerin atası) Necmeddîn Eyyûb Azerbaycan'daki Duvîn şehrinden olup köken olarak Revâdî Kürtlerindendir. Bunlar Kürtlerin en soylularıdır. Ben (el-Meliku'l-Emced) derim ki: Bu insanların çoğunun dile getirdiği bir görüştür. Ancak bizim hanedanın yaşlılarından bunu kabul eden kimse görmedi Bununla birlikte Necmeddîn'in Duvîn'de olduğunu inkâr etmezler. Nitekim ben el-Meliku'l-Emced Takiyeddîn Ebu'l-Fadl Abbâs bin el-Meliku'l-Âdil'e babasından veya büyük kardeşlerinden bu soyu benimsediklerine dair birşey işitip işitmediğini sormuştum o da kendi soyunu Kürtlere dayandıran birini duymadığını söyledi. Ben derim ki bizim hanedanımızca yaygın olan düşünce atamızın Kürtlerin yanında kaldığı ve onlardan evlendiği yönündedir. Tıpkı bizimle Türkler arasında olduğu gibi bizimle Kürtler arasında dayı yeğenlik dışında bir ilişki sözkonusu değildir. Nitekim önceki kuşaklarımızdan bazılarının anneleri Türklereydi. Bu görüşün doğruluğunu gösteren hususlardan biri de Sultan el-Meliku'n-Nâsır Selâhaddîn yönetimindeki ülkeleri ele geçirince onun yönetiminde Kürtlerden bir topluluk öne çıktı. Bu topluluktan her birinin amcazadesi veya yakınları da geldiler. Sonunda ailelerinde büyük bir topluluk bir araya gelmiş oldu. Sultan ise dayıları Şihâbeddîn Mahmûd ve kardeşi ile İzzeddîn Mûsek ve Cemâleddîn Ferec örneklerinde olduğu gibi yalnızca kadınlar aracılığıyla yakın akrabalık ilişkisi kurdu. Şayet Sultan Selâhaddîn Revâdîlerden olsaydı bütün bir kabile onunla amcazade olurdu. Çok yakından olmasa bile uzaktan da olsa onunla amcazade olurlardı. Çünkü kabile mensuplarının hepsi aynı babanın çocuklarıdır. Kuşkusuz kendi soyunu emirlere oranla meliklere dayandırmanın gerekçeleri daha çoktur. Sultanla yalnızca kadınlar üzerinden akrabalık bağı kurulduğunu görünce bizimle Kürtler arasında dayı-yeğen ilişkisi dışında bir bağ olmadığını anladık. Birileri buna karşı çıkıp şöyle diyebilir: Soylarını sultana dayandırmamaları, ondan çekinmeleri veyahut da sultanın onlara

²¹⁵ el-Meliku'n-Nâsır, *el-Fevâidu'l-Celiyye*, 61.

tepeden bakıp onları kabullenmemesinden ileri gelmiş olabilir. O zaman buna verilecek yanıt şu olur: Sultanla kadınlar üzerinden yakınlığı olanlar ondan çekinmemişler, kendilerini sultana nisbet etmişler. Ayrıca sultan da onlara tepeden bakmadığı gibi onları benimsemiş ve kendisine yakın tutarak iyiliklerde bulunmuştur. Oysa ki aynı soydan geldiği kimseler buna daha layıktır. Zira sultanın akrabalık bağına verdiği önem dindarlık ve alçak gönüllülüğüne ilişkin onca anlatılar varken nasıl olur da yakınlarını benimsemek konusunda böbürlendiği düşünülebilir. Hangi akrabalık bağı kesmek bundan daha öte olabilir ki? Sultan veya onun ailesinden birinin böbürlenip kendisini atalarına dayandırmaktan uzak duracakları nasıl düşünülebilir? Bu hanedan üyeleri Kürt olduklarını bilselerdi bunu inkâr etmezlerdi. Anadolu (Selçuklu) sultanları uzun süreden beri yöneticilik yapmaktalar. Oğuzlardan olduklarını inkâr etmiyorlar. Zira onlar Türkmen'dirler. Öte yandan Acem sultanları ve daha başkaları da kendi soylarını inkâr etmiyorlar. Bu itirazı ortadan kaldıran bir başka husus da atamız Necmeddîn Eyyûb Şam'a gelip kendisine Baalbek verilmiş olmasıdır. Nûreddîn'in devletinde ve öncesinde göreve atanmış o da bu görevleri kabul etmişti. Kürtlerden kendisini ona nisbet eden hiç kimseyi bilmiyoruz. Necmeddîn Eyyûb'un konumu o gün için kendisini ona nisbet etmeye ve onun yakını olmakla övünç duymaya daha elverişliydi ve buna hiçbir engel de yoktu. Necmeddîn Eyyûb'un o dönemki konumu Ebu'l-Heycâ ve el-Maşûb'un Selâhaddîn dönemindeki konumları gibiydi. Bizim Kürt olmadığımızı destekleyen bir başka husus da Kadı Bahâeddîn bin Şeddâd, İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî'nin her ikisi de Sultan Selâhaddîn uzmanıydı. Hatta İmâdeddîn, Necmeddîn Eyyûb, Tikrit'te valilik yaparken onunla ilk tanışanlardan biriydi. Her ikisi de Selâhaddîn'in biyografisiyle ilgilendiler ve bu konuda eserler kaleme almalarına karşın onu Kürtlerle ilişkilendirme gibi bir yönelim içine girmediler. Şayet Necmeddîn'in soyu Kürtlere dayansaydı, zaten onların bunu bilmemeleri düşünülemezdi."²¹⁶.

el-Meliku'l-Emced Hasan'ın kaydettiği ikinci görüşe göre ise Eyyûbîlerin soyu Ümeyyeoğullarına dayanmakta olup bu hanedan üyeleri son Emevî halifesi Mervân bin Muhammed'in torunlarıdır. Bunu ileri süren el-Meliku'l-Mu'iz Fetheddîn Ebu'l-Fidâ

²¹⁶ el-Meliku'n-Nâsır, *el-Fevâidu'l-Celiyye*, 56-60.

İsmâil bin el-Meliku'l-Azîz Zahîreddîn Ebi'l-Fevâris Seyfeddîn Tuğtekîn bin Eyyûb'dur. Yemen'de babasının yerine yöneticilik yaptığı sırada soyunun Emevîlere dayandığını ileri sürerdi²¹⁷.

el-Meliku'l-Emced'in kaydettiği üçüncü görüşe göre ise Eyyûbîlerin soyu Ali bin Ahmed el-Merrî isimli birine dayanmaktadır. Hasan bin Garîb bin İmrân el-Hıraşî el-Meliku'l-Emced'in dedesi el-Meliku'l-Muazzam'ın yanına geldi ve Eyyûbîler için bir soy kütüğü düzenledi. Bu soy kütüğünde Eyyûbîlerin soyunu Mütenebbî'nin övdüğü Ali bin Ahmed el-Merrî'ye dayandırdı. el-Meliku'l-Muazzam onun bu yaptığını yadırgamadığı gibi benimsedi ve bu soy kütüğünü kendisi ve oğlu Dâvud ondan dinlediler. İşte el-Meliku'l-Emced bu soy kütüğünü babasından dinleyemedi ancak icazetini aldı. Bununla birlikte bu soy kütüğünü kardeşi el-Meliku'z-Zâhir Gıyâseddîn Ebû Eyyûb Şâdî'den işiterek dinledi. Kardeşi ise 619 yılı Receb ayının sonunda/8 Eylül 1222 bu soy kütüğünü babasıyla birlikte el-Hıraşî'den dinlemişti. Eyyûbîlerin soyu konusunda el-Meliku'l-Emced Hasan bu soy kütüğünden yanaydı. Ona göre dedesinin Fıkıh, Arapça ve Tarih ilimlerindeki derin bilgi ve kavrayış sahibi biri olarak bu soyu benimsemesi, ayrıca dedesinin babasıyla uzun süre yaşaması dolayısıyla kendi dedesiyle eskiden beri iyi tanışan bir topluluğa erişmesi nedeniyle de Eyyûbîlerin ilk dönemlerine ilişkin en doğru bilgilere sahipti²¹⁸.

Erken dönemde yapılan bu tartışmaların yanısıra modern dönem araştırmacılarından Vladimir Minorsky, Selahaddîn Eyyûbî ve ailesinin kökenine ilişkin yaptığı araştırmalar sonucunda Revâdî aşiretinin Azerbaycan bölgesinde idarecilik yapmış Revvâd el-Ezdfî'ye dayandıklarını ve bu münasebetle Arap olduklarını kaydeder²¹⁹. Minorsky'nin bu yorumu Eyyûbîler hakkında derin araştırmalarıyla tanınmış ortaçağ tarihçilerinden R. Stephen Humphreys tarafından da kabul görür²²⁰.

²¹⁷ el-Meliku'n-Nâsır, *el-Fevâidu'l-Celiyye*, 60.

²¹⁸ el-Meliku'n-Nâsır, *el-Fevâidu'l-Celiyye*, 61-63.

²¹⁹ Vladimir Minorsky, "Preshistory of Saladin", *Studies in Caucasian History*, London 1953, 114-115, 124-130.

²²⁰ R. Stephen Humphreys, *From Saladin To The Mongols*, New York 1977, 27-31; R. Stephen Humphreys, "Ayyubids", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, Costa Mesa 1987, III, 164-167.

Ramazan Şeşen'e göre ise Eyyûbî hanedanı Kürt olmakla beraber evlenmeler dolayısıyla ve devlet geleneği bakımından Türkleşmişti. Devlet Zengîler Devleti'nin devamıydı.²²¹

Konuya ilişkin zikredilen malumattan anladığımız kadarıyla Eyyûbî ailesi yaygın kanaate binaen etnik köken itibariyle Kürt olmakla birlikte atalarının önce Şeddâdîlerin himayesinde yetişmiş oldukları ve daha sonra ise Büyük Selçuklu ve onlara tabi Zengî Atabeylerinin hizmetinde çalışmış olmaları itibariyle Türk devlet geleneğinden etkilendiklerini ve bir bakıma devamı olduğunu söyleyebiliriz. Bundan öte bir İslam hanedanı olarak hüküm sürdükleri coğrafyadaki Arap yoğunluğundan ötürü de kültürel olarak Araplardan etkilenmişlerdir. Dolayısıyla Hasankeyf Eyyûbîlerinde her üç milletten de izler bulmak mümkündür.

1.3. HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Kaynaklar Eyyûbîlerin Hasankeyf'te kurulan bu kolunu '*Mulku'l-Ekrâdi'l-Eyyûbiyye bi'l-Hısn*' (Hasankeyf Eyyûbî Kürtleri Yönetimi)²²², '*Mulûku Hısnı Keyfâ el-Eyyûbiyye*' (Hasankeyf Eyyûbî Yöneticileri)²²³, '*Bekâyâ Mulûki'l-Eyyûbiyye*' (Eyyûbî Hükümdarlarından Kalanlar)²²⁴, '*Devletu Benî Eyyûb el-Ekrâd bi Memleketi'l-Hısn*' (Hasankeyf'teki Kürt Eyyûboğulları Devleti)²²⁵ veya '*Hukkâm-ı Hısn-ı Keyfâ ki İştihâr Dârend be Melikân*' (Melikân Diye Ünlenmiş Hasankeyf Yöneticileri)²²⁶ gibi farklı isimlerle kaydeder. Osmanlının son dönem müelliflerinden Ali Emîrî ise bu hanedanı '*Hasankeyf Mulûk-i Eyyûbiyyesi*'²²⁷ veya '*Hasankeyf Eyyûbiyye Hükûmeti*' şeklinde isimlendirmiştir²²⁸.

²²¹ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicrî 569-589/1174-1193)*, İstanbul 1983, 411-417; Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2012, 443.

²²² İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, XVI, 273.

²²³ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, XV, 200-201.

²²⁴ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, I, 215.

²²⁵ Cenâbî, Mustafa bin Hasan (ö. 999/1590), *el-Hâfilu'l-Vasît ve'l-'Aylemu'z-Zâhiru'l-Muhît*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 3033, vr. 373b.

²²⁶ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 149.

²²⁷ Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi*, 50.

²²⁸ Ali Emîrî, "Hasankeyf Eyyûbîyye Hükûmeti", No 26, 65; Ali Emîrî, "Hasankeyf Eyyûbîyye Hükûmeti", No 28, 223.

Şeref Hân-ı Bidlîsî'nin kaydettiğine göre 662/1263-1264 yılında Mısır ve Şam bölgesinde Eyyûbîlerin yönetimi tamamen sona erince bu hanedana mensup biri bir süreliğine Hamâ şehrinde saklandıktan sonra buradan ayrılarak Mardin yöresine gitti ve Mardin hükümdarının hizmetine girdi. Mardin hükümdarı onu Savur valiliğine tayin etti. Savur'a giden bu genç, kısa bir süre burada kaldıktan sonra buradan ayrıldı ve *Re'su'l-Kûl* diye de ünlü olan Hasankeyf'e geldi. Havası ve suyu onun mizacına uyduğu için bu şehre yerleşti ve bura halkıyla yakınlık peyda etti. Küçük-büyük, zengin-fakir bütün halk ona boyun eğip başlarına hükümdar olarak kabul etmişti. Bu durumdan haberdar olan Mardin hükümdarı, Hasankeyf Kalesi'ndeki savunma amaçlı imar faaliyetlerini de öğrenince işin aslını öğrenmek ve Hasankeyf hükümdarını huzuruna getirmek için bir adamını gönderdi. Hasankeyf hükümdarı gelmeyi reddederek başkaldırdı. Buna karşı Mardin hükümdarı ordusunu topladı ve Hasankeyf Kalesi'ni ele geçirmek için *Re'su'l-Kûl*'a doğru yola koyuldu. Hasankeyf hükümdarı ona karşı direndi ve kahramanca savaştı. Mardin hükümdarı amacına ulaşmadan geri döndü. O günden itibaren Eyyûbî hükümdarının Hasankeyf ve civarındaki etkisi artmaya başladı. Bu durumu fırsat bilerek sınırlarını genişletti²²⁹.

Memlük dönemine ait kimi kayıtlarda Şeref Hân'ı destekler mahiyette bir anlatı mevcut olup söz konusu bu sürecin el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb döneminde gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Şöyle ki; Hasankeyf bir ara Mardin Artuklularının elindeyken buna karşın Eyyûbîler ise Savur Kalesi'nde yöneticilik yapmaktaydılar. Eyyûbîlerin etki alanı zaman zaman Mardin sınırlarına kadar da uzanıyordu. Bölgede yaşayan halk bu durumdan rahatsız oluyordu. Bunun üzerine Mardin Artuklu hükümdarı Eyyûbîleri buradan uzaklaştırmanın yollarını aradı. Bu amaçla kendi topraklarına daha yakın olan Savur Kalesi'ni Eyyûbîlerden alarak onlara Hasankeyf'i verdi. Böylelikle el-Meliku's-Sâlih, elinde tuttuğu diğer yerlerin yanısıra Hasankeyf'i de yönetimi altına almış oldu²³⁰.

Son olarak Abdusselâm el-Mârdînî de aynı konuda şu malumatı sunar: Mısır ve Şâm bölgesinde hüküm süren Eyyûbî devleti 649/1251-1252 yılında yıkıldıktan bir süre

²²⁹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 149-150.

²³⁰ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81a-81b.

sonra Eyyûbî hanedanına mensup Emir Muhammed adında biri Hamâ şehrinde ortaya çıktı ve Artuklu hükümdarı Melik Sa'îd döneminde Mârdîn'e geldi. Melik Sa'îd onu iyi ağırladı ve beylerinin arasına kattı. Daha sonra da Savur ve Hasankeyf şehirlerinin yöneticiliğine atadı. Melik Sa'îd devrinde Emir Muhammed'in konumu iyileşti. Ancak Hasankeyf Moğol hükümdarı Hülagü'nün istilasıyla Mârdîn bölgesinde hüküm süren Artuklular zayıflamıştı. Artuklulara bağlı olan ve Eyyûbî hanedanına mensup Muhammed ismindeki Hasankeyf yöneticisi de isyan etmişti. Dönemin Artuklu hükümdarı Melik Muzaffer Fahreddîn Kara Arslân ona karşı savaşıp Hasankeyf'i yönetiminden çıkarmak için ordusunu hazırlayarak sefere çıktı. Buna karşı Hasankeyf bölgesindeki Âşitî, Muhallemlî, Mirânî, Becnevî, Şikâkî, Estorkî, Kürdlî Kebîr, Kürdlî Sağîr, Âşânî, Kîşîkî, Cîlekî, Handakî, Sohânî gibi aşiretlerin de aralarında bulunduğu on üç aşiret kendi meliklerine destek vermek için toplandılar ve Melik Muhammed'le ittifak kurdular. Artuklular ve Eyyûbîler arasında büyük bir savaş meydana geldi. Artuklu hükümdarı Melik Muzaffer Fahreddîn Kara Arslân'ın ordusu bozguna uğradı ve geri çekildi. Emir Muhammed Hasankeyf şehri ve aşiretlerinin yanısıra Si'irt, Beşîrî, Kefâru't-Tûr ve diğer yerleri yönetimi altına aldı²³¹.

1.3.1. el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb (630-637/1232-1239)

Eyyûbîlerin Hasankeyf kolu Selâhaddîn'in kardeşi el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir'in soyuna dayanmaktaydı. Bu itibarla Âdiliyye kolunun devamı olarak kabul edilirler. el-Meliku'l-Âdil'in on beş veya bir başka görüşe göre on yedi tane oğlu vardı²³². 615/1218-1219 yılında el-Meliku'l-Âdil 24 yıllık uzun bir süre Eyyûbî hükümdarlığı yaptıktan sonra 74 yaşında vefat etti. Ondan sonra büyük oğlu el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed Mısır'a idareci oldu. el-Meliku'l-Kâmil kendi adına kardeşi el-Meliku'l-Muazzam İsa'yı Dımaşk'a, el-Meliku'l-Eşref Mûsâ'yı devletin doğu bölgesi denen *ed-Diyâru's-Şarkıyye* ve *el-Cezîre*'de bulunan yerleşim yerlerinin valisi olarak tayin etti. Her ikisi de babaları ve amcalarının yönetimdeki

²³¹ Abdusselâm el-Mârdînî (ö. 1259/1843), *Târîhu Mârdîn min Kitâbi Ümmi'l-İber*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi ve Tahsîn İbrâhîm ed-Doskî, Duhok 2002, 62

²³² İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürri'l-Matlûb*, 197-198.

adaletini takip edip onların izlerinden gittiler²³³.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk yöneticisi kuşkusuz el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'dur. Ancak el-Meliku's-Sâlih'in Hasankeyf yöneticiliği babası el-Meliku'l-Kâmil'e bağlı bir valilikten öteye geçmiyordu. el-Meliku's-Sâlih Hasankeyfe vali olmadan önce bir süre Hasankeyf'te kalmıştı. Nitekim Karatay el-İzzî'nin kaydettiğine göre 626/1228-1229 yılında Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil ile Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddîn Kılıçarslan arasında anlaşmazlık çıkmıştı. el-Meliku'l-Kâmil bütün Eyyûbî meliklerini toplayıp eşini ve küçük oğlu el-Meliku'l-Âdil'i ortanca oğlu el-Meliku's-Sâlih'e teslim etmiş, ardından da Anadolu üzerine sefere çıkmıştı. Büyük oğlu Melik Mes'ûd'u da Yemen'e idareci olarak tayin etmişti. Seferdeyken oğlu el-Meliku'l-Âdil ve annesi, el-Meliku'l-Kâmil'e mektup göndererek el-Meliku's-Sâlih'in kendilerine yaptığı kötü muameleden şikâyetle bulundular ve el-Meliku'l-Kâmil'i el-Meliku's-Sâlih'e karşı uyardılar. Zira el-Meliku's-Sâlih yaklaşık 500 tane Memlük satın almış ve bunlara *Bahrî Memlükler* adını vermişti. Devlet idaresinde de bunları yetkilendirmişti. Bunu haber alan el-Meliku'l-Kâmil derhal Anadolu'dan Mısır'a geri döndü ve el-Meliku's-Sâlih'i huzuruna istedi. Yaptıklarından dolayı azarladıktan sonra hesap sordu ve ceza olarak Şetnûf mevkiinde denize atılarak boğdurulmasını emretti. Bu ani kararın yol açacağı kargaşanın farkında olan devlet adamları hükümdarı bundan vazgeçirmeye çalıştılar ve el-Meliku's-Sâlih'in veliaht olduğunu, şayet onu öldürtürse yönetim boşluğunun oluşacağı uyarısında bulundular. Bunun üzerine el-Meliku'l-Kâmil adamlarından Tavaşî Muhsin el-Kebîr'e el-Meliku's-Sâlih'in Hasankeyf'e sürgün edilmesini emretti. Ayrıca kaçıp düşmanı Selçuklu hükümdarı Rükneddîn'e sığınmasından endişe duyduğu için de yol boyunca tek başına kalmasına ve güçlü bir bineğe binmesine izin verilmemesi konusunda hizmetkârından dikkatli olması uyarısında bulundu. Hasankeyf'e ulaşan el-Meliku's-Sâlih yedi yıl, bir başka görüşe göre ise dokuz yıl süreyle burada sürgün kaldı. el-Meliku's-Sâlih'in Hasankeyf'e yerleşmesi ve burada sürgün kalmasından dolayı sahipsiz kalan Bahrî Memlükleri zor durumda kalmıştı. Bundan ötürü Bahrî Memlükleri, el-Meliku's-Sâlih'in Mısır'a geri

²³³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 10b.

dönmesini çok arzuluyorlardı²³⁴.

Artuklıların hakimiyetindeki Hasankeyf şehri bir müddet sonra Eyyûbîlerin yönetimine geçti ve el-Meliku's-Sâlih buraya vali olarak tayin edildi. Şöyle ki; el-Meliku'l-Kâmil ve kardeşi el-Meliku'l-Eşref Mûsâ 629/1231-1232 yılında Eyyûbî ordusuyla Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mevdûd'un Âmid şehrini elinden almak üzere doğu memleketine yürüdüler. Çünkü Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mevdûd da babası gibi elindeki memleketleri kötü yönetiyor ve hükümdarlara yakışmayan davranış ve tutumlar içerisine giriyordu. Halkın kızlarına saldırıp onların namusuna el uzatıyordu. el-Meliku'l-Mevdûd'un yanında Ezah isiminde yaşlı bir kadın vardı. el-Meliku'l-Mevdûd bu kadını şehrin ileri gelenlerinin eşlerini ve kızlarını kendisi için ayartmakla görevlendirmişti. İş öyle bir noktaya vardı ki civar yerlerdeki hükümdarların eşlerine kadar ulaştı. Onun bu kötü davranışlarının yanısıra tüccarlara ve fakirlere karşı takındığı olumsuz tutumlar artmıştı. Bunun üzerine ardı sıra şikâyetler Mısır hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil'e ulaştı. el-Meliku'l-Mevdûd bu yaptıklarıyla yetinmeyerek komşusu olan Meyyâfârikîn hâkimi Şihâbeddîn Gâzî'nin ülkesine saldırdı. Bunun üzerine Şihâbeddîn Gâzî, ağabeyi Mısır hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil'den yardım istedi. Bu arada el-Meliku'l-Mevdûd'un üvey annesi Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil'in kızıydı. Babası el-Meliku's-Sâlih vefat edince el-Meliku'l-Mevdûd üvey annesine kötü davrandı. Bunun üzerine kadın onun yanından ayrılıp Meyyâfârikîn'e ikiz kardeşi Şihâbeddîn Gâzî'nin yanına giderek el-Meliku'l-Mevdûd'u ona şikâyet etti. Şihâbeddîn Gâzî kardeşleri el-Meliku'l-Kâmil ve el-Meliku'l-Eşref'e haber göndererek el-Meliku'l-Mevdûd'un yaptıklarını bildirdi²³⁵.

el-Meliku'l-Kâmil olup bitenleri haber alınca Abbâsî halifesine el-Meliku'l-Mevdûd'un yaptıklarını bildirerek onun üzerine yürümek için izin istedi. Abbâsî halifesi izin verince orduyu hazırlattı ve kardeşi el-Meliku'l-Eşref'le beraber Diyârbekir'e doğru yola koyuldular. 20 Zilhicce 629/7 Ekim 1232 tarihinde Âmid'e ulaştılar ve şehrin

²³⁴ Karatay el-İzzî el-Haznedârî (ö. 708/1308-1309), *Târihu Mecmû'î'n-Nevâdir Mimmâ Cerâ li'l-Evâil ve'l-Evâhir*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 2005, 41-45.

²³⁵ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 520-521; İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 12-13; 146; Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 748), *el-Muhtâr min Târihi Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâti'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, thk. Hudaýr Abbâs Muhammed Halîfe el-Müneşdâvî, Beyrût 1988, 146; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 11a.

etrafına mancınıklar yerleştirerek şehri kuşattılar. Kuşatmayı el-Meliku'l-Kâmil ve kardeşi el-Meliku'l-Eşref idare ediyordu. Öğle namazından ikinci namazına kadar şehir her taraftan kuşatılmıştı. Lağımçılar şehrin dış tarafından suru delmeye başladılar. Okçular suların üstüne yağmur gibi ok yağdırdılar. Öyle ki atılan okların çoğu sur duvarlarına saplanıp kalmıştı. Bir süre sonra lağımçılar iç suru delmeye başladılar. Bu sıkıntıyla yüzyüze kalmış olan Âmid halkı Artuklu hükümdarının yaptıklarından dolayı şehir yönetiminin el değiştirmesini arzuluyordu. Bu durumu gören el-Meliku'l-Mevdûd ordusunun ve adamlarının kendisine ihanet edip şehri el-Meliku'l-Kâmil'e teslim etmelerinden endişelendiği için Hamâ hükümdarı el-Meliku'l-Muzaffer ve Şemseddîn Savab aracılığıyla aman diledi. Bu talebe el-Meliku'l-Kâmil olumlu cevap verdi ve el-Meliku'l-Mevdûd'a Mısır'da vereceği bir iktaya karşılık hâkimiyetindeki tüm şehir ve kaleleri onun elinden aldı. el-Meliku'l-Mevdûd hükmü altındaki yerlerin adlarını bir kâğıda yazarak el-Meliku'l-Kâmil'e sundu. Artukluların elindeki bütün yerleşim birimleri alınmış yalnızca Hasankeyf kalmıştı. Artuklu hükümdarı Hasankeyf'in kendi yönetiminde olmadığını ve buradaki yöneticinin kendi emrine boyun eğmediğini söyledi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Kâmil adamlarını gönderip el-Meliku'l-Mevdûd'un yönetimindeki yerleşim yerlerini ve kaleleri teslim aldı. el-Meliku'l-Kâmil teslim aldığı kalelerden Cebâbire ve Egil'e taş ustaları göndererek bu kaleleri yıktırdı. Ancak Artukluların Hasankeyf valisi şehri el-Meliku'l-Kâmil'e teslim etmeye yanaşmadı. Bu arada Hasankeyf'in yanısıra ona bağlı olan Cudeyde, Kureşiyye, Necm, Heysem ve Bâtâsâ kalelerindeki yöneticiler de isyan edip teslim olmadılar. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref, Dicle Nehri'ni aşarak Hasankeyf'e gitti²³⁶.

630/1232 yılında el-Meliku'l-Eşref ve Salâh el-Erbilî Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mevdûd'u da yanlarına alarak Hasankeyf'e yürüdüler. Hasankeyf Kalesi'nin eteklerine ulaştıkları vakit el-Meliku'l-Mevdûd şehir valisi ile görüşerek ona Hasankeyf'i el-Meliku'l-Kâmil'e teslim etmediği için Eyyûbîlerin kendisine eziyet ettiklerini bildirdi. Hasankeyf'i el-Meliku'l-Kâmil'in nâiblerine teslim etmeleri halinde Eyyûbîlerin kendilerine iyi davranacağını söyledi. Buna karşılık kalede bulunanlar ona

²³⁶ İbn Nazîf el-Hamevî, Ebu'l-Fedâil Muhammed bin Ali, *et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsu'l-Keşf ve'l-Beyân fî Havâdisi'z-Zamân*, thk. Ebu'l-İd Dûdû, Dimaşk 1981, 237-243; İbn Vâsil el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 16-18.

ve oğluna bağlılık yemini ettiklerini ve bu yeminlerinden dönmeleri için el-Meliku'l-Mevdûd'dan bunun için fetva istediler. Bu esnada kale dört kişi tarafından idare ediliyordu. el-Meliku'l-Mevdûd ettikleri yeminlere dair onlara fetva getirdiyse de kabule yanaşmadılar. Ardından el-Meliku'l-Mevdûd'un kalede bulunan oğlunu ata bindirerek üzerinde saltanat sancağı açtılar ve onun ardından yürüdüler. Bir süre sonra da kaleyi teslim edip etmeme konusunda kendi aralarında görüş ayrılığına düştüler. Daha sonra hazineye girerek buradaki 60000 Mısır dinarını kendi aralarında bölüştüler. Ardından dört idareciden biri kaleden aşağı inerek el-Meliku'l-Eşref'in huzuruna vardı. el-Meliku'l-Eşref ona değerli hilatler giydirdi ve şehrin altında bu kıyafetle dolaştığını gören Hasankeyf halkı da kaleden inmeye başladı. el-Meliku'l-Mevdûd'u önlerine katarak Eyyûbîlere kaleyi teslim edeceklerini söyledikleri gibi el-Meliku'l-Eşref'ten el-Meliku'l-Mevdûd'un kaledeki mallarını ve ailesini koruma altına almasını ve kendilerine geçimlerini yapabilecekleri işler vermesini istediler. el-Meliku'l-Eşref onların isteklerini yerine getirdi ve onlardan bağlılık yemini aldı. Bunun üzerine Hasankeyf'in kapılarını açtılar ve bütün halk şehirden aşağı indi. Şehirdekiler 630 yılı Muharrem ayında/Ekim-Kasım 1232 şehri teslim ettiler. el-Meliku'l-Eşref kaleye çıktı ve idare binasında bir gece kaldıktan sonra şehri Şemseddîn Savâb'a teslim etti. Daha sonra isyan eden diğer kaleler teslim alındı ve buralara idareciler tayin edildi²³⁷.

el-Meliku'l-Kâmil Hasankeyf şehrini teslim alınca yeğeni Şemsulmülûk Seyfeddîn Ahmed'i Hasankeyf ve Âmid valisi ilan etti. Şemsulmülûk sadece on iki gün hüküm sürdükten sonra vefat etti ve Âmid'de şehir kapısına yakın bir yerde defnedildi. el-Meliku'l-Kâmil, Şemsulmülûk'dan sonra şehri onun oğlu Şihâbeddîn Gâzî'ye verdi. Şemseddîn Savâb'ı da ona yardımcı tayin ederek Mısır'a döndü. Şihâbeddîn Gâzî ise 633/1235-1236 yılına kadar Şemseddîn Savâb'la birlikte Âmid'de idarecilik yaptı. Ancak el-Meliku'l-Kâmil'e Şihâbeddîn Gâzî'nin mektup yazarak Âmid'i Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddîn Keykubâd'a satmaya yeltendiği haberi ulaştı. el-Meliku'l-Kâmil derhal Şihâbeddîn Gâzî'yi Mısır'a çağırdı ve gelir gelmez de onu hapsetti. Onun yerine bu bölgenin yönetimini oğlu el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn

²³⁷ İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târîhu'l-Mansûrî*, 246-248; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 111-112.

Eyyûb'a verdi. Şemseddîn Savâb'ı da onun yanına verdi²³⁸.

el-Meliku's-Sâlih, 633/1235-1236 yılına kadar Âmid ve Hasankeyf şehirlerini Şemseddîn Savâb ile birlikte yönetti. Bu sene Şemseddîn Savâb vefat edince Âmid'de defnedildi. Bu tarihten itibaren el-Meliku's-Sâlih elindeki yerleri bağımsız bir şekilde yönetmeğe başladı. Babası el-Meliku'l-Kâmil'in 637/1239-1240 yılında vefatına kadar el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf'te yöneticilik yaptı²³⁹.

Âmid'in 629/1231-1232 yılında el-Meliku'l-Kâmil tarafından alınmasından itibaren 636/1238-1239 yılına kadar el-Meliku's-Sâlih, babasının nâibi olarak başta Hasankeyf olmak üzere Âmid, Sincâr, Ruhâ, Surûc, Re'su'l-'Ayn, Rakka, Harrân ve Hâbûr gibi şark vilayetlerini elinde bulundurmuştur²⁴⁰.

633/1235-1236 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddîn Keykubâd Eyyûbîlerin doğu eyaletine doğru yola çıktı. Aralarında Harrân, Ruhâ, Âmid, Suveydâ ve Kafînâ'nın da bulunduğu Eyyûbî şehirlerini ele geçirdi. Buralar Şihâbeddîn Gâzî ve el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn'in elindeydi. Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil bunu haber alınca 23 Zilkade 633/29 Temmuz 1236 tarihinde ordusunu toplayıp Mısır'dan yola çıktı. el-Meliku's-Sâlih ve Şihâbeddîn Gâzî'ye daha önce Selçuklu sultanı kendi topraklarına geldiği vakit buraları terk edip gelmelerini öğütlemişti. el-Meliku's-Sâlih ve Şihâbeddîn Gâzî ülkelerini terkederek askerleriyle birlikte Selemiyye kentine geldiler. el-Meliku'l-Kâmil ise Dimaşk'a ulaşmıştı. el-Meliku's-Sâlih'in iki oğlu Celâleddîn ve Tûrânşâh dedelerini selamlamak için huzura çıktılar. Ancak el-Meliku'l-Kâmil onları azarladı. Bunun üzerine huzurdan ayrıldılar ve babalarını durumdan haberdar ettiler. Böylece el-Meliku's-Sâlih beraberinde Şihâbeddîn Gâzî olduğu halde Selemiyye'den ayrılarak Hasankeyf'e geldi. Şihâbeddîn Gâzî de Meyyâfârikîn'e döndü²⁴¹.

Hasankeyf'te bulunan el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn 635/1237-1238 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev ve onun müttefiği Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf ile anlaşmazlık yaşamıştı²⁴².

²³⁸ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 112; İbnü'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 11b.

²³⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 523-524; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 130-131.

²⁴⁰ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 134; Karatay el-İzzî el-Haznedârî, 67; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 168.

²⁴¹ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 130-131.

²⁴² Karatay el-İzzî el-Haznedârî, 62-65.

636/1239 yılında el-Meliku's-Sâlih oğlu el-Meliku'l-Muazzam Gıyâseddîn Tûrânşâh'ı kendi yerine Hasankeyf şehrine idareci tayin etti. Bu arada Âmid şehrine de nâib atayarak 1 Cemâziyelâhir 636/9 Ocak 1239 Pazar günü Dımaşk'a gitti.²⁴³

637/1239-1240 yılında el-Meliku's-Sâlih ile amcası el-Meliku's-Sâlih İmâdeddîn İsmâil arasında anlaşmazlık başgöstermişti. Amcasının saldırısından çekinen el-Meliku's-Sâlih, ülkesinin doğu sınırında yer alan Âmid'e bağlı ve çok korunaklı yerler olan Hasankeyf ve Heysen Kalesi gibi kalelere sığınma önerisini, mesafenin uzak olmasından ötürü geri çevirerek Nablus'a, amcazadesi el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf'un yanına gitmişti²⁴⁴.

el-Meliku's-Sâlih babası el-Meliku'l-Kâmil döneminde doğuya gittiğinde iki oğlu el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh ve Melik Muğîs Ömer'i de beraberinde götürmüştü. el-Meliku's-Sâlih büyük oğlu el-Meliku'l-Muğîs'i daha çok seviyordu ve onu kendisinden sonra veliahd olarak seçmişti. el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ı ise hiç sevmiyordu²⁴⁵.

1.3.2. el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh (637-647/1239-1249)

el-Meliku'l-Muğîs Ömer 630 yılı Muharrem ayında/Ekim/Kasım 1232 Hasankeyf kuşatması esnasında şehid düşünce²⁴⁶ el-Meliku's-Sâlih kendi yerine oğlu el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ı Âmid ve civar yerlerin yöneticisi tayin ederek Mısır'a gitmişti. el-Meliku's-Sâlih'in emrinde çalışmış olan Cemâleddîn bin Matrûh daha sonra onunla beraber Mısır'a gidince²⁴⁷ el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh, Âmid'e yerleşti. 637/1239-1240 yılına kadar Âmid ve bağlı yerler el-Meliku's-Sâlih'in nâibleri tarafından yönetilirdi. Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev ordusuyla Âmid'i kuşatıncaya kadar da burada kaldı. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ordusu şehre saldırınca el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh yerine bir vali tayin etti ve Âmid'den

²⁴³ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 158.

²⁴⁴ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 235.

²⁴⁵ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 99-100; İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 350-351.

²⁴⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbeddîn Abdurrahmân bin İsmâil (ö. 665/1266-1267), *el-Muzeyyel 'alâ'r-Ravzateyn*, thk. İbrâhîm ez-Ziybek, Beyrût 2010, II, 27.

²⁴⁷ Karatay el-İzzî el-Haznedârî, 128.

ayrılarak Hasankeyf'e gitti. Âmid'i kaybeden el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh bundan sonra Hasankeyf'te kalmaya başladı. Hasankeyf'e ilave olarak Heysem Kalesi'ni de elinde tutuyordu²⁴⁸.

Oğlunun Mısır'a gelmesini istemeyen el-Meliku's-Sâlih 643/1245-1246 yılında etrafındaki devlet adamlarının baskısı üzerine oğlu el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ı getirmesi için Emir Hüsâmeddîn Behrâm'ı Mısır'dan Hasankeyf'e gönderdi. Meyyâfârikîn hâkimi Şihâbeddîn Gâzî ve Mardin hükümdarı, el-Meliku'l-Muazzam için atlar ve hizmetkârlar gönderdiler. Ancak el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh korktu ve babasının bu isteğini geri çevirdi²⁴⁹.

Sonraki yıllarda da hala Hasankeyf'te idarecilik yapmaya devam eden²⁵⁰ el-Meliku'l-Muazzam babasından sonra Eyyûbî tahtının adayıydı. Nitekim el-Meliku's-Sâlih 14 Şaban 647/22 Kasım 1249 tarihinde yaklaşık 44 yaşında vefat edince²⁵¹ geride Hasankeyf'te yöneticilik yapan el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın dışında kimse kalmamıştı. Bu durumun bilincinde olan el-Meliku's-Sâlih vefat etmeden önce yanında bulunan Emir Hüsâmeddîn bin Ebî Ali'ye, şayet kendisi vefat ederse Hasankeyf'te bulunan el-Meliku'l-Muazzam'ın asla getirilmemesini, akrabalarından da hiçbirine ülke yönetiminin bırakılmamasını, aksine yönetimin halifeye bırakılarak onun kimi isterse onu tayin etmesini vasiyet etmişti²⁵².

el-Meliku's-Sâlih'in vefatı bir süre gizlendikten sonra el-Meliku's-Sâlih'in eşi Şeceretu'd-Durr, Tavaşî Cemâleddîn Muhsin ve Baybars el-Bundukdârî, Hasankeyf'te bulunan el-Meliku'l-Muazzam'ın getirilmesini kararlaştırdılar. Ordu komutanı Fahreddîn bin eş-Şeyh de onların bu kararına uydu. Bunun üzerine Eyyûbî devlet adamlarından Hüsâmeddîn el-Hezbânî, el-Meliku'l-Muazzam'ı getirmeleri için görevliler hazırlayıp Hasankeyf'e gönderdi. Giden bu grubun içerisinde Fâriseddîn

²⁴⁸ İbnu'l-Adîm, Kemâleddîn Ömer bin Ahmed (ö. 660/1262), *Zübdetu'l-Haleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1997, II, 703; İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 295-296; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrût 1999, XLIX, (661-670 Seneleri), 299; Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil bin Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, tlk. Mahmûd Deyyûb, Beyrût 1997, II, 272; İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 11b.

²⁴⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVII, 20.

²⁵⁰ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 375.

²⁵¹ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 81.

²⁵² İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 100.

Aktay el-Câmedâr da bulunuyordu. Çok uzak bir yerde olduğu ve yol güvenliği olmadığı için Hasankeyf'e ulaşmayı olanaklı görmüyordu. Hüsâmeddîn el-Hezbânî, el-Meliku'l-Muazzam'ı getirmek için giden askerlere güvenmediği için kendi adamlarından Zeyneddîn el-Âşık isimli bir kölesini elçi olarak gönderdi. Elçi beraberinde el-Meliku'l-Muazzam'a hitaben yazılmış bir mektup götürdü. Mektupta el-Meliku'l-Muazzam'a acele gelmesi gerektiği, aksi takdirde yönetimin onun elinden çıkacağı uyarısında bulunuluyordu. Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin kölesi daha erken Hasankeyf'e ulaştı ve mektubu el-Meliku'l-Muazzam'a verdi ve vakit kaybetmeden Mısır'a gitmesi gerektiğini söyledi. Ardından Fâriseddîn Aktay ve beraberindeki asker topluluğu Hasankeyf'e ulaşarak el-Meliku'l-Muazzam'a acele Mısır'a gelmesi gerektiğini bildirdiler. Bunun üzerine el-Meliku'l-Muazzam kendi devlet adamlarından ve yakınlarından bir grupla birlikte yola koyuldu²⁵³.

el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh 11 Ramazan 647/11 Aralık 1249 tarihinde gece vakti yola çıktı ve yerine o esnada henüz on yaşlarında olan oğlu el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'ı yönetici olarak atadı. Devlet işlerini yürütecek adamlarını da onun yanına verdikten sonra içlerinde yakın adamlarının da bulunduğu yaklaşık 50 kişilik süvariyle Dımaşk üzerinden Mısır'a doğru yola koyuldu. el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh Hasankeyf'ten çıktıktan sonra yol güzergâhında bulunan Mûsul hükümdarı Bedreddîn Lülü ve Haleplilerin kendisine zorluk çıkarıp Mısır'a gitmesini engellemelerinden korkuyordu. Bu nedenle rotasını Abbâsî halifesinin yönetimi altındaki Âne'ye çevirdi. Mûsul hâkimi Bedreddîn Lülü ve Halepliler el-Meliku'l-Muazzam'ın Mısır'a doğru yola koyulduğunu haber alınca onun tutuklanması için bir grup askeri gönderdiler. Ancak el-Meliku'l-Muazzam çabuk davranarak Âne'ye ulaştı ve buradan Fırat Nehri'ni geçti²⁵⁴.

el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh ve beraberindekiler yolculukta yaban yerleri tercih ettikleri için çok zorluk çektiler ve neredeyse susuzluktan öleceklerdi. 647 yılı Ramazan ayının sonlarına doğru/Ocak 1250 tarihinde Dımaşk'a ulaştılar. Şehir tören için hazırlandı ve ardından kutlamalar kabul edildi. Hamâ hükümdarı el-Meliku'l-

²⁵³ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 104; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLVIII, 378; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 12a.

²⁵⁴ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 106; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 228.

Mansûr ve Haleb hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır onu tebrik etmek için elçiler gönderdiler. Dımaşk Kalesi'ne yerleştiği vakit şairler huzura çıkıp şiirler söyleyerek onu medhettiler ve Hasankeyf'ten nasıl geldiğini sorunca o da şiirle yanıt vererek çektiği sıkıntıları dile getirdi. el-Meliku'l-Muazzam Dımaşk'ta yaklaşık 27 gün kaldıktan sonra Mısır'a doğru yola çıktı²⁵⁵.

el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh, Hasankeyf'ten bir grup Kürt askeriyle Mansûre kentine gelmişti. Bu grup içerisinde Kadı el-Es'ad Şerefeddîn el-Fâiz ve Kâtip en-Neşv bin Haşîş en-Nasrânî gibi devlet adamları da yer almaktaydı. Burada bulunduğu sürede devlet işlerinde babasının aksine davranıp Bahrî Memlûkleri yerine Hasankeyf'ten beraberinde getirdiği adamlarını istihdam etti. Bu durum Bahri Memlûkleri arasında rahatsızlığa yolaçtı. Öyle ki 9 Muharem 648/13 Nisan 1250 tarihinde Bahrî Memlûkleri tarafından Fâriskûr denen mevkiye saldırıya uğradı ve sığındığı ahşap burçta yakılarak öldürülmek istendi. Memlûklere, Mısır yönetimini kendilerine bırakacağını vaadedip Hasankeyf'e dönmesine izin vermeleri için yalvardıysa da fayda etmedi. Yanarak can vermemek için sığındığı burçtan denize atlayan el-Meliku'l-Muazzam, boğularak can verdi. Bütün bunlar yaşanırken Hasankeyf'ten beraberinde getirdiği askerler onu korumak için en ufak bir çaba içerisine girmediler²⁵⁶.

el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh erdemli ve ilme ilgi duyan birisiydi. Dedesi el-Meliku'l-Kâmil Muhammed, çocuk yaşta olmasına rağmen sahip olduğu keskin zekâsından ötürü onu çok severdi. el-Meliku'l-Kâmil, ilim adamları huzuruna geldiklerinde torunu Tûrânşâh'a sorular vererek bu topluluğa sormasını isterdi²⁵⁷.

1.4. MOĞOL İSTİLÂSİ ALTINDA HASANKEYF EYYÛBÎLERİ

VII/XIII. yüzyılın ortalarında Hasankeyf'in de içerisinde yer aldığı bölgede Moğol istilası yaşandı ve büyük devletlerin etkilendiği gibi Hasankeyf Eyyûbîleri gibi daha küçük yönetimler de bu yaşanan istiladan doğal olarak etkilendi. Bu olumsuz

²⁵⁵ Sıbtu İbni'l-Cevzî, Şemseddîn Yûsuf bin Kızıoğlu (ö. 654/1256-1257), *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. İbrâhîm ez-Ziybek, Beyrût 2013, XXII, 408-409; İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 109.

²⁵⁶ İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürri'l-Matlûb*, 377, 381-382; İbn İyâs, *Bedâ'ü'z-Zuhûr*, I/1, 279-284.

²⁵⁷ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 99.

durum bir asır kadar devam etti ve Moğollardan sonra onların ardılları olan İlhanlılar döneminde de sürdü. İlhanlıların zayıflamasıyla birlikte Hasankeyf Eyyûbîleri buldukları bölgede etkinlik sahibi olmaya başladı ve bu durum siyasi alanda olduğu kadar imar alanında da gelişme yaşanmasını sağladı. Hasankeyf Eyyûbîleri Moğol İstilasası döneminde içlerine kapanarak daha çok taht kavgalarıyla uğraştıkları gibi civar yerlerdeki yönetimler ve aşiretlerin çıkardığı asayiş sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldılar.

Hasankeyf ülkesi Moğol hükümdarı Hülagü burayı işgal edinceye kadar el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın oğlu el-Meliku'l-Muvahhid'in yönetimindeydi. el-Meliku'l-Muvahhid uzun bir müddet Hasankeyf'te yöneticilik yaptı²⁵⁸.

1.4.1. el-Meliku'l-Muvahhid Takiyeddîn Abdullâh (647-682/1249-1283)

Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk hükümdarı kuşkusuz el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'tır. Zira kendisinden önceki iki yönetici el-Meliku's-Sâlih ve el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh, Mısır'daki Eyyûbî sultanına bağlı birer nâib konumundaydılar. Eyyûbîlerin Mısır'daki yönetimleri tamamen sona erince yönetim Memlûklerin eline geçti. Eyyûbî Devleti Mısır'daki hâkimiyetini kaybedince hanedana mensup melikler Şam, Hasankeyf, Nusaybin, Meyyâfârikîn gibi kentlerde bir süre daha hâkimiyetlerini devam ettirdiler. el-Meliku'n-Nâsir Selâhaddîn Yûsuf, Dımaşk, Haleb, Humus ve bağlı yerleri elinde tuttu²⁵⁹. Sultan Selâhaddîn'in soyundan gelen *el-Salâhiyye* kolundan hükümdarlık yapan tek kişi bu el-Meliku'n-Nâsir Yûsuf'tur. Eyyûbî meliklerinin çoğu el-Meliku'l-Âdil'in soyundan gelen *el-Âdiliyye* koluna mensuptu. Bunlardan el-Meliku'l-Muğîs Ömer, Kerek ve Şevbek'te,²⁶⁰ el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed Meyyâfârikîn'de yönetimi elinde tutuyordu. Bu arada Âmid şehri de el-

²⁵⁸ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 579; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 272.

²⁵⁹ Münzir el-Hâyik, *Memleketu Humus fi'l-Asri'l-Eyyûbî 563-662/1168-1264*, Dımaşk 2000; Mustafa Kılıç, *Melik Nâsir II. Selâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001.

²⁶⁰ Yûsuf Dervîş Gavânime, *İmâretu Kerek el-Eyyûbiyye*, Beyrût 1982.

Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn'in atadığı valiler tarafından yönetiliyordu²⁶¹. *el-Takaviyye* koluna mensup el-Meliku'l-Mansûr Muhammed Hamâ'da,²⁶² *el-Esediyye* koluna mensup el-Meliku'l-Eşref Mûsâ Tell Bâşir ve Rahbe'de yöneticilik yapıyordu. Eyyûbîlerin *el-Âdiliyye* koluna mensup olan el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh da Hasankeyf, Nusaybin ve Heysem Kalesi gibi bağlı yerlerin hükümdarıydı²⁶³. Öte yandan Yemen'de de Sultan Selâhaddîn'in kardeşi Şemsuddevle Tûrânşâh tarafından kurulmuş bir Eyyûbî idaresi vardı²⁶⁴.

el-Meliku'l-Muvahhid, babası el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın Âmid valiliği yaptığı dönemde bu kentte dünyaya gelmişti²⁶⁵. 647/1249-1250 yılında el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn'in vefat haberi ulaşınca el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh oğlu el-Meliku'l-Muvahhid'i Hasankeyf'e bırakarak Mısır'a geldi. el-Meliku'l-Muvahhid bu esnada on yaşındaydı ve henüz ergenlik çağına bile girmemişti²⁶⁶.

Hasankeyf'e komşu olan yerlerden Haleb'de el-Meliku'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf, Meyyâfârikîn'de el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed; Hasankeyf ve Heysem Kalesi'nde el-Meliku'l-Muvahhid Takiyeddîn Abdullâh, Âmid'de Meyyâfârikîn hükümdarının atadığı vali, Mârdîn'de ise Melik Saîd Necmeddîn İlgâzî hüküm sürmekteydi²⁶⁷.

el-Meliku'l-Muvahhid babasının katledilmesinden sonra da Hasankeyf'te kalmaya devam etti. Devlet işleri ise babası el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın hizmetkârları olan İftihâreddîn Yâkût ve Cemâleddîn Kutuz tarafından yürütülüyordu²⁶⁸. Bundan dolayı el-Meliku'l-Muvahhid'in ilk dönem yöneticiliğine

²⁶¹ Mahmûd Yâsîn Ahmed et-Tekrîtî, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimâli's-Şâm ve'l-Cezîre*, Beyrût 1981; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul 2007; Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbiler Tarihi*, İstanbul 2008.

²⁶² Ahmed Ğassân Sebâno, *Memleketu Hamâ el-Eyyûbiyye*, Beyrût 1984; Adnân Sa'deddîn, *Memleketu Hamâ el-Eyyûbiyye fi Muvâceheti'l-Hamelâti's-Salibiyye ve'z-Zuhûfi'l-Moğoliyye*, Beyrut 2003; Ali Necm İsa, *Hamâ fi Zilli'l-Eyyûbiyyin*, Beyrut 2009; Mustafa Kılıç, *Hama Eyyûbileri Siyasal ve Kültürel Tarih*, Ankara 2009.

²⁶³ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Muzeyyel*, I, 321; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 236; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 13b.

²⁶⁴ Muhammed Abdülâl Ahmed, *el-Eyyûbiyyûn fi'l-Yemen*, İskenderiyye 1989.

²⁶⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLIX, 299.

²⁶⁶ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 296; İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 579; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervihu'l-Kulûb*, 65.

²⁶⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 13b.

²⁶⁸ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 259.

ilişkin herhangi bir kayda sahip değiliz. Bununla birlikte Hasankeyf'in içerisinde bulunduğu bölge Moğol istilasına maruz kaldığı için yönetimde uzun bir süre Moğol baskısı gözlenmektedir. Bölgedeki yerel idareciler Moğollara belli miktarda vergi ödeyerek siyasî varlıklarını sürdürebilmektedirler.

el-Meliku'l-Muvahhid ilk başlarda Halep'teki el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf'a tabiydi. Ancak Moğol istilasından sonra onlara tabi oldu. Onlara vergi ödediği gibi onlar adına sikke kestiriyordu. Moğollarla başta ilişkileri iyi tuttuysa da bir ara Memlüklerle yakınlaşma gösterdi. Bunun farkına varan Moğollar ona mani oldular ve onu sürekli gözetim altında tuttular. Kendisinden sonraki dönem Eyyûbî meliklerine göre onun siyasî faaliyetleri hakkında yeterince malumata sahip değiliz. Ancak bununla birlikte Hasankeyf bölgesinde Eyyûbî hâkimiyetinin kurulmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Kendisinden sonraki melikler uzun süre birer Moğol valisi olmaktan öteye geçemediler. Yerine geçen el-Meliku'l-Kâmil dönemindeki siyasî vaziyet bunun en bariz delilidir.

Nitekim Moğol valisi Baycu'nun 649/1251-1252 yılında gönderdiği elçilerin taşıdığı yarlıklara göre Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddîn Keykavus'a 200.000 dinar, Mûsul hükümdarı Bedreddîn Lülü'ye 100.000 dinar, Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Saîd'e 100.000 dinar, Meyyâfârikîn Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil'e 100.000 dinar, Cezîre'deki Zengi hükümdarına 100.000 dinar ve Hasankeyf Eyyûbî hükümdarına da 50.000 dinarlık vergi tayin edilmişti²⁶⁹.

Moğol valisi Baycu Noyan, 650 yılı Rebûlevvel ayında/Mayıs-Haziran 1252 tarihinde Meyyâfârikîn'e sefer düzenledi. Bundan haberdar olan Meyyâfârikîn Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn, yerine el-Utmî isimli adamını bırakarak Meyyâfârikîn'den ayrıldı. Yanına ailesini de alan el-Meliku'l-Kâmil kılavuzu aracılığıyla Hasankeyf'e gitti ve burada el-Meliku'l-Muvahhid'in yanına sığındı. Bir süre sonra Baycu Noyan'ın Meyyâfârikîn'den ayrılıp gittiğini öğrenen el-Meliku'l-Kâmil Hasankeyf'ten ayrılarak Kureyşe Kalesi'ne gitti²⁷⁰.

Moğol hükümdarı Hülagü 658 yılı başlarında/Aralık 1259-Ocak 1260 Şâm bölgesine ulaştığında el-Meliku'l-Muvahhid henüz küçük yaşta idi. el-Meliku'l-

²⁶⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 237.

²⁷⁰ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 476-477.

Muvahhid Abdullâh Diyârbekir bölgesindeki diğer beylerden önce davranarak yanındaki hediyelerle birlikte Hülagü'yu karşılamaya gitti. Moğol devlet adamları el-Meliku'l-Muvahhid'i Hülagü'nün huzura çıkardılar. el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh dedesi el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn döneminden kalma paha biçilemeyen hediyeleri Hülagü'ya sundu. Hülagü, Hasankeyf hazinesinde bulunan bu çok değerli eşyalar ve hediyelerle kendisini karşılamaya gelen, kendisinden aman dileyen bu çocuk yaştaki şehzadeye kim olduğunu ve soyunun kimlere dayandığını, yönettiği ülkenin ne durumda olduğunu sordu. Hülagü huzuruna çıkan el-Meliku'l-Muvahhid'in soyunun Eyyûbîlere dayandığını öğrenince ona acıdı ve mülkünü elinde bıraktığı gibi ona hilat giydirdi ve ülkesine ait yarlıklar verdi²⁷¹.

Hülagü, 658/1260 yılında Dımaşk'a ulaştığında Kerek hâkimi Melik Muğîs henüz on bir yaşında olan oğlu el-Meliku'l-Azîz'i Şâm melikleriyle birlikte Hülagü'nün huzuruna yolladı. Hülagü, Şâm meliklerini sağında el-Meliku'l-Azîz'i de solunda oturttu. Hülagü ile el-Meliku'l-Azîz'in arasında da Hülagü'nün eşi Tokuz Hatun oturuyordu. Tokuz Hatun, el-Meliku'l-Azîz'e bakarak Tatarca birşeyler söylediye de el-Meliku'l-Azîz, '*Biz Eyyûboğulları ne Tatarca, ne Türkçe ve ne de Rumca biliriz. Ancak bir kısmımız Acemce konuşuruz.*' diyerek cevap verdi. Tokuz Hatun, el-Meliku'l-Azîz'in kendisini anlamadığından sorusuna cevap veremediğini anladı. O esnada el-Meliku'l-Azîz'le yaşıt olan ve üzerine güzel bir kumaştan yapılmış kıyafet giyinmiş yakışıklı bir genç olan el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh geldi ve el-Meliku'l-Azîz'e '*Ey amcaoğlu sana selam olsun.*' dedi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Azîz, '*Sana da selam olsun.*' dedi. el-Meliku'l-Muvahhid devamla, '*Benden korkma! Ben senin Hasankeyf hâkimi olan amcanın oğluyum. Hatun sana, annen baban var mı, diye soruyor.*' dedi. el-Meliku'l-Azîz, '*Evet var.*' diye cevap verince, el-Meliku'l-Muvahhid bu sefer de, '*Babanın mesleği ne?*' diye soruyor dedi. el-Meliku'l-Azîz, '*Babam meliktir.*' diye cevap verdi. el-Meliku'l-Muvahhid, '*Peki bir kale veya bölge meliki mi?*' diye sorunca el-Meliku'l-Azîz, '*Hem kale ve hem de bir bölgenin hâkimidir.*' diye cevap verdi. Bütün bu diyalog esnasında Tokuz Hatun Tatarca konuşuyor ve Hasankeyf hükümdarı el-

²⁷¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hafîre*, III/2, 535; İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 579; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 17a, 19a.

Meliku'l-Muvahhid de konuşulanları Arapça'ya çeviriyordu. el-Meliku'l-Muvahhid, el-Meliku'l-Azîz'e hitaben, *'Ey amcaoğlu, sakın yalan söyleme! Çünkü Tatarlar yalan konuşulmasından asla hoşlanmazlar. Tokuz Hatun senden onun yanında kalmanı istiyor. Çünkü onun hiç çocuğu yok ve eşi Hülagü da yaşlı olduğu için artık çocuklarının olması zor. Şayet bunu kabul edersen sana yüz süvari verip bir yerin idarecisi yapacak.'* dedi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Azîz bir süre sustuktan sonra anne ve babasını istediğini, söyledi. Tokuz Hatun, Hülagü ile birşeyler konuştu. Hülagü, el-Meliku'l-Azîz'in saliverilmesini istedi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Muvahhid, el-Meliku'l-Azîz'e hitapla *'Ey amcaoğlu kalk ve diz çökerek Kaan'ın elini öp.'* dedi. Hülagü ve eşi Tokuz Hatun el-Meliku'l-Azîz'e yaklaşık 50.000 dirhem ve 20 tane iğdiş edilmiş köle vererek onu salıverdiler. O esnada Hülagü'nün yanında el-Meliku'l-Muvahhid'le beraber Harput hâkimi, Mûsul hâkimi el-Meliku's-Sâlih İsmâîl ve Mardin hükümdarı da bulunmaktaydı²⁷².

Bir süre Dımaşk'ta kalan el-Meliku'l-Muvahhid mutlu ve saygın bir şekilde Hülagü'nün huzurundan Hasankeyf'e döndü. Moğollar, Hasankeyf şehrini tahrip etmediği gibi kimsenin kanını da dökmediler. Ancak yıllık ödenmesi gereken vergiyi belirlediler. Buna göre kıymeti 66.000 dirheme karşılık gelen 11.000 dinar, yıllık olarak Hülagü'ya ödenecekti²⁷³.

Hasankeyf Eyyübî hükümdarı bir süre sonra Memlûklerle yakınlaşmaya başladı. Bu durumdan rahatsız olan Moğollar el-Meliku'l-Muvahhid'in elindeki bazı yerleri onun elinden çıkardılar. Başlangıçta Nusaybin el-Meliku'l-Muvahhid'in kontrolü altındayken daha sonraları Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Muzaffer Moğollara verdiği güvence karşılığında burayı kendi yönetimine katmıştı²⁷⁴.

Hülagü 663/1265 yılında vefat ettikten sonra onun yerine Abaka Moğol tahtına geçti. Başa geçer geçmez de ilk yaptığı işlerden biri düşmanı olan Memlûklerle yakın ilişki içerisinde olan el-Meliku'l-Muvahhid'i tedbir amaçlı olarak Ordu kentine götürmek oldu. Hasankeyf şehrini yöneticisiz bıraktığı gibi şehri tahrip ederek ayırdı. Bu duruma neden olan olayın ayrıntısı ise şöyleydi: Memlûk hükümdarı el-Meliku'z-

²⁷² Karatay el-İzzî, 175-178.

²⁷³ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 260.

²⁷⁴ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 260.

Zâhir Rükneddîn Baybars, Mısır ve civarına hâkim olunca Eyyûbî hanedanına mensup el-Meliku'l-Muvahhid'in geleceğinden endişelenmişti. Zira Mısır ülkesi el-Meliku'l-Muvahhid'in atalarına aitti. Bundan hareketle el-Meliku'l-Muvahhid ve el-Meliku's-Sâlih'in devlet adamlarından olan iki hizmetkâra, mektuplar yazdırarak el-Meliku'l-Muvahhid'i Mısır'a davet etmişti. en-Nuveyrî'nin kaydettiğine göre Baybars onu, atalarının mülkü olan Mısır'a idareci yapmak istiyordu. Mektuplar bu suretle el-Meliku'l-Muvahhid'in eline ulaşmıştı. el-Meliku'l-Muvahhid'in adamları da bu işin gerçekleşmesinden yanaydı. Bu amaçla başlarına gelebilecek belalardan korkmadan el-Meliku'l-Muvahhid'i Mısır'a gitmeye teşvik ettiler. Bu konudaki aşırı istekleri hizmetkârları kendilerine gelen mektuplara olumlu cevap vermeye sevk etti. Cevaben yazdığı mektupta el-Meliku'l-Muvahhid'le birlikte Mısır'a geleceklerini bildirdiler. Elçiler cevabi mektuplarla geri döndüler. Fakat Moğol komutanları elçileri yakaladılar ve beraberlerindeki mektupları Abaka'ya yolladılar. Bunun üzerine Abaka, el-Meliku'l-Muvahhid ve iki hizmetkârı huzuruna getirtti. Hizmetkârları katlettirdi ve el-Meliku'l-Muvahhid'i ise yaklaşık yedi yıllık bir süre Ordu kentinde kendi yanında tuttuğu gibi Hasankeyf'e de bir vali gönderdi. Yedi yıllık süreden sonra Abaka, el-Meliku'l-Muvahhid'in Hasankeyf'e dönmesine izin verdi. el-Meliku'l-Muvahhid vefat ettiği 682/1283 tarihine kadar Hasankeyf'te kalmaya devam etti.²⁷⁵

el-Meliku'l-Muvahhid'in vefat tarihiyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmüştür. Nitekim ez-Zehebî'nin Tâceddîn el-Fârikî'den sorarak öğrendiğine göre el-Meliku'l-Muvahhid 680/1281-1282 yılından sonra vefat etmişti²⁷⁶. en-Nuveyrî'nin el-Meliku'l-Muvahhid'in oğlu Alâeddîn Ali'den aktardığına göre ise el-Meliku'l-Muvahhid 682 yılı Rebûlâhir ayının ortasında/11 Temmuz 1283 Pazar sabahı vefat etmişti²⁷⁷.

Bunun aksine İbnu'l-Fuvatî'nin kaydettiğine göre ise el-Meliku'l-Muvahhid'in vefat tarihi 692/1292-1293'dir²⁷⁸. İbnü'l-Münşî'ye göre ise el-Meliku'l-Muvahhid 693/1293-1294 yılında vefat etti²⁷⁹. ez-Zehebî ve en-Nuveyrî gerek doğrudan el-Meliku'l-Muvahhid'in çağdaşı olan birinden ve oğlundan aktararak bildirdikleri için ve

²⁷⁵ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 260.

²⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXIII, 196.

²⁷⁷ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 260.

²⁷⁸ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 579.

²⁷⁹ İbnü'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 18b.

gerek ona yakın tarihte yaşamış olmaları itibariyle bu konuda sonraki müelliflere göre daha net bilgiye sahip olmalılar. Dolayısıyla kanaatimizce 682/1283 yılı daha doğrudur.

Çok sayıda çocuğu olan²⁸⁰ el-Meliku'l-Muvahhid geride on üç tane erkek çocuk bırakmıştı. Bu oğullar arasında Seyfeddîn Ebûbekir Şâdî el-Kebîr, Alâeddîn Ali el-Kebîr, Ordu şehrinde doğan ve Hülagü'nün eşlerinden Kulî Hatun tarafından adı verilen Moğultay, Arslan, Yûsuf, Zekeriyâ, Osmân, Halîl, Ali el-Asğar ile onun ikizi olan İbrâhîm, Necmeddîn Eyyûb, Hasan ve Tatar komutanlarından Nâsireddîn Yahyâ bin Celâleddîn el-Hîtî'nin yeğeni olan Ebûbekir es-Sağîr'i saymak mümkündür. el-Meliku'l-Muvahhid kendisi vefat etmeden yedi gün önce oğlu el-Meliku'l-Muazzam Muhammed vefat etmişti. Yine oğlu Arslân'ın ikizi olan İlalmış da el-Meliku'l-Muvahhid'in kendisinden önce vefat eden oğludur²⁸¹.

el-Meliku'l-Muvahhid'in oğullarından Ali el-Asğar diye de bilinen Alâeddîn Ali 703 yılı başlarında/Ağustos-Eylül 1303 tarihinde Hasankeyf'teki taht kavgalarından korktuğu için şehirden ayrılarak Mısır'a gitti ve Kâhire'ye yerleşti. Memlûk sultanı el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun ona iktalar verdi. 724/1323-1324 yılına kadar yaşayan Alâeddîn Ali bu tarihte el-Meliku'l-Muvahhid'in oğullarından hayatta kalan tek fertti²⁸².

el-Meliku'l-Muvahhid uzun yıllar Moğolların yönetimine bağlı bir şekilde Hasankeyf'te idarecilik yapmış olan²⁸³ Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Muvahhid ez-Zehebî'nin kendisiyle yakından tanışan Tâceddîn el-Fârikî'den sorarak öğrendiğine göre el-Meliku'l-Muvahhid orta boylu ve cesur bir yiğitti²⁸⁴.

1.4.2. el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Şâdî (682-700/1283-1300)

el-Meliku'l-Muvahhid'in vefatından sonra oğlu el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Ebûbekir Şâdî Muhammed, genç yaşta Hasankeyf tahtına oturdu²⁸⁵. Nitekim 658/1260 yılında Hülagü'nün huzurundan dönerken Âmid yakınlarında oğlu el-Meliku'l-Kâmil

²⁸⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLVIII, 299; İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürri'l-Matlûb*, 343.

²⁸¹ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 260-261.

²⁸² Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

²⁸³ İbn Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürri'l-Matlûb*, 343.

²⁸⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rif ve Muhyiddîn Hila es-Serehân, Beyrût 1996, XXIII, 196.

²⁸⁵ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, IV, 35; V, 579; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 18b-19a; Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 462-463; Murtaza ez-Zebidî, *Tervîhu'l-Kulûb*, 65.

Şâdî'nin doğum haberini alan el-Meliku'l-Muvahhid, hem Moğollardan kurtuluşuna ve hem de oğlu Şâdî'nin doğumuna çok sevinmişti²⁸⁶.

Bu dönemde Moğollar tüm Diyârbekir bölgesine hâkim olmuşlardı. Moğol hükümdarı Gâzân Han, Mardin ve Hasankeyf bölgelerinin idaresini *Beytu'l-Karmacî* isimli bir Moğol kabilesinin idaresine vermişti. Böylelikle bu kabile idaresindeki bölgenin vergisini toplayıp her yıl Nevruz'da Tebriz'e gönderiyordu²⁸⁷. Nitekim Gâzân Han döneminde Hasankeyf, Si'ird, Erzen, Hîzân, Bidlîs ve Ahlât gibi yerleşim yerlerinin vergi miktarları ve hangi cinsten ödendiğine dair kayıtlar da tutulmuştu²⁸⁸.

el-Meliku'l-Kâmil Şâdî 699 yılı Recep ayına/Mart/Nisan 1300 kadar yönetime devam etti. Bir görüşe göre 699/1299-1300 yılında ve diğer bir görüşe göre ise 700 yılı başlarında/Eylül-Ekim 1300 Gâzân tarafından katledilmişti²⁸⁹. Kardeşlerinin İlhanlı hükümdarı Gâzân'a verdikleri bilgilere göre el-Meliku'l-Kâmil Şâdî kardeşlerinden bazılarını katletmişti. Bu şikâyet üzerine İlhanlı hükümdarı Gâzân, el-Meliku'l-Kâmil'i katlettirdi²⁹⁰.

Ebûbekir-i Kebîr diye de bilinen el-Meliku'l-Kâmil Şâdî Ebu's-Sürûr künyesiyle anılırdı. Eyyûbî hanedanı mensubu olan el-Meliku'l-Kâmil Şâdî babası el-Meliku'l-Muvahhid'in ölümünden önce kendisi ve sonra diğer kardeşi Hasankeyf ve bağlı yerlerin idareciliğini yaptılar. Soylu biri olan el-Meliku'l-Kâmil Şâdî aynı zamanda iyi bir at binicisiydi²⁹¹.

Moğolların baskısı altında siyasî bir varlık sergileyemeyen el-Meliku'l-Kâmil Şâdî döneminde Moğolların ne kadar etkin olduğu anlaşılmaktadır. Bu baskı beraberinde hanedan içerisindeki kavgaları ve çekişmeleri de körüklemiş ve nihayetinde taht değişikliğine kadar varmıştır. Yine Moğolların tayiniyle el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Hasankeyf idarecisi oldu.

²⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 17b.

²⁸⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 19b.

²⁸⁸ Reşideddîn, Fazlullâh bin İmâduddevle, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, tsh. Muhammed Şefî', Lahor 1364/1945, 231.

²⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXIII, 196; İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 20a.

²⁹⁰ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

²⁹¹ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, IV, 35, 43.

1.4.3. el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir-i Saġîr (700-701/1300-1301)

el-Meliku'l-Kâmil Şâdî'nin el-Meliku's-Sâlih Yûsuf ve el-Meliku'l-Âdil Muhammed adlarında iki oğlu vardı²⁹². Kendisinden sonra oğullarından birinin onun yerine idareyi ele alacağı bekleniyordu. Ancak el-Meliku'l-Kâmil'den sonra Moğolların Hasankeyf'teki baskısı ve müdahaleleri daha çok artmıştı. İlhanlı hükümdarı Gâzân, Moğol ordusunda yer alan komutanlarından Nâsireddîn Yahyâ bin Celâleddîn el-Hîtî'nin hatırını gözeterek onun yeğeni olan el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir-i Saġîr'i kardeşi el-Meliku'l-Kâmil'in yerine Hasankeyf'e idareci yaptı. el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn yaklaşık dört ay gibi kısa bir süre idarecilik yaptı²⁹³.

Bu süre zarfında Moğol hükümdarı Gâzân Hân'ın Şâm'a düzenlediği bir sefer esnasında Hasankeyf sultanı olan el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn de askerleri ile ona eşlik etti²⁹⁴. Bir ara el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn, kardeşi el-Melik Arslan'ı da yanına alarak bir grup Tatar askeri ile Erbil yakınlarındaki Meydân mevkiinde konaklamıştı. Bu esnada Şehrezûrî Kürtlerinden bir grup onlara baskın düzenlediler. Bu baskında her iki kardeş de katledilince el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn'den sonra yerine diğer kardeşi el-Meliku'l-Muazzam Hüsâmeddîn Halîl geçti²⁹⁵.

Ancak el-Meliku'l-Muazzam Hüsâmeddîn Halîl de yaklaşık dört ay gibi kısa bir süre idarecilik yapabildi. Bununla birlikte bu süre zarfında halka çok zulüm etti ve idarî konularda insanlara büyük zorluklar çıkardı. Bundan ötürü yeğeni el-Meliku's-Sâlih Yûsuf, şehrin idaresi konusunda amcasıyla anlaşmazlığa düştü ve onu Moğollara şikâyet etti. Bunun üzerine Moğollar el-Meliku'l-Muazzam Halîl'i tutuklayıp yeğeni el-Meliku's-Sâlih Yûsuf'a teslim ettiler. O da amcasını boğarak öldürdü. Ardından da Hasankeyf tahtına oturdu²⁹⁶. Ancak kaynaklarda bu hususta bir çelişki söz konusudur. Zira İbnü'l-Münşî el-Hisnî el-Meliku's-Sâlih'in 702/1302-1303 yılında Hasankeyf tahtını el-Melik Zâhir Hasan'dan devraldığını kaydederken²⁹⁷ en-Nuveyrî'nin kaydettiğine göre ise el-Meliku's-Sâlih yaklaşık beş yıl süre idarecilik yaptı ve bu

²⁹² Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 463.

²⁹³ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

²⁹⁴ Reşideddîn, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, 262-265.

²⁹⁵ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

²⁹⁶ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

²⁹⁷ İbnü'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 22a.

sürenin sonunda amcası el-Meliku'z-Zâhir Hasan ile yönetim konusunda anlaşmazlığa düştü. el-Meliku'z-Zâhir Hasan yönetim sorunun çözümü için Moğollara başvurdu. Moğollar el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ı Hasankeyf'e yönetici tayin ettikleri gibi kendisine 'Bedreddîn' ünvanını verdiler²⁹⁸.

1.4.4. el-Meliku'z-Zâhir Bedreddîn Hasan (702-703/1302-1303)

Moğollar, el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın yanına bir grup asker vererek onu Hasankeyf'e gönderdiler. Bunun üzerine Hasankeyf'teki beyler ve ordu komutanları el-Meliku'z-Zâhir Hasan'a bağlılık yemini ettiler. Bunu öğrenen yeğeni el-Meliku's-Sâlih Yûsuf, Hasankeyf'ten kaçtı. el-Meliku'z-Zâhir Hasan bir sene kadar Hasankeyf'te kaldı. Bu esnada el-Meliku's-Sâlih, Hakkârî dağlarında idareci olan Şeyh Şeref bin Şeyh Adiy el-Hakkârî'nin yanına gitti ve bir yıl gibi bir süre onun yanında kaldı²⁹⁹. Zira bu dönemde Kürt beylerinin bağlı olduğu Şeyh Şerefeddîn dinî otoritesinin yanında siyasî bir otorite olarak da kabul edilirdi³⁰⁰.

Daha sonra Kürtlerden çok sayıda asker toplayarak Moğolların Hasankeyf'te bulunmadıkları bir esnada şehrin üzerine yürüdü. Yaklaşık dört ay boyunca amcası el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ı Hasankeyf'te kuşatma altında tutan el-Meliku's-Sâlih sonunda kale halkıyla anlaşmaya vardı ve Hasankeyfliler el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ı ona teslim ettiler. O da el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ı katlettikten sonra Hasankeyf'e yerleşti. Bir süre sonra da Moğollara elçi göndererek onların güvenini kazandı ve şehre idareci oldu³⁰¹.

Bununla birlikte el-Meliku's-Sâlih ile amcası arasındaki mücadeleyi ve daha sonra yaşanan süreci İbnu'l-Münşî ise Nuveyrî'den farklı anlatır. Şöyle ki; el-Meliku'l-Kâmil Şâdî'den geriye sekiz yaşındaki el-Meliku's-Sâlih Yûsuf ve yedi yaşındaki el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn isimlerinde iki erkek çocuk kalmıştı. el-Meliku'l-Kâmil Şâdî'nin katledildiği haberi yayılınca ve haber oğullarına ulaşınca derhal babalarının katledildiği yere gittiler. el-Meliku'l-Kâmil'i tepenin eteklerinde Şems bin el-

²⁹⁸ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

²⁹⁹ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261; İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20a.

³⁰⁰ el-Aynî, Bedreddîn Mahmûd bin Ahmed (ö. 855/1451), *Ikdu'l-Cumân fî Târîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Muhammed Emîn, Kâhire 2009, V, 347.

³⁰¹ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIX, 261.

Mukaddem'in yazlık konağının yakınlarında ölü halde buldular. Bunun üzerine oğullar, babaları el-Meliku'l-Kâmil'in kefenlenmesi ve defnedilmesiyle meşgulken bunu fırsat bilen amcaları el-Meliku'z-Zâhir Hasan kaleye çıktı ve halktan bağlılık yemini alarak Hasankeyf'e yönetici oldu³⁰².

el-Meliku'l-Kâmil'in oğulları ise babalarını defnettikten sonra amcalarının yönetimi ele geçirdiğini öğrendiler. Henüz küçük yaşta oldukları için çaresiz bu duruma katlandılar. Halkın ve ordu mensuplarının el-Meliku'l-Kâmil'den dolayı oğullarını çok sevdiklerini ve onlara tarafdar olacaklarını bildiği için el-Meliku'z-Zâhir Hasan endişeye kapıldı. Yeğenlerini Hasankeyf'ten uzaklaştırmak için Muhallemiyye memleketini onlara ikta olarak verdi. Ancak halk ve ordu mensupları yeğenlerinin etrafında toplanınca el-Meliku'z-Zâhir Hasan korktu ve yapılan öneriler üzerine onları Muhallemiyye memleketine göndermekten vazgeçti. Onları bertaraf etmenin yollarını aradı. Bunun için onları tutuklayıp hapsedmek veyahut katletmeyi tasarladı. Hasankeyf'teki askerlerden biri el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın bu planını öğrenince durumu Emir Menklî'ye haber verdi³⁰³.

Emir Menklî'nin oğlu Abdullâh, o esnada Muhalleme aşiretinin yanında bulunan el-Meliku's-Sâlih'in hizmetinde bulunuyordu. el-Meliku'z-Zâhir'in, el-Meliku's-Sâlih ve onun hizmetindekilere zarar vereceği endişesiyle Emir Menklî, öğrendiği bu planın haberini zaman kaybetmeden oğlu Abdullâh'a ulaştırdı. O da el-Meliku's-Sâlih'i durumdan haberdar etti. el-Meliku's-Sâlih bunun üzerine hizmetinde bulunan beylerden Şemseddîn Ahmed bin Subeyh'in dedesi, el-Hâc Yahyâ bin el-Mukaddem, Cemâleddîn Akkûş, Emir Abdullâh bin el-Menklî, Abdullâh bin Nakîb ve daha başkalarını el-Meliku'z-Zâhir'in yaptığı plandan haberdar etti. Ardından buna karşı ne yapacaklarına dair onlarla görüş alışverişinde bulundu. Bu arada el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın elçisi de el-Meliku's-Sâlih'i Hasankeyf'e gelmesi için davet etmek üzere Muhallemiyye'ye gelmişti³⁰⁴.

el-Meliku's-Sâlih beylerle yaptığı görüş alışverişine binaen gelen elçiye birtakım özürler ileri sürdü ve daha sonraki bir vakitte amcasının hizmetine geleceğini söyledi.

³⁰² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20a.

³⁰³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20a.

³⁰⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20a-20b.

Elçi yaşanan diyalogdan durumu anladı ve Hasankeyf'e döndü. el-Meliku'z-Zâhir Hasan'a Emir Menklî'nin yapılan planı yeğenlerine ulaştırdığını söyledi. Bunun üzerine el-Meliku'z-Zâhir Hasan öfkeleni ve Emir Menklî'nin evini yağmalattığı gibi onu da hapse attı. Emir Menklî'nin kendisi ve yeğenleri arasında fitneye neden olduğu için ona böyle davrandığını halka duyurarak kendisine karşı yapılan suçlamaları reddetti. Çünkü devlet büyüklerinin ve beylerin kendisinden yana olmadıklarını, şayet bir tarafı seçmeleri gerekirse de yeğenlerini seçeceklerini biliyordu. Öte yandan bu beylerden kiminin oğlu, amcazadesi veyahut da yakın akrabası o esnada el-Meliku's-Sâlih'in hizmetinde bulunuyordu. el-Meliku'z-Zâhir Hasan bu durum karşısında yeğenleri var olduğu müddetçe yöneticiliğinin güvende olmadığını anladı. Bunun üzerine Emir Menklî'nin ölüm emrini verdi. Moğolların Diyârbekir nâibi olan Ebûbekir ed-Dünbülî'ye kıymetli hediyeler göndererek yeğenlerine karşı ondan askeri yardım talebinde bulundu. Onu ikna edebilmek için de belli miktarda para ve toprak verdi. Bunun üzerine Ebûbekir ed-Dünbülî, el-Meliku'z-Zâhir'in çağrısına olumlu cevap verdi ve ordusunu alarak el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın yardımına geldi. Birlikte Muhallemiyye'ye doğru yola koyuldular ve Tûr Abdîn'e bağlı Salah Köyü yakınlarında karargâh kurdular. Buna karşın el-Meliku's-Sâlih'in yanında ise Muhalleimî, Şâfidî ve Becnevî aşiretleri yer aldılar. el-Meliku's-Sâlih'in birlikleri el-Meliku'z-Zâhir'in üzerine yürüyüp saldırıya geçtiler. Ordunun öncü kuvvetlerinin başında el-Hâc Hüseyin bin Oğulbek ile Muhalleimî ve Şâfidî aşiretlerinin büyükleri yer almaktaydılar. Öncü kuvvetler harekete geçtiler. Ordunun kalan kısmı da onların arkasından yürüyerek el-Meliku'z-Zâhir'in ordusuna saldırdılar. İki ordu karşılaştı ve savaş meydana geldi. el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın ordusu yenilgiye uğradı. el-Meliku'z-Zâhir otağını ve çadırlarını da arkasında bırakarak Hasankeyf'e geri döndü. el-Meliku's-Sâlih'in askerleri el-Meliku'z-Zâhir'in geride bıraktıklarına ganimet olarak el koydular³⁰⁵.

Bu yenilgiden sonra el-Meliku'z-Zâhir Hasan ilkbahara kadar Hasankeyf'te bekledi. Zira Nevruz'da Moğolların vergi tahsildarları olan şahneler Tebriz'den Diyârbekir bölgesine geleceklerdi. Böylece burada Moğol, Tatar ve Türkmenlerden oluşan kalabalık bir grup oluşacaktı. el-Meliku'z-Zâhir Hasan bu kalabalık topluluktan

³⁰⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20b.

yardım talebinde bulunmayı tasarlıyordu. Yardım talebinde bulunmak için ilkbahar mevsiminde Diyârbekir'de bulunan Ebûbekir ed-Dünbülî'nin yanına gitti. Ona değerli hediyeler vererek yeğeni el-Meliku's-Sâlih'e karşı askeri yardım talebinde bulundu. Ebûbekir ed-Dünbülî onun yardım talebini kabul etti ve ikisi de ordularıyla birlikte el-Meliku's-Sâlih'e karşı yola koyuldular. el-Meliku's-Sâlih ve kardeşi, amcaları tarafından kendilerine karşı oluşturulan ve içlerinde Moğol ve Türkmenlerin de yer aldığı ordudan haberdar olunca endişeye kapıldılar. Kendilerini korumaya almak için Heysem Kalesi'ne doğru yola çıktılar. el-Meliku's-Sâlih ve beraberindeki beylerin yola çıktığı haberi Emir Hüsâmeddîn el-Becnevî'ye ulaşınca bu duruma çok sevindi. Hemen ailesi ve aşiretiyle birlikte el-Meliku's-Sâlih'i karşılamaya gitti. el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna vardı ve hayatta kaldığı müddetçe, olanca gücü ve imkânıyla ona hizmet edeceğine ve yardımda bulunacağına dair el-Meliku's-Sâlih'e bağlılık yemini etti. Daha sonra da onu Heysem Kalesi'ne yerleştirdi. el-Meliku's-Sâlih onun bu desteğinden ötürü çok sevindi³⁰⁶.

Buna karşılık el-Meliku'z-Zâhir Hasan ise Becnevîlerin elindeki Heysem Kalesi'ne yöneldi. Tatarlardan oluşan bir ordu da Gâzân Han'ın Diyârbekir nâibi olan Ebûbekir ed-Dünbülî'nin öncülüğünde onu takip ettiler. Becnevîlerin kalesinde konakladılar. Ancak amaçları Heysem Kalesi'ne yürüyüp burada bulunan el-Meliku's-Sâlih'i kuşatmaktı. Ancak buna olanak bulamadılar. Bunun üzerine Emir Hüsâmeddîn el-Becnevî'ye elçi göndererek sultanın çocuklarını ve beraberindeki adamlarını kendisine teslim etme karşılığında ona belli bir miktarda para verme vaadinde bulduysa da Emir Hüsâmeddîn el-Becnevî onun bu teklifini geri çevirerek kendisine sığınanları teslim etme yanaşmadı. Gelen elçiye de sahibine kendisinden korkması ve korumasını öğütledi. Zira onun bu bölgede bir günden fazla kalmasına izin vermeyeceği tehdidinde bulundu. Elçi bu haberle geri dönünce Ebûbekir ed-Dünbülî ve el-Meliku'z-Zâhir Hasan ortak bir kararla buradan ayrılarak geri döndüler. Bu ordu perişan ve mağlup bir vaziyette, herhangi bir amaca ulaşmadan dağıldı. Emir Ebûbekir ed-Dünbülî alışlageldiği üzere topladığı vergiyi Tebriz'e götürdü. el-Meliku'z-Zâhir Hasan ise onuru kırılmış bir vaziyette Hasankeyf'e geri döndü. Yeğenleri sağ kaldığı

³⁰⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20b.

müddetçe kendisinin yönetime tam anlamıyla hâkim olamayacağını anladı. Bu arada el-Meliku's-Sâlih, kendisine karşı toplanan ordunun dağıldığını, Emir Ebûbekir ed-Dümbülî'nin beraberindeki şahnelerle birlikte Tebriz'e gitmiş olduğunu ve Diyârbekir bölgesinin boşaldığını haber alınca derhal Muhallemiye bölgesine gitti. Kürt aşiretlerine ve Sevâd aşiretlerine çağrıda bulundu. Onlardan kendisine itaat edeceklerine ve tüm güçleriyle ona yardımda bulunacaklarına dair bağlılık yemini aldı. Kendisine itaat eden aşiretlere, Hasankeyf'e gelen kervan yolu güzergâhlarında pusuya yatmalarını ve şehre girişleri engellemelerini emretti. Ardından peş peşe birlikler göndererek Hasankeyf dışında bekledi. Böylece şehri kontrol altında tuttu ve halka korku saldı. Söz konusu askeri birlikler insanların şehre giriş çıkış yapmalarını engellediler. Bu durum karşısında Hasankeyf halkı korkuya kapılarak artık şehirde kalmaktan bile endişe duymaya başladılar. Bunun üzerine el-Meliku'z-Zâhir'e huzur ve can güvenlikleri konusunda şikâyetle bulundular³⁰⁷.

Bu arada Hasankeyf'te Şi'b Mahallesi'nde bulunan bazı aileler görünüşte el-Meliku'z-Zâhir'e bağlıyken içten içe ise el-Meliku'z-Zâhir'in yeğeni el-Meliku's-Sâlih'e sempati duyuyorlardı. Bunlar arasında *Beytu't-Tavîl*, *Beytu'l-Kesmes Ömer*, *Beytu'l-Ağyar*, *Beytu'l-Haccâr*, *Beytu Mehrîn* gibi aileler yer almaktaydı. el-Meliku'z-Zâhir'in yerine el-Meliku's-Sâlih'in tahta çıkmasını istiyorlardı. el-Meliku's-Sâlih'in saltanat için uğraş verdiğini ve durumun onun lehine döndüğünü görünce ondan yana tavır alarak sempati duymaya başladılar. el-Meliku's-Sâlih, Heysem Kalesi'ndeki kuşatmadan güçlü bir şekilde kurtulunca, amcası el-Meliku'z-Zâhir'in zayıflığını anladı ve bütün gücünü Hasankeyf'e hâkim olmak için sarf etti. Etrafındaki beyler ve komutanlarla görüş birliğine vardıktan sonra Hasankeyf'te bulunan halk ve ordu mensuplarından kendi yandaşı olanlara mektuplar yazarak Hasankeyf'i alması için el-Meliku's-Sâlih'e destek vermeleri halinde onlara çok kıymetli vaatlerde bulundular. Elçi mektupları sahiplerine ulaştırdı ve onlar da bu isteğe olumlu yanıt verdiler. Bunu haber alan el-Meliku's-Sâlih, gücüne güç kattı³⁰⁸.

el-Meliku's-Sâlih, Şi'b Mahallesi'ndeki kale bekçilerinin yanısıra el-Meliku'z-

³⁰⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 21a.

³⁰⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 21a.

Zâhir Hasan'ın devlet adamlarının birçoğunun kendisinden yana olduğunu öğrenince derhal harekete geçti. Bu arada şehir halkı el-Meliku's-Sâlih'e haber göndererek Hasankeyf'e geliş gününü öğrendiler ve şehri ele geçirmek için aralarında belli bir günü tayin ettiler. Belirlenen gün gelince el-Meliku's-Sâlih, Emir Şemseddîn bin Subeyh'e Hasankeyf'e gitmesini ve *Şi'bu'l-Bustân* denen yerde pusu kurmasını emretti. Onun emrine Şâfidiyye Kürtlerinden bir grubu verdi. Daha sonra el-Meliku's-Sâlih, her hususta çok güvendiği bir grup askeriyile birlikte Cemâleddîn Akkûş'u Hasankeyf Kalesi'nin batısında *et-Tûb* denen yere gönderdi. Orada konuşlanmalarını, gecenin son yarısı girdiğinde ve kalede hâkimiyetin sağlandığını işitir işitmez harekete geçerek kale kapısını kırarak yukarı çıkmalarını emretti. Kendi aralarındaki parolayı da "*Lâ ilâhe illallâh Muhammedun Resûlullâh el-Meliku's-Sâlih fî Emânillâh*" cümlesi olarak belirledikten sonra onları gönderdi. Daha sonra da el-Hâc Şemseddîn bin Sitti'r-Rûm'a, yanına bir grup Kürt ve Şi'b Mahallesi halkından kendi yandaşlarından da bir topluluğu alarak Hasankeyf'e gitmesini emretti. Ardından adamlarıyla kalenin doğusunda yer alan eş-Şi'b Mahallesi halkından kendisi beklemelerini istedi. Böylece yanına alacağı Kürtler ve eş-Şi'b Mahallesi halkından kimselerle yukarı çıkıp kaleyi ele geçireceklerdi. el-Meliku's-Sâlih, beyleri ve askerleri görevlendirdikten sonra kendisi de beraberindeki adamlarıyla birlikte gecenin ilk yarısında yola çıktı ve Hasankeyf'in dışında yer alan ve el-Bûriyye denen yerde pusu kurdu. el-Hâc Şemseddîn ilk harekete geçen birliğin başındaydı. Beraberindeki adamlarla birlikte kale kapısına yerleştirilmiş nöbetçileri öldürdükten sonra kaleye çıktı. el-Meliku'z-Zâhir Hasan, el-Meliku's-Sâlih'in korkusundan daha önceden kaleyi korumaları için bir birlik görevlendirmişti. el-Hâc Şemseddîn bu birliğe karşı güç kullanarak kaleye hâkim oldu. el-Meliku'z-Zâhir Hasan kaledeki seslerden şehrin düştüğünü anladı ve hayatı için endişelendi. Adamlarından Abdullâh bin el-Ayirmânî el-Mukaddem'e gizli geçide giderek *et-Tûb* mevkiî tarafındaki kapıyı tutmasını emretti. Zira şehir halkı kalenin düştüğünü işitince canlarını kurtarmak için kaçtıklarından dolayı bu gizli geçidin *et-Tûb* tarafındaki giriş kapısını tutacak kimse kalmamıştı³⁰⁹.

³⁰⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 21b.

Cemâleddîn Akkûş ve beraberindeki askerler, bu durumu bir fırsat olarak gördüler. Doğrudan gizli geçide gittiler ancak geçidin boş olduğunu ve nöbetçilerin bulunmadığını gördüler. Geçidin kapısını kırarak kaleye çıktılar. el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın dışarı çıkmasından ve gizlenmesinden endişelendikleri için kalenin yönetim binasına yöneldiler. Kale meydanında el-Mukaddem Abdullâh bin el-Ayırmanî ile karşılaştılar. Kılıcını çekmiş, omuzunda tutuyordu. Gelen bu grubu görünce kılıcını alıp onlara doğru gitti ve aralarına daldı. Ancak onlara karşı duramadı. Bunun üzerine el-Meliku'z-Zâhir'e giderek ona kalenin düştüğünü ve canını kurtarmasını söyledi. el-Meliku'z-Zâhir, el-Mukaddem Abdullâh'tan bu sözleri işitince büyük bir korkuya kapılarak gizli geçidin kapısına doğru kaçtı. el-Meliku'z-Zâhir telaştan geçidin kapısını açık unutmuştu. Tünelden aşağı inerek orada gizlendi. Kalenin yönetim binası nehir tarafında *Kırkız* denen ve kaleye göre daha yüksekte gayet sarp bir uçurumun başında kuzey tarafı Dicle Nehri'ne nazır ve doğu tarafı da şehrin varoşuna ve dolayısıyla kale kapısına nazır bir yerde kurulmuştu. Cemâleddîn Akkûş ve beraberindeki birlik kaleye hâkim olunca yüksek seslerle tekbirler getirerek pusuda bulunan askerlere ve kalede bulunanlara kalenin düştüğünü haber verdiler. Kaleden seslerin yükseldiğini duyan pusudaki birlikler kale kapısına doğru yöneldiler. Bu arada el-Meliku's-Sâlih'e de haber ulaşmıştı. el-Meliku's-Sâlih derhal harekete geçti ve Dicle Nehri'nin üzerindeki taş köprüünün başına gelerek işin doğruluğunu öğrendi. Kaledeki tekbir seslerini duyunca sevindi ve kale kapısına geldi. Bu arada Cemâleddîn Akkûş beraberindeki askerleri iki gruba ayırmıştı. Bir grup Cemâleddîn Akkûş'la birlikte Kırkız'daki yönetim binasının kapısına yöneldi. Diğer bir grup da Emir Mes'ûd el-Muhallemî'nin öncülüğünde kale kapısına gitti ve kale kapısının kilidini kırdılar. el-Meliku's-Sâlih açılan kapıdan içeri girdi ve kaleye çıktı. Kırkız'daki yönetim binasının önünde oturdu. Beyler ve askerler el-Meliku's-Sâlih'in etrafında toplandılar. Bu arada gün ışıkmış ve güneş ışıkları kaleyi aydınlatmıştı. el-Meliku's-Sâlih, amcası el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ı soruşturduysa da kimse onun akıbeti hakkında bilgi sahibi değildi. Bu durum el-Meliku's-Sâlih'i korkuttu. Bunun üzerine onu arayıp izini bulmaları için emir verdi. Oysaki Cemâleddîn Akkûş onu gizlendiği tünelde bulmuş ve öldürmek istemişti. Ancak el-Meliku'z-Zâhir ondan yiğitlik gösterip canını bağışlamasını isteyince onu gizlendiği yerde bırakıp

gitmişti. el-Meliku's-Sâlih amcasının aranıp bulunmasını emredince Emir Abdullâh bin el-Menklî onu gizlendiği tünelde buldu. Aralarında karşılıklı sözlü atışmalar geçti. Sonunda Emir Abdullâh onu yakaladı, kafasını kopardı ve yanına aldı. Daha sonra da tünelden yukarı çıkarak '*İşte bu senin düşmanının kafasıdır.*' diyerek onu el-Meliku's-Sâlih'in önüne attı. Bunu gören el-Meliku's-Sâlih'in yüzü asılmış, öfkesi yüzünden okunuyordu. Amcasının ölümü ona çok ağır gelmişti. Ancak acısını içine gömdü ve amcasının katiline '*Ey Abdullâh! Evet İntikamımı aldığın doğru.*' dedi ve içindeki öfkeyi gizleyerek amcasının cenazesinin defin işlerinin yapılmasını emretti. Daha sonra da beyler, komutanlar ve şehir halkından bağlılık yeminleri almaya başladı. Devletin kanun ve kurallarını yeniden belirledi. Tahta çıkış sürecinde kendisine yardım eden Emir Mes'ûd el-Muhallemî ve Emir Hüsâmeddîn el-Becnevî de sultanın en saygın devlet adamları oldular. el-Meliku's-Sâlih bu beylerden her birine toprak ikta ettiği gibi değerli hediyeler ve eşyalar da verdi³¹⁰.

Taht kavgaları ve siyasî çekişmelerle geçen el-Meliku'z-Zâhir Hasan dönemine ilişkin bunun dışında bilgi sahibi değiliz. Moğol baskısı ve iç çekişmeler bu döneme de damgasını vurmuş ve bu yaşananlar şehrin refahını olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim bundan sonraki yıllarda göreceğimiz üzere Moğol baskısı azaldığı oranda maddi refah düzeyi de artmıştır. el-Meliku'z-Zâhir'den sonra yeğeni el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf tahtına oturdu.

1.4.5. el-Meliku's-Sâlih Selâhaddîn Yûsuf (703-726/1303-1326)

702/1302-1303 yılında Hasankeyf sultanı olan el-Meliku's-Sâlih³¹¹ onunla çağdaş olan tarihçi ez-Zehebî'ye göre yetkileri açısından aslında Moğolların emrindeki bir ordu komutanından farksızdı³¹². Ancak İlhanlı hükümdarı Gâzân 13 Şevvâl 703/19 Mayıs 1304 tarihinde Kazvîn'de vefat etmiş ve yerine Sultan Muhammed Hudâbende, Tebriz'de İlhanlı tahtına oturmuştu. İlhanlı hükümdarı Gâzân'ın ölümüyle el-Meliku's-

³¹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 21b-22a.

³¹¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 22a.

³¹² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXIII, 196.

Sâlih üzerindeki baskıdan nisbeten kurtulmuştu³¹³.

Bu arada el-Meliku's-Sâlih'in kendisi küçük yaşta olduğu için devlet işleri Şemseddîn bin Subeyh tarafından yürütülüyordu. İlhanlılar bundan ötürü el-Meliku's-Sâlih'i '*Sultancûk*' diye isimlendirmişlerdi. el-Meliku's-Sâlih yaşı ilerleyip devlet işlerini iyice öğrendikten sonra ancak 716/1316-1317 yılından itibaren artık tek başına devlet işlerini yürütmeye başladı³¹⁴.

el-Meliku's-Sâlih siyasî çalkantılarla tahrip olmuş olan Hasankeyf şehrini yaşanılabilir bir vaziyete kavuşturmak için işe koyuldu ve 704/1304 yılı girdiğinde Hasankeyf'te ülkeyi imar etmekle işe başladı. Bunun yanı sıra orduyu yeniden oluşturdu ve halkın sorunlarıyla ilgilendi. Bu arada Gâzân Han'ın vefat haberi kendisine ulaşmıştı. Kısa süre içerisinde bu haber ülkenin her tarafında yayıldı. Halk bu habere çok sevinmişti. Zira Gâzân, özellikle Diyârbekir bölgesinde yaşayan halka çok zulüm ediyordu. Tayin ettiği şahneler her yılın Nevrûz ayında Diyârbekir bölgesinden topladıkları vergiyi Ordu şehrine götürüp Gâzân'a takdim ediyorlardı. Bundan ötürü Diyârbekir bölgesi ekonomik olarak kötü bir duruma düşmüştü. Gâzân Han'ın vefatından sonra İlhanlıların baskısı azaldı ve tahta çıkan Muhammed Hudâbende daha adil ve insaflica bir siyaset takip etti. Bunun üzerine el-Meliku's-Sâlih adamlarından Cemâleddîn Akkûş'u beraberinde değerli hediyeler de olduğu halde Ordu şehrine gönderdi. el-Meliku's-Sâlih elçiye kendilerine vergi tahsildarları göndermemesi hususunda Muhammed Hudâbende'yi ikna etmesini emretti ve bu uğurda diplomatik çabalar sarf etmesini istedi. Zira el-Meliku's-Sâlih'in düşüncesi, toplanan vergiyi tahsildarlar yerine kendisinin İlhanlı sultanına göndermesi yönündeydi. el-Meliku's-Sâlih ayrıca elçisi Cemâleddîn Akkûş'a halkın vergi tahsildarlarından rahatsızlığı ve bölgenin yapılan baskılardan gördüğü zararı İlhanlı sultanına iletmesini söyledikten sonra onu Ordu şehrine gönderdi. Söz konusu olumsuz durumdan rahatsız olan Diyârbekir bölgesindeki beylerden ilk olarak Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in yanı sıra diğer Diyârbekir beyleri yıllık vergilerini elçileri aracılığıyla ardı

³¹³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 22b.

³¹⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 25b.

ardına Tebriz'e İlhanlı hükümdarının huzuruna gönderdiler³¹⁵.

İlhanlı başkenti Ordu'dan 705/1305-1306 yılında Hasankeyf'e dönen Cemâleddîn Akkûş beraberinde el-Meliku's-Sâlih'e verilmek üzere yarlık ve hilatlerle geldi. Yıllık belli miktardaki bir vergi tayin edildi ve şahnelerin vergi tahsili için şehirlere inmeleri usulü kaldırıldı. Diyârbekir bölgesi halkına da belli bir vergi konuldu. Durum düzelince halk köylerine geri döndü. Çünkü Gâzân Hân'ın yerine geçen Muhammed Hudâbende başkent Tebriz'den pek çıkmadı. Diyârbekir bölgesindeki yöneticilerin ödeyecekleri vergi miktarını belirledi. Bu durum İlhanlı askerlerinin Diyârbekir ve civarına verdiği tahribatın sona ermesini beraberinde getirdi. Dolayısıyla bölge yeniden bayındır bir vaziyete kavuşmuş oldu³¹⁶.

710/1310-1311 yılı itibariyle el-Meliku's-Sâlih'e çağdaş hükümdarlar Mardin'de Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih bin el-Meliku'l-Mansûr, Erzen'de el-Meliku'l-Kâhir İmâdeddîn bin Selçukşâh es-Selçûkî Mısır'da el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun ve Tebriz'de ise Sultan Muhammed Hudâbende bin Ergûn hâkimdi³¹⁷.

Siyasî olarak Moğollara olan bağlılık nisbeten zayıflasa bile vergi vermek durumunda olan Hasankeyf hükümdarı ekonomik olarak bu yükün altında ezilmekteydi. Dolayısıyla bu durum el-Meliku's-Sâlih'in içe kapanmasına yol açtı. İçeride istikrarı sağlamak için öncelikli olarak iktidarını tesis etmek yoluna gitti. İlk işlerinden biri bir yolunu bularak babasının ölüsüne saygısızlık yapan bir Kürt'ten ve amcasının katilinden intikam almak oldu. Böylelikle hanedan mensuplarının zedeleneceği itibarını onarmayı amaçladı.

1.4.5.1. el-Meliku's-Sâlih'in Babasının ve Amcasının İntikamını Alışı

İlhanlı hükümdarı Gâzân tarafından 699/1299/1300 veya bir diğer kayıta göre 700/1300/1301 yılında katlettilen babasının cenazesine saygısızlıkta bulunan Kürd'ü cezalandırdı. Şöyle ki; el-Meliku'l-Kâmil Şâdî, Moğollar tarafından öldürülüp cesedi yere atıldıktan sonra etrafta bulunan insanlardan hiç kimse onun cesedine yaklaşmaya

³¹⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23a.

³¹⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23a.

³¹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 24a.

cesaret edemedi. Fakat orada bulunan bir Kürt cenazesine saygısızlık etti ve üzerindeki kıyafetleri yağmaladı. Bu esnada Malik Kâmil'in oğlu el-Meliku's-Sâlih olup bitenleri kale burcundan izliyordu. el-Meliku's-Sâlih bu Kürd'ün babasına yaptıklarını içine attı. Aradan yıllar geçtikten sonra el-Meliku's-Sâlih tahta çıktı. Bir gün devlet büyükleriyle ava çıkmıştı ki ovadan Hasankeyf'e doğru giden bir adam gördü. Bu adamın babasını yıllar önce yağmalayan adam olduğunu anladı. Bunun üzerine adamlarına *'benim bu adamla bir hesabım var, onu bana getirin'* dedi. Adamı el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna getirdiler. el-Meliku's-Sâlih ona kim olduğunu ve nereye gittiğini sordu. Adam cevap verince el-Meliku's-Sâlih devamla *'Peki el-Meliku'l-Kâmil'in öldürülmesini hatırladın mı?'* dedi. Adam *'Evet o gün ben şehirdeydim ve cenazesinin yanına vardım, ihtiyaç duyduğum birtakım eşyalarını üzerinden almıştı'* dedi. Adam yaptıklarını itiraf edince ve el-Meliku's-Sâlih bundan tam emin olunca adamın çarmıha gerilmesini emretti. Bunun üzerine adam bir tahtanın üzerinde çarmıha gerildi, ardından pazarda ve şehirde dolaştırıldı. Tellal, *'Bu ibretlik bir cezadır. Cehaletle ve ahmaklıkla hükümdarlara ve sultanlara saldıran kimsenin göreceği en hafif ceza budur.'* diye çağırıda bulundu³¹⁸.

el-Meliku's-Sâlih Yûsuf babasının intikamını aldıktan sonra bir gece sohbet meclisinde el-Meliku's-Sâlih'in Hasankeyf'e hâkim olma şekli ve amcası el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ın eman dilemesine ve yalvarıp yakarmasına rağmen Emir Abdullâh bin el-Menklî tarafından katledilmesi üzerine konuşuluyordu. Bu durum el-Meliku's-Sâlih'in izzetine dokunmuştu. Zihninde köklü soyları canlandı. Atalarını, dedelerini düşündükçe de Emir Abdullâh'a olan kini bir kat artmıştı. Amcasının trajedisini, katilin acımasızlığını ve amcasının onun karşısında nasıl bir zillette düştüğünü hatırladı. Emir Abdullâh'ın el-Meliku'z-Zâhir Hasan'ı öldürürken atalarının hatırını gözetmemesini düşününce el-Meliku's-Sâlih öfkeden çıldırdı. Sonunda sohbet meclisinde bulunanlara kendisi dönene kadar bir yere ayrılmamalarını emrettikten sonra meclisten çıktı. Kılıcını kuşandı ve adamlarından bir kısmını da yanına alarak Emir Abdullâh bin el-Menklî'nin evine doğru yola koyuldu. Emir Abdullâh'ın evinin kapısına varınca hizmetkârına kapıyı çalmasını ve Emir Abdullâh'ı çağırmasını emretti. Emir Abdullâh kapıya çıkınca el-Meliku's-Sâlih kılıcını Emir Abdullâh'ın bir yanına saplayıp diğer tarafından çıkardı.

³¹⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23b.

Emir ölü bir şekilde yere yığıldı. el-Meliku's-Sâlih daha sonra evde bulunan bütün erkeklerin öldürülmelerini, Emir Şemseddîn bin Subeyh ve diğer beyler ulaşınca kadar el-Menklî ailesinden kimsenin sağ kalmamasını emretti. Bir süre sonra beyler olay yerine ulaştılar ve olup bitenlerle meşgulken Cemâleddîn Akkûş eve girerek çocuk yaştaki Nâsireddîn Ömer ve kardeşlerinin üzerine kapaklanarak onları korudu ve sultanın onları bulup öldüreceği endişesiyle onları daha güvenli bir yere götürdü. Orada hazır bulunan beyler kalanlara dokunmaması için sultana yalvarıp yakardılar. el-Meliku's-Sâlih ısrarlar üzerine daha ileri gitmekten vazgeçerek makamına döndü. Kendisine geldiğinde ise yaptığından pişmanlık duydu ve etrafındakileri kendisine engel olmadıkları için azarladı. Bu olay üzerine bir daha asla içki içmeyeceğine dair Allâh'ın adına ant içti³¹⁹.

Böylelikle el-Meliku's-Sâlih hanedanın siyasî otoritesini koruma adına ve itibarını ve kadrini koruma adına etrafındaki devlet adamlarına bir göz dağı verdiği düşüncesindeydi. Ancak içerideki muhalefeti bertaraf etmesine rağmen çevre yerlerdeki aşiretlerden henüz itaat alamamıştı. Nitekim var olan bu otorite boşluğundan yararlanan kimi komşu aşiretler bölgedeki asayiş olumsuz şekilde etkileyecek tutum ve hareketler içerisine giriyorlardı. Bunların başında Kürdlî aşiretinin çıkardığı sorunlar geliyordu.

1.4.5.2. Kürdlî Aşiretinin Asayiş Bozmaları ve Bertaraf Edilmeleri

Hasankeyf yöresindeki Türkmenler tarafından '*Meydâncûk*' diye adlandırılan yerleşim yerinde Kürdlî isminde bir Kürt aşireti yerleşikti. Bu aşiret mensupları 709/1309-1310 yılında bölgenin asayişini bozdular. Kervan yollarını ve geçitlerini gözetleyerek geçen kabilelerden haraç alıyorlardı. Bundan dolayı insanlar çok zarar görmeye başlayınca durumu el-Meliku's-Sâlih'e şikâyet ettiler. Bunun üzerine el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretinin büyüklerine bir elçiyle haber göndererek kabilelere saldırmaktan vazgeçmelerini istedi. Ancak elçi olumsuz bir cevapla geri döndü. el-Meliku's-Sâlih bu tutumu içine sindiremedi ve Cemâlîn Köyü'ne tedbir amacıyla gözcüler yerleştirdi³²⁰.

³¹⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 24b.

³²⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23b.

el-Meliku's-Sâlih bölgede otoritesini yerleştirmek için uğraş verirken diğer taraftan da Meydâncûk bölgesinde asayiş bozan Kürdlî aşiretiyle uğraştı. Nitekim sözkonusu aşiret mensupları bozgunculuk çıkardılar ve yol kesicilik yapmaya devam ettiler. Kervanların Hasankeyf'e ulaşmalarına engel oldukları gibi el-Meliku's-Sâlih'in ülkesine saldırılarda bulunmaya başladılar. Kürdlî aşireti bu asayişsizliği Hasankeyf'in büyük varoşunda yer alan Şi'b ahalisinden bir grubun yardımıyla yapıyorlardı. el-Meliku's-Sâlih'ten çekindikleri için Cemâlîn'deki Kürdlî aşiretine açıktan yardım edemiyorlardı. Bu nedenle gizliden gizliye Kürdlî aşiretiyle işbirliği yapıyorlardı. el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretinin bütün hareketlerini gözetleyecek ve onların topluluğunu dağıtmak için gözcü birlikler gönderdi. Buna rağmen Kürdlî aşireti durumdan haberdar olup tedbir alıyordu. Zira Şi'b bölgesindeki grup Kürdlî aşiretini durumdan haberdar ederek yardıma devam ettiler. Bu nedenle bu sorunun çözüme kavuşması biraz uzadı. el-Meliku's-Sâlih ise bir türlü bu durumu anlayamadı³²¹.

el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretinin çıkardığı asayişsizlik sorununu çözmek için 711/1311-1312 yılında tekrar işe koyuldu. Önce aşireti, bu tutumlarından vazgeçirmek için uğraştı. el-Meliku's-Sâlih vereceği bir emirle Kürdlî aşiretinin asayiş bozucu bu davranışlarına bir son verip kendisine itaat edeceklerini umuyordu. Öte yandan Kürdlî aşireti kendi tebaası olduğu için el-Meliku's-Sâlih onları incitmek de istemiyordu. Fakat el-Meliku's-Sâlih düzelmelerinden umudunu kesince onlara karşı şiddet kullanmaya ve aşiretin küçükten büyüğe tüm fertlerini bir daha toparlanamayacakları bir surette bertaraf etmeye karar verdi³²².

el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşireti mensuplarına bir kötülük yapmak istemese de devlet ve saltanat işlerinin gereği onlara karşı tedbir almayı gerektiriyordu. 712 yılı girdiğinde/Mayıs-Haziran 1312 tarihinde el-Meliku's-Sâlih'in kalbi Kürdlî aşiretine duyduğu öfke ile dolup taşmıştı. Bundan ötürü el-Meliku's-Sâlih beylerine ve ordusuna ava çıkmak için hazırlık emri verdi. Adamlarıyla birlikte Kürdlî aşiretinin bölgesine doğru yola koyuldu. Söz konusu mevkiye ulaşınca Kürdlî aşiretine adam göndererek huzuruna gelmeleri ve av esnasında kendisine hizmet etmelerini buyurdu. O gün hava

³²¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 24a.

³²² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 24b.

çok soğuk ve aşırı yağışlıydı. Öyle ki insanlar evlerinden dışarı çıkamıyorlardı. Av mekânına vardıklarında el-Meliku's-Sâlih avlanmak için saf düzeni belirledi. Tam bu esnada Kürdlî aşiretine gönderilen elçi döndü ve aşiretin Cemâlîn Köyü civarında toplandıklarını ve huzura gelmeyi reddetdiklerini bildirdi. Elçi henüz sözünü tamamlamamıştı ki el-Meliku's-Sâlih atının yönünü Cemâlîn Köyü'ne çevirerek beraberindeki beyler ve komutanlara hazırlanmaları emrini verdi ve Cemâlîn'e doğru yola çıktı. el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretinin bu davranışına çok kızmıştı. Bundan ötürü de onlara ansızın baskın düzenledi. Evinden her çıkan anında oracıkta öldürülüyordu. Bu şekilde aşiretin önemli bir bölümü katledilmişti. Kalanlar ise esir alınmış ve perişan olmuşlardı. el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretine karşı zafer kazanarak Hasankeyf'e döndü. Ardından esir alınan Kürdlî aşireti mensuplarından hiçbirinin sağ konulmamasını emrettiyse de öneriler üzerine hapsedilmelerine karar verdi³²³.

713/Nisan-Mayıs 1313 yılı girdiğinde ise el-Meliku's-Sâlih'in etrafındaki devlet adamları ona, Kürdlî aşireti ile Şi'b bölgesindeki halk arasındaki işbirliği ve soy birliğini gerekçe göstererek Kürdlî aşiretinden alınan esirlerin katledilmesi önerisinde bulundular. el-Meliku's-Sâlih bu görüşü uygun bulunca esirlerin ve Şi'b halkından onlarla işbirliği yapanların huzura getirilmelerini emretti. İki grubun liderleri huzura getirilince Şi'b halkından ileri gelen birine şöyle dedi: “*Şayet benim adamım isen bu Kürdlî'yi öldürürsün. Yok, eğer sen de bir Kürdlîysen o halde söyle ki gerekçenin bu olduğunu bileyim. Zira Şi'bli olan birine buyruğuma boyun eğip bu Kürdlîyi öldürmek düşerdi.*” Ardından bütün Kürdlî aşiretinden olan esirler katledildi. Geride kalan Kürdlî beyleri ise etrafa dağıldı. Aşiretin ileri gelen ailesi olan Emir Melik ailesi fertleri Âmid şehrine gittiler ve oraya yerleştiler. Kürdlî aşireti perişan bir duruma düşmüştü. el-Meliku's-Sâlih onları çok kötü bir şekilde cezalandırmıştı. Ardından da onların yaşadıkları yerleşim birimlerini de kendi topraklarına katmıştı³²⁴.

el-Meliku's-Sâlih, 714/1314-1315 yılında Kürdlî sorununu çözmüş olmanın verdiği rahatlıkla Hasankeyf şehrinin imarı ve ordunun eğitimi ile ilgilendi. Bu arada Zih Köyü yakınlarında Kürdlî aşiretinin ileri gelenlerinden bir grup vardı. el-Meliku's-

³²³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 24b.

³²⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 24b-25a.

Sâlih daha önceleri o bölgedeki geçitlerin geçiş güvenliğinin sağlanması ve gözetilmesi işini onlara vermişti. Yapacakları bu işe karşılık kendilerine bazı arazileri iktâ etmiş ve gelirini onlara bağlamıştı. Kürdlî aşiretiyle ilgili ortaya çıkan sorun çözüldükten sonra el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretinin ileri gelenlerinden hayatta kalanların bağlılıklarını sınamak için Hasankeyf'e gelmelerini emretti. Bunun üzerine Kürdlî ileri gelenleri el-Meliku's-Sâlih'in buyruğuna uyarak derhal Hasankeyf'e geldiler ve ona bağlılık bildirdiler. Buyruğun gereği olarak huzura gelerek bağlılık bildirenler ilk grup Zîh Köyü halkıydı. Ardından da Hasankeyf'in ileri gelenleri huzura geldiler. el-Meliku's-Sâlih, Kürdlî aşiretinin ileri gelenlerine ve büyüklerine hilatler giydirdi. Bunların genç yaşta olan çocuklarını da saray kapısında muhafız olarak görevlendirdi. Tıpkı ordunun mensupları gibi bunlara da maaş bağladı. Bu aşiretin icra ettiği geçitlerin gözetilmesi ve kontrolü işine ise son verdi. Bunun yerine Zîh Köyü'nden sağlanan geliri iktâ olarak Kürdlî aşiretine verdi. el-Meliku's-Sâlih işlerin düzene girdiğini görünce Emir Şemseddîn bin Subeyh'e verdiği talimatta, Kürdlî aşiretinin fertleri sultana bağlı kaldıkça ve yüce divanın yararına çalıştıkları müddetçe onların gönüllerinin hoş tutulmasını ve kendilerine şefkatle muamele edilmesini emretti³²⁵.

1.4.5.3. Mısır ve Şâm'daki Yönetim Sorununa Müdahale

Daha önce Memlûk hükümdarı Baybars, el-Meliku'l-Muvahhid'i Mısır'a getirip tahta çıkarma teşebbüsünde bulunmuştu. Ancak durumdan haberdar olan Moğollar bu teşebbüsün gerçekleşmesine engel olmak için ve el-Meliku'l-Muvahhid'i gözetim altında tutmak için onu Ordu kentine götürüp orada tuttular. Ancak Hasankeyf bölgesinde Moğol baskısı azalmaya başlayınca Memlûk Devleti ve Hasankeyf Eyyûbîleri arasındaki diyalog tekrar canlandı. Durum öyle bir noktaya vardı ki Memlûk yöneticileri arasında başgösteren taht kavgalarına dolaylı olarak dahil oldular.

Şöyle ki; Mısır'da Çerkes emirler ile Mısır ve Şâm orduları arasında 718/1318-1319 yılında yönetim konusunda anlaşmazlık başgöstermişti. Muhalifler Memlûk

³²⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 25a.

hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır Nâsireddîn Muhammed bin Kalâvun'u azledip yerine başkasını tahta çıkarmayı tasarladılar. Bu hususta muhalefetin ileri gelenleri kendi arasında görüş birliğine vardılar. Alınan karara göre belirleyecekleri bir elçi, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Eyyûbî'ye gidecek, ona durumu bildirecek, atalarının mülkü olan Mısır'a gelerek yönetimi ele alma konusunda kendisine güvence verip onu yüreklendirecekti. Gönderdikleri elçi Hasankeyf'e ulaşınca el-Meliku's-Sâlih ile bir araya geldi ve durumu ona anlattı. Ardından da Memlük emirlerinin ve ileri gelenlerinin mektuplarını el-Meliku's-Sâlih'e arz etti. Hiç zaman kaybetmeden Mısır tahtına çıkması ve akabinde de Şâm topraklarını yönetimi altına alması konusunda onu yüreklendirdi. el-Meliku's-Sâlih, Mısır ve Şâm ahalisi nezdindeki konumunu öğrenince ve yönetime geçmesi konusundaki istekliliklerini görünce, Şâm ve Mısır'a giderek yönetimi ele alma yönünde onda da bir istek oluştu. Bunun üzerine gelen elçiye ikramda bulunup hilatler giydirdi. Allâh izin verirse Mısır'a gideceğini, Memlük emirlerine bildirmesini isteyerek elçiyi Mısır'a uğurladı. Kısa bir süre içerisinde Mısır ve Şâmlıların el-Meliku's-Sâlih'e mektuplar yazarak ülkelerini ona teslim edecekleri yönünde haberler bütün bir Diyârbekir bölgesinde yayıldı³²⁶.

Bu arada elçi uğurlandıktan sonra el-Meliku's-Sâlih devlet adamlarını ve istişare ehlini çağırarak onlarla görüş alışverişinde bulundu. el-Meliku's-Sâlih, mektup gönderip güvence veren Memlük emirlerinin sözüne binaen önce Şâm'a, ardından da Mısır'a gidip gidemeyeceklerini, bu konuda önerisi olanların söylemelerini istedi. İstişareye katılanlardan kimileri, zaman kaybetmeden Mısır'a gidip yönetimi ele almak gerektiğini söylediler. Kimileri ise Mısır'a gitme fikrine sıcak bakmadılar. Onlara göre bu işe girişmek büyük bir riskti. Ayrıca Mısır ve Şâm ülkesi zaten Eyyûbîlerin yurdu diye anıldığı için buna gerek yoktu. Tüm bunların dışında el-Meliku'n-Nâsır Nâsireddîn Muhammed bin Kalâvun'un elçiden haberdar olup karşı tedbir alma olasılığı vardı. Mısır'a gidince askeri bir karşı koyuş durumunda da Eyyûbî ordusunun buna dayanacak gücü yoktu. Bu gerekçeleri ileri sürenlere göre doğru olan bu teşebbüsten vazgeçmekti. Onlara göre el-Meliku's-Sâlih'i Mısır'a davet eden emirler verdikleri sözde samimi iseler başka bir zaman hükümdarı Mısır'a çağırılmalıydı. Dolayısıyla doğru olan

³²⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 26a.

şimdilik bu teşebbüsü bir süreliğine ertelemek ve bunun için uygun olan zamanı beklemektir, dediler. Halkın çoğu ise Mısır'a gitme konusunda sultanı zorladılar. Buna karşın Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh gibi ileri gelen devlet adamları bunun aksini düşünüyorlardı. Mısırlıların sultanı oyuna getirmelerinden ve Mısır'ı almak bir yana Hasankeyf'in de kaybedilmesinden endişelediği için sultanın Mısır'a gitmesini istemiyordu. Sultana bu konuda acele etmemesi gerektiğini, çocuklarının büyümesini ve içlerinden birini kendi yerine Hasankeyf tahtına geçirinceye kadar bu işi ertelemesini önerdi. Zira Emir Şemseddîn, sultanın kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed'in yönetimi ele geçirmesinden endişelendiği için sultanın bu işi ertelemesini istiyordu. Ona göre şayet el-Meliku's-Sâlih, oğullarından birini yerine geçirdikten sonra Mısır'a gidecek olursa kaybedecek bir şeyi olmaz, aksine ideal olan da böyle yapmaktı. Bu öneriler üzerine el-Meliku's-Sâlih o yıl Mısır'a gitmekten vazgeçmişti. Fakat bütün bunlara karşın sultan, Şâm ve Mısır'a hâkim olma isteğini bir türlü zihninden söküp atamıyordu³²⁷.

Memlük sultanı el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun'un elçisi beraberinde kıymetli hediyelerle 719/1319-1320 yılında Hasankeyf'e el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna geldi. Bunun en önemli nedeni ise Memlük hükümdarının, kendine muhalif olan emirlerin mektup yazarak el-Meliku's-Sâlih'i Mısır'a davet ettikleri ve Mısır'ı kendisine teslim edeceklerine dair vaatle bulduklarını, ancak el-Meliku's-Sâlih'in onların bu isteğine olumlu yanıt vermediğini öğrenmesiydi. Memlük hükümdarı, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in bu olumlu tavrına dair memnuniyetini dile getirmek için elçisinin eşliğinde kıymetli hediyeler göndererek aralarındaki bağı güçlendirmeyi amaçladı. Memlük elçisinin gelişinin bir diğer nedeni de kuşkusuz bu vesileyle Tebriz'de bulunan İlhanlı hükümdarı ve güdümündeki Moğolların bölgedeki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmaktı³²⁸.

el-Meliku's-Sâlih adına gelen hediyeler arasında İskenderiye'de dokunmuş kumaşlar ve Mısır giysilerinin yanısıra eğeri kırmızı altınla bezenmiş bir Arap atı, yeşil ipek dokuma bir giysi, sarı ipekten dokunmuş altın işlemeli bir şilte, altın süslemeli

³²⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 26b.

³²⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 26b.

gösterişli bir kıyafet, mücevherle süslenmiş bir Mısır kılıcı, astarı altın işlemeli samur kürk vardı. Sultanın kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed adına da işlemeli bir kılıç, astarı çil altınla işlenmiş bir vaşak kürkü getirilmişti. Emir Şemseddîn bin Subeyh için ise saltanat giysilerinden değerli bir elbise getirilmişti. Sultan bu hediyeler karşısında gelen elçiye ikramda bulundu ve kadrini yüceltti. Daha sonra da elçi izin isteyerek Mısır'a döndü³²⁹.

el-Meliku's-Sâlih, Mısır tahtına sahip olmak için güç toplamaya başladı. Bunun için çevre yerlerdeki idarecilerle işbirliği yapmak için çabaladı. Noyan el-Âdilî Ali Paşa, beraberindeki büyük bir Türkmen grubu ile 720/1320-1321 yılında Beşîrî dolaylarına gelmişti. el-Meliku's-Sâlih'in etrafındaki devlet adamları Noyan Ali Paşa'nın yanına gidip onunla bir araya gelmesini ve onu kendisine itaate çağırmasını ve tarafına çekmeye çalışmasını söylediler. Bunun üzerine el-Meliku's-Sâlih devlet adamlarına sefer hazırlığı yapmalarını emretti. Hazırlıklar tamamlanınca da Beşîrî'ye doğru yola koyuldu. el-Meliku's-Sâlih'in bu seferdeki tek amacı Mısır'ı ele geçirmek için destek toplamaktı. Ali Paşa sultanın geldiğini öğrenir öğrenmez onu karşılamaya gitti. Hazzo'da sultanla bir araya geldi. Buradan ayrılarak birlikte Beşîrî'ye gittiler. Çadırda konakladılar. Her biri diğerine bağlılık sözü verdi. Aralarında kuvvetli bir dostluk bağı kurulduktan sonra el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf'e geri döndü. Emir Şemseddîn bin Subeyh'e Türkmenlerin mevsimlik ihtiyaç duyduğu her şeyi hazırlatıp Ali Paşa'ya götürmesini emretti. Bunun üzerine Emir Şemseddîn bu emri yerine getirerek tüm ihtiyaç malzemelerini hazırlatarak bir grup askerle gönderdi. Gönderilen eşyalar ve malzemeleri Ali Paşa'ya ulaşınca çok memnun kaldı ve sultanın kendilerine yaptığı bu yardımdan ötürü teşekkür etti. Gelen Eyyûbî elçisine yüz tane kuzulu Türkmen koyunu bağışladı³³⁰.

Türkmenlerden destek alan el-Meliku's-Sâlih, Mısır meselesini tekrar gündemine aldı ve 721/1321-1322 yılında zihnini bu mesele ile meşgul etti. Bu arada Şâm ve Mısırlıların mektupları durmak bilmiyordu. Mısır ve Şâm'dan Hasankeyf'e gelen tüccar ve ziyaretçilerin çoğu beraberlerinde mektuplar getirerek sultana yardım

³²⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 26b.

³³⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 26b.

çağrısında bulunuyorlardı. Mısır ve Şâm'a gitmesi konusunda da el-Meliku's-Sâlih'i yüreklendiriyorlardı. Hasankeyf'e gelen hemen her kervan beraberinde Şâm ve Mısırlıların mektuplarını getiriyordu. Bu arada her mektup geldikçe sultanın Mısır'a gitme arzu ve isteği arttıkça artıyordu. Bir müddet sonra gelen habere göre Memlûk sultanı el-Meliku'n-Nâsır, Şâm, Mısır ve Halep bölgesindeki bütün valileri azledip yerlerine yenilerini atamıştı. Buna neden olan olay ise azledilen valiler, yönetimi ellerine alıp sultanı öldürmeye yeltendiler. Sultan bunların bir kısmını öldürdü, kalanlar ise kaçtılar. Söz konusu valilerin Hasankeyf hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'e mektup göndererek Dımaşk'ı ona teslim etmeyi tasarladıkları haberleri doğrulanınca Memlûk sultanı bütün bu valileri azletti. el-Meliku's-Sâlih, Şâm bölgesinde yaşananları işitince kararından caydı ve Şâm'a gitmekten vazgeçti. Bu durumda en doğru olanın zaman kaybetmeden Mısır'a yönelmek olduğunda karar kıldı³³¹.

el-Meliku's-Sâlih, 723/1323 yılında Emir Cemâleddîn Akkuş'a ailesinden izin isteyip Mısır'a gitmek üzere hazırlık yapmasını emretti. Bunun üzerine Cemâleddîn Akkuş sultanın emrine itaat etti. Sultan ona mektuplar verdi ve dedi ki: “*Şayet soran olursa Moğolların elindeki yukarı bölgelerin durumu hakkında bilgin var. Çünkü onlara gönderilen elçi sendin.*” Ardından ona Şâm bölgesi ile Mısır ahalisinin durumuna bakmasını halkı sınyarak daha önce verdikleri sözde ve kararlarında durup durmadıklarını öğrenmesini istedi. 724 yılı girdiğinde/Ocak 1324 el-Meliku's-Sâlih Şâm ülkesine gitmek için son derece kararlıydı. İçini Şâm'a hâkim olma isteği kaplamıştı. Sultanlık ruhu ve soyluların karakteri onu kendisinden bekleneni yapmaya doğru harekete geçirdi. Şâm halkı tarafından gönderilen mektuplarda halk, el-Meliku's-Sâlih'i atalarının yurduna sahip çıkmaya ve eskiden olduğu gibi Eyyûbîlerin yönetimi altına almaya çağırıyordu. Daha önce de kaydedildiği üzere 718/1318-1319 yılında sultan Şâm'a gitmeye niyetlenmişti. Zira Şâm ve Mısır halkından mektuplar gelmiş ve el-Meliku's-Sâlih'i bu iki ülkeyi egemenliği altına alması hususunda onu teşvik ediyorlardı. Buna karşın sultan etrafındaki devlet adamlarıyla yaptığı istişare neticesinde oğulları yetişkin oluncaya kadar bu işi ertelemeye karar vermişti. 724/1323-1324 yılında el-Meliku's-Sâlih'in büyük oğlu Seyfeddîn Şâdî on yaşına, diğer oğlu Mervân ise sekiz

³³¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 26b-27a.

yaşına ulaşmıştı. Anlatılanlara göre kendi döneminde yaşlıları arasında onun gibi yakışıklı ve şık biri yoktu. Babasıyla birlikte at bindikleri vakit yüzünü peçe ile kapatırdı. Halk onu *el-Müberki'* yani *'Peçeli'* diye isimlendirmişti. Kendisiyle birlikte artık at binmeye başlayınca el-Meliku's-Sâlih bununla çok mutlu olup sevinmişti. Artık Şâm'a yönelmek için şartlar olgunlaşmıştı³³².

Mısır'dan el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun'un sarayından bir elçi aralarında Mısır ve İskenderiye'ye özgü kumaşlar, eğerli bir at ve ipek giysilerin bulunduğu kıymetli hediyeler ve armağanlarla birlikte Zilkade 725/Ekim-Kasım 1325 tarihinde Hasankeyf'e el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna geldi. Memlük elçisi getirdiği hediyeleri emirlere ve devlet adamlarına dağıttı³³³.

1.4.5.4. İlhanlılarla İlişkiler

el-Meliku's-Sâlih Mısır tahtına sahip olmak için yaptığı ittifak çalışmalarının yanısıra İlhanlıların konuya ilişkin tepkilerini ölçmek için de Emir Cemâleddîn Akkûş'u 723/1323 yılında Tebriz'e gönderdi. Emir Cemâleddîn kıymetli hediyelerin yanısıra her yıl ödeye geldiği vergiyi de yanına alarak Tebriz'e gitti. el-Meliku's-Sâlih elçiye önce hediyeleri sunarak İlhanlı sultanı Muhammed Hudâbende'yi tahta çıkışından ötürü kendi adına tebrik etmesini ve daha sonra da yıllık vergiyi takdim etmesini istedi. Bu arada el-Meliku's-Sâlih'in elçisinin Tebriz'e gittiğini öğrenen Diyârbekir bölgesindeki idareciler de hemen harekete geçerek her yıl düzenli olarak ödeye geldikleri vergiyi Tebriz'e gönderdiler. İlk olarak Mardin Artuklu hükümdarı ardından Erzen hâkimi daha sonra Diyârbekir bölgesindeki Kürt, Moğol ve Türkmen aşiretleri elçileri aracılığıyla yıllık vergilerini gönderdiler. Aradan çok zaman geçmeden Eyyûbîlerin elçisi Cemâleddîn Akkûş, üzerinde sultanlık kıyafetleri olduğu halde el-Meliku's-Sâlih adına gönderilmiş değerli hediyeler ve Moğolların geleneği olduğu üzere altın varakla yazılmış yarlıklarla birlikte Hasankeyf'e döndü. Bu dönemde İlhanlılar tarafından kendisine yarlık gelen idarecilerin payesi yükselip yönetimlerindeki ülke bayındır bir

³³² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 27a-27b.

³³³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 28a.

hale kavuştuğu gibi Moğol şahneleri vergi toplamak için bu ülkelere girmiyorlardı³³⁴.

1.4.5.5. Hac Yolculuğu

726/1326 yılında el-Meliku's-Sâlih'in Hicâz'a gideceği Hac ibadetini eda edeceği ve Hz. Peygamberin kabrini ziyaret edeceği haberi bütün Diyârbekir bölgesinde yayıldı. el-Meliku's-Sâlih Şâm ve Mısır'a gitme fikrine kulağını tıkadı ve oğlu Melik Seyfeddîn Şâdî'nin düğün işleriyle meşgul oldu. Zira el-Meliku's-Sâlih oğlunu evlendirdikten sonra kendi yerine geçirmeyi düşünüyordu. Düğün işleri bitince emirler ve devlet adamlarını topladı ve onlardan oğlu Melik Seyfeddîn Şâdî için bağlılık yemini aldı. Daha sonra 6 Recep 726/8 Haziran 1326 tarihinde onu veliahdı olarak tayin ettiği gibi ona el-Meliku'l-Kâmil lakabını verdi. Bu durum el-Meliku's-Sâlih'in kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed'in çok gücüne gitti. Zira el-Meliku's-Sâlih kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in daha önce kendisine gösterdiği bağlılık ve hizmetlerinden ötürü onu veliahdı ve mülkünün varisi olarak isimlendirmiş ve onu kendi yerine veliaht tayin edeceğine dair de söz vermişti. Ancak beklenenin aksine el-Meliku's-Sâlih Emir Şemseddîn bin Subeyh ile istişare yaparak oğlunu veliaht tayin etti. Bu arada el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in, yeğeni Seyfeddîn Şâdî'nin idareci tayin edilmesinden hoşnut olmadığı ve bu tayine karşı çıktığı haberleri el-Meliku's-Sâlih'e ulaşmıştı. Buna rağmen el-Meliku's-Sâlih bundan vazgeçmedi ve oğlunun düğün işlerini tamamlayıp ardından da kendi yerine tayin ettikten sonra Hac yolculuğu için hazırlıkların başlaması emrini verdi. el-Meliku's-Sâlih devlet işlerini düzene koyunca kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'i devlet işlerinde oğlu el-Meliku'l-Kâmil'e yardımcı olması için yönetime ortak ettiği gibi oğluna da amcasına danışmadan hiçbir iş yapmamasını öğütledi. Daha sonra el-Meliku's-Sâlih yolculuk esnasında kendisine eşlik edecekleri belirledi. Hazinedarına emir vererek onlara yol harçlıklarını dağıttıktan sonra ertesi gün yola koyulmak için niyetlendi. Ertesi gün el-Meliku's-Sâlih *Dâru'l-Hukm* yani yönetim binasında oturdu. Sağında oğlu el-Meliku'l-Kâmil solunda da kendi kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed oturdu. Geri kalan devlet adamları ve

³³⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 27a.

beyler ise statülerine göre meclisteki yerlerinde oturdular. Sultan mecliste hazır bulunanlarla vedalaştıktan sonra meclis mutlu ve sevinçli bir şekilde dağıldı. el-Meliku's-Sâlih 29 Recep 726/1 Temmuz 1326 sabahı Hicâz'a gitmek niyetiyle çıktı ve Şâm'a doğru yola koyuldu. Bir süre yol giderek Ruha'ya ulaştıklarında kendilerini uğurlamak için gelen adamlarına Hasankeyf'e dönmelerini emretti. el-Meliku's-Sâlih Ruha'dan ayrılınca yolculamak için gelenler Hasankeyf'e geri döndüler ve el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed'e sultanın sağ salim bir şekilde Şâm ülkesine geçtiğini bildirdiler. Sultan Hasankeyf'ten çıktığı andan itibaren devlet adamları ve ordu mensuplarından bir grup el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in etrafını çevreleyip kardeşinin yerine geçmesi ve yönetimi ele alması için onu teşvik ettiler ve aralıksız bir şekilde ona telkinlerde bulundular. Sonunda el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn onların isteklerine uydu ve kendisine söyleyedurdıkları iş aklına girdi. Durmadan zihninde buna dair bir mücadele içindeydi ve sonunda telkinlere yenik düştü. Ardından kölelerden bağlılık yemini almaya başladı. Sultan Hicâz'dan dönene dek saltanatı kendi eline aldığını duyurdu. Devlet adamları ve askerlerin çoğu da onun yönetime geçmesini istiyorlardı ve bunun için onu destekliyorlardı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in bağlılık yemini almaya başladığını görünce sevindiler ve hemen ona bağlılık yemini ettiler. Sadece bir grup bağlılık yemin etmekten kaçınmıştı³³⁵.

Artık tüm devlet işleri el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed'in elinde toplanmış ve el-Meliku'l-Kâmil'in elinde hiçbir yetki kalmamıştı. Amca ve yeğen arasındaki görüş ayrılığı başgösterince bunun haberi Diyârbekir bölgesinde yayıldı. Komşu yerlerin idarecileri el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ve yeğeni el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Şâdî arasındaki bu anlaşmazlıktan hoşnut oldular. Hatta bir kısım Kürt aşiretleri Hasankeyf'e saldırılarda bulundular. Sultanın gidişinden sonra Hasankeyf'te durum sıkıntılı bir hal almıştı. Hasankeyf'te bunlar oluverirken sultan el-Meliku's-Sâlih ise Ruha'dan ayrılıp Haleb'e gitmişti. Yolculuk esnasında Hasankeyf'in içerisine düştüğü zor durum, kardeşi ile oğlu arasında başgösteren anlaşmazlık ve akabinde aşiret beylerinin ülkesine yaptığı düşmanca saldırıların haberi kendisine ulaşınca el-Meliku's-Sâlih bu durumdan oldukça çok etkilendi. Bu olumsuz durumdan dolayı Hicâz'a

³³⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 29a-30a.

gitmekten caydı ve yönünü Mısır'a çevirdi. el-Meliku's-Sâlih'in Mısır'a yönelmesinin amacı ise Memlûk devlet adamları ve büyüklerinin kendisine yazdıkları mektuplara dayanarak Mısır ülkesinin yönetimini ele geçirme umuduydu. Lakin el-Meliku's-Sâlih Haleb'e yaklaştığında şehir valisi onu karşılamaya geldi ve birlikte Haleb'e gittiler. Sultan şehre girince ve durumun kendisine bildirilenin aksine olduğunu görünce asıl niyetini dışa vurmadı ve Şâm ülkesine geldiği için de pişman oldu. Daha sonra beraberinde bulunan adamlarına uyarılarda bulunarak şayet Memlûk devlet adamları tarafından kendilerine sultanın nereye gittiği sorusu sorulursa Hicâz'a yolculuk yaptığını söylemelerini istedi. Bu haber Haleb'te yayılınca Haleb valisi sultanı kendisi için hazırlanmış bir konakta ağırladı ve ona ikramda bulundu. Şâm bölgesinin yöneticileri kendilerine bir devlet adamı veya önemli biri misafir olduğunda bunu Mısır'daki Memlûk hükümdarına bildirmeyi bir kural haline getirmişlerdi. İşte el-Meliku's-Sâlih Haleb'e gelince Haleb valisi onun gelişini ve Hicâz'a doğru yol alacağını Mısır'daki Memlûk hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun'a bildirdi³³⁶.

Bu arada Haleb valisi Hasankeyf'te olup bitenlerin haberini de Memlûk hükümdarına bildirince Memlûk hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır devlet adamlarından bazılarını elçi olarak Haleb'e el-Meliku's-Sâlih'in hizmetine gönderdi ve onu Mısır'a davet etti. Daha sonra da Dımaşk valisi ve Şâm bölgesindeki diğer valilere haber göndererek el-Meliku's-Sâlih'e hizmet etmeleri konusunda bilgilendirdi. Haleb'e gönderilen elçi şehre ulaşıp el-Meliku's-Sâlih'le bir araya geldi ve Memlûk sultanının kendisini Mısır'a davet ettiğini bildirdi. el-Meliku's-Sâlih bu daveti kabul etti ve hemen hazırlanarak Mısır'a doğru yola koyuldu. Yolu üzerinde Dımaşk'a uğradı. 20 Şaban 726/22 Temmuz 1326 tarihinde Dımaşk valisi halkla birlikte Eyyûbî hanedanına mensup sultan el-Meliku's-Sâlih'i büyük bir coşkuyla karşıladılar. el-Meliku's-Sâlih burada birkaç gün kaldıktan sonra tekrar Mısır'a doğru yola çıktı. Bir süre yolculuktan sonra Mısır'a ulaştı. Devlet adamları ve emirler el-Meliku'n-Nâsır'ın izniyle onu karşılamaya çıktılar. el-Meliku's-Sâlih atalarından Esededdîn Şîrkûh'un evinde konakladı. İhtiyaç duyduğu herşey kendisine sunuldu. Ertesi gün el-Meliku'n-Nâsır onunla bir araya geldi ve ona gayet iyi bir şekilde ikramda bulundu. Daha sonra onu

³³⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 30b.

sınayarak niyetini test etmek istedi. el-Meliku'n-Nâsır Eyyûbî soyundan geldiğini bildiği halde ona hangi hükümdarın soyundan geldiğini sorunca el-Meliku's-Sâlih, el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'a kadarki atalarını saydı. Memlûk hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır Nâsireddîn Muhammed bin Kalâvun'a duyduğu saygıdan ötürü büyük atası el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'u saymadı. Zira Kalâvun, el-Meliku's-Sâlih'in Türk kölelerinden biriydi. Daha sonra el-Meliku's-Sâlih devamla '*Ben buraya kadar soyumu biliyorum, buradan itibaren ben sultanın hizmetindeyim artık.*' deyince onun bu sözü el-Meliku'n-Nâsır'ın hoşuna gitti³³⁷.

en-Nuveyrî'nin el-Meliku's-Sâlih'in amcası Emir Alâeddîn Ali bin el-Meliku'l-Muvahhid'den aktararak kaydettiğine göre el-Meliku's-Sâlih'in Memlûk sarayına gelişine neden olan durumu şöylece kaydeder. el-Meliku's-Sâlih her yıl İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'e ödediği vergi için Hasankeyf Kalesi'nden inerci ve İlhanlı nâiblerini karşılar ve onlara vergisini takdim ederdi. Ancak son birkaç yıl adet olduğu üzere kaleden inmek yerine kalede kalarak ödemesi gereken vergiyi ve hediyeleri adamları aracılığıyla İlhanlı nâiblerine göndermeye başladı. Bir süre sonra da Moğollardan yalnız bulduklarını yağmalamağa başladığı gibi Hasankeyf bölgesinin de içinde bulunduğu bölgenin ikta sahibine saldırdı. Bunun üzerine ikta sahibi İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'e ikta gelirlerinin çoğunun el-Meliku's-Sâlih tarafından elinden alındığı şikâyetinde bulundu. Ayrıca el-Meliku's-Sâlih'in İlhanlı nâiblerini karşılamak için kaleden inmemek suretiyle Ebû Saîd yönetimine karşı Hasankeyf'te isyan çıkardığını bildirdi. Bunun üzerine Ebû Saîd bu bölgedeki nâibine mektup yazarak el-Meliku's-Sâlih'in eskisi gibi itaat etmeğe devam mı ettiğini yoksa isyan mı ettiğine dair durumun aslını öğrenmek istedi. Nâib, Ebû Saîd'e yazdığı cevapta eskiden olduğu üzere el-Meliku's-Sâlih'in kendilerine bağlı olduğunu ve Hasankeyf'e gittiklerinde karşılamak için kaleden indiğini bildirdi. Bu arada İlhanlı nâibi el-Meliku's-Sâlih'i kendisine gelen mektuptan ve yazdığı cevaptan haberdar etti. el-Meliku's-Sâlih bundan ötürü İlhanlı nâibine çok değerli hediyeler sunarak minnettarlığını ifade etti ve Hasankeyf'e geldiği takdirde onu karşılamak için kaleden ineceğine dair vaatte bulundu. el-Meliku's-Sâlih bir süre sonra endişelenmeğe başladı. Zira kaleden indiği takdirde

³³⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 31a.

İlhanlı nâibi tarafından tutuklanmaktan korkuyordu. Bu endişesinden dolayı çevreye hacc için yola çıktığı haberini salarak Memlûk sarayına doğru yola koyuldu. el-Meliku's-Sâlih 5 Ramazan 726/5 Ağustos 1326 Salı günü Memlûk sarayına ulaşmıştı. Memlûk hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır gümüş işlemeli kürk, altın işlemeli başlık ve altın işlemeli eğerin yanısıra 30.000 dirhemden oluşan hediyelerle el-Meliku's-Sâlih'i karşıladıktan sonra memleketi Hasankeyf'e dönmesi için izin verdi. Memlûk hükümdarı İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'in nâib olan Emir Çoban'a hitaben yazdığı mektubu el-Meliku's-Sâlih'e vererek onun 726 yılı Ramazan ayının ortalarında/15 Ağustos 1326 posta atıyla Dımaşk'a dönmesini sağladı. el-Meliku's-Sâlih beraberindeki adamlarıyla buradan da Haleb'e doğru yola koyuldu. Bu arada Memlûk hükümdarı Haleb'deki valisine mektup yazarak el-Meliku's-Sâlih ve adamlarının güvenli bir şekilde geçişlerinin sağlanması için Haleb askerlerinden 500 süvari ve Kilâb Arapları'ndan 200 süvarinin onlara eşlik etmelerini emretti. Bunun üzerine söz konusu askerler Hasankeyf'e ulaşıncaya kadar el-Meliku's-Sâlih ve adamlarına eşlik ettiler³³⁸.

el-Makrîzî'nin kaydettiğine göre ise el-Meliku's-Sâlih 5 Ramazan 726/5 Ağustos 1326 tarihinde Mısır'a geldi ve Memlûk sultanı onu karşıladı. Ona işlemeli bir kürkü hilat olarak giydirdiği gibi et, tavuk, şeker ve helvadan oluşan mükellef bir ziyafet sofrasında ağırladı. el-Meliku's-Sâlih 726 yılı Şevvâl ayının ortalarına/Eylül 1326 kadar Mısır'da kaldıktan sonra Memlûk sultanı yol boyunca gereksinim duyacağı herşeyi hazırlattıktan sonra yeteri kadar binek ve yük hayvanı, silah, 1000 dinar para ve kıymetli hediyeler takdim ederek onu uğurladı. Dımaşk'a ulaştıkları vakit Memlûk valisi Tengiz onu çok iyi bir şekilde ağırladıktan sonra Hasankeyf'e uğurladı. el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf'e ulaştığı vakit ailesi buna çok sevindi. Kaleye çıkmak için geçitten geçerken kardeşinin saldırısına uğrayarak can verdi. Anlatıldığına göre cesur ve atılgan bir kişiliğe sahip olan el-Meliku's-Sâlih, Hasankeyf'i amcalarından ve kardeşlerinden kılıç zoruyla almıştı. Yönetimini tam olarak yerleştirmiş de İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'e haraç ödemekten geri durdu. Öte yandan Memlûklerin Şâm nâibi Tengiz'in elçilerine ve ülkesinden geçen bazı tüccarlara saldırdı. Bunun üzerine Tengiz ona mektup yazarak Hasankeyf'in ortasında onu öldürmekle tehdit etti. el-Meliku's-

³³⁸ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXXIII, 155-157.

Sâlih sonunun kötü olmasından korktu ve cevap olarak yazdığı mektupta özür dilediği gibi bu tarihten itibaren Memlûk sultanı ve onun Şâm nâibi Tengiz'in hizmetinde olacağı, gönderilecek tüm emirlere uyacağı vaadinde bulundu. Ardından Şâm nâibi Tengiz'e hediyeler gönderdi. Bundan haberdar olan Memlûk sultanı duruma sevindi ve Tengiz'in yaptığı ateşkesi görüşmelerini destekledi. el-Meliku's-Sâlih Memlûkler adına Hasankeyf'e gelen elçi Emir Ayıtmış el-Muhammedî'yi iyi karşıladı ve ona çokça ikramda bulundu. Kendisinin Memlûk sultanının nâibi olarak Hasankeyf'te idareci olduğunu elçiye söyledi ve bunu yazdığı mektupla Şâm nâibine bildirmesini istedi. Tengiz bu durumu Memlûk sultanına mektupla bildirince sultanın görüşmeler için isteği daha çok arttı. Emir Tengiz el-Meliku's-Sâlih'i Memlûk tarafına çekmek için sürekli olarak çaba sarfetti. Sonunda el-Meliku's-Sâlih kardeşini yerine bırakarak Mısır'a geldi. Ancak döndüğünde kardeşi ona pusu kurdu ve canına kıydı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd ve nâibi Çoban'a yazdığı mektupta kardeşi el-Meliku's-Sâlih'i gizli planlar yaptığı ve itaatlerinden çıktığı gerekçesiyle öldürdüğünü bildirdi. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn İlhanlı sultanı Ebû Saîd'e ve nâib Çoban'a haraç gönderdi. Onlar bundan hoşnut oldukları gibi Hasankeyf'te idareci kalmasını onayladılar. Öte yandan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Memlûklerin Şâm nâibine yazdığı mektupta ise kardeşini öldürmesine neden olarak el-Meliku's-Sâlih'in içki içmesini, günahlara bulanması, canlara kıyması, başkasının malına el koyması ve defalarca küfre götürecek sözler söylemesi gibi birden çok neden sıraladı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn yazdığı mektubu değerli hediyelerle birlikte Memlûk sultanına olan bağlılığını ve onun Hasankeyf'teki nâibi olduğunu bildirerek Şâm'a gönderdi. Şâm nâibi Tengiz bu durumu Memlûk sultanına bildirince sultan özrünün ve gönderdiği hediyelerin kabul edilmesi ve hatırının gözetilmesini emretti³³⁹.

Mısır'da Memlûk hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır'ın huzurundayken el-Meliku's-Sâlih, yola devam edip Hacc'a gitme veyahut gelecek yıl Hacc yapmak üzere Hasankeyf'e geri dönme seçeneklerinden hangisini yapma konusunda el-Meliku'n-Nâsır'la görüş alışverişinde bulundu. el-Meliku'n-Nâsır kardeşinden duyduğu endişeyi de göz önünde bulundurup zaman kaybetmeden Hasankeyf'e dönmesini önerdi. Dönüş

³³⁹ Makrîzî, *es-Sulûk*, , II/1, 276-277.

yolunda 23 Ramazan 726/23 Ağustos 1326 Cumartesi günü Dimaşk'a ulaşmıştı.³⁴⁰

el-Meliku'n-Nâsır bu cevaptan sonra doğudaki memleketlerin ve Diyârbekir'in durumunu sorduktan sonra meclis dağıldı. el-Meliku's-Sâlih konakladığı Esededdîn Şîrkûh konağına geri döndü. el-Meliku'n-Nâsır'ın haciblerinden biri de el-Meliku's-Sâlih'in hizmetindeydi. el-Meliku's-Sâlih 726 yılı Ramazan ayının başlarında/Ağustos 1326 yaklaşık on günlük bir süre Mısır'da en güzel şekilde ağırlandı. Ancak Mısır tahtına hâkim olmak el-Meliku's-Sâlih'in içinden çıkmamıştı. el-Meliku's-Sâlih Mısır'a geldiğine üç açıdan pişman olmuştu. Birincisi Hicâz'a gitmeye niyetlenmişti ama bu nasip olmadı. İkincisi Mısır'a geldi, ancak amacına ulaşamadı. Üçüncüsü de Hasankeyf'ten gelen ve ülkesinin kargaşa içinde olduğu, asayişin bozulduğu ve düşmanlarının ülkesini tehdit ettiği yönündeki haberler onun canını çok sıkıyordu. Bütün bunlardan ötürü el-Meliku's-Sâlih el-Meliku'n-Nâsır'dan ülkesine geri dönüş için izin istedi. Bunun üzerine el-Meliku'n-Nâsır hazinedarına, el-Meliku's-Sâlih'e silahın yanısıra Mısır ve İskenderiye kumaşlarının en kaliteliyelerinden elbiseler ve arap atları verilmesini emretti. Bütün bu sayılan hediyeler el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna getirildiğinde beğendiği her hediye üzerine kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed'in adını yazıyordu. el-Meliku's-Sâlih bütün işlerini bitirdikten sonra 726 yılı Ramazan ayının ortalarında/15 Ağustos 1326 Mısır'dan çıkarak Diyârbekir'e doğru yola koyuldu. Epey yol katettikten sonra 726 yılı Şevvâl ayının başlarında/31 Ağustos 1326 tarihinde el-Bîre'ye ulaştı. el-Bîre valisi onu karşılayarak ikramda bulundu. Daha sonra inşâ kâtibi Bedreddîn el-Münşî'ye mektup yazarak oğlu el-Meliku'l-Kâmil Şâdî'ye Mısır'dan çıkıp el-Bîre'ye ulaştıklarını müjdelemesini emretti. Daha sonra da adamlarından birine mektubu alıp Hasankeyf'e götürmesini söyledi. Kendisi ise bir süre el-Bîre'de kalarak dinlendi³⁴¹.

el-Meliku's-Sâlih el-Bîre'ye ulaştığında kendisinden sonra Hasankeyf'te olup bitenleri haber aldı. Gelen haberlerde el-Meliku's-Sâlih'in kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn sultana olan bağlılık yeminini bozup yeğeni el-Meliku'l-Kâmil Şâdî'yi hükümdarlıktan azletmişti. Hasankeyf'te meydana gelen bu kargaşaları fırsat bilen

³⁴⁰ İbnu'l-Cezerî, Şemseddîn Muhammed bin İbrâhîm (ö. 738), *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâti'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrût 1998, II, 119.

³⁴¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 31b.

Eyyûbî hanedanı düşmanları da Hasankeyf'e karşı saldırganca tavırlar takınmışlardı. Son olarak el-Meliku's-Sâlih kardeşinin devlet adamlarından kendisi için bağlılık yemini aldığı öğrenince buna inanmak istemedi. Bu durum onun ağırlığına gitmişti. Bu nedenle derhal el-Bîre'den yola çıkarak Hasankeyf'e doğru gitti³⁴².

Bu arada Hasankeyf Eyyûbîleri ile aralarında düşmanlık bulunan ve daha önce de sözü edildiği gibi el-Meliku's-Sâlih tarafından Cemâlin'de bozguna uğratılan Kürdlî aşiretinden sağ kalanlar Âmid'e giderek Ergani ve Hettâh'a yerleştiler. Bir süre burada kaldılar. Ancak aşiretin bir bölümü ise Hasankeyf'e bağlı Buk'a bölgesinde kalarak gönülsüz de olsa Eyyûbî sultanının boyunduruğuna girdiler. Kürdlî aşiretinin önemli bir kısmı kendi içlerinden Emir Seyfeddîn İsmâîl el-Kürdlî'nin önderliğinde bir araya geldiler. Ardından Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in yanına gittiler. el-Meliku's-Sâlih Kürdlî aşiretine Savur Kalesi'ni verdi ve önderleri olan Emir İsmâîl'i de Savur'a vali tayin etti. Kürdlî aşireti Eyyûbî hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in Hicâz'a gittiğini, kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ile yeğeni arasında anlaşmazlık çıktığını ve bundan ötürü de Hasankeyf'te kargaşanın başgösterdiğini öğrenince Emir İsmâîl el-Kürdlî bu durumu fırsat bilerek harekete geçti. Aşiretini toplayarak Hasankeyf'e hareket etmek için Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'ten izin istedi. Mardin Artuklu hükümdarı uyanık olması ve tedbirli davranması konusunda uyarılarda bulunduktan sonra izin verdi. Artuklu hükümdarı ayrıca bu işi yaparken kendi kararıyla yapmasını söyledi. Daha sonra Emir Arab bin Celâleddîn'e haber göndererek Hasankeyflilere karşı kendilerine destek istedi. Emir Arab onların destek talebini olumlu karşıladı ve iki grup da biraraya gelerek Hasankeyf'e doğru yola çıktılar. Bu durum el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e ulaşınca derhal harekete geçti ve yanına aldığı Hasankeyf ordusuyla düşmana karşı gitti. İki taraf karşılaşıncaya aralarında çetin bir savaş meydana geldi. Hasankeyf ordusu Kürdlî ordusunu bozguna uğrattı. Birçoğunu katlettiler ve bir kısmını da esir aldılar. Bunun üzerine Kürdlî aşireti geri çekilerek kaçmaya başladı. Emir Arab'ın adamları da bozguna uğradılar ve canlarını kurtarmanın derdine düştüler. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ise zafer kazanarak Hasankeyf'e döndü³⁴³.

³⁴² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 32a-32b.

³⁴³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 32b.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn dönüşü ile kardeşi el-Meliku's-Sâlih'in Şâm ülkesindeyken gönderdiği elçi Hasankeyf'e ulaştığı tarih aynı güne denk gelmişti. Elçi el-Meliku's-Sâlih'in sağ salim bir vaziyette el-Bîre'ye ulaştığı müjdesini getirmişti. Hasankeyf halkı düşmana karşı kazanılan savaştan ve sultanın dönüş yolunda olduğu müjdesinden dolayı çok sevinmişti. Kuşkusuz sultanın dönüş haberine en çok sevinenler *Atâbeku'd-Devle* olan Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh, Kadı Hasan bin Şerefeddîn ve Ayırmânî'nin oğulları gibi el-Meliku'l-Kâmil Şâdî'nin yanında kümelenmiş ve onu amcasına tercih edenlerdi³⁴⁴.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in yandaşları ise hemen bir araya gelerek görüş alışverişinde bulundular ve sonra da el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in yanına gittiler. Ona destek verdikleri için yüklendikleri riski hatırlattılar. el-Meliku's-Sâlih'in dönüş haberinin kendileri için endişe uyandırdığını söyleyerek buna karşı bir önlem alınması gerektiğini söylediler. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn onların endişelerini gidermek amacıyla kendi canının da tehlikede olduğunu söyledi ve dolayısıyla hayatta olduğu müddetçe hem kendisinin hem de onların canlarını koruyacağına dair onlara güvence verdi. Bir nebze olsun yürekleri ferahlayan bu grup el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in huzurundan ayrıldılar. Ancak bir süre sonra içlerinden bir kısmı tekrar geri döndüler ve el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf'e dönüp oğluna yapılanları öğrenirse ve bu grubun sultanın itaatinden çıkıp el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in emrine girdiklerini duyarsa kendilerini cezalandırmasından korktuklarını el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e tekrar tekrar söyleyince el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in içine korku girdi. Kendisi için endişelenmeye başladı ve yanına gelenlere ne yapmayı düşündüklerini sordu. Onlar sultan olması için el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e bağlılık yemini edeceklerini ve buna karşılık onun da kardeşi el-Meliku's-Sâlih'i öldüreceğine dair onlara yemin etmesini istediler. Bu sözleri işiten el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn başını eğip sustu ve bu durum karşısında ne yapacağını düşündü. İçine korku ve endişe girmişti. Ne yapacağını şaşırılmıştı. Bu söylenenlere kulak verip kardeşini öldürmeye yeltenmesi büyük bir risk üstlenmek demektir. Aksine davranıp söylenenlere kulak tıkaması ise kendi canını tehlikeye atmaktır. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn böylesi güç bir durumda hayatta

³⁴⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 32b.

kalmayı kardeşinin katline tercih etti. Yandaşlarına bunun için yemin etti. Onlar da ona bağlılık yemini ederek huzurundan kalpleri ferahlamış ve zihinleri endişeden arınmış bir şekilde ayrıldılar. Herkes eşine dostuna bu durumdan söz etti. Kısa sürede bu haber tüm Hasankeyf'te yayıldı. Bunu işiten Şemseddîn İbn Subeyh derhal el-Meliku's-Sâlih'e haber gönderdi ve onu kardeşine karşı uyardı. Haberci el-Meliku's-Sâlih'in yanına varıp onu durumdan haberdar edince el-Meliku's-Sâlih, kardeşinin böyle bir şey yapmasının olanaksız olduğunu söyleyerek inanmadı. Ardından sultan Hasankeyf'e doğru yol aldı. Şehrin yakınlarına ulaştıklarında şehre girmek istedi. Hiç kimse onu farketmedi. Kalenin varoşundaki eş-Şi'bu'l-Kebîr'in başına kadar gelmişti. el-Meliku's-Sâlih'in geldiği haberi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e ulaşır ulaşmaz hemen kardeşini durdurmak için kalenin yukarı kapısına giderek burada pusuya yattı ve kardeşinin gelmesini bekledi. Kardeşi buraya ulaşınca da üzerine çullandılar. el-Meliku's-Sâlih'in '*Dur Ey Mucîreddîn! Bunu yapma!*' çığlıklarına rağmen el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, el-Meliku's-Sâlih'in çığlıklarını dinlemeyip 26 Şevvâl ayınının 726/25 Eylül 1326 günü ikinci vakitlerinde kardeşini oracıkta katletti. Daha sonra da kefenlenip defnedilmesini emretti. Cenazesi kale kabristanına defnedildi³⁴⁵.

es-Safedî'nin kaydettiğine göre Hacc'a gitmek üzere 15 Ramazan 726/15 Ağustos 1326 tarihinde Dımaşk'a uğrayan el-Meliku's-Sâlih önce Mısır'a el-Meliku'n-Nâsır'ın yanına gitmişti ve el-Meliku'n-Nâsır ona yaklaşık 30.000 dirhem'in yanısıra simli bir kürk, altın işlemeli bir başlık ve altın işlemeli eğer verdi. İlhanlıların valisi Çoban'a verilmek üzere bir mektup yazarak ona teslim etti ve onu ülkesine merasimle uğurladı. Daha sonra da Haccını eda ederek hızlıca Hasankeyf'e döndü³⁴⁶.

İbn Hacer el-Askalânî'nin kaydettiğine göre ise el-Meliku's-Sâlih Eyyûb 726/1326 yılında Hacca gitmek üzere Hasankeyf'ten çıktı. Kâhire'ye geldiğinde Memlûk Sultanı el-Meliku'n-Nâsır onu karşıladı ve konuk etti. Hac dönüşü Hasankeyf'e ulaştığında kardeşi ona karşı çıktı ve onunla savaştı. Bu saldırı sonucunda el-Meliku's-Sâlih Eyyûb ve oğlu katledildi. Onun yerine 727 yılı başlarında/Kasım

³⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 317; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 32b-33a; Anonim *İslam Tarihi*, vr. 81b.

³⁴⁶ Safedî, Halîl bin Aybek (ö. 764), *A'yânu'l-Asr ve A'vânu'n-Nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd, Nebîl Ebû Umse, Muhammed Mev'id, Mahmûd Sâlim Muhammed, Beyrût 1997, 674; Makrîzî, *Dürru'l-Ukûdi'l-Ferîde*, II, 110; Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 467-468.

1326 kardeşi tahta çıktı³⁴⁷.

es-Safedî'nin aksine Hamâ Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Mueyyed Ebu'l-Fidâ'ya göre ise 726 yılı Şaban ayında/Temmuz 1326 Hasankeyf hükümdarı Necmeddîn Eyyûb (el-Meliku's-Sâlih) Hicâz'a gitmek üzere yola koyulmuştu. Ancak bir süre sonra gitmekten vazgeçerek Mısır'a Memlûk hükümdarının yanına gitti. Memlûk hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır Kalâvun onu ağırladı ve Hasankeyf'e geri çevirdi. Hasankeyf hükümdarı yol üzerinde Hamâ'ya da uğrayarak Hasankeyf'e döndü. Hasankeyf'e ulaşır ulaşmaz kardeşi tarafından katledildi ve kardeşi onun yerine tahta oturdu³⁴⁸.

Şemseddîn İbnu'l-Cezerî'nin kaydettiğine göre ise 23 Ramazan 726/23 Ağustos 1326 tarihinde el-Meliku's-Sâlih Mısır'dan Memlûk sultanının huzurundan dönerek Dımaşk'a ulaştı. Nitekim el-Meliku's-Sâlih daha önce Dımaşk'a gelmiş buradan da Mısır'a gitmişti. Mısır'da Memlûk hükümdarı ile bir araya geldi. Memlûk hükümdarı onu ağırladı ve 100.000 dirhem verdi. Ona hilatler ve değerli hediyeler sundu. el-Meliku's-Sâlih Memlûk sultanı ile hacca gitmek yahut bu yıl hacca gitmekten vazgeçip ertesi yıl hacca gitme konusunda görüş alışverişinde bulundu. el-Meliku's-Sâlih kardeşinden kuşulanmıştı. Bunu bilen Memlûk sultanı ona zaman kaybetmeden Hasankeyf'e geri dönmesi önerisinde bulundu. el-Meliku's-Sâlih'in kardeşi bir grup adamını onu öldürmeleri için görevlendirdi. el-Meliku's-Sâlih'e saldırdılar ve onu öldürdüler. Kardeşi daha sonra da el-Meliku's-Sâlih'in oğlunu öldürdü ve tek başına Hasankeyf ve bağlı yerleşim yerlerinin yönetimini ele geçirdi³⁴⁹.

en-Nuveyrî'nin kaydettiğine göre ise el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf'e ulaşır ulaşmaz ikiz kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ona saldırdı ve katletti. Ardından Hasankeyf yönetimini ele geçirdi. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'e yazdığı mektupta kardeşi el-Meliku's-Sâlih doğru yoldan çıkıp Mısır'a Memlûk sarayına gittiği ve oradan getirdiği askerlerle ülkede bozgunculuk çıkardığı için onu katlettiğini bildirdi. Bunun üzerine İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd, Hasankeyf yönetimini el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in elinde bıraktı. Öte yandan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn

³⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbeddîn Ahmed bin Alî (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmîne*, tsh. Sâlim el-Kirenkovî, Haydarabad 1350, I, 433-434.

³⁴⁸ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 443.

³⁴⁹ İbnu'l-Cezerî, II, 119-120.

Memlûk hükümdarına ve onun Şâm nâibine yazdığı mektuplarda ise kardeşi el-Meliku's-Sâlih'i kişilik bozukluğundan ötürü katlettiğini söyleyerek durumu çok daha farklı bir surette yansıttı. Kardeşi el-Meliku's-Sâlih'in ve ailesinin kötü mizaçlarından ötürü katledildiklerini, bundan ötürü mazur görülmesini ve bağışlanmasını istedi³⁵⁰.

el-Meliku's-Sâlih ile çağdaş olan İbn Fazlullâh el-Ömerî'ye göre Hasankeyf Eyyûbîleri'nin Memlûk hükümdarları ile aralarında sürüp giden bir sevgi bağı vardı. Aradaki bu sağlam bağdan olacak ki el-Meliku's-Sâlih Hacc'a giderken Mısır'a da uğramayı düşünmüştü ki Dimaşk'a ulaştığında kardeşinin kendi tahtına göz koyduğu haberlerini aldı. Bunun üzerine zaman kaybetmeden ülkesine geri döndü. Saltanat tahtının bulunduğu Hasankeyf Kalesi'ne çıkmak istediye de kardeşi ona saldırdı ve kanı döktü. Ancak kardeşi bu yaptığından pişmanlık duydu ve Memlûk sarayına özür bildirdiyse de Memlûk hükümdarı özrünü kabul etmedi. Bundan ötürü Memlûk sultanıyla araları bozuldu³⁵¹.

İbnü'l-Münşî el-Hısnî'nin kaydettiğine göre ise 726/1326 yılında kardeşinin hazırladığı bu komplo sonucu kendisi ve oğlu birlikte katledildilen el-Meliku's-Sâlih henüz 33 yaşındaydı. Zira o, dedesi el-Meliku'l-Muvahhid'in vefatından bir veya iki ay sonra 693/1293-1294 yılında doğmuştu³⁵².

el-Meliku's-Sâlih döneminin önemli bir bölümü dahili sorunlarla uğraşmakla geçti. Ancak son yıllarda Memlûk Devleti'nin taşra yöneticilerinin teşvikiyle Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı Mısır tahtına geçirilmeye çalışılmışsa da bu çaba sonuç vermemiştir. Uzun süre Hasankeyf tahtında kalmayı başaran el-Meliku's-Sâlih döneminde Moğol baskısının etkisi azaldığı için maddi refahı yükseltmeye dönük çalışmalar da yürütülmüştür. İleride üzerinde durulacağı üzere ilk imar faaliyetleri de bu dönemde başlamıştır. el-Meliku's-Sâlih'in yerine kendi katili el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Hasankeyf tahtına oturdu.

³⁵⁰ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXXIII, 156-157.

³⁵¹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 42; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 317.

³⁵² İbnü'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20a.

1.5. MOĞOL BASKISINDAN KURTULUŞ

Moğol tehlikesini Hasankeyf açısından ustaca bir siyasî manevra ile geçiştiren Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Muvahhid'den sonra İlhanlı valileri devrinde Hasankeyf bölgesi kaos ve anarşi ortamından olumsuz etkilenmekten kurtulamamıştır. Ancak VIII/XIV. yüzyılın başlarından itibaren Hasankeyf Eyyûbî melikleri şehrin yeniden inşasıyla meşgul olmuşlar ve Moğolların tüm olumsuz izlerini silmişlerdir³⁵³.

Eyyûbîlerin Diyârbekir bölgesinde hüküm süren Hasankeyf kolu Mısır'daki yönetim haklarını Memlûklere bıraktıktan sonra Mısır ülkesine karşılık Hasankeyf'le yetindiler. Moğol istilasına kadar burada kaldılar. Moğol istilası döneminde Eyyûbîlerin bölgedeki nüfuzu zayıfladı. Bu durum el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed dönemine kadar böyle devam etti. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Eyyûbîleri eski günlerine döndürme çabasına girdi. Bu alanda başarılı da oldu. Kendisinden sonra oğlu el-Meliku'l-Eşref de tıpkı babası gibi bu uğurda uğraş verdi. Ondan sonra kardeşi el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî tahta çıktı. Şihâbeddîn Gâzî, Eyyûbîlerin düşmanlarını ve muhaliflerini bertaraf etti. Daha sonra onun oğlu el-Meliku'l-Eşref de aynı şekilde ülkeyi yönetti. Onun yerine kardeşi el-Meliku's-Sâlih geçti³⁵⁴. Önce bu periyodun başlangıcı sayılan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminin siyasi gelişmeleri üzerinde duracağız.

1.5.1. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed (727-736/1326-1336)

Kendi dönemindeki Eyyûbî hükümdarları arasında Ebû Saîd Muhammed diye de tanınan Mucîreddîn 726/1326 yılında el-Meliku'l-Âdil lakabıyla kardeşinin yerine Hasankeyf Eyyûbîlerinin sultanı oldu³⁵⁵. Devlet adamları ve ordu mensupları ona bağlılık yemini ettiler. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil devlet ve ordunun kanunlarını yeniden düzenlemek ve halkın sorunlarıyla ilgilenmek için işe koyuldu. Daha sonra Emir Mes'ûd el-Muhalleme'ye hilat giydirdi, sonra da sancak ve tablhane vererek onu

³⁵³ Adnan Çevik, *Hasankeyf*, 9. Konuyla ilgili ayrıntılı malumat için bkz. Kazım Paydaş, "Moğol İstilasından Sonra Hısn Keyfâ", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 209, Nisan 2014, 73-88.

³⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 84b.

³⁵⁵ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 89; Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 468.

Muhallemî bölgesine idareci tayin etti. Adaletli ve hoşgörülü bir yönetim sergilemesi konusunda da uyardıktan sonra bir grup devlet adamıyla birlikte onu gönderdi. Ardından Emir Ahmed el-Heysemî bin Emir Hüsâmeddîn el-Becnevî'ye hilat giydirdi ve Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh ile birlikte onu da devlet işlerinde görevlendirdi. Daha önceleri kendisine hizmette bulunmuş olan Becnevî aşiretinden bir gruba maaş bağlayarak Emir Ahmed el-Heysemî'nin emrine verdi. el-Meliku'l-Âdil idare ile ilgili işlerini bitirdikten sonra kardeşi el-Meliku's-Sâlih'in beraberinde Mısır ve Şâm'dan getirdiği hediyeleri huzuruna getirtti. İçerisinde en kıymetli silah ve kıyafetlerin bulunduğu hediyelerin üzerinde kendi adının yazılı olduğunu gördü. Kardeşine yaptığı onca kötülöklere karşın onun bu kadirşinaslığını görünce derin bir pişmanlık duydu ve bozguncuların sözlerine kulak verip kardeşine kötölük ettiği için kendi kendini kınadı. Bununla beraber bu duygusunu önceleri açığa vurmadı ve içinde gizledi. Daha sonra vicdanının sızısını bir nebze olsun dindirmek için bu hediyelerin en değerli olanlarını yeğenlerine verirken bir kısmını ise devlet adamları ve ordu komutanlarına dağıttı. Hediyelerden arta kalanları hazineye koydu³⁵⁶. Kardeşini öldürdüğü için duyduğu pişmanlığı açığa vuran el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Memlük hükümdarına yazdığı mektupta özür beyanında bulunup yaptığı işten duyduğu pişmanlığı dile getirdiyse de Memlük sarayı tarafından bu özür kabul görmedi ve bu durum aralarında soğukluk oluşmasına yol açtı³⁵⁷.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in sultanlığını kutlamak amacıyla şiirler inşâd etti İnşa Kâtibi Emir Bedreddîn Muhammed, el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in Emir Arab bin Celâleddîn ve Emir İsmâîl el-Kürdlî'nin Hasankeyf'e saldırılarını püskürtmek için verdiği savaşı övücü mahiyette de kasideler nazmetti³⁵⁸. Emir Bedreddîn şiir inşâdını tamamlayınca sultan onun şiirdeki maharetini de bildiği için çok beğendi ve ona hilatler vererek kendi nedimleri arasına kattı³⁵⁹.

Birgün sultanın meclisinde bulunduğu esnada sultan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, Bedreddîn'e kardeşi ile aralarında geçen olaylardan sonra altı beyitlik bir

³⁵⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 33a-33b.

³⁵⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 317.

³⁵⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 33b.

³⁵⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 34a.

şiiir nazmettiğini söyledi ve Bedreddîn'den bu şiiiri on iki beyite tamamlamasını istedi. Ardından sultan daha önce nazmettiği beyitleri yazıp Bedreddîn'e verdi. Bedreddîn de sultanın bıraktığı yerden on iki beyite tamamladı. Öyle ki şiiirlerin iki ayrı kişi tarafından söylendiği anlaşılıymıyordu. Bedreddîn şiiiri yazıp tamamlayınca sultanın huzurunda inşâd etti. Sultan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn çok beğendi. Beyitlerin anlamları üzerinde derin düşünceye daldı ve kardeşiyle aralarında meydana gelen musibeti anımsadı. Ardından kafasını kaldırdı ve yüzünü hizmetkârı Saîd el-Esved'e dönerek ona '*Şunun şunun kellesini bana getir!*' diye emretti. İsimlerini saydığı kimseler ise sultanı kardeşine karşı korkuya sevkeden ve öldürmesi için teşvik eden kimselerdi. Bunun üzerine Saîd el-Esved derhal harekete geçti ve sultanın buyruğu gereğince ismi sayılanları teker teker katlettikten sonra sultanın meclisine döndü. Sultanın buyruğunu yerine getirdiğini söylemesi üzerine mecliste bulunanlar dağıldılar³⁶⁰.

1.5.1.1. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e Suikast Teşebbüsü

Vezir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh'ın başını çektiği ve aralarında bazı emir ve askerlerin de bulunduğu bir grup 729/1328-1329 yılında el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'i öldürmek için bir araya geldiler. Ancak bu teşebbüsleri başarısız oldu. Şöyle ki; Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh, el-Meliku's-Sâlih döneminin en gözde devlet adamlarından biriydi. Sultan neredeyse hiçbir işi onunla görüş alışverişinde bulunmadan yapmazdı. Sultan devlet işlerini onun yönetimine bırakmıştı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn tahta çıkınca onun konumunu değıştirmede. Emir Ahmed el-Heysemî'yî de bir süreliğine onunla aynı konuma getirdi. Daha sonra ise devlet işlerinin idaresini tamamen Emir Ahmed el-Heysemî'ye verdi. Böylelikle o bütün devlet adamlarından üstün bir statüye kavuştu ve vezirden öte bir konum sahibi oldu. Her ne kadar resmiyette vezir Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh olsa da işlerin kontrolü onun elindeydi. Bu nedenle onu çekemeyenler ve öfke duyanların sayısı çoktu. Özellikle Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh başkasının kendi yerine geçtiğini ve kendisine öncelendiğini görünce onu kıskandı ve bu durumu ortadan kaldırmanın yollarını aradı.

³⁶⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 35a.

Kadı Hasan bin Şerefeddîn de bu konuda kendisiyle hemfikir olduğunu bildiği için sultanı öldürme ve yerine el-Meliku's-Sâlih'in oğlu el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Şâdî'yi geçirme konusunda kadıyla anlaşma yaptı. Daha sonra el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in katlettiği emirlerin yakınlarıyla görüşmeye gittiler³⁶¹.

Emir Şemseddîn bin Subeyh ve Kadı Hasan bunun için çok uğraş sarfettiler ve aralarında el-Ayirmânî'nin çocuklarının yanısıra İbrâhîm bin Oğulbek ve daha başka emirlerin de bulunduğu güvenebilecekleri çok sayıda insanı etraflarına toplamayı başardılar. Daha sonra bunların tümü bir yerde toplanıp ortak bir yeminle birbirlerine söz verdiler. Ardından el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in sıkça gittiği ve vaktinin çoğunu orada geçirdiğini bildikleri Sâlihiyye Köşkü civarındaki Sâlihiyye Bahçesi'nde sultanı öldürmeye dair aralarında fikir birliğine vardılar. Günün birinde sultan alışageldiği üzere yine Sâlihiyye Köşkü'ne indi. Bunun üzerine bu grup bir araya gelerek anlaştıkları üzere suikastı gerçekleştirmeye koyuldular. Aralarında yaptıkları görüşmeler sonucu yapacakları işe el-Hâc Yahyâ'nın oğullarından birisini de katma kararı aldılar. Bu amaçla İbrâhîm bin el-Hâc Yahyâ'ya haber salarak onu yanlarına çağırdılar ve ardından ona durumu bildirdiler. Ancak İbrâhîm, onların teklifini kabul etmediği gibi onlara dilediklerini yapmalarını, kendisinin böyle bir işe sıcak bakmadığını, söyledi. Bunun üzerine gruptakiler onun sultanı suikastten haberdar etmesinden endişelendiler. Bu endişelerini dile getirince ise İbrâhîm onlara endişelendikleri şeyin olmayacağına dair yemin ederek söz verdi. Gruptakiler birbirlerine, bu sözleştiğimiz gündür, diyerek dağıldılar. Daha sonra kale kapısının yöneticisi olan el-Hâc Ahmed bin el-Ayirmânî ile aralarında plan yaptılar. Plana göre şayet sultan suikastten kurtulmayı başarıp kaleye yönelirse el-Ayirmânî kale kapısını sultanın yüzüne kapatacak ve suikastçilerin ona yetişmeleri için kapıyı bir süreliğine kapalı tutacaktı. Aralarında bu planı yaptıktan sonra gruptakiler Sâlihiyye Köşkü'ne doğru gittiler. Emir İbrâhîm onların yanından ayrılır ayrılmaz el-Hâc Hârûn'un oğlu el-Hâc Şihâb'ın yanına gitti ve bu grubun sultana suikast düzenlemek için anlaştıklarını söyledi. Gruptakilere sultanı suikastten haberdar etmeyeceğine dair söz verdiği için el-Hâc Şihâb'dan sultana gitmesini ve onu durumdan

³⁶¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 35b.

haberdar etmesini istedi. Daha sonra da suikastçi gruptakilerin isimlerini ona söyledi.³⁶²

Bunun üzerine el-Hâc Şihâb onun isteğini yapacağını söyledi. Ardından bu grubun yaptığı suikast planını bir kâğıda yazdı ve bu kâğıdı kendi eliyle sultana ulaştırması için kız kardeşine teslim etti. Kâğıdı sultandan başkasına vermemesi konusunda onu uyardı. Bunun üzerine bu kadın mektubu alıp sultanın bulunduğu Sâlihiyye Köşkü'ne gitti. Köşkün kapısında sultanın özel hizmetkârıyla konuşurken sultan dışarı çıktı ve kadına ne istediğini sordu. Bunun üzerine kadın elindeki mektubu sultana teslim ettikten sonra ona durumu bildirdi. Sultan mektubun mührünü söktü ve başından sonuna kadar mektubu okuyunca durumu anladı. Derhal hizmetkârına kapıda hangi emirlerin bulunduğunu sordu. Hizmetkâr, Emir Ahmed bin el-Ayirmânî ve Emir İbrâhîm bin Oğulbek olduğunu söyleyince sultan mektuptakilerin doğru olduğunu anladı ve derhal atını istedi. Gizli kapıdan çıkarak mağara yolundan kaleye yöneldi. Kimseye sezdirmeden *Şi'bu'l-Bustan* denilen yerden geçerek kalenin ana girişine geldi. O esnada kapı görevlisi el-Hâc Mecdeddîn İsmâîl evine gitmişti. Planları suya düşen askerler sultanın geldiğini görünce evi kale kapısının hemen karşısında bulunan el-Hâc İsmâîl'e seslenerek onu durumdan haberdar etmeye çalıştılar. Ancak el-Hâc İsmâîl kapıya ulaşmadan sultan ona yetişti ve *'Ey Emir Mecdeddîn İsmâîl acelen niye?'* diye seslendi. el-Hâc İsmâîl bir an tökezleyerek yere düştü. Ayağını kıran el-Hâc İsmâîl bir daha yerinden doğrulamadı. Onun yanı başına gelen sultan bizzat kendisi bir kılıç darbesi vurduktan sonra adamlarına onu öldürmelerini emretti. Ardından kaleye çıkan sultan suikastçi grubun tutuklanmasını emretti. Grup tutuklanıp sultanın huzuruna çıkarılınca gruptakilerden Kadı Hasan bin Şerefeddîn'in yanına geldi ve ona: *"Seni bu işi yapmaya iten neden neydi? Oysaki ben iyilik yapıp seni Hasankeyf kadılığı gibi önemli bir konuma getirdim. Sense bundan daha fazlasını istiyormuşsun. Daha dün benden Emir Ahmed el-Heysemî'nin katledilmesini istedin ve ben de onun hakkında söylediklerine inanarak isteğini kabul ettim ve yok yere öldürüleceği sözünü sana verdim. Oysaki sırf kıskançlık yüzünden sen İbn Subeyh'le anlaşarak beni Emir Ahmed el-Heysemî'yi öldürmeye yönelttin. Ben de sana kulak verdim ve söylediklerini bir öğüt olarak saydım. Meğer senin yaptığın ihanet, yalan ve iftiradan başka birşey değilmiş."*

³⁶² İbnü'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 36a.

dedikten sonra Kadı Hasan'ın katledilmesi emrini verdi. Ardından Emir Ahmed bin Ayırmânî gelince ona da “*Ben sana iyilik yaptım, payeni yükselttim, emir yaptım ve Hazzo şehrine vali ettim. Kardeşlerinden birini nâib-i has, diğerini ise kale kapısına görevli yaptım. Sen niye böyle bir şeye yeltedin?*” dedi. Bunun üzerine Ayırmânî, “*Şeytanın aldatmacası ve Kadı Hasan ile İbn Subeyh'in aklına uydum.*” diye cevap verince sultan onun da katledilmesini emretti ve katledildi. Arkasından İbrâhîm bin Oğulbek huzura geldi ve o da aynı şeyleri söyleyince sultan onu da katlettirdi. Daha sonra bu gruptan kalanların tümü öldürüldüler. Sultan Emir Şemseddîn Ahmed bin Subeyh'i huzuruna istediye de kimse onun nerede olduğu hakkında bilgi sahibi değildi. Bunun üzerine sultan onu bulup getirmeleri için adamlarını gönderdi fakat adamlar İbn Subeyh'i hiçbir yerde bulamadıkları gibi ondan bir haber de alamadılar.³⁶³

Bütün bu olaylar yaşanırken ve sultan kaleye çıktığında İbn Subeyh kendi yaptırdığı camideydi. Yaşananları haber alınca bu durum hiç hoşuna gitmedi. Sultanın bütün bu yaşananlara karşı intikamını alacağını bildiği için hemen atına bindi ve herkes yaşananlarla meşgulken bunu fırsat bilerek şehirden ayrıldı. Kimseye sezdirmeden *Şi'bu'l-Ğûr* denilen yerden geçerek Mardin'e gitti. Bu şekilde canını kurtaran İbn Subeyh ölünceye kadar Mardin'de kaldı. Bu olay 21 Şaban 729/20 Haziran 1329 tarihinde meydana gelmişti³⁶⁴.

Mardin Artuklu hükümdarının yanında himaye gören İbn Subeyh, hükümdarın yakın adamları arasındaydı ve hükümdar ona maaş bağlamıştı. 731/1330-1331 yılında İbn Subeyh'in el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'le ilgili yakışsız sözler söylediğine dair haberler geldi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn daha önce İbn Subeyh'in hizmetkârlığını yapmış olan el-Kessâ isimli bir adamını Mardin'e yolladı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e karşı yaptığı kötülüklerden ve söylediği yakışsız sözlerden dolayı İbn Subeyh'i öldürmesi için el-Kessâ'yı görevlendirdi. Şayet İbn Subeyh'i öldürdüğü takdirde de ona çok değerli şeyler vermeyi vaadetti. Daha sonra el-Kessâ'yı kendisine verdiği görevi kimseye söylememesi konusunda uyardı. el-Kessâ hükümdarın kendisi ile ilgili vereceği her karara boyun eğeceğini söyledi. Bunun üzerine sultan onun

³⁶³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 36a-36b.

³⁶⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 36b.

kırbaçlanması emrini verdi. Sırtı çıplak surette kırbaçlandı ve ardından sultan dilinin kesilmesini istedi. el-Kessâ dilinin kesilmesi için çarşıya indirilince sultanın adamlarından bazıları bu cezadan vazgeçilmesi konusunda şefaatçi oldular ve bunun yerine sürgün edilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine şehirden çıkarılarak kovuldu. el-Kessâ 732/1331-1332 yılında Mardin'e İbn Subeyh'in yanına gitti. İbn Subeyh'le bir araya gelince ona bütün olup bitenleri ve İbn Subeyh'le olan bağından dolayı başına gelenleri anlattı. İbn Subeyh onun gönlünü alarak yanına yerleştiği takdirde kendisine iyilikte bulunmayı vaadetti. Bu teklif üzerine el-Kessâ İbn Subeyh'in yanına yerleşti. Bir süre İbn Subeyh'in hizmetinde bulunan el-Kessâ fırsatını bulur bulmaz İbn Subeyh'i zehirleyerek öldürdü. İbn Subeyh Mardin'de defnedildikten sonra el-Kessâ, Hasankeyf'e geri döndü. Sultan da Heysen Kalesi'nden henüz Hasankeyf'e dönmüştü ki el-Kessâ ona, Şemseddîn bin Subeyh'in ölüm haberini verdi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, el-Kessâ'ya vaadde bulunduğu herşeyi verdi³⁶⁵.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn 727/1327 yılında kardeşi el-Meliku's-Sâlih'in oğullarını zindana attı ve Saîd el-Esved isimli adamını da onlardan sorumlu kıldı³⁶⁶. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn 729/1328-1329 yılına girdiğinde ise yeğenleri Melik Şâdî ve Melik Mervân'ın ölüm emirlerini verdi. Buna neden olan olay ise şuydu: Hasankeyf'teki birçok devlet adamı Kadı Hasan ve Şemseddîn Ahmed bin Subeyh ile bir araya gelip anlaşmışlardı. el-Meliku'l-Âdil'i öldürdükten sonra onun yerine yeğeni Melik Şâdî'yi tahta çıkarmayı planlamıştı. Ancak bu grup, planlarını gerçekleştirmediği gibi el-Meliku'l-Âdil bu işle bağlantıları olduğunu düşündüğü yeğenlerini de tutuklayıp zindana atmıştı. Ancak halk el-Meliku's-Sâlih'in çocuklarının tutuklanıp zindana atılmasından dolayı rahatsız olmuştu. Öyle ki bu konuda halk ve ordu gruplara bölünmüştü. Ordu mensupları el-Meliku'l-Âdil'e iş çıkırından çıkmadan yeğenlerini katletmesi yönünde telkinlerde bulunuyorlardı. Israrlar üzerine el-Meliku'l-Âdil, Saîd el-Esved'e yeğenlerini öldürmesi emrini verdi. Melik Şâdî ve Melik Mervân katledildikleri gibi bu durum halktan da gizli tutuldu³⁶⁷.

el-Meliku'l-Âdil, oğlu el-Meliku'l-Eşref'i 730/1329-1330 yılında beraberinde

³⁶⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 41b.

³⁶⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 34b.

³⁶⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 39a-39b.

İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'in adına hazırlanmış çok miktarda hediye ve para ile İlhanlıların başkenti Ordu kentine gönderdi. Bir süre Ordu kentinde kalan el-Meliku'l-Eşref beraberinde menşûrlar ve hediyelerle 8 Zilkade 730/23 Ağustos 1330 günü Hasankeyf'e döndü. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn bu duruma çok sevindi³⁶⁸.

1.5.1.2. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in Evliliği

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in kadınlara karşı aşırı tutkusu vardı. Nitekim Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in kızına talip olmuştu. Ancak el-Meliku's-Sâlih ile aralarında mehir parasının miktarı yüzünden huzursuzluk çıkmıştı. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, oğlu el-Meliku'l-Eşref'i 730 yılı Zilhicce ayının ortalarında/29 Eylül 1330 tarihinde Mardin'e gönderdi. el-Meliku'l-Eşref mehiri geri alarak Hasankeyf'e döndü. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn bundan sonra bu ay içinde Emir Mamekî'nin kızı Kutlu Şâh Hatun ile evlendi³⁶⁹.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in kızına talip olmuştu. el-Meliku's-Sâlih bu talebe sıcak yaklaştı ve aralarında mehir konusunda anlaşmaya vardılar. Ancak el-Meliku's-Sâlih kızının evlilik için henüz küçük yaşta olduğunu ileri sürerek düğünün bir müddet geciktirilmesini istedi. Öte yandan gelinin çehizinin hazırlanmasının uzun zaman alacağını söyleyerek el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'den zaman istedi. 734/1333-1334 yılında el-Meliku's-Sâlih ile aralarında belirlenen süre dolunca el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, veziri Emir Ahmed el-Heysemî'yi Mardin'e gönderdi. Emir Ahmed, düğün törenine yaraşır heybette bir grup askeri de yanına alarak beraberinde pahalı hediyelerle Mardin hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna vardı. Emir Ahmed, el-Meliku's-Sâlih'e durumu bildirince el-Meliku's-Sâlih, kızının hala küçük olduğunu ve çehiz hazırlama işlerinin hala devam ettiği için bu kadar acele etmemeleri gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Emir Ahmed bu durumda düğün için aralarında bir tarih belirlemek isteyince el-Meliku's-Sâlih tarihi kendisinin belirleyeceğini ve Artuklu ailesinden kız almak isteyen bir kimsenin önce onların hoşnutluğunu kazanması gerektiğini söyleyerek Emir Ahmed'i azarladı.

³⁶⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 39b-40a.

³⁶⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 39b-40a.

Ardından da verdikleri sözden dönmediklerini ve sözlerini tutacaklarını şayet böyle yaptıkları takdirde kızı vermekten vazgeçeceklerini söyleyerek ağır sözler sarfedince Emir Ahmed, el-Meliku's-Sâlih'in bu tutumunun altındaki asıl niyetin oyalama ve zaman kazanma olduğunu anladı. Emir Ahmed izin alarak huzurdan ayrıldı ve Hasankeyf'e dönerek bütün yaşananları ve el-Meliku's-Sâlih ile aralarında geçen diyalogu olduğu gibi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e anlattı. Anlatılanlar el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e çok ağır gelmişti. Kendisini ve adamlarını bu duruma düşürdüğü için çok hayıflandı ve öfkeleni. Derhal bir elçisini Mardin'e göndererek sunulan bütün hediyeleri getirmesini istedi. Ancak giden elçi eli boş geri döndü³⁷⁰.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, bütün bu yaşananlar üzerine çok öfkeleni ve kendisine bağlı valilere ve Kürt aşiretlerine geri verilmeyen mallara karşılık Artuklu ülkesini yakıp yıktıktan sonra da yağmalamalarını emretti. Yağmacılar ve kırsal kesimdeki bozguncular bunu fırsat bilerek şehirleri yağmaladılar. Yağmalardan dolayı köyler harabeye dönerken halk da perişan oldu³⁷¹.

İbnu'l-Münşî'ye göre bütün bu yaşananların temelinde Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in kurguladığı siyaset yatmaktaydı. Şöyle ki; el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in ağabeyi el-Meliku's-Sâlih Hac ibadetini eda etmek için yola çıkarak Şâm'a, ardından Mısır'a gitmişti. Onun yokluğunda kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ile oğulları arasında yönetim konusunda anlaşmazlık çıktı. Bu durumdan Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih haberdar oldu. Bu durumu gizledi ve Hasankeyf Eyyûbîleri üzerinde kendi siyasetini hâkim kılmak için bunu fırsat bildi. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e haber gönderip takındığı tutumu olumlu karşıladığı gibi ona olan sevgi ve sadakatini bildirdi. Kendisiyle diyalogu sıkı tutmayı ve akrabalık kurmayı düşündüğünü dahi ona bildirdi. Öyle ki kardeşini öldürüp onun yerine yönetime geçtiği takdirde kendi kızını onunla evlendireceğini söylemişti. el-Meliku's-Sâlih, Mısır'dan Hasankeyf'e dönünce el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn kardeşini öldürüp yerine geçmiş ve hemen ardından Mardin hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in kızını istemişti. el-Meliku's-Sâlih kızını ona vermiş ve iki taraf arasında altın ve gümüş

³⁷⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 42b.

³⁷¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 43a.

üzerinden mehrin miktarı belirlenmiş ve bu mehir Mardin'e gönderilmişti. Ancak belirlenen tarih gelip çatmasına rağmen Mardin hükümdarı işi ağırdan almıştı. Artuklu hükümdarı gelen Eyyûbî heyetinin başındaki elçiyi tersleyince heyettekiler durumu anlayıp Hasankeyf'e geri döndüler. Heyetin başı el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e durumu bildirince sultan Mardin hükümdarının kendisini aldattığını anladı ve derin bir hayal kırıklığı yaşadı. İçine düştüğü bu durum için kendisini çok suçladı. Bunun üzerine düşmanlarından intikam almak için işe koyuldu. Adamlarına askeri seferler ve yağmalar düzenlemelerini emretti. Maarrin, Nusaybin ve Re'su'l-Ayn gibi Artukluların yönetimindeki şehirleri yıkıma uğrattılar. Şehirlerdeki ve ovadaki halkın çoğu korkudan dağların zirvesine kaçıp sığındılar. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn 735/1334-1335 senesinde de Mardin hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'ten intikamını almak için uğraştı. Bu amaçla Artukluların yönetimindeki birçok yerleşim yerine ordular göndererek bu bölgeleri yıkıma uğrattı³⁷².

el-Meliku'l-Âdil Hasankeyf'te halkının sorunları ve şehrin imar faaliyetleri ile meşgulken 732/1331-1332 yılında Mûsul'daki Moğol valisi Noyan Sutay'ın vefat ettiği haberi geldi. Onun yerine Emir Ali Paşa bin Surgay Mûsul'a yönetici olduktan sonra önce Erbil'i ele geçirdi ve ardından Mûsul'a gitti. Mûsul'a ulaşır ulaşmaz İçerisinde kilise ve manastırların da bulunduğu Gayri Müslimlere ait ne kadar mabed varsa tümünün yıkılması emrini verdi. Etrafındaki adamlarından hiç kimse bunu neden yaptığını bilmiyordu. Bu haber etraftaki yerleşim yerlerine de ulaştı. Hasankeyf'te bulunan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, Emir Ali Paşa'nın Mûsul, Erbil ve Sincâr şehirlerine hâkim olduğu haberini alınca bu bölgelere yakın olan Heysem Kalesi için endişelenmeye başladı. Zaman kaybetmeden Heysem Kalesi'ne gitti. Kalede incelemede bulduktan sonra yıpranmış burcların ve surların onarılmasını emretti. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn günlerce Heysem Kalesi'nde kalarak kale halkının sorunları ve kalenin yeniden imarı işleri ile ilgilendi. Kaleye asker yerleştirdi ve yönetici tayin etti. Heysem Kalesi'nin heybetli görünüşü, korunaklı yapısı ve konumu sultanın hoşuna gitmişti. Sultan buradaki işlerini bitirince tekrar Hasankeyf'e döndü³⁷³.

³⁷² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 44a-43b.

³⁷³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 41b.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, Enhil Köyü civarında Mûsul hâkimi Noyan Emir Ali Paşa ile 733 yılı girdiğinde/Eylül-Ekim 1332 tarihinde bir araya geldi. İki taraf arasında barış görüşmeleri yapıldığı gibi birbirlerine sadakat yemini ettiler. Sultan Hasankeyf'e döndü. Emir Ali Paşa Türkmen beylerinin geleneğine uyararak önce Muş'a ardından Erciş'e gitti. Emir Ali Paşa'nın Eyyûbî sultanı ile görüşme yapmasının temel nedeni kendisine komşu olan bu sultana karşı Mûsul'u güvence altına almak³⁷⁴.

Erzen hâkimi el-Meliku'l-Kâhir 734/1333-1334 yılında vefat etti ve oğlu el-Meliku'l-Mansûr Celâleddîn onun yerine yönetime geçti. el-Meliku'l-Kâhir'in ölüm haberi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e ulaşınca inşâ kâtibi Bedreddîn el-Münşî'ye taziyede bulunmak ve babasının yerine yönetime geçen el-Meliku'l-Mansûr'u tebrik etmek amacıyla bir mektup kaleme almasını emretti. Mektup kaleme alındıktan sonra sultan devlet adamlarından Atabek Emir Ahmed eliyle beraberinde el-Meliku'l-Mansûr adına hazırlanmış değerli hediyelerle Erzen'e gönderdi. Sultanın emri gereğince kısa süre içerisinde yani altı günlük bir zaman zarfında elçi Erzen'e gidip Hasankeyf'e geri döndü³⁷⁵.

1.5.1.3. Meyyâfârikîn Şehrini Artuklulardan Alınması

Meyyâfârikîn daha önce Eyyûbîlerin elindeyken Moğol istilasıyla birlikte Eyyûbîlerin elinden çıktı. Moğollar şehri Eyyûbî yöneticisi el-Meliku'l-Kâmil Nâsireddîn Muhammed'den alarak el-Meliku'l-Muzaffer Şihâbeddîn Gâzî'nin Emir-i Ahûr'u olan Şerefeddîn Abdullâh el-Lâvî'ye verdiler. Erzen şehrini de idarî olarak Meyyâfârikîn'e bağladılar. Moğol Devleti yıkılıncaya kadar bu iki şehrin yönetimi onların elindeydi. Moğol Devleti yıkılınca Erzen'e Selçuklu melikleri ve Meyyâfârikîn'e de Mardin Artuklu hükümdarları hâkim oldular. Artuklular buraya bir vali atadılar. Vali şehri Artuklular adına yönetirdi ve topladığı vergiyi Mardin'e gönderirdi. Bu durum 734/1333-1334 yılında Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ile Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih arasında anlaşmazlık çıkıncaya değin süre geldi. Bu sene içerisinde el-Melik Mucîreddîn, Emir

³⁷⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 42a.

³⁷⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 42a-42b.

Seyfeddîn Ahmed el-Heysemî'nin öncülüğünde bir orduyu Meyyâfârikîn'e sevk etti. Bu ordu *Nehru'z-Zeheb* yakınlarında pusuya yattı. Sabahın ilk ışıklarıyla şehre saldırıya geçtiler. Şehrin civarındaki köyleri yağmaladılar. 734 yılı sonlarında/Ağustos 1334 bu ordu ganimet elde ederek Hasankeyf'e geri döndü³⁷⁶.

735/1334-1335 yılında el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'e ulaşan habere göre Meyyâfârikîn valisi olup bitenleri Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'e bildirmiş ve şehrin savunmasız kaldığını, güvenliğin yeniden tesis edilmesi için yardımcı kuvvetler gönderilmesini talep etmişti. Bunu haber alan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn derhal emirlerle görüş birliğine vararak Meyyâfârikîn'i ele geçirmeyi kararlaştırdı. Ordunun hazırlık yapmasını emretti. Hüsâmeddîn Kara Sungur ve Seyfeddîn Ahmed isimli emirleri ordunun başına tayin ettiği gibi Emir Hüsâmeddîn bin Mamekî ve Emir Ali bin Şâdî'yi emirlerindeki adamlarla birlikte hazırlanan orduya katarak Meyyâfârikîn'e gönderdi. Ordu derhal yola koyularak çok geçmeden Beşîrî'ye ulaştılar. Ardından Mardin'den gelen yolu kullanarak Meyyâfârikîn'e gittiler. Bunu yapmaktaki amaç Artuklu askerlerinin geldiği izlenimini Meyyâfârikîn halkına vermektir. Meyyâfârikîn halkı durumdan habersiz bir şekilde her zamanki gibi tarlalarına giderek işleriyle meşgul oldular. Şehir valisi de askerlerin geldiğini farkedemeden Eyyûbî ordusu şehre girerek yönetime el koydu ve yönetim binasını ele geçirdi. Ancak halka hiç eziyet etmediler. Daha sonra bir haberciyi Hasankeyf'e göndererek sultana Meyyâfârikîn'in alındığı müjdesini verdiler. Sultanın emriyle üç gün boyunca zafer davulları çaldı. Hasankeyf halkı da bu habere çok sevindi. Daha sonra sultan hilatler ve değerli eşyalardan oluşan hediyeleri Meyyâfârikîn'e yolladı ve kendisi dönüş için emir verinceye kadar ordunun Meyyâfârikîn'de kalmasını istedi³⁷⁷.

Mardin Artuklu hükümdarı Meyyâfârikîn'in Eyyûbî askerleri tarafından ele geçirildiğini ve ülkesinin yıkıma uğradığı haberlerini alınca ordusunu hazırladı ve Meyyâfârikîn'i kuşatmak için hazırlık yaptı. Yola koyulmak üzereyken etrafındaki beyler ona kendisinin gitmesini gerektirecek bir durum olmadığını, Meyyâfârikîn'de bulunan Hasankeyf ordusunun küçük bir grup olduğunu, sadece orduyu göndermesinin

³⁷⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 43b.

³⁷⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 43b-44a.

yeterli olacağını söylediler. el-Meliku's-Sâlih onların bu önerisini kabul ederek emirlerinden Emir Yûsuf isimli bir beyi ordunun başına geçirdi ve Meyyâfârikîn'i kuşatmaya gönderdi. Emir Yûsuf'un komutasında dört bini süvari ve üç bini de piyadeden oluşan toplam yedi bin kişilik bir ordu vardı. Ordu Meyyâfârikîn yakınlarına varınca savaş davulları çalındı ve Artuklu ordusu ovaya yayılarak şehir halkına korku salmaya çalıştı. Hasankeyf ordusu durumu görünce şehir kapılarını kapatarak burçlara çıktılar. Artuklu ordusu şehrin ana kapısına dayandı ve bir taraftan kapıyı kırmaya çalışırken diğer taraftan da şehri dört etraftan sardılar. Savaş başladı ve iki tarafın askerleri arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Kuşatmanın şiddeti arttıkça Eyyûbî askerleri tedirgin oldular. Hem Eyyûbî askerleri ve hem de şehir halkı, Artuklu askerlerinin çokluğunu görünce endişeye kapıldılar. Savaş tüm şiddetiyle devam etti. Akşâma doğru iki tarafta savaşa ara vererek sabahı bekledi. Ertesi gün de savaş aynı şiddeti devam ederek akşama değin sürdü. Akşam Hasankeyf ordusu bir araya gelerek bu sıkıntıdan nasıl kurtulabileceklerini konuştular. Emir Hüsâmeddîn bin Karasungur'un önerisiyle ve herkesin ortak görüşü ile gece şehir kapılarını açarak Artuklu askerlerine ansızın baskın verecekler ve ardından Hasankeyf'e geçeceklerdi. Ancak hiç direnmeden ve çarpışmadan kaçmayı kendilerine yedirmedikleri için sabahı beklediler ve sabahın ilk ışıklarıyla şehir kapılarını açarak dışarı çıktılar. Artuklu ordusuna karşı topluca bir hamle ile üzerlerine yürüdüler. Çok çetin çarpışmalar meydana geldi. Kısa bir süre içinde Artuklu ordusu mağlup olup geri çekilirken Eyyûbî askerleri de onlardan geri kalan malları, eşyaları ganimet olarak aldılar ve bu mallarla beraber büyük bir heybetle Meyyâfârikîn'e geri döndüler. Bu zaferin haberi dört bir yana ulaşmıştı. Bu arada Eyyûbî ordusunun komutanı Emir Hüsâmeddîn Hasankeyf'e haberci göndererek zaferin müjdesini verdi ve esir alınan Artuklu komutanı Emir Yûsuf'a ne yapmaları konusunda sultandan görüş istedi. Bu esnada Hasankeyf'te ise durum aksi olarak biliniyordu. Meyyâfârikîn'in düştüğü, Artuklu ordusunun şehre hâkim olduğu, Eyyûbî ordusunun bir kısmının katledildiği ve kalan kısmının da esir alındığı şayiası Hasankeyf'te yayılmıştı. Şehir halkı matem tutarken gelen haberle matem havası yerini sevince bıraktı. Bu habere en ziyade el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn sevinmişti. Düşmanına karşı böyle bir zafer elde ettiği için çok mutlu oldu. Daha sonra

gelen elçiyi Meyyâfârikîn'e geri göndererek başta Emir Hüsâmeddîn, Seyf bin Ahmed ve diğer emirlere kendi adına vaadlerde bulunmasını, düşmanları Artukluların hilelerine karşı uyanık davranmalarını ve Artuklu komutanı Emir Yûsuf'un da salıverilmesini emretti³⁷⁸.

Artuklu ordusu yenilgiye uğramış çok kişi yaralanmış ve bir o kadar kişi de hayatını kaybetmiş vaziyette Mardin'e geri döndü. el-Meliku's-Sâlih bu yenilginin neden yaşandığını sorunca askerler, şehrin etrafında dağınık vaziyette buldukları ve Eyyûbî askerlerinin aniden baskın verdiklerini, bu baskın sonucunda ordu komutanı Emir Yûsuf'un esir düştüğünü söylediler. el-Meliku's-Sâlih askerlerinin düştüğü zilleti görünce Hasankeyf ordusunu övücü ve kendi askerini alçaltıcı mahiyette sözler sarfetti. Devamla şayet bu yenilginin altında kalırlarsa kendilerine bağlı olan Diyârbekir bölgesindeki idarecilerin artık itaat etmeyeceklerini ve onlar üzerindeki etkilerinin azalacağını söyledi. Tedbir olarak ise, bu yenilginin haberi çevrede fazla etki yaratmadan derhal harekete geçerek düşman üzerine yürümeyi ve onları bertaraf ederek ülkelerine dönmek olarak görüş bildirdi. Ardından tüm beylere ve komutanlara Meyyâfârikîn'e yapılacak sefer için hazırlık yapılması emrini verdi. Danışmanları içerisinde bir grup, el-Meliku's-Sâlih'e Meyyâfârikîn'e sefer düzenlemenin doğru bir karar olmadığını, aksine çevre şehirlerdeki idarecilere ve yöneticilere haber salarak onlardan yardım isteyerek kimlerin dost kimlerin düşman olduğu öğrenildikten sonra Hasankeyf üzerine gitmenin daha doğru olduğunu söylediler. Zira Hasankeyf'i kuşatıp tahrip ettikten sonra Meyyâfârikîn'e yürüyerek alınan yenilginin ve incinen izzetin böylelikle daha kolay telafi edilmesinin isabetli olduğunu bildirdiler. Bu görüşleri dinleyen el-Meliku's-Sâlih bu öneriyi doğru buldu ve kendisine komşu olan Kürt, Türkmen ve Araplaşmış ne kadar bey varsa onları yardıma çağırmak için mektuplar yazdı. Bu mektuplar eşliğinde de onlara çok kıymetli hediyeler gönderdi³⁷⁹.

736 yılı girdiğinde/Ağustos-Eylül 1335 tarihinde Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih asker toplamak ve komşu aşiretleri Hasankeyf Eyyûbîlerine karşı örgütlemekle meşguldü. Çağrıda bulunan aşiretlerin çoğu olumlu yanıt verdiler. Her

³⁷⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 44a-45a.

³⁷⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 45a-45b.

geçen gün yeni topluluklar destek için Mardin'e geldiler. Nihayet belli bir sayıya erişince bu birleşik ordu, şehir dışında toplandı. Katılan grupları temsil eden bayraklar ve sancaklar öncülüğünde harekete geçerek bir süre sonra Rişmil denen yerde konakladılar. Bu esnada el-Meliku's-Sâlih bir anda pişman oldu ve Hasankeyf'e gitmekle bir şey elde edemeyeceğini, aksine daha beter bir yenilgiyle karşı karşıya kalacağını düşündü. Ancak yardımına gelen birleşik ordudakilere bir açıklama da yapamıyordu. Bu durumdan tedirgin olan el-Meliku's-Sâlih bir süre Rişmil'de kalıp ne yapacağını düşündü. Bir taraftan Diyârbekir bölgesindeki beylerden birinin kendisi ve Hasankeyf hükümdarı arasında barış için aracılık yapmasını içinden geçirirken diğer yandan ise toplanan birleşik ordudaki komutanlara bu konaklamanın gerekçesini İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd tarafından gelecek destek birliğini beklemek şeklinde izah ederek durumu geçiştirdi. Bu arada bir taraftan da Rişmil'de konaklama süresi uzadıkça ordu için yapılan masraflar da artıyordu. Bu durum karşısında nasıl davranacağını şaşırmişti³⁸⁰.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken bu durumu haber alan Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn önce Hasankeyf şehrini düşman saldırılarına karşı sağlamlaştırdı. Daha sonra komşu aşiretlerden yardım talebinde bulundu. Ancak Diyârbekir bölgesindeki aşiretlerden Buhtî ve Muhallemlî aşiretleri dışındakilerin tümünün Artuklulardan yana tavır aldıklarını öğrendi. Bunun üzerine önce Buhtî aşiretinin Finik Kalesi yöneticisi İzzeddîn el-Buhtî'ye ardından da Muhallemlî aşireti yöneticileri Emir Mes'ûd ve Emir İbrâhîm'e yardım çağrısında bulundu. Bitâh Dağı'nın idaresini onlara verdi ve düşmana karşı uyanık olmaları yönünde onlara uyarılarda bulundu. Emir İzzeddîn el-Buhtî, Hasankeyf'e gelince el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn onu büyük bir coşku ve ikramlarla karşılayarak bu desteğinden ötürü teşekkür etti. Ardından savaş için konumlarını alarak düşman ordusunun gelişini beklemeye başladılar. el-Meliku's-Sâlih ise birleşik orduyla birlikte Rişmil Köyünde uzun süre kaldıktan sonra Hasankeyf'e gitmekten vazgeçerek Meyyâfârikîn'e gitmeye karar verdi. Bunu haber alan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, Meyyâfârikîn'deki adamları için endişeye kapıldı ve derhal Meyyâfârikîn'deki Emir Hüsâmeddîn ve diğer emirlere haberci gönderdi.

³⁸⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 46a.

Haberci onlara sultanın Meyyâfârikîn'i terk ederek Hasankeyf'e geri gelmeleri yönündeki emrini ilettiler. Ancak çok geçmeden el-Meliku's-Sâlih'in tekrar Hasankeyf tarafına yöneldiği haberi gelince el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn valisi Emir Hüsâmeddîn'e haber salarak yanına on adam alarak Meyyâfârikîn'i elde tutmak ve korumak için şehirde kalmalarını, Emir Seyfeddîn ve kalan beyleri ise Hasankeyf'e göndermesini istedi³⁸¹.

el-Meliku's-Sâlih, Rişmil'deki konaklamasını bitirip Muhalleme topraklarına doğru yol aldı. Rişmil'de konakladıkları süre boyunca İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'in göndereceğini düşündükleri askerlerin gelmesini beklediler. Bekleme süresi uzayınca el-Meliku's-Sâlih'in devlet adamları kış bastırmadan ve insanlara bıkkınlık gelmeden Hasankeyf'e gitmenin daha uygun olacağı görüşünü bildirdiler. Zira ordu içinde el-Meliku's-Sâlih'in korktuğu ve pişman olduğuna dair konuşmalar da başlamıştı. Destek için gelen beyler el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'le barış yapılması halinde durumun kendileri aleyhine dönmesinden endişelendiler. Bu durumu farkedenden el-Meliku's-Sâlih hemen atına bindi ve orduyla birlikte Hasankeyf'e doğru harekete geçti. Hasankeyf yakınlarındaki Meydâncûk denen yere geldiklerinde orduya burada konaklamalarını emretti. Geceyi Mervâniyye Köyünde geçirdikten sonra ertesi gün Difne yolundan Hasankeyf'e doğru harekete geçtiler. Ordu bir geçitten geçerken izdiham yaşandı ve bundan ötürü gecikteler. el-Meliku's-Sâlih askerlerin neden geciktiğini sordu. Etrafındakiler ordunun geçiş güzergâhında sarp geçitlerin ve tehlikeli yolların bulunduğunu söylediler. el-Meliku's-Sâlih anlatılanları duyunca ordunun başına birşeyler gelmesinden endişelenerek neden başka bir güzergahdan gidilmediğini sorunca danışmanları Hasankeyf'e giden bütün yolların böyle sarp olduğunu söylediler. Ordu bu sarp yerden geçişini tamamlayınca el-Meliku's-Sâlih dönüp geçide baktı ve düşman askerlerinden sadece on kişinin bu geçidin zirvesini tutmaları halinde kendilerinin buradan geçmelerinin olanaksız olduğunu söyleyerek nasıl büyük bir tehlike atlattıklarını etrafındaki adamlarına söyledi. Daha sonra Difne Köyünde ordu konakladı ve el-Meliku's-Sâlih askerlerine nasıl büyük bir tehlike atlattıklarını söyledi³⁸².

³⁸¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 46a-46b.

³⁸² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 47a.

el-Meliku's-Sâlih bir süre sonra atını sürdü ve Hasankeyf'e doğru yol alarak şehir yakınlarında el-Buveyre diye bilinen bir tepeye yakın konakladı ve şehre baktı. Korunaklı ve çetin oluşu onu amacına ulaşmaktan alıkoyuyordu. Şehrin dağlık kesimindeki tepelerin başlarını askerler tutmuştu. Bu durumu gören el-Meliku's-Sâlih orduya şehrin kuzey tarafına geçmelerini emretti. Dicle Nehri'ni geçerek şehrin karşısında karargâh kurdular. Bütün bunlar olurken el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ise kaleden inmiş ve düşmanla karşılaşmak için hazırlıklarını tamamlamış bekliyordu. Düşman ordusunun savaşmak yerine çadırlarına çekildiklerini görünce zaferden yana umudu arttı. Derhal devlet adamlarını topladı ve onlarla istişare etti. Yapılan istişareye Finik hükümdarı Emir İzzeddîn el-Buhtî de katılmıştı. Yapılan istişareler sonucunda el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn düşman askerlerinin sayıca çok oluşunu umursamadan zafer kazanmak için mücadele edeceklerini söyledi ve Meyyâfârikîn'de Artuklulara karşı kazandıkları zaferi anımsattığı gibi düşman ordusundaki askerlerin farklı gerekçe ve beklentilerle savaşa katılmış olmalarının da kendileri açısından bir avantaj olduğunu söyleyerek devlet adamlarına moral verdi. Daha sonra işaret davulları çalınca kadar kendisinden emir beklemelerini istedi ve her bir emirin komutasına belirli sayıda asker vererek ve uyanık davranmalarını öğütleyerek mevzilere gönderdi. Ertesi gün sabah olunca düşman ordusu saf saf dizildi. Dicle Nehri'ni geçen yaklaşık on bin atlı şehre doğru yürüyüşe geçerek İbn Subeyh Camii'nin önlerine kadar geldiler. Bu esnada Hasankeyf ordusu da ileri çıkıp kendisini gösterdi. İki taraf çarpışmadan bir süre böyle bekledikten sonra Eyyûbî hükümdarı el-Melik Mucîreddîn'in işaretiyle savaş davulları çaldı ve iki taraf birbirine girdi. Artuklu ordusu tüm gücüyle Eyyûbî ordusuna saldırdı. Eyyûbî ordusu Rabiye tepesinin eteklerine kadar geri çekildi. Tam bu esnada Eyyûbî komutanı Seyfeddîn bin Ahmed ortaya çıkarak Artukluların üzerine yürüdü. Artuklu ordusunun sağ ve sol kanatlarını dağıttı. Uzun süren çarpışmalardan sonra Artuklu ordusu yenilgiye uğradı ve geri çekildi. Kaçan askerlerin büyük kısmı kılıçtan geçirildi, kalanlar da kendilerini Dicle Nehri'ne atarak kurtulmaya çalıştıysa da çoğu suda boğuldu. Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih ise bütün bu yaşananları karargâhından izliyor ve düştüğü durumdan da dolayı derin bir pişmanlık duyuyordu. O geceyi endişe ve kaygı içinde geçiren el-Meliku's-Sâlih sabah ordusuna emretti ve askerler savaş

düzeni aldılar. Buna karşılık el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ordusunu dört gruba ayırdı. Bir grubu Emir Fahreddîn'in komutasına vererek sağ kanada yerleştirdi. Emir Bayram'ın komutasındaki grubu sol kanada yerleştirdi. Ortaya Emir Seyfeddîn bin Ahmed'i yerleştirdiği gibi ordunun komutasını ona teslim etti. Emir İzzeddîn el-Buhtî'yi de onun yanına verdi. Ordunun arka tarafına ise Şaşûrî, Sevad, Buhtî ve Muhalleme askerlerini yerleştirdi. Bunların başlarına Emir Hüsameddîn bin Ahmed, Emir Seyfeddîn, Emir Hasan, Kara Mamekî'nin oğulları, Emir Ali bin Şâdî gibi komutanları tayin etti. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ordusuna düzen verdikten sonra kale burcuna çıktı. Bu arada Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih savaş davullarının çalmasını emretti. Ardından ordusuna şehre yürüme emri verdi. Artuklu ordusu Dicle nehrini geçerek şehrin yakınlarına kadar geldiler. Bu esnada el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn de ordusuna savaş emri verdi. Artuklu ordusunun üzerine tek vücut halinde saldıran Eyyübî ordusu onları bozguna uğrattı. el-Meliku's-Sâlih dağılan askerlerine toparlanma çağrıları yaptıysa da kulak asmadılar ve kaçmaya başladılar. Bir kısmı öldürüldü diğer bir kısmı ise yaralanmıştı. Kalanlar da canlarını kurtarmak için Dicle nehrine atladılar. Nehri geçmeye çalışırken yaşanan izdihamda çok sayıda Artuklu askeri boğuldu. Dicle nehrinin suyu yaralı ve ölenlerin kanlarıyla kırmızıya dönüşmüştü. Eyyübî askerleri onları takipten vazgeçip zafer kazanmış vaziyette şehre geri döndüler³⁸³.

Yenilgiye uğrayan ve birçok adamını kaybeden Artuklu ordusu içindeki Diyârbekir ve civar yerlerden katılmış Kürt ve Türkmen aşiretleri, el-Meliku's-Sâlih'in izni olmaksızın bu yerden ayrılmak istediler. Bu esnada Tebriz'e İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'den yardım talebinde bulunmak için gönderilen elçi Ebû Saîd'in öldüğü ve İlhanlı tahtında kargaşa çıktığı haberiyle geri geldi. el-Meliku's-Sâlih bu haberi duyunca ne yapacağını ve nasıl hareket edeceğini şaşırды ve ülkesinin yıkıma uğramasından endişe duymaya başladı. Devlet adamlarını toplayarak ne yapacaklarına dair görüş alışverişinde bulundu. Geri çekilme ve Mardin'e dönme konusunda fikir birliğine vardılar. Daha sonra el-Meliku's-Sâlih ordudaki unsurların dağıtılmasını emretti. Bu emri duyan askerler el-Melik Mucîreddîn'in durumdan haberdar olmasından ve

³⁸³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 47b-49a.

kendilerine pusu kurmasından endişelendikleri için sabahı beklemeden beraberlerindeki tüm ağırlıklarını geride bırakarak alenacele ülkelerine dönmeye başladılar. Diyârbekir bölgesinden gelen aşretler de Eyyûbîlerin korkusundan hemen ülkelerine döndüler. Ertesi gün Hasankeyf ordusu, Diyârbekir bölgesindeki Kürt aşretlerinin geride bıraktıkları malları ve eşyaları ganimet olarak topladı. Bir taraftan bunlar yaşanırken diğer taraftan da el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn kendisine yardıma gelmiş olan Finik hükümdarı Emir İzzeddîn el-Buhtî'yi çok değerli hediyelerle onurlandırdı. Her sene kendisine ödenecek bir maaş bağladı ve bunu bir menşûrla kayıt altına aldı. Daha sonra da onu, kızı Tağlûn Hatun ile evlendirdi. Emir İzzeddîn el-Buhtî Eyyûbî hükümdarı nezdinde edindiği yüksek paye sayesinde mutlu ve muzaffer bir surette yönetim merkezi Curzakîl'e döndü³⁸⁴.

1.5.1.4. Meyyâfârikîn'in Zirkî Aşireti Kontrolüne Geçmesi

Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih ordusuyla Hasankeyf'e gelip Dicle'nin karşı yakasında karargâh kurunca el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Meyyâfârikîn'e adam göndermişti. Seyfeddîn bin Şihâb el-Kürdlî o esnada Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn valiliğini yapıyordu. Sultanın emri gereğince Meyyâfârikîn'i boşaltması ve beraberindeki askerlerle birlikte Hasankeyf'e desteğe gelmesi isteniyordu. Bunun üzerine Emir Seyfeddîn emre itaat ederek yola koyulup Artuklu ordusu şehre varmadan bir gün önce Hasankeyf'e ulaştı. Meyyâfârikîn'in kırsal kesiminde Zirkî isminde, ileri gelenlerinin şeyhlerden oluştuğu bir Kürt aşireti vardı. Bu şeyhler Meyyâfârikîn, Artukluların idaresi altında olduğu bir dönemde Boşat denen bir yerde toplanmış ve kendileri için büyük bir saray yaptırmışlardı. Gün geçtikçe sayıları artan Zirkîler sonunda büyük bir aşirete dönüştüler. Artuklu ve Eyyûbîler arasında çıkan savaş dolayısıyla Meyyâfârikîn'de otorite boşluğu yaşanırken bu durumu fırsat bilen Boşat Sarayı idarecisi Şeyh Zeydo ez-Zirkî harekete geçip Meyyâfârikîn'e giderek şehrin kontrolünü ele geçirdi. Eyyûbîlerin Artukluları mağlup ettikleri savaşa kadar geçen süre içinde şehri Zirkîler idare ettiler. Eyyûbîlerin galibiyet haberini alan Şeyh Zeydo ez-

³⁸⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 49a-49b.

Zirkî tedirgin oldu ve Eyyûbî hükümdarı el-Melik Mucîreddîn'in kendisine müdahale etmesinden korktu. Bundan ötürü derhal yola çıktı ve Hasankeyf'e gitti. Beraberinde bu aşirete özgü meşhur atlar, koyunlar ve sığırlar da alarak Eyyûbî sultanın huzuruna vardı ve ona bağlılıklarını bildirdi. Meyyâfârikîn'i sultan adına idare ettiğini iddia etti. Sultana, Meyyâfârikîn idaresini kendi elinde bırakması durumunda onun emrinden çıkmayacağını bildirdi. Bunun üzerine sultan onun bu isteğini kabul etti ve ona hilat giydirdikten sonra kendi valisi olarak Meyyâfârikîn'e gönderdi³⁸⁵.

1.5.1.5. el-Melik Mucîreddîn'in Vefatı ve Kişiliği

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn 736/1336 yılında ağır bir hastalığa tutulmuştu. Ramazan ayının ortalarında/27 Nisan 1336 hastalığın şiddeti arttı. Öyle ki artık vücudu işlevini yapamaz hale geldi. Yeme ve içmeden kesilen sultanın yanına kimselerin girip çıkmasına izin verilmedi. Önce sancılar başladı, ardından saçları döküldü ve gittikçe zayıflayarak bir deri bir kemik kaldı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn bu hastalığın pençesinden kurtulamayacağını anlayınca en büyük oğlu el-Meliku'l-Eşref Muzaffereddîn Mûsâ'yı veliaht tayin etti ve devlet adamlarına, ordu mensuplarına ve şehir halkına ona bağlılık yemini etmelerini ve vefatından sonra yerine sultan olarak onu tanımalarını istedi. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn yaklaşık altı ay süren ağır bir hastalık sürecinden sonra 15 Ramazan 736/27 Nisan 1336 tarihinde Cumartesi'yi Pazar'a bağlayan gece vefat etti³⁸⁶.

el-Melik Mucîreddîn sert mizaçlı, dik başlı önemli işlerde akıldan ziyade hisleriyle hareket eden, düşünmeden tartışmadan, etrafındakilerin görüşüne başvurmadan acele karar alan bir karaktere sahipti. İlim adamlarını sever, devlet adamlarını koruyup gözetirdi. Şiir söylemekten hoşlandığı gibi edebiyatçılarla sıkça meclisler kurardı. Meclisindeki şair ve edebiyatçılara bolca ikramlarda bulunurdu³⁸⁷. Çok iyi işler yapan el-Melik Mucîreddîn halk arasında adaleti yerleştirdi. Ölüm vakti yakınlaşınca sebepsiz yere katlettiği kardeşi el-Meliku's-Sâlih'ten utandığı için onun

³⁸⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 50a.

³⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 51b.

³⁸⁷ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 89; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 43a, 52b.

yanına defnedilmemeyi oğlu Şihâbeddîn Gâzî'ye vasiyet etti. Ancak oğlu Şihâbeddîn babasının vasiyetine uymayarak onu el-Meliku's-Sâlih'in yanına defnetti³⁸⁸.

el-Melik Mucîreddîn'in bir eşinden el-Meliku'l-Eşref Mûsâ, Melik Şihâbeddîn Gâzî, el-Melik Hârûn isimli çocukları, Emir Şâdî'nin kızından el-Melik Selâhaddîn, el-Melik Süleymân isimlerinde iki oğlu ve Şâh Zenân Hatun isimli bir kızı oldu. Kadı Hasan'ın kızından el-Melik Eyyûb, el-Melik Arslan isminde iki oğlu oldu. Emir Hac el-Mamekî'nin kızından ise Tağlûn Hatun isiminde bir kızı olmuştu³⁸⁹.

1.5.2. el-Meliku'l-Eşref Muzaffereddîn Mûsâ (736-743/1336-1343)

el-Melik Mucîreddîn'in vefatından sonra Hasankeyf tahtına veliaht olan el-Meliku'l-Eşref Mûsâ oturdu. Babası henüz hayattayken onu veliaht tayin etmiş, tüm devlet adamları ve ordu mensuplarından onun için bağlılık yemini almıştı. Tahta oturduktan kısa bir süre sonra Ramazan ayı bitmiş ve bayram gelmişti. el-Meliku'l-Eşref tüm devlet adamlarına ordu mensuplarına ve hizmetkârlarına hilatler giydirdi ve çokça ihsanlarda bulundu³⁹⁰. el-Meliku'l-Eşref Mûsâ devlet işlerinde kendisine yardımcı olması için ilk olarak 737/1336-1337 yılında Emir Hüsâmeddîn bin Karasungur'a vezirlik hilatini giydirdi ve onu atabeyi olarak tayin etti³⁹¹.

el-Meliku'l-Eşref Mûsâ, 737 yılı girdiğinde/Ağustos-Eylül 1336 tarihinde Hasankeyf hükümdarı olur olmaz ülkesinin imarı ve işleriyle meşgul oldu. Hasankeyf'e komşu ülkelerden Mısır'da Memlük sultanı el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun, Tebriz'de İlhanlı hükümdarı el-Melik Süleymân, Anadolu'da Osmanlı sultanı Orhan, Mardin'de Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih bin el-Meliku'l-Mansûr İlgâzî, Erzen'de el-Meliku'l-Mansûr Celâleddîn bin el-Meliku'l-Kâhir yöneticilik yapıyordu³⁹².

1.5.2.1. el-Meliku'l-Eşref'in Evliliği

el-Melik Celâleddîn, Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in kızı Şâh

³⁸⁸ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

³⁸⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 56a.

³⁹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 52b.

³⁹¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 53b.

³⁹² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 52b-53a.

Zenân Hatun ile evliydi. el-Meliku'l-Eşref 737/1336-1337 yılında Erzen hükümdarı el-Meliku'l-Kâhir İmâdeddîn'den kızını yani el-Melik Celâleddîn'in kızkardeşini istemişti. Kız isteme işleri tamamlanınca mehir belirlendi ve Erzen'e gönderildi. Böylelikle iki aile arasındaki bağlar güçlenmiş oldu³⁹³.

el-Meliku'l-Eşref, 14 Zilkade 738/3 Haziran 1338 tarihinde Beşîrî'den Hasankeyf'e döndükten birkaç gün sonra kardeşi el-Meliku's-Sâlih Selâhaddîn'i Erzen'e gelini getirmek için gönderdi. el-Meliku's-Sâlih Selâhaddîn hemen yola koyuldu ve Erzen'e gitti. Gelini alan düğün alayı 18 Zilhicce 738/7 Temmuz 1338 günü Hasankeyf'e vardı. 20 Zilhicce 738/9 Temmuz 1338 tarihinde düğün yapıldı ve el-Meliku'l-Eşref, Erzen hükümdarının kızkardeşiyle dünya evine girdi. el-Meliku'l-Eşref, bir başka evliliğini de amcası el-Meliku's-Sâlih'in kızıyla yaptı. 739/1339 yılı ilkbahar mevsiminde el-Meliku'l-Eşref bir süre Hasankeyf'te vaktini eğlenceyle geçirdikten sonra on günlüğüne gezi için Deyr Dîl Köyüne gitti. Bu köyde çayırılık bir yerde çiçekler içindeki bir düzlükte kendisi için bir çadır kuruldu. el-Meliku'l-Eşref yaklaşık on gün burada eğlendikten sonra Muharrem ayının ortalarında/3 Ağustos 1338 Hasankeyf'e geri döndü³⁹⁴.

Mûsul 738/1337-1338 yılında Hacı Toğay'ın eline geçti. Türkmen beyleri ona boyun eğdiler ve bağlılıklarını bildirdiler. İlkbahar mevsimi geldiğinde İlhanlı Noyanları'nın gelenek haline getirdiği gibi o da yaylaya çıkmak için Zozan yöresine gitti ve Beşîrî bölgesinde konaklayarak çadırlarını burada kurdu. Onun geliş haberi Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref'e ulaşınca el-Meliku'l-Eşref ona erzak hazırlattı ve ardından Hacı Toğay ile bir araya gelmek için Beşîrî'ye doğru yola koyuldu. Hacı Toğay'a bir elçi gönderdi ve onun yanına gelmek istediğini bildirdi. Hacı Toğay bundan memnun olacağını söyledi. Ardından bütün beyleri toplayıp Eyyûbî sultanını karşılamak üzere yola çıktı. İki taraf Hazzo şehrinde buluşarak Beşîrî'ye gittiler. Geceyi burada Hacı Toğay'ın çadırında geçiren sultan, ertesi gün kendi çadırında oturdu ve Hacı Toğay onun huzuruna vardı. Burada memleketin imarı ve asayiş hakkında sohbet ettiler. Sevgi ve güven üzere birbirlerine bağlılık bildirdikten

³⁹³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 56a.

³⁹⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 56b-57a.

sonra el-Meliku'l-Eşref, Hacı Toğay ve onun hizmetindeki beylere hilatler giydirdi. Çokça ikramda bulunduktan sonra Beşîrî'den ayrılarak Hasankeyf'e döndü. Bu arada Hacı Toğay'ın Beşîrî'ye geldiği ve el-Meliku'l-Eşref'le bir araya geldiği haberi Diyârbekir bölgesinde idarecilik yapan beylere ulaştınca onlar da Hacı Toğay'ın huzuruna çıkmaktan geri durmadılar. Erzen hükümdarı Celâleddîn ve Mardin Artuklu hükümdarı el-Melik Muhammed bin el-Meliku's-Sâlih, Hacı Toğay'ın huzuruna gelip ona bağlılık bildirdiler³⁹⁵.

Erzen hükümdarı Sultan Celâleddîn'in elçisi 739/1338-1339 yılında Hasankeyf'e gelerek Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Eşref'e iki taraf arasındaki bağlılık yeminini yenilemek ve ülkelerinin imarıyla ilgili sorunlarını görüşmek üzere bir araya gelme talebini ona ilettiler. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref bu talebe olumlu yaklaştı ve buluşma yeri olarak Cisru'z-Zekî mevki belirlendi. Bu arada el-Meliku'l-Eşref'e Mihrânî aşiretinin itaatten çıktıkları haberi ulaştı. Sultan bu durumdan son derece rahatsız oldu ve sorunu gidermenin çarelerini düşündü. Öte yandan Erzen hükümdarının elçisi gelerek Sultan Celâleddîn ile sözleştikleri üzere Cisru'z-Zekî denilen yere gelerek karargâh kurduğu ve el-Meliku'l-Eşref'in gelmesini beklediğini haber verdi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref derhal yola koyuldu ve buluşma yerine giderek birbirlerine bağlılık yeminlerini yenilediler ve ülkelerinin işlerini yoluna koyma konusunda istişareler yaptılar. Yapılan görüşmelerde üzerinde durdukları konulardan biri de Behmerd şehri sorunu idi. Kendi aralarında görüş birliğine vardılar ve buna göre şehrin yöneticisi Cemâleddîn Sened el-Kürdlî, Behmerd'den çıkarılacak ve şehrin idaresi Eyyûbî hükümdarı ve Erzen hükümdarı arasında yarı yarıya paylaşılacaktı. Görüşmeler bitince her iki hükümdar da ülkesine döndü³⁹⁶.

1.5.2.2. Mihrânî Aşireti Sorunu

Cisru'z-Zekî mevkiinde Erzen hükümdarı ile bir araya gelen el-Meliku'l-Eşref 739 yılı Safer ayının ortalarında/2 Eylül 1338 Hasankeyf'e dönmüştü. Devlet adamları Hısnu Tâlib yöneticisi Ali bin Şibl'in itaatten geri durduğu ve Mihrânî aşiretini de

³⁹⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 56b.

³⁹⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 57a.

sultana karşı kışkırtarak isyan ettiği haberini el-Meliku'l-Eşref'e bildirdiler. Ali bin Şibl'in kardeşi Hüsâmeddîn bin Şibl daha önce el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in hizmetinde çalışmıştı. Ali bin Şibl yaptıklarıyla yetinmeyerek kalesinin burçlarını onardı. Kalesini güçlendiren Ali bin Şibl olası bir savaşta bir yıl yetecek erzak stokladığı gibi savaşta kullanılmak üzere çok miktarda silah ve teçizatı da kaleye yerleştirmişti³⁹⁷.

Mihrânî aşiretinin bulunduğu bölgenin idarecisi Eyyûbî devlet adamlarından Emir Ahmed'in oğlu Seyfeddîn idi. Seyfeddîn gelen haberlerin doğru olup olmadığını soruşturmak ve sorunu bertaraf etmek için Hasankeyf'ten yola çıkarak Mihrânîlerin bölgesine gitti. Emir Seyfeddîn, Nubû' Köyü'ne ulaştınca ahali ona, Hüsâmeddîn Ali bin Şibl'in Mihrânî aşireti ile bir araya gelerek onları kendisine karşı kışkırttığını ve Becn Kalesi'nde tuzak kurarak onu esir almak konusunda aralarında anlaşmalarını bildirdiler. Vali Emir Seyfeddîn durumdan habersiz gibi Mihrânî bölgesini gezmeye başladı. Şatan Köyüne ulaşıncaya kadar Hüsâmeddîn bin Şibl de ona eşlik ediyordu. Hüsâmeddîn Emir Seyfeddîn'e Becn Kalesi'nde konaklama konusunda ısrarcı davranınca Emir Ahmed aldığı haberlerin doğruluğunu ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya kaldığını anladı. Korkuya kapılan Emir Seyfeddîn, kendisine eşlik eden adamlarını çağırıp kılıcını göstererek kendisi atından inip kaleye girdiği zaman emir vermedikçe kimsenin atından inmemesini ve silahlarını bırakmalarını uyarısında bulundu. Hüsâmeddîn bin Şibl kaleye girer girmez tutuklamalarını emretti. Emir Seyfeddîn atından inerek kale kapısına geldi ve bir ihtiyacının olduğunu, bunu gidermek istediğini kale görevlilerine söyledi. Ardından silahını bırakmak için elini uzattığında Hüsâmeddîn bunun bir tuzak olduğunu anladı. Kaleden içeri girdiklerinde Emir Seyfeddîn adamlarına Hüsâmeddîn'in tutuklanması emrini verdi. Bunun üzerine adamları derhal harekete geçtiler ve Hüsâmeddîn'i tutukladılar. Bu durumu gören Mihrânî aşireti mensuplarından bir grup Hüsâmeddîn'i kurtarmak için saldırmak istedilerse de aşiretin leri gelenleri buna izin vermedikleri gibi aynı zamanda valileri olan Emir Seyfeddîn'den özür dileyerek bağlılıklarını bildirdiler. Ona yiyecek ve içecek şeyler ikram ettiler. Emir Seyfeddîn onların Hüsâmeddîn bin Şibl ile olan işbirliklerini bildiğini sezdirmedi. Daha sonra

³⁹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 57a-57b.

Hüsâmeddîn'i sultan el-Meliku'l-Eşref'in emri üzerine tutukladığını söyledi. Çok geçmeden Hasankeyf'e geri döndü ve el-Meliku'l-Eşref'e Mihrânîler sorunu hakkında bilgi verdi. el-Meliku'l-Eşref öğrendiklerinden çok etkilendi ve bu durum ağırına gitti. Sultan el-Meliku'l-Eşref bu sorunu hallettiği için Emir Seyfeddîn'e teşekkür etti ve daha sonra Hüsâmeddîn bin Şibl'in zindana atılmasını emretti. Yaklaşık bir yıl zindanda kalan Hüsâmeddîn bazı beylerin araya girmesi ve ricacı olmaları üzerine salıverildi ve canı bağışlandı³⁹⁸.

Hüsâmeddîn'in kardeşi Ali bin Şibl bütün bu yaşananlardan sonra sağ kurtulmuştu ve Hısnu Tâlib'e yerleşmişti. el-Meliku'l-Eşref kardeşi Şihâbeddîn Gâzî'yi yanına asker katarak Mihrânîlerin elindeki bu kaleye gönderdi. Ordu şehrin ortasına geldiğinde Şihâbeddîn Gâzî, Emir Ahmed el-Heysemî ve Vezir Hüsâmeddîn'e şehirde konaklamaları talimatını verdi. Böylelikle kalede bulunan Mihrânîlerin Eyyûbîlerin zayıf olduklarını düşünmelerini sağlayarak onları kaleden dışarı çıkarmayı düşündüler. Mihrânîler kaleden inmedikleri takdirde onlara karşı savaşmak son derece güçtü. Zira yerleştikleri Hısnu Tâlib son derece korunaklı ve çetin bir kaleydi. Bu taktik konusunda bütün ordu komutanları görüş birliğine vardılar. Bu mevkide yaklaşık on gün süreyle kaleye karşı herhangi bir saldırıda bulunmaksızın beklediler. Bu durumu gören Mihrânîler, Eyyûbî ordusunun şehirde beklemesinin güçsüzlükten ve korkudan olduğunu düşündüler ve bu durum onların özgüvenini arttırdı. Bir süre sonra Mihrânîler, kaleden inip Eyyûbî askerlerine saldırıya geçme ve düşmanlarını bertaraf etme konusunda kendi aralarında görüş birliğine vardılar. Bu konuda topyekün hareket ettiler ve kaleden inerek Eyyûbî ordusuna doğru ilerlediler. Şihâbeddîn Gâzî kaledeki hareketliliği izlemeleri için hâkim yerlere gözcüler ve nöbetçiler yerleştirmişti. Mihrânî aşireti kaleden inip iyice uzaklaştıkları vakit, gözcüler Ali bin Şibl öncülüğündeki Mihrânî ordusunun Eyyûbîlerle savaşmak üzere hareket ettiği haberini Şihâbeddîn Gâzî'ye ulaştırdılar. Bunun üzerine Eyyûbî ordusu Hısnu Tâlib'e doğru harekete geçti. Mihrânîler ise Eyyûbîlerin kendilerinden haberdar olduklarını bilmeksizin yollarına devam ettiler³⁹⁹.

³⁹⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 57b-58a.

³⁹⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 58a.

Mihrara Köyü yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldi. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmalarda Hasankeyf ordusu üstünlük sergiledi. Mihrânî ordusu, önde gelen savaşçılarında birinin sert vuruşmalardan sonra Eyyûbî komutanı Seyfeddîn Bayram tarafından feci bir şekilde öldürüldüğünü görünce korkuya kapıldılar. Kırka yakın adamını ve ileri gelenlerini kaybeden Mihrânî aşireti, bozguna uğramış vaziyette Hısnu Tâlib'e doğru geri çekildi. Eyyûbî ordusu Mihrânîleri takibe koyuldu ve şehrin varoşlarında onlara ulaşarak kayıplar verdirdiler. Mihrânîler ciddi kayıplar vermiş halde kaleye girdiler. Hemen hemen her Mihrânî aşireti mensubu bu savaşta bir yakını kaybetmiş veya yaralanmıştı. Bu hezimetten ötürü büyük bir pişmanlık duyan Mihrânîler bütün bu olup bitenlerden Ali bin Şibl'i sorumlu tuttular. Zira komşu yerlerin daha güçlü ordularını mağlup etmiş Eyyûbî ordusuna karşı durmak herhangi bir yardımcı unsur olmadan olanaksızdı. Eyyûbî topraklarının orta yerinde bulunan Mihrânî aşireti bu yenilgiden sonra kendileri için endişeye kapıldılar ve bu zor durumdan nasıl kurtulabileceklerinin yollarını aramaya koyuldular⁴⁰⁰.

Mihrânî aşireti mensupları kendi aralarında yaptıkları görüş alışverişlerinden sonra kaleden inerek Eyyûbî ordusundan eman dileme konusunda fikir birliğine vardılar. Zira Eyyûbî ordusunun kuşatması gittikçe şiddetlenmişti ve artık karşı konulamaz bir hal amıştı. Gece yarısına kadar bekledikten sonra Süheyl yıldızının çıkmasıyla beraber atlarına binerek kaleden dışarı çıktılar. Onları gören Eyyûbî ordusu sağ ve yukarı kanatlardan saldırdı. Saldırı karşısında Mihrânî askerleri kaleye yakın tepelere sığınarak kurtuldular. Bunun üzerine Eyyûbî askerleri geri döndüler ve gece boyunca kalenin etrafını tutmaya devam ettiler. Sabah olunca tepeler ve vadiler aydınlanınca Eyyûbî ordusu kaleye girdi ve Mihrânîlerin geride bıraktıkları bütün erzakları ve eşyaları yağmaladılar. Geride kalan erkekleri öldürdükleri gibi kadın ve çocukları da esir aldılar. Şihâbeddîn Gâzî kalenin yıkılmasını emretti ve ardından Mihrânîlere karşı zafer kazanmış halde Hasankeyf'e geri döndü⁴⁰¹.

el-Meliku'l-Eşref, 740 yılı girdiğinde/Temmuz-Ağustos 1339 Mihrânî aşiretinin çıkardığı isyanı bastırmış, Hısnu Tâlib'i tekrar kontrol altına almış ve kale burçlarını da

⁴⁰⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 58a-58b.

⁴⁰¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 58b.

yıktırmıştı. Bu sorunları bertaraf etmenin mutluluğu ile Hasankeyf'te devlet işleri ile uğraşıyordu. Fakat zihni yine de Mihrânî aşiretiyle meşguldü. Sorunu güzel bir şekilde sonuca bağlamak için vezirine emir verdi ve Mihrânî aşiretinin ileri gelenlerinin ve büyüklerinin saraya çağırılması, burada kendilerine hilat giydirilmesi, gönülleri alındıktan sonra da uğurlanmaları talimatını verdi. Bunun üzerine vezir derhal işe koyuldu ve Mihrânî aşireti büyükleri ve ileri gelenlerine haber saldı. Özellikle de Nubû' Köyü ahalisine özel iltifat gösterildi. Zira onlar isyana iştirak etmemişlerdi⁴⁰².

741 yılı girdiğinde/Haziran-Temmuz 1340 tarihinde el-Meliku'l-Eşref Hasankeyf tahtında hüküm sürerken civar yerlerde Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Mardin'de, Selçuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr Celâleddîn Erzen'de, el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvun Mısır'da, Şeyh Üveys Bağdat'ta, el-Meliku'l-Eşref Tebriz'de, Osmanlı hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Murad Han Anadolu'da hüküm süren çağdaş idarecilerdi⁴⁰³.

1.5.2.3. Erzen Hükümdarı İle Yaşanan Anlaşmazlıklar

Kuş avını çok seven Erzen hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr Celâleddîn 741/1340/1341 yılında yanına eğitilmiş şahin ve doğanlar alarak ava çıkmıştı. Beşîrî yöresinde kuş avı yaptıktan sonra geceyi Hazzo bölgesinde geçirdikten sonra yaban koyunu ve deve avına çıktı. O yöredeki çiftçileri rahatsız eden hükümdar, avladığı çok sayıda kuş ve yaban hayvanıyla Erzen'e döndü. Bir gün sohbet meclisinde devlet adamlarıyla av ile ilgili sohbet ederken Beşîrî ve Hazzo bölgelerinde yaptıkları avlardan bahis açıldı. Vezir Emir Hamza Hasankeyf hükümdarının toprağına girmelerinin kendi yararlarına olmadığını, onun topraklarına izinsiz girmenin kendileri için başa çıkamayacakları sorunların doğmasına neden olabileceğini söyledi. Sohbet meclisinde hazır bulunanların hepsi el-Meliku'l-Eşref'in kendi bölgesindeki hiçbir yönetimden cekincesinin olmadığını hatta Hasankeyf ordusuyla Diyârbekir bölgesindeki tüm yöneticiler üzerinde egemenliğini kurduğunu söylediler⁴⁰⁴.

⁴⁰² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 59a.

⁴⁰³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 59b.

⁴⁰⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 59b.

Erzen hükümdarı vezirinden bu sözleri işitince öfkeleni ve şöyle dedi: “*Ben bir şeye karar verdiğim zaman kim bundan hoşnut olur kim rahatsız olur, bunu düşünmeden yaparım. Bana bu ülkelerin başkasının olduğunu iddia edenlere benim itirazım, bütün Diyârbekir ve doğu memleketleri eskiden bizim mülkümüzdü. Atam olan Selçuklu sultanı Melikşah öldürülünce Moğol, Türk, Türkmen ve Kürtlerden oluşan melikler, sultanlar bu memleketlere üşüşerek haksız yere buraları kendi kontrolleri altına aldılar. Ben ise Selçukluların varisiyim. Şayet Hasankeyf hükümdarı bu konuda bana zorluk çıkarırsa ben de ona karşı Ordu kentine gidip asker getiririm. Ayrıca bu bölgede yöneticilik yapan herkese karşı Eyyûbîlerin idaresi altında olan memleketlerin bana ait olduklarına dair menşûrlar alırım. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku’l-Eşref bu hususta benimle muhatap olur da beni yaptığım avdan ötürü azarlamaya yeltenirse, aramıza kılıçtan başkası girmez. Beni ona karşı koymaktan alıkoyacak tek gerekçe hısum-akrabalık bağı olur. Öte yandan geçen yıl 740/1339-1340 yılında Cisru’z-Zekî yakınlarında bir araya gelmiş ve Behmerd Kalesi sorunu üzerinde görüşmüş ve Cemâleddîn Sened el-Kürdlî’ye karşı bize yardım edeceğine dair sözleşmiştik.” Bir süre sonra yapılan bu av haberi el-Meliku’l-Eşref’e ulaştı. el-Meliku’l-Eşref yapılan bu ihlali içine sindirdi ve tepkisini göstermedi. Yine bu günlerde Emir Hüseyin bin el-Mukaddem Ali el-İs’irdî’ye gelen bir mektupta Erzen’de bulunan amcazadesi bütün olayı başından sonuna kadar ayrıntılı olarak anlatmıştı. Emir Hüseyin bunu gizledi ve durumdan kimseyi haberdar etmedi. İhtiyaç duyacağı bir ana kadar mektubu gizli tuttu. Bu arada mektupta Cemâleddîn Sened el-Kürdlî’nin Erzen’de ordu mensupları ve halk arasında taraftar bulduğundan söz edilmekteydi. Bu durum Erzen hükümdarı sohbet meclisinde konuşmayınca değin bilinmiyordu. Erzen’de bir grup Kürdlî aşireti mensubu bulunmaktaydı. Bu grup bir araya gelerek Cemâleddîn Sened’e haber gönderdiler ve durumu ona bildirdiler⁴⁰⁵.*

Cemâleddîn Sened ise Erzen hükümdarının Hasankeyf hükümdarı el-Meliku’l-Eşref ile bir araya geldiklerini öğrenince bu ittifakın tek amacının olduğunu, onun da Behmerd Kalesi’ni kendi kontrolünden çıkarmak olduğunu düşünmeye başladı. Ancak bunda tam emin olamadı. Bu arada Mihrânî aşireti isyan etmiş, el-Meliku’l-Eşref bir

⁴⁰⁵ İbnu’l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu’n-Nâzır*, vr. 60a.

süre bu isyanı bastırmakla uğraşmıştı. Bu sorun bitince el-Meliku'l-Eşref, Cemâleddîn Sened'e dokunmadığı gibi ona karşı herhangi bir girişimde de bulunmadı. Bu durum karşısında Cemâleddîn Sened daha önce yapılan toplantının kendisiyle ilgili olmadığını düşünmeye başladı. Erzen'den haber gelince derhal atına bindi ve el-Meliku'l-Eşref'in hizmetine girdi. Ona bağlılık bildirmek ve sultanın hizmetkârları arasına girmek için Behmerd bölgesindeki dört köyü sultana verdi. Sultan onun bu talebini olumlu karşıladı ve bin iki yüz kese dirhemden oluşan sekiz tane köyün vergi gelirinin yanısıra on tane at ve bin baş koyunu ona bahşetti. Daha sonra ona hilat giydirildi ve diğer aşiret beyleri ve emirlere yapılan muamelenin aynısı ona da yapıldı. Yıllık belli bir miktar vergiye bağlandıktan sonra Behmerd Kalesi'ne geri döndü⁴⁰⁶.

Bütün bunların haberi Erzen hükümdarına ulaştıca bu durum onun ağırına gitti ve elçisini el-Meliku'l-Eşref'e göndererek Cemâleddîn el-Kürdlî'den satın aldığı köylerin yarısını yarı fiyatına geri istedi. Elçinin getirdiği bu talep el-Meliku'l-Eşref'in gücüne gitti ve şu sözlerle elçiyi azarlayarak Erzen'e geri gönderdi: *“Erzen hükümdarına bu isteğinden vazgeçmesini söyle ve bizi onunla savaşmak zorunda bırakacak tutum ve davranışlar içerisine girmemesini bildir. Bu talebiyle bizim mülkümüze ortak olmak isteğindedir. Benim hoşnutluğum yerine zorumu görmek istiyorsa bilsin ki bugüne kadar ona karşı yürümememin nedeni aramızdaki akrabalık bağıdır. Zira ülkemin sınırlarını av esnasında çiğnediğini bilmiyorum sanmasın. Bütün bunlara karşın bir de çıkmış bana karşı bu şekilde hitap etme cüretini gösteriyor.”* Elçi bu ultiatomla Erzen'e dönünce Erzen hükümdarı hemen Diyârbekir bölgesindeki Kürt aşiretlerine haber salarak el-Meliku'l-Eşref'e karşı onlardan yardım istedi. Yardım talebinin haberi etrafa yayıldı. Diyârbekir bölgesi aşiretleri el-Meliku'l-Eşref'i huzuruna elçi gönderip Erzen hükümdarının kendilerinden yardım talebinde bulunduğunu ve aşiretlerin kendi aralarında bunu konuştuklarını haber ettiler⁴⁰⁷.

Emir Hüseyin İbnu'l-Mukaddem Ali el-İs'irdî 737/1336-1337 yılında Erzen'den Hasankeyf'e geldi ve 742/1341-1342 yılına kadar el-Meliku'l-Eşref'in hizmetinde

⁴⁰⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 60a-60b.

⁴⁰⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 60b.

kaldı.⁴⁰⁸ Erzen hükümdarı Si'ird şehri ele geçirdiği zaman Emir Hüseyin Si'ird'in en önde gelen idarecilerinden ve ileri gelenlerinden biriydi. Erzen'e sıkça gidip gelirdi. Erzen hükümdarı ona ikramda bulunduğu gibi birçok konuda ona güvenirdi. Günün birinde Erzen'e gelmiş ve el-Melik Celâleddîn ile eğlence meclisinde bir araya gelmişti. Eğlence esnasında sohbet samimi olunca Emir Hüseyin rahat konuşmaya başlayınca Erzen hükümdarı ona ağır hakaretler etti. Bunun üzerine Emir Hüseyin ertesi güne kadar sabretti. Ertesi gün olunca atına binerek Hasankeyf'e el-Meliku'l-Eşref'in yanına gitti ve olup bitenleri kimseye anlatmadan zamanının gelmesini bekledi⁴⁰⁹.

el-Meliku'l-Eşref, günün birinde divanda devlet adamlarıyla sohbet ederken Erzen hükümdarının sözü geçti. Bunun üzerine divanda hazır bulunan Emir Hüseyin bin el-Mukaddem Ali el-İs'irdî daha önceden bildiklerini sultana anlatmanın zamanı geldiğini düşündü. Amcazadesinin kendisine mektup gönderdiğini sultana söyledi ve mektubu ona verdi. Sultan mektubu açıp okuduktan sonra olup bitenleri Emir Hüseyin'e sordu. Emir Hüseyin mektubun içeriğini doğruladı. Uzun zaman kendisiyle kalması ve onun birçok sırrını bilmesi hasebiyle Erzen hükümdarını kendisinden daha iyi tanıyan kimsenin olmadığını, söyledi. Emir Hüseyin devamla, Erzen hükümdarının hiçbir zaman sohbet meclislerinde el-Meliku'l-Eşref'i iyi yâd etmediğini aksine Eyyûbîlere nefret beslediğini aktardı. Her zaman sohbet meclislerinde Selçukluların tarihini anlattığını ve kendilerinden aşağı seviyede olanların ülkelerine göz diktiğini Eyyûbîlerin ortaya çıkışıyla Selçukluların ortadan kalktığını söyler dururdu. Özellikle de Sultan Selâhaddîn'in Diyârbekir bölgesine hâkim olmasıyla bu bölgedeki yöneticiler ona boyun eğdiler ve Selçuklular adına bastıkları paraları artık Eyyûbîler adına bastıkları gibi okuttukları hutbeyi de Eyyûbîler adına okutmaya başladılar. Şimdi ise Mısır'da Eyyûbîlerin hükmünün kalmadığını, Hasankeyf'teki Eyyûbîlerin sonunun ise kendi elinden olacağını söyler dururdu. Hatta Mardin Artuklu hükümdarını Hasankeyf hükümdarına karşı kışkırtanın da kendisi olduğunu söylemişti⁴¹⁰.

Bütün bu anlatılanları dinleyen el-Meliku'l-Eşref çok öfkelenmiş ve derhal Erzen'e karşı sefere çıkmak istediysen de devlet adamları ve emirler onu bundan

⁴⁰⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 56a.

⁴⁰⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 60b.

⁴¹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 60b-61a.

vazgeçirdiler. Emir Hüseyin bin el-Mukaddem ise bunları anlattıktan onra Erzen'in yıkılması ve Si'ird'in tekrar ele geçirilmesini ben sağlayacağım, dedi. Bir taraftan bunlar yaşanırken diğer yandan el-Meliku'l-Eşref kardeşi Melik Selâhaddîn'in Erzen hükümdarıyla birlikte hareket etmesinden endişelendi. Zira Melik Selâhaddîn, Erzen hükümdarı el-Melik Celâleddîn'in ikizi ve kızkardeşi ile evliydi. Bundan ötürü el-Meliku'l-Eşref devlet adamları ile görüş birliğine vararak ikiz kardeşi Şihâbeddîn Gâzî'yi kendi yerine vasisi ve veliahtı olarak tayin etti. Zira el-Meliku'l-Eşref diğer kardeşlerinin aksine Şihâbeddîn Gâzî'den sürekli itaat ve iyilik görmüştü. Devlet adamları ve emirler ona bağlılık yemini ettiler⁴¹¹.

Erzen hükümdarı Celâleddîn, Hasankeyf hükümdarına karşı düşmanlığını sürdürdü ve 742/1341-1342 yılında ona karşı aşiretlere haber salarak ittifaklar oluşturmaya başladı. Hiç kimse onunla itifak kurmaya yanaşmayınca Erzen hükümdarı bu girişiminden pişmanlık duyduğu gibi bu işin onun aleyhine dönmesinden endişelenmeye başladı. Kendi adamlarını topladı ve Eyyûbîlere karşı bir tuzak kurmak konusunda onlarla anlaştı. Yapılan plana göre Erzen hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî'ye adam göndererek onu kendi yanına çekmeye çalışacak el-Meliku'l-Eşref'e karşı onu kışkırtacak ve abisinin yerine tahta çıkması için onu teşvik edecekti. Bunun için gerekli olan herşey için kendisine yardımcı olacağını da vaad edecekti. Bütün bu tasarladıklarını bir mektuba yazdı ve bir tüccar aracılığıyla gizlice Hasankeyf'e gönderdi ve tüccara onu doğrudan Şihâbeddîn Gâzî'ye ulaştırmasını ve kimseyi bundan haberdar etmemesini söyledi. Tüccar Hasankeyf'e ulaşıp mektubu Şihâbeddîn Gâzî'ye ulaştırdı⁴¹².

Şihâbeddîn Gâzî, Erzen hükümdarının kendisine gönderdiği mektubun içeriğini okuyunca zoruna gitti ve bunun açacağı sorunlardan korkarak çocukluğundan beri hizmetinde bulunan nâibi İbnu'l-Mâverdî diye de tanınan el-Hâc Abdullâh bin Şeyh Muhammed'i durumdan haberdar etti. İbnu'l-Mâverdî ona bu durumu kardeşi el-Meliku'l-Eşref'ten gizlememesini, Erzen hükümdarının bununla kardeşiyle aralarında fitne çıkarmaktan başka bir şey düşünmediğini, zaman kaybetmeden bu mektubu ve

⁴¹¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 61b.

⁴¹² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 61b.

Erzen hükümdarının yapmaya çalıştığını el-Meliku'l-Eşref'e iletmesini, şayet sultan onun dışında bu mektuptan haberdar olursa kendi aleyhine olabileceğini söyledi. Şihâbeddîn Gâzî onun bu tavsiyelerini doğru buldu ve kardeşinin yanına gitti. Ona mektubun içeriğini aktardı. el-Meliku'l-Eşref'in rengi değişti ve öfkesi kabardı. Şihâbeddîn Gâzî ondan korktu ve yanından ayrılarak evine gitti. İbnu'l-Mâverdî'ye mektubu okuduğu vakit kardeşinin düştüğü hali anlattı ve kardeşinin kendisine kızdığını, şeytanın onu dürtmesinden kaygılandığını söyledi. Bunun üzerine İbnu'l-Mâverdî bir süre bekleyip sultanın tavrının değişip değişmeyeceğini beklemenin ve ona göre hareket etmenin daha doğru olacağını söyledi. Bir süre sonra sultan kardeşi hakkında olumsuz yargıya kapıldı. Daha önceleri onsuz hiçbir iş yapmazken bu durum tersine döndü. Ordu mensupları ve şehir halkı kendi aralarında bu durumu konuşmaya başladılar. Çoğunluk el-Meliku'l-Eşref'ten ziyade Şihâbeddîn Gâzî'den yanaydı ve ona sempati besliyordu. Bu durmu gören İbnu'l-Mâverdî, Şihâbeddîn Gâzî için endişelendi ve önlem almaya koyuldu. Şihâbeddîn Gâzî'ye yaptığı öneride el-Meliku'l-Eşref'ten Hacc'a gitmek için izin istemesini, bir süreliğine Hasankeyf'i terk etmesi sayesinde kardeşinin kaygılarının yok olacağını ve aralarının düzeleceğini söyledi. Şihâbeddîn Gâzî nâibinin yaptığı bu öneriyi akla uygun buldu ve derhal kardeşinin yanına giderek Hicâz'a gitmek için izin istedi. Ancak el-Meliku'l-Eşref ilkinde ona izin vemedi. Ancak ikinci ve üçüncü gidişlerinden sonra ona izin verdi. Şihâbeddîn Gâzî huzurdan çıkar çıkmaz nâibi İbnu'l-Mâverdî'yi bilgilendirdi ve sefer hazırlıkları için emir verdi. Hazırlıklar tamamlanınca da el-Meliku'l-Eşref'le vedalaşan Şihâbeddîn Gâzî, Hicâz'a gitti⁴¹³.

1.5.2.4. Erzen Şehrinin Yakılıp Yıkılması

Erzen hükümdarı 742/1341-1342 yılında asker topladı ve Behmerd şehri üzerine yürüyerek o bölgedeki köyleri yağmalamaya başladı. Daha sonra Hasankeyf'in karşısındaki Darat Dağı'na kadar yürüdü ve burada el-Meliku'l-Eşref'in duyacağı tonda bir saat kadar mehter çaldırdı ve ardından Erzen'e geri döndü. Bu yaşananlar el-

⁴¹³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 62a.

Meliku'l-Eşref'in çok gücüne gitti. Bu nedenle asker toplamaya koyuldu. Ordusuna hazırlık yapılması ve Erzen'e doğru sefere çıkış emri verdi. Daha sonra kardeşi el-Melik Hârûn'u yanına çağırarak ordunun başına geçirdi ve ona yol boyunca tüm köyleri yakmasını ve ahaliyi yağmalamasını, bulabildiği bütün evleri yıkmalarını emretti. el-Melik Hârûn orduyu aldı ve Erzen'e doğru yola koyuldu. Erzen hükümdarı durumdan haberdar olunca ordusunu topladı. Si'ird ordusu ona destek için geldiğinde morali arttı⁴¹⁴.

İki taraf arasında Kehfu'l-Haşarın bölgesinde çok çetin bir savaş meydana geldi. Savaş sonucunda Hasankeyf ordusu Erzen ordusuna üstün geldi. Çok ağır darbe alan Erzen ordusunun askerleri kaçışmaya başladı. Erzen hükümdarı bu ağır yenilgi üzerine yönünü Erzen'e çevirerek kaçtı. Hasankeyf ordusu onu takibe koyuldu. Emir Hüseyin bin el-Mukaddem el-İs'irdî onları takip etti ve arkalarından küçümseyici bir edayla seslenerek onlara ağır darbeler indirdi. Selçuklu ordusundan kaçanlar Erzen'e geldiler ve şehre sığındılar. Hasankeyf ordusu onları takiple şehre girdi ve çarşı-pazarları, evleri yağmaladıktan sonra ateşe verdiler. Ancak insanların canlarına dokunmadan yanlarına aldıkları değerli ganimetlerle geri döndüler. Erzen hükümdarı ise kaleye sığınmış ve bütün bu olup bitenleri, şehrinin ve halkının başına gelen felaketleri çaresizce izliyordu. Yaptıklarından dolayı pişman olduğu gibi içine düştüğü utançtan ve onurunun zedelenmesinden tedirgin oldu. Hasankeyf ordusu civar yerlerdeki tüm yerleşim birimlerini yağmaladılar, yakıp yıktılar. Kuşkusuz yıkımın büyüğü Erzen'de oldu. Bu nedenle bu yörede o yıl '*senetu'l-harîk*' yani '*yakılma yılı*' diye de adlandırıldı⁴¹⁵.

Hasankeyf askerleri yağma ve yıkımları bitirdikten sonra *Beytu'l-Handekî* denilen yerde bir araya geldiler. el-Meliku'l-Eşref'in emri olmaksızın Hasankeyf'e geri dönmekten korkuyorlardı. Bu nedenle emirler Melik Hârûn ile bir araya gelerek Erzen ve civarında yaptıkları yıkımlardan ve bundan sonra yapacakları için sultan el-Meliku'l-Eşref'i haberdar etmesini ve ondan izin almasını istediler. Bunun üzerine el-Melik Hârûn sultana elçi göndererek onu durumdan haberdar etti. el-Meliku'l-Eşref gelen elçiye ordusundaki askerlere kendi adına teşekkür etmesini ve yerleşim yerlerini

⁴¹⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 63b.

⁴¹⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 63b-64a.

yağmalayıp yıkmak yerine buraları hâkimiyet altına almanın kendisi açısından daha iyi olacağını söylemesini istedi. Bu arada kardeşi el-Melik Hârûn'a, Cemâleddîn el-Kürdlî'nin kontrolünde olan Behmerd Kalesi üzerine gitmesini ve ister anlaşarak ister savaşla her ne olursa olsun burayı ele geçirmeden geri dönmemesi uyarısında bulundu. el-Meliku'l-Eşref'in bu talimatına neden olan ise Kürdlî aşiretinin Erzen hükümdarına yardıma gittiği yönündeki duyumlardı. Bu kaleye yapılacak seferde kalede kimsenin bulunmaması olasılığı da vardı. Bu nedenle el-Meliku'l-Eşref bunun bir fırsat olarak değerlendirilmesini istedi. Elçi zaman kaybetmeden bu talimatlarla geri döndü⁴¹⁶.

Kürdlî aşiretinin durumunun alınan duyumlarla paralel olduğu anlaşıldı. Zira onlardan bir kısmı aşiretçilik dürtüsüyle diğer bir kısmı da ganimet elde etmek için Erzen hükümdarının yardımına gitmişlerdi. Emir Cemâleddîn Sened, Hedil Köyündeydi. Behmerd Kalesi'ne bir grup askeri, muhafızlık yapmaları için bırakarak buradan ayrıldı. Bu arada Hasankeyf'e giden elçi el-Melik Hârûn'un yanına varınca kardeşi el-Meliku'l-Eşref'in fermanını ulaştırdı. Bunun üzerine el-Melik Hârûn atına bindi. Askerleri de onun ardından giderek bir süre sonra Behmerd Kalesi'ne vardılar ve kaleyi her yönden kuşattılar. Kaleye giriş çıkışlara engel oldular. Cemâleddîn Sened el-Kürdlî bu durumu görünce korktu ve Erzenlilerin başına gelenleri anımsayarak bağlılık sundu. İki taraf arasında barış görüşmeleri için elçiler gidip geldi. Varılan anlaşma gereğince Behmerd Kalesi'ne karşılık sultan Cemâleddîn Sened el-Kürdlî'ye belli bir bedel ödeyecekti. Bu arada Cemâleddîn Sened sadece bu bedelle yetinmeyip ayrıca dört tane köyün kendisine ikta edilmesini istedi. Bunlar Ğâliye, Üşe, Hasaniyye ve Bargir köyleriydi. Ayrıca Sarib ve Hedil köylerinin vergilerden muaf tutulmalarını istedi. el-Melik Hârûn kardeşi el-Meliku'l-Eşref adına verdiği menşûrlarla bu talepleri karşılama sözü verdi ve sorun böylelikle çözülmüş oldu. el-Melik Hârûn sözünü tuttu ve Cemâleddîn el-Kürdlî'nin iktalarına Sodîk Köyü'nü ilave etti. el-Melik Hârûn 742 yılı Rebûlâhir ayının sonlarında/12 Ekim 1341 Behmerd Kalesi'ni teslim aldı ve ardından kardeşi el-Meliku'l-Eşref'e haber göndererek Behmerd Kalesi'ni ele geçirdiği müjdesini verdiği gibi bundan sonrası için ne yapması konusunda onun görüşüne başvurdu. Gönderilen haberci gece yarısı cevapla geri döndü. el-Meliku'l-Eşref, kardeşi el-Melik

⁴¹⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 64a-64b.

Hârûn'a, Behmerd Kalesi'ne muhafızlar koyduktan hemen sonra ordusunu alarak zaman kaybetmeden ve kimseye sezdirmeden Si'ird'e gitmesini emretti. Bunun üzerine el-Melik Hârûn fermanın gereğini yaptı ve gece yarısı Si'ird'e doğru yola koyuldu. Şu kadar var ki ordu mensupları nereye gittiklerini bilmiyorlardı⁴¹⁷.

1.5.2.5. Si'ird'in Eyyûbîler Tarafından Ele Geçirilmesi

es-Seb'u'l-Ahmer (Kızıl Arslan) ailesi Abbâsî halifeliği döneminde ortaya çıkmış ve Si'ird yöresine hâkim olmuştu. Daha önce Si'ird'de kale yoktu ve şehrin valisi şehirdeki evlerden birinden şehri idare ediyordu. Şehirde eski bir kale vardı. Şehrin tepesinde Minşâr Kalesi diye anılan bir kale inşâ ettiler ve buraya yerleştiler. *es-Seb'u'l-Ahmer* (Kızıl Arslan) hanedanı Si'ird'e hâkim olunca kötü bir yönetim sergilediler.⁴¹⁸ Zulümleri öyle bir noktaya erişti ki halkın namusuna el uzatmaya kadar vardı. Si'ird halkından birinin kızı olduğunu öğrenir öğrenmez ona el koyuyorlardı. Bütün bunların haberi Abbâsî halifesine ulaştı. Bunun üzerine dönemin Abbâsî halifesi Si'ird'e Irak ordusunu göndermiş ve *es-Seb'u'l-Ahmer* (Kızıl Arslan) hanedanı mensuplarını Minşâr Kalesi'nde kuşattı. Kaleyi ele geçiren Irak ordusu Kızıl Arslan hanedanı mensuplarının tümünü katletti ve Minşâr Kalesi'ni de yıktıktan sonra Bağdad'a geri döndüler⁴¹⁹.

Bir müddet yöneticisiz kalan Si'ird şehrinin ileri gelenleri insanların sorunlarını çözüme kavuşturuyorlardı. Bu durum Moğollardan Kartukî ailesinden el-Melik Abdullâh bin el-Meliku'l-Muğîs şehre hâkim oluncaya kadar devam etti. Bu aile Moğol hükümdarı Hülagü'nün tahta çıkışına kadar idareci kaldı⁴²⁰.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu aile mensupları bir süre daha Si'ird de yöneticilik yaptılar. Nitekim el-Muğîs Seyfeddîn Ebu'l-Hüsâm Kılıç bin Abdullâh el-Fârikî de bir süre Si'ird yöneticiliği yaptı ve 689/1290-1291 yılında Si'ird'de divanda öldürüldü. Onun oğlu Arslan bin el-Muğîs ise Keremlîs şehrinde öldürüldü. Bunun

⁴¹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 64a-64b.

⁴¹⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 66a.

⁴¹⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 65b, 66a-66b.

⁴²⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 66b.

üzerine Si'ird yöneticiliğine el-Meliku's-Saîd bin el-Meliku'l-Muğîs geçti⁴²¹.

Si'ird'in de içerisinde bulunduğu bölgeye Hülagü hâkim olunca Si'ird Moğolların hâkimiyetine geçti. Moğolların ardılları olan İlhanlılar döneminde şehir onların hâkimiyetinde kalmaya devam etti. İlhanlıların nüfuzu azalmaya başlayınca Diyârbekir bölgesindeki yerel yöneticiler İlhanlılara ödedikleri vergiyi başkent Tebriz'e göndermekten geri durdular. Özellikle şehrin ileri gelenleri de denen el-Mukaddem ailesi şehirden elde edilen hâsılat üzerinde tasarrufta bulundu. Bir süre sonra bu aile arasında gruplaşma başgösterdi ve şehrin düzeni bozulmaya yüz tuttu. Bunun üzerine şehrin belli başlı insanları Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'e haber göndererek Si'ird yönetimine el koymasını istediler. el-Meliku's-Sâlih bu talebi olumlu karşıladı ve kendi valisini yanına asker vererek Si'ird'e gönderdi. Artuklu valisi el-Mukaddem ailesinden olan herkese belli bir gelir bağladı. Fakat Artuklu valisi çok kısa bir süre Si'ird'i yönettikten sonra şehri terkederek Mardin'e döndü. Buna neden olay ise el-Mukaddem ailesinden Emir Muhammed bin el-Mukaddem Ali el-İs'irdî bir kölesini gönderip aylık maaşını istedi. Ancak Tamgacı maaşı vermedi ve pazar bitinceye kadar beklemesini istedi. Bunun üzerine köle elini para kutusuna uzattı ve efendisinin maaşını alıp gitti. Bunun üzerine Tamgacı derhal bu durumu Artuklu valisine bildirdi. Vali durumdan haberdar olunca durumu Artuklu hükümdarına bildirdi. O da valiyi Mardin'e geri çağırdı ve şehrin idaresini el-Mukaddem ailesine bıraktı⁴²².

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminde Buhtîler ile Zirkîler arasında bir savaş meydana gelmişti. Buhtî Kürtleri adamlarını toplayarak Zirkîler üzerine yürümüşü. Aralarında meydana gelen savaşlarda Si'irdliler Zirkîlerin yanında savaşa dâhil oldular. Beytu Bâd Köprüsü⁴²³ yakınında meydana gelen savaşta Buhtîlerin lideri Seyfeddîn el-Buhtî'nin yanısıra içerisinde on bir tane emir ve kırk altı tane Buhtî süvarisinden oluşan bir grup öldürüldü. Yenilgiye uğrayan Buhtîler ülkelerine geri döndüler. Mukaddem ailesi mensupları Seyfeddîn el-Buhtî'nin kafasını kopararak onunla şehir meydanında Çevgan oynadılar. Bu olay Seyfeddîn el-Buhtî'nin oğlu İzzeddîn Ahmed'e ulaşınca durum onun çok ağırına gitmişti. Bunun üzerine İzzeddîn, komşu Kürt aşiretlerine haber

⁴²¹ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 424.

⁴²² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 66b-67a.

⁴²³ Batman ve Meyyâfârikîn arasında yer alan Malabadi Köprüsü.

gönderdiği gibi elçi göndererek Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil'i de durumdan haberdar etti ve ondan yardım talep etti. Bu arada Mardin Artuklu hükümdarından da yardım istediler. Bütün bir Diyârbekir bölgesinden toplanan bu kalabalık ordu Si'ird'e doğru hareket etti. Ordu Si'ird yakınlarındaki Hûle' Köyü'nde konakladı ve üç gün boyunca burada herhangi bir saldırıda bulunmadan kaldılar. Daha sonra İzzeddîn el-Buhtî, Si'ird'de bulunan Muâd bin Kodilla'ya gizlice haber göndererek Si'irdlilere karşı ondan yardım istedi ve yapacağı yardıma karşılık ona büyük vaadlerde bulundu. Si'ird'i alarak yönetimini ona bırakacağını vaat etti. Muâd bu isteği olumlu karşıladı ve Buhtîlerin öncülüğündeki birleşik orduyla işbirliği yaparak kendi aşiretine ve halkına ihanet etti. Birleşik ordu ertesi gün Hûle' Köyünden Si'ird'e doğru hareket etti. Si'irdlilerle aralarında meydana gelen çetin savaşı Buhtîler kazandılar. el-Mukaddem Ali'nin oğlu Mubâriz ve kardeşi bu savaşta öldürüldü. Buhtîler şehre girerek yağmada buldukları gibi şehir halkını kılıçtan geçirdiler. Yaklaşık üç yüz kırk insan katledildi. Buhtîler çok sayıda adamlarını yitirdiyse de amaçlarına ulaşarak ülkelerine geri döndüler. Bu olay sonrasında Si'ird'de büyük çapta yıkım meydana gelmiş ve şehri idare edecek kimse kalmamıştı. Bunun üzerine Emir Muâd şehir halkından bir grubu da yanına alarak İzzeddîn el-Buhtî'nin yanına gittiler. Ondan şehre kendi tarafından bir vali atmasını istediler. İzzeddîn el-Buhtî, Ali Şervân el-Buhtî'yi vali tayin ettiği gibi şehir halkını adaletle ve iyilikle yönetmesini öğütledi. Daha sonra da gelen heyetle beraber onu Si'ird'e gönderdi.⁴²⁴

Emir Ali Şervân 10 ay kadar yöneticilik yaptıktan sonra el-Mukaddem ailesi ile arasında anlaşmazlık başgösterdi. İki taraf birbirine düştü ve birbirleriyle savaştılar. Bu kargaşaya neden olan ise Emir Muâd'ın Buhtîlerle işbirliği yaptıktan sonra şehri Buhtîlerin gönderdiği valiye teslim etmesiydi. Mukaddem ailesinden Celâl bin el-Kaymerî, Ahmed bin Muhammed, Emir Halîl bin el-Fahr bir araya geldiler ve etraflarına şehir halkından bir grubu da toplayıp Buhtîlerle işbirliği yapan Emir Muâd'ın evine saldırdılar. Tüccarlar Mahallesi ahalisi Emir Muâd'a destek için onun evinin yakınlarında toplanmışlardı. İki taraf el-Kevr Kuyusu başında çetin bir çatışmaya tutuştular. Bu çarpışmalar sonunda Emir Muâd'ın oğlu Muhammed öldürüldü.

⁴²⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 67a.

Tüccarlar Mahallesi ahalisi kırılınca herkes evlerine kapanarak kendilerini korumaya çalıştı. el-Mukaddem ailesinin adamları evleri kuşattılar. Kuşatma ertesi gün de devam etti. Tüccarlar Mahallesi'ni kontrol altına aldılar. Emir Muâd ve kardeşi ise oradaki bir kuleye gizlendiler. Gizlendikleri kulenin altında içerisinde hayvanlar için ot ve samanın bulunduğu bir bölüm vardı. Onların gizlendikleri yerin farkına varan el-Mukaddem ailesinin adamları kulenin etrafında toplandılar ve samanlığı ateşe verdiler. Çıkan yangın sonucu Emir Muâd, kardeşi Nizâm ve Necm bin İz Fadlan yanarak can verdiler. el-Mukaddem ailesinin adamları Tüccarlar Mahallesi'ni yağmaladıktan sonra evlerine döndüler. Bütün bu olaylar yaşanınca Emir Ali Şervân el-Buhtî kendisi için korktu ve adamlarını da yanına alarak Buhtî aşireti arasına geri döndü. Şehir halkı Emir Ali Şervân'ın gidişini öğrenince şehri kimin yöneteceğine dair görüş alışverişinde bulundular. Bir grup, el-Mukaddem ailesinden birini yönetici tayin etmek istedilerse de diğer grup buna karşı çıktı. Sonunda Erzen hükümdarına haber gönderip ondan vali talebinde bulunma konusunda görüş birliğine vardılar. Bu amaçla Emir Hasan bin el-Mukaddem Ali Erzen'e gitti ve Emir Mervân el-Comânî'yi vali olarak getirdi. Emir Mervân bir süre valilik yaptıktan sonra görevden alındı ve yerine Erzen hükümdarı Celâleddîn'in kardeşi Melik Selçuk Si'ird'e vali oldu. Erzen hükümdarı Celâleddîn ile Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref arasında savaş çıkıncaya kadar el-Melik Selçuk Si'ird valiliğini sürdürdü⁴²⁵.

Erzen hükümdarı Sultan Celâleddîn'in kardeşi el-Melik Selçuk Si'ird'de idarecilik yapıyordu. Hasankeyf Eyyübîleri Erzen üzerine yürüdükleri vakit Si'ird valisi el-Melik Selçuk askerlerini toplayıp yardıma gitmişti. Erzenliler savaşı kaybedince el-Melik Selçuk kardeşiyle birlikte Erzen'de kaldı ve Si'ird'e geri dönmediği gibi Si'ird şehri idarecisiz kaldı. Bu durumu fırsat bilen Eyyübîler Si'ird üzerine yürüdüler. el-Meliku'l-Eşref'in direktifleriyle el-Melik Hârûn beraberindeki orduyla Behmerd Kalesi'nden ayrıldı ve kimseyi haberdar etmeden Si'ird üzerine yürüdü. el-Melik Hârûn şehre vardığında ona karşı koyacak kimse çıkmadı. 742 yılı Cemâziyelevvel ayının başında/13 Ekim 1341 Si'ird'i ele geçirdi. el-Melik Hârûn Si'ird'i alınca buraya özel bir vali atadı ve ardından kardeşi el-Meliku'l-Eşref'e haberci göndererek Si'ird'in alındığı

⁴²⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 67b.

müjdesini verdi ve bundan sonra yapılacaklar için el-Meliku'l-Eşref'in direktiflerini bekledi. Hasankeyf'ten dönen habercinin getirdiği fermanla el-Meliku'l-Eşref, Si'ird'de yönetim işleri tamamlandıktan sonra el-Melik Hârûn'un Hasankeyf'e geri dönmesini istiyordu⁴²⁶.

el-Melik Hârûn Hasankeyf'ten gelen ferman gereğince Si'ird'e vali atadığı gibi kendi askerlerinden on asker, Mihrânî ve Sürgücî aşiretinden onar adam, Beşnevî aşiretinden de yirmi adamı, atadığı yeni valinin emrine verdi. Şehrin ileri gelenleri ve büyükleri yönetimde valiye yardımcı olmak hususunda bağlılık yemini ettiler. Bunun üzerine el-Melik Hârûn Hasankeyf'e geri döndü. el-Melik Hârûn'un Hasankeyf'e döndüğü gün çok şaşaalı bir gündü. Zira ağabeyi el-Meliku'l-Eşref bütün kardeşleri ve Eyyûbî ailesi mensuplarını onu karşılamaya göndermişti. Kendi ülkesinin halkına da karşılama törenlerine katılmalarını emretmişti. Halk ellerinde defler ve çalgı aletleriyle karşılamaya çıktılar. Davullar çalındı ve civar yerlerdeki aşiretlere mektuplar gönderilerek kazanılan zafer müjdelendi. Hasankeyf halkı bayram günüyümüşçesine en güzel kıyafetlerini giyinerek ve süslenerek karşılamaya çıktılar. el-Meliku'l-Eşref tahtında oturdu ve hazinedarına hazinede para, kumaş ve silah olarak ne varsa huzuruna getirmesini emretti. Daha sonra savaştan dönen bütün komutanlar ve askerler, silahlarını ve zırhlarını çıkarmadan doğrudan onları huzuruna istedi. Bunun üzerine ordu sultanın huzuruna kaleye çıktı. Daha sonra rütbelerine göre gruplar halinde huzura çıktılar. Huzura gelen herkese hilat giydirildiği gibi değerli hediyelerle ödüllendirildiler⁴²⁷.

el-Meliku'l-Eşref düşmanlarını bertaraf etmenin huzuru ve mutluluğuyla ülkesini yönetmeye devam ediyordu. el-Meliku'l-Eşref, 743/1342-1343 yılında kardeşi el-Melik Süleymân'a hilat giydirdikten sonra onu ele geçirdiği şehirlerden Si'ird'e vali olarak gönderdi. el-Melik Süleymân Si'ird'e yerleşti ve burayı çok iyi yönetti⁴²⁸.

el-Meliku'l-Eşref'in kardeşi Şihâbeddîn Gazî 743/1342-1343 yılında Hicâz'dan döndü. el-Meliku'l-Eşref kardeşleri ve aile efradına, ordu komutanlarına ve emirlere onu karşılamaları için emretti. Şehir halkının hemen tümü onu karşılamaya çıktı. *el-Buk'a* denen yerde onlarla karşılaştılar. Karşılamaya gidenlerin hepsi Şihâbeddîn

⁴²⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 65a-65b.

⁴²⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 65b.

⁴²⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 67b.

Gâzî'nin elini öptü. Daha sonra Hasankeyf'e doğru hareket ettiler. Şehire ulaştınca Şihâbeddîn Gâzî kaleye çıktı. el-Meliku'l-Eşref kardeşini bağrına bastı ve daha sonra birlikte saraya geçtiler. el-Meliku'l-Eşref bütün Eyyûbî ailesinin saraya gelmesini emrettiği gibi o esnada Hasankeyf'te olmayan kardeşlerini de çağırdı. Daha sonra el-Meliku'l-Eşref, kardeşi Şihâbeddîn Gâzî'ye yolculuğunun nasıl geçtiğini ve neler yaşadığını sordu. Sohbet bitince de herkes evlerine dağıldı⁴²⁹.

1.5.2.6. el-Meliku'l-Eşref'in Hastalığı ve Vefatı

el-Meliku'l-Eşref'in sağlığı bozulmaya başlamış ve ayaklarında başgösteren romatizma bir süre onu rahatsız etmişti. Ayaklarındaki bu rahatsızlık iyileşince bu sefer de hafızası gidip gelmeye başladı. Devlet adamları sultanın bu hastalığından dolayı yönetim sorunu çıkmasından endişe duymaya başlamışlardı. Veliht tayin edilen Şihâbeddîn Gâzî'nin o esnada Hasankeyf'te bulunmaması durumu daha riskli hale getirmişti. Ancak Şihâbeddîn Gâzî'nin gelişiyle birlikte bu endişeler ortadan kalkmış oldu. el-Meliku'l-Eşref'in rahatsızlığı kardeşinin gelişinden kısa bir süre sonra ağırlaşmaya başladı. Sancıları artınca tabipler ve hekimler yaklaşık bir buçuk aylık bir süre onu tedavi ettilerse de yararı olmadı. Bir süre sonra da hükümdarın bitkin düşen vücudu, işlevini yerine getiremez olduğu gibi yeme ve içmeden kesildi. Vefatından önceki üç gün boyunca ağır şekilde hastalanan el-Meliku'l-Eşref, ardından da hareket etme kabiliyetini yitirdi ve 29 Şevvâl 743/27 Mart 1343 tarihinde ise vefat etti⁴³⁰.

1.5.2.7. el-Meliku'l-Eşref'in Kişiliği

el-Meliku'l-Eşref Muzaffereddîn Mûsâ, cesur, atılgan, heybetli ve vakar sahibi olmasının yanısıra asabi bir mizaca sahipti. Seri hareket eden yiğit biriydi. Tok sesli, çokça bağıştta bulunan eli açık birisiydi. Kendisine geleni asla eli boş geri çevirmediği gibi huzuruna gelen heyetleri iyi ağırlardı. Kendi askerlerine karşı da çok şefkatliydi. Çok şanslı biri olan el-Meliku'l-Eşref her ne vakit bir yere ordu sevketsen, o ordu zaferle

⁴²⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 68a.

⁴³⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 68a-68b.

geri dönerdi⁴³¹.

el-Meliku'l-Eşref eğlenmeğe çok düşkün birisiydi. Emirleri ve ordu komutanlarıyla oturduğu her mecliste yer içerdi. Çoğunlukla hizmetkârlarıyla oturur, meclisindekilere değerli hediyeler dağıtırdı. Kendi çağdaşı yöneticilerden onu ayıran iki güzel hasleti aynı anda karakterinde barındırmasıydı. Bunlardan biri çok iyi bir at binicisi ve cengâver olmasıydı. Diğeri ise eli açık biri olmasıydı. Eğlence meclisinde devlet adamları ve hizmetkârlarıyla birlikte bir arada oturup eğlenirdi. Yiyip içtikten sonra sofrada bulunan gümüş, altın ve bakır kapların hepsini o esnada mecliste bulunanlara başışlardı. Yemekten arta kalanları da sofrayı hazırlamakla görevli hizmetkârlara dağıtırdı⁴³².

Bununla birlikte el-Meliku'l-Eşref devlet işlerinin görüldüğü bir mecliste oturduğu zaman ciddiyetini muhafaza ederdi. Heybetinden kimse onunla göz göze gelmeğe cesaret edemezdi. Savaş için at bindiğinde cengâverler onun heybetinden korkarlardı. Diyârbekir bölgesindeki yöneticileri tahakkümü altına almıştı. Bölgedeki sultanlar, melikler ve Kürt aşiretleri ondan korkarlardı. Nitekim bir defasında Mardin'e gönderdiği elçi umulan cevapla geri dönmeyince o esnada avlanmakta olan el-Meliku'l-Eşref, emrindeki adamlarına nereye gittiklerini söylemeden Mardin üzerine yürüdü. Yanında bulunan Kürdlî ve Sürgücî aşireti mensupları sultana bir şey sormaya cesaret edemediler. Muhalleme aşiretinin bölgesine ulaştıkları vakit Muhalleme'nin lideri Emir Mes'ûd, el-Meliku'l-Eşref'i karşılamaya çıktı ve sultanı sakinleştirdikten sonra olup bitenleri sordu. Sultan durumu anlatınca Emir Mes'ûd yeterli miktarda asker toplamak için zamana ihtiyaçları olduğunu söyleyerek sultanı Hasankeyf'e dönmeye ikna etti⁴³³.

1.5.3. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî (743-768/1343-1367)

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, kardeşi el-Meliku'l-Eşref'in kefenlenmesi ve defin işleriyle meşgul oldu. Bu işleri bitirmeden hiçbir şeyle meşgul olmadı. Bu işleri bitirdikten sonra ise 743/1343 yılında tahta oturdu ve emirleri ve askerleri çağırıldı. Önce

⁴³¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 68b.

⁴³² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 54a.

⁴³³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 54b;

onlardan, daha sonra da Hasankeyf halkından bağıllık yemini aldı. ‘*Sultan*’ diye anılır oldu ve ‘*el-Meliku’l-Âdil*’ lakabını aldı. İsmi dinar ve dirhemlere nakşedildiği gibi hutbeler de onun adına okundu⁴³⁴.

İbn Nâzırı’l-Ceyş (ö. 786/1384), babası el-Melik Mucîreddînle aynı lakabı taşıyan el-Meliku’l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî’nin varlığını inkâr etti ve babası el-Meliku’l-Âdil Mucîreddîn’in 762/1360-1361 yılı ve sonrasında uzun yıllar Hasankeyf tahtında kalmaya devam ettiğini ileri sürdü⁴³⁵. Sehmâvî (ö. 868/1464) ise buna itiraz eder ve el-Meliku’l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî’nin saltanatı babasından değil amcası el-Meliku’l-Âdil Dâvud bin el-Meliku’s-Sâlih’ten devraldığını söyler⁴³⁶. Kalkaşendî ise 799/1396-1397 yılında Hasankeyf’e gidip dönen bir Memlük elçisinin bildirdiğine göre Hasankeyf tahtında oturan idarecinin adının Süleymân bin Dâvud olduğunu söyleyerek yeni bir tartışma açmaktadır⁴³⁷. Oysa ki durum kaydedilenlerin aksidir ve söz konusu el-Meliku’l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî’dir.

el-Meliku’l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 744/1343 yılında Hasankeyf tahtına oturup halkın sorunlarıyla ilgilenmeye ve şehri imar etmeye başladı. Bu esnada komşu bölgelerde Mardin’de Artuklu hükümdarı el-Meliku’s-Sâlih; Erzen’de Sultan Celâleddîn bin el-Meliku’l-Kâhir, Mısır’da el-Meliku’n-Nâsır bin Kalâvun, Bağdat’ta Şeyh Uveys, Tebriz’de de el-Meliku’l-Eşref’le çağdaş olup idarecilik yapıyordu⁴³⁸.

Bu arada Şihâbeddîn Gâzî’nin kardeşi el-Melik Süleymân, adet olduğu üzere Nevrûz’da Si’ird’den yıllık vergi hesaplarını sunmak için Hasankeyf’e gelmişti. el-Meliku’l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, kardeşi el-Melik Süleymân’ı Si’ird valiliğinden azletti. Emir el-Hâc Nâsireddîn Ömer bin el-Menklî’ye menşûrlar vererek onu kardeşinin yerine Si’ird’e vali tayin etti. Daha sonra da Emir Ahmed el-Heysemî’ye hilat giydirek idarecisi bulunduğu yerleri elinde bıraktığı gibi Abdullâh bin el-Mâverdî’ye de hilat giydirek onu *nâib-i hâs* yaptı ve Tûr Abdîn bölgesi valiliğine tayin etti. Abdullâh bin el-Mâverdî’nin konumu vezirden de öte iyileşti. Öyle ki Şihâbeddîn Gâzî

⁴³⁴ İbnu’l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu’n-Nâzır*, vr. 68b; Ebu’l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu’l-Kulûb*, 469; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervîhu’l-Kulûb*, 65.

⁴³⁵ İbn Nâzırı’l-Ceyş, *Teskîfu’t-Ta’rîf*, 17.

⁴³⁶ Sehmâvî, *es-Sağru’l-Bâsim*, II, 753.

⁴³⁷ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ*, IV, 318.

⁴³⁸ İbnu’l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu’n-Nâzır*, vr. 69a.

onunla danışmadan hiçbir iş yapmıyordu⁴³⁹.

Şihâbeddîn Gâzî, vefat eden kardeşi el-Meliku'l-Eşref'in eşiyle iddeti tamamlandıktan sonra evlenmişti⁴⁴⁰. 744 senesinin sonunda/Nisan-Mayıs 1344 tarihinde el-Meliku'l-Âdil'in Erzenli olan bu eşinden, el-Melik Abdullâh isminde bir oğlu oldu. el-Meliku'l-Âdil ona, el-Meliku'n-Nâsır lakabını verdi. Yaklaşık dokuz ay sonra da hükümdarın Buhtî aşiretinden olan eşinden el-Melik Muhammed adında bir oğlu doğdu. Hükümdar buna çok sevindi ve halka ziyafetler vererek sadaka dağıttı⁴⁴¹.

745 yılı Şaban ayında/Aralık 1344-Ocak 1345 geçirdiği ağır hastalıktan sonra sağlığına kavuşan Şihâbeddîn Gâzî, emirleriyle birlikte hamama girdi ve onların arasında oturarak kendisi için yeni bir saray yapmaları talimatını verdi. Çünkü hastalığı boyunca kaldığı saray ve köşklere soğumuş, yeni bir yere taşınmak istemişti. Bunun üzerine sultanın isteği yerine getirilerek yeni bir saray yapıldı ve sultan bu yeni yerine taşındı⁴⁴².

1.5.3.1. Erzen Beyliğiyle İlişkiler

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ile Türkmenler arasında cereyan eden bu savaşta ilk başta Eyyübî ordusu hâkimken bir anda savaşın tersine dönmesinin nedeni şuydu: el-Meliku'l-Âdil'in zaferini ve ihtişamını gören Erzen hâkimi el-Meliku'l-Mansûr bu durumdan endişe duymaya başladı. Zira Eyyübîlerin karşısında durabilecek olan tek güç Türkmenlerdi ve etkinlikleri ortadan kalkınca Eyyübîler, bölgede tek güç olacaklardı. Erzen hâkimi bu endişesini Diyârbekir bölgesinden gelen aşiret beyleriyle paylaşınca onlar, Erzen hâkiminin bu düşüncelerini desteklediler. Bu endişeleri bertaraf etmek için Türkmenlerin üstün gelmelerinin yollarını aradılar. Bunu açıktan yapmaları mümkün değildi. el-Meliku'l-Âdil'in kardeşlerinin kumanda ettiği sol kanatta yer alan Erzen hükümdarı gevşeklik gösterdiği gibi aşiret beylerini de bu yönde teşvik etti. Çadırlarına sığınmış durumda olan Türkmenler yeniden toparlanıp saldırıya geçerek el-Meliku'l-Âdil'in ordusuna saldırdılar. Bu saldırı karşısında Eyyübî askerleri geriye

⁴³⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 69a.

⁴⁴⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 69a.

⁴⁴¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 70a.

⁴⁴² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 70a.

dönüp kaçınca Sultan el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî Türkmenlerin eline esir düşmüştü⁴⁴³.

el-Meliku'l-Âdil ise bütün bu başına gelenlere sebep olanın Erzen hükümdarı ve ona uyan aşiretler olduğunu öğrenince; dostunu ve düşmanını tanıyınca Erzen hükümdarıyla tüm yazışmaları durdurdu ve ilişkileri kesti. Aralarındaki dostluk yerini düşmanlığa bıraktı. Bundan ötürü de 751 yılı girdiğinde/Mart-Nisan 1350 tarihinde Kabîn denen yerde Hasankeyf ordusu ile Erzen ordusu arasında büyük bir savaş meydana geldi. Zira el-Meliku'l-Âdil ile Erzen hükümdarı arasındaki ilişkiler bozulduktan sonra durum gittikçe kötüleşmiş, Erzen hükümdarı Eyyûbîlere ait Behmerd'e saldırarak yağmada bulunmuştu. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil ordunun toplanması emrini vermişti. Ordu komutanlığını kardeşi el-Melik Hârûn'a vererek Erzen'e gitmesini ve orayı yıkmasını emretti. Emirlerine de bunun için hazırlık yapmaları talimatını verdi. Erzen hükümdarı olup bitenlerden haberdar olunca şehrin tahrip edilmesinden korktu. Çünkü eğer el-Meliku'l-Âdil bizzat kendisi orduya komuta edecek olursa Erzen hükümdarının ona karşı koyacak gücü yoktu. Daha sonra gelen haberde ise sultanın kardeşi el-Melik Hârûn'un orduya komuta ettiğini öğrenince Erzen hükümdarı süvari ve piyade askerler toplamaya koyuldu. Orduyu topladıktan sonra da onları şehrin ortasında konuşlandırarak Hasankeyf ordusunun gelmesini bekledi. el-Melik Hârûn Hasankeyf ordusunu da alarak Erzen'e doğru yola çıktı⁴⁴⁴.

Erzen hükümdarı, el-Melik Hârûn'un hareketlerini takip edip bildirmeleri için gözcüler göndermişti. Bu gözcüler Hasankeyf ordusunun yola çıktığı haberini ulaştırınca Erzen hükümdarı şehrin dışına çıkarak beklemeye başladı. Çok kısa bir süre sonra ise Hasankeyf ordusu, Kabîn denen köyün civarında belirdi. İki ordu karşı karşıya geldi ve iki taraf arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Savaşta Erzen ordusu Hasankeyf ordusuna üstün gelmiş ve iki taraftan çok sayıda asker hayatını kaybetmişti. Hasankeyf askerleri geri çekilip ülkelerine doğru kaçınca Erzen ordusu peşlerinden giderek bir süre onları takip etti. Daha sonra Erzen hükümdarı, el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin duyması için Dârât Dağları başında davullar çaldırdı. Hasankeyf askerleri bozguna

⁴⁴³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 79a.

⁴⁴⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 79b.

uğramış bir halde memleketlerine geri dönünce 10 Rebûlevvel 751/18 Mayıs 1350 tarihinde Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ikinci kez asker toplamaya yöneldi. Bu kez sultan bizzat kendisi Erzen'e karşı sefer düzenleyecekti. Fakat devletin ileri gelenleri buna imkân olmadığını sultana bildirdiler. el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî kış mevsiminin geldiğini, aşırı kar ve yağmur yağışından ötürü sefer düzenlemenin sakıncalarından bahsetti. Bu durumda doğru olanın bu seferi bahara ertelemek olduğu yönünde görüş belirtti. Etrafindakilerin uyarılarını yerinde bulan Eyyûbî hükümdarının öfkesi dinmişti⁴⁴⁵.

Bahar mevsimi geldiği zaman Şihâbeddîn Gâzî yeniden askerlerini topladı ve Erzen'e doğru hareket etmek için hazırlıklar yaptırdı. Ancak el-Hâc Abdullâh sultana kendisinin yerine kardeşlerinden birini göndermesini, sultanın ise daha büyük savaşlarda sefere çıkmasının daha doğru olacağını söyledi. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, onun bu fikrini uygun buldu ve kendi yerine kardeşi el-Melik Selâhaddîn Yûsuf'u ordunun başına geçirerek Erzen'e gönderdi. Bu arada sultan, ordunun başkomutanı Bedreddîn bin Aybek'e uyanık olması konusunda uyarılarda bulundu. Daha sonra el-Melik Selâhaddîn Yûsuf, sancağını başucunda tutup davulları da önüne katarak orduyla sefere çıktı. Bunun haberi Erzen hükümdarına ulaşınca o da askerlerini toplayıp şehrin önüne çıktı. İki ordu Şi'bu'l-Koşâniyye denilen yerde 26 Zilhicce 751/24 Şubat 1351 tarihinde karşı karşıya geldiler ve iki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. Hasankeyf ordusu Erzen askerlerine üstün geldi. Erzen hükümdarı durumun kötü olduğunu görünce takip edilmeyeceği düşüncesiyle geri çekilerek şehre döndü. Oysa ki Hasankeyf ordusu onları takip etti. Eyyûbî askerleri bölük bölük Erzen'e girdiler ve şehrin bir kısmını ele geçirdiler. Erzen hükümdarı yenilgiye uğradı ve köprüyü geçerek kaleye sığındı. Hasankeyf ordusu bu durumu görünce şehre saldırıp yağmada bulunduğu gibi şehir ateşe verildi. Daha sonra önce şehrin ortasında ve sonrasında da köprü'nün başında zafer davulları çalındı. Hasankeyf askerleri geri dönüş yolundaki tüm köyleri yağmalayarak ilerliyorlardı. Hasankeyf'e ulaşan ordu, şenliklerle karşılanarak şehre girdi⁴⁴⁶.

⁴⁴⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 79b-80a.

⁴⁴⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, vr. 82a-82b.

Fakat aradan çok zaman geçmemişti ki Erzen hâkimi el-Meliku'l-Mansûr, Koşâniye'de aldığı yenilginin ve Erzen şehrinin tahrip edilmesinin intikamını almak amacıyla harekete geçti. Bu amaçla komşusu olan Kürt aşiretlerinden yardım istedi. Bir kısım aşiretler onun bu çarpısına karşılık verirken bir kısmı da onun bu çağrısını reddettikleri gibi sultana haber göndererek onu bu durumdan haberdar ettiler. 753 yılında/1352 Erzen hükümdarı Eyyûbîlere ait Behmerd şehri ve civarındaki köylere saldırarak yağmalarda bulunduktan sonra Erzen'e geri döndü. Bunun haber sultana ulaşınca onun çok gücüne gitti. Erzen şehrini yakıp yıkmaya dair yemin etti. Daha sonra da yöneticilerine asker toplamaları ve savaş için hazırlık yapmaları emrini verdi. Cephaneler açıldı ve orduya silah dağıtıldı. Askerler bir araya toplanınca harekete geçtiler. Bazı emirler sultana kendi yerine kardeşlerinden birini sefere göndermesini önerdilerse de sultan bu savaşa bizzat kendisinin gideceğini ülkesine yapılan bu saldırıların cezasını kendi eliyle vereceğini söyledi. Daha sonra orduya köprüden geçmelerini emretti. Sultan da onlarla birlikte Erzen'in yolunu tuttular. Sultan Erzen hükümdarına karşı oldukça öfkelenmişti. Bir süre sonra Erzen önlerine ulaştılar. Sultan askerlerine vaatlerde bulunarak onları yüreklendirdi. Şehri her tarafından kuşattılar. Şehir kontrol altına alındı. Bu esnada Erzen hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr kaleden olup bitenleri şehrin ve halkının başına gelenleri izliyordu. Tam bu esnada davulların çalınmasını ve askerlerin toparlanıp Eyyûbî ordusunu karşı koymasına emrini verdi. Sultan el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, Erzen hâkiminin bu hareketini görünce atını onun üzerine sürdü. Eyyûbî ordusu da onu takip etti. İki taraf şiddetli bir savaşa tutuştu. Sel gibi oluk oluk kan aktı ve iki taraftan da çok sayıda insan yaşamını yitirdi. Erzen hâkimi olup bitenleri görünce mağlup olduğunu anladı. Ordusu bozguna uğramıştı. Bunun üzerine kaleye yöneldi. Eyyûbî askerleri de onun peşinden gittiler. Şehrin varoşunu ele geçirdiler. Şehir halkının mallarını yağmaladılar. Kadın, çocuk demeden insanları esir aldılar. Bu durum sultana ulaşınca gücüne gitti: Ordu komutanlarına verdiği emirle insanların katledilmesi ve esir alınmasından derhal vazgeçmelerini aldıkları esirleri salıvermelerini istedi. Bununla birlikte evleri, köşklerin ve dükkânların yıkılmasını çarşı pazarın ateşe verilmesini ve yağmalanmasını emretti. Aradan bir saat bir süre geçmeden şehirde *el-Kubbetu'z-Zerkâ* (Gök Kubbe) denen Selçukluların aile kabristanı dışındaki

her tarafı yerle bir ettiler. Şehri yakıp yıktıktan sonra terk ettiler. Bu tarihteki yıkımdan sonra şehirde artık hiçbir imar faaliyeti yapılmadığı gibi iskân amaçlı da kullanılmamaya başlandı. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî Hasankeyf'e dönüş yolundaki köyleri yakıp yıktıktan sonra yağmaladı. Sultan 753 yılı Zilhicce ayının sonlarına doğru/5 Şubat 1353 amacına ulaşmış bir vaziyette Hasankeyf'e ulaştı. Şehir halkı tarafından sevinç gösterileriyle karşılandı. Kaleye çıktı ve şanı yücelmiş bir vaziyette tahtına oturdu⁴⁴⁷.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 761/1367 yılında Hasankeyf'in imarı ve halkın sorunları ile ilgilenirken kendisine Erzen hükümdarı Celâleddîn'in ölüm haberi ulaştı. Gelen haberlerden birine göre sultan Celâleddîn'in aniden sıtmalı bir hastalığa tutulduğu ve yaklaşık bir ay süren şiddetli bir hastalıktan sonra vefat etmişti. Ancak gelen diğer bir habere göre ise oğlu Muhammed Bey ava çıktığı bir esnada kaleyi koruyacak asker kalmamış, bunu fırsat bilen Emir Beyko ed-Dünbüî sultanı kollamak için kaleye girmişti. Bir süre sultanın yanında kalan Emir Beyko ed-Dünbüî onunla yalnız kaldığı bir esnada eline geçirdiği bir yastığı sultanın yüzüne koydu ve 761 yılı Rebûlevvel ayı başında /26 Ekim 1367 tarihinde Erzen hükümdarı Celâleddîn'i katletti. Bu esnada Selçuklu hanedanına mensup olan Erzen hükümdarı Celâleddîn'in oğlu Muhammed Bey ise şehir dışında avdaydı. Kaleyi koruyacak kimse de yoktu. Emir Beyko ed-Dünbüî bu fırsattan yararlandı ve Dünbüî aşiretinden bağlılık yemini aldıktan sonra Erzen'e hâkim oldu. Muhammed Bey avdan dönüp kaleye çıkmak istediye Emir Beyko ed-Dünbüî onu engelleyerek karşı koydu. Bu durum Muhammed Bey'in çok gücüne gitmiş ve ne yapacağını şaşırılmış bir vaziyette etrafındaki adamlarla görüş alışverişinde bulundu. İleri gelen devlet adamları, Muhammed Bey'e, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil'e gitmesini ve Dünbüîleri cezalandırılması için ondan yardım talebinde bulunmasını önerdiler. Muhammed Bey bu öneriyi olumlu karşılayarak Hasankeyf'e el-Meliku'l-Âdil'in dergâhına yöneldi. Bu arada Muhammed Bey'in Hasankeyf'e gittiğini öğrenen Emir Beyko ed-Dünbüî ise akibeti için endişelenmeye başladı. Zira el-Meliku'l-Âdil'in Muhammed Bey'e yardım elini uzatır ve destek verirse bu durumda ona karşı durması olanaksızdı. Bu nedenle Emir Beyko,

⁴⁴⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 86a-87a.

Dümbülî aşireti ve kendisine tabi olan herkesi toplayarak ne yapacaklarına dair fikir alışverişinde bulundu. İçlerinde yaptıkları istişarede şayet el-Meliku'l-Âdil kendilerine yönelirse ona karşı duramayacaklarını, zira bütün bir Diyârbekir bölgesi beylerinin de onunla birlikte hareket edip intikam almak için geleceklerini söylediler. Ardından herkes kendi bilgi ve tecrübesince farklı fikirler ileri sürdüler. Nihayet vardıkları ortak karar göre el-Meliku'l-Âdil'den korktukları için Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî'yi çağırarak Erzen Kalesi'ni ona teslim edeceklerdi⁴⁴⁸.

Daha sonra Emir Beyko elçisini Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî'ye göndererek Erzen'e gelmesi ve kaleyi teslim alması için onu Erzen'e davet etti. Elçi Emir Ziyâeddîn'in yanına giderek durumu kendisine bildirdi. Bunun üzerine Emir Ziyâeddîn adamlarına haber verdi ve derhal yola çıkarak Erzen'e geldi. Kaleyi teslim alıp buraya yerleşti. Buna karşılık Muhammed Bey, Hasankeyf'e gelmiş, Erzen yönetimini tekrar elde etmek için el-Meliku'l-Âdil'den yardım talebinde bulunmuştu. el-Meliku'l-Âdil onun bu talebini olumlu karşıladığı gibi Erzen'i geri alabilmesi için her türlü yardımı yapacağı vaadinde bulundu. Bu amaçla Diyârbekir bölgesindeki beylere haber salıp Muhammed Bey'e yardıma gelmelerini emretti. Bütün beyler el-Meliku'l-Âdil'in bu çağrısına uyarak asker gönderdiler. el-Meliku'l-Âdil de ordusuna teçhizatlarını almalarını emretti ve daha sonra Erzen'e doğru yola koyuldular. Bu arada Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî, Erzen Kalesi'ni teslim alınca el-Meliku'l-Âdil'e bir elçi göndererek ivedilikle Erzen'e gelip şehri teslim almasını istedi. Elçi el-Meliku'l-Âdil'e ulaşınca el-Meliku'l-Âdil hemen Erzen'e doğru harekete geçti⁴⁴⁹.

Bu durumun haberi Dümbülîlere ulaşınca kendi akıbetleri için endişelenmeye başladılar. Dümbülîler, Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî'nin el-Meliku'l-Âdil'e adam gönderip kaleyi teslim alması için anlaşma yaptığından haberdar olunca ona çıkıştılar. Kaleyi ona, başkasına teslim etmesi için vermediklerini ve böyle bir şey yapmasını asla onaylamayacaklarını bildirdiler. Dümbülîlerin kendisine aşırı baskıları üzerine Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî kaleyi el-Meliku'l-Âdil'e teslim edeceği yönündeki söylentileri inkâr ettiği gibi Dümbülîlerle beraber hareket edeceğini söyledi. Bütün bunlar

⁴⁴⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 95b.

⁴⁴⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 96a.

yaşanırken el-Meliku'l-Âdil Erzen şehri yakınlarına ulaştı ve karargâhını kurdu. Sultanın beklentisi ise Emir Ziyâeddîn'in kaleden inerek şehrin dışında kendisini karşılamaya geleceği yönündeydi. Oysa ki Emir Ziyâeddîn, Dünbülîlerin baskısından dolayı sultana verdiği sözü yerine getirememişti. Sultan bu durumdan haberdar olunca çok içerledi. Bu arada Dünbülîlerin de Emir Ziyâeddîn ile ilişkileri bozulmuştu. Bir hile ile onu kaleden çıkarmanın yollarını aradılar. Bu amaçla onu el-Meliku'l-Âdil'e göndererek kendileri, aileleri ve malları için aman dilemesi için aracı olmasını, şayet bunu yaparsa sultana kaleyi ve şehrinin teslim edip itaat edeceklerini bildirmesini istediler. Emir Ziyâeddîn'i bu hile ile kaleden çıkardılar. Emir Ziyâeddîn sultanın yanına gitti. Adamları da arkasından kaleden indiler. Dünbülîler hemen kale kapılarını kapattılar. Sultan bu durumu görünce Muhammed Bey bin Sultan Celâleddîn'i Erzen'i kuşatması için orada bırakarak Erzen'den ayrıldı ve Comâniyye Köyü'ne geldi. Orada bir kale inşâsına koyulan sultan, bu yerde bulunduğu süre boyunca Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî ve Emir Celâleddîn bin el-Hâc Bahâeddîn es-Süleymânî de onun hizmetinde bulundular⁴⁵⁰.

el-Meliku'l-Âdil Comâniyye'de konaklayıp burada bir kale inşâsına başlayınca civar yerlerdeki Kürt beyleri bu durumdan rahatsız olmuşlar ve sultanı buradan sürmek için bir araya gelmişlerdi. el-Meliku'l-Âdil aşiretlerin kendisine karşı birleştiği haberini alınca buradan ayrılarak Hasankeyf yolunu tuttu. Bu arada asker toplamak amacıyla Cezîre'ye elçi gönderip Seyfeddîn el-Buhtî'yi Hasankeyf'e çağırdı. Elçi Seyfeddîn el-Buhtî'ye durumu bildirince Seyfeddîn, sultanın isteğine uyarak hemen askerlerini topladı ve Hasankeyf'e geldi. el-Meliku'l-Âdil ona iyi bir karşılama düzenledi. Daha sonra da Süleymânîlere karşı Seyfeddîn el-Buhtî ile ittifak yaptı. Bu arada askerler Hasankeyf'te toplanınca el-Meliku'l-Adil ordusunu alıp Cudeyde Kalesi'ne yürüdü ve geceyi burada geçirdi. Ertesi gün orduyla birlikte Tell Benân'a gitti. Bu esnada Süleymânî aşireti beyi el-Hâc Bahâeddîn ve Zirkî aşireti beyi Şeyh Bahâeddîn aşiretleriyle birlikte Tell Benân'a gelmişlerdi. İki ordu arasında büyük bir savaş meydana geldi ve çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Savaş esnasında Buhtî

⁴⁵⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 96a.

askerlerinden öncü bir grup Süleymânîlerin safına geçince bundan dolayı güç kaybeden Hasankeyf ordusu yenilgiye uğradı⁴⁵¹.

Bu durum karşısında el-Meliku'l-Âdil hemen Baskend Kalesi'ni güvenceye almak için Er'anz Kalesi'ne çekildi. Buradan ordu komutanı el-Hâc Muhammed'i çağırarak yanına verdiği bir grup askerle onu Baskend Kalesi'ne yolladı. Burası için endişelenen sultan, Er'anz'dan hareketle Behmerd'e geldi ve Sarîb mevkiinde bir kale inşâ etmek istediye de buna imkân bulamadı. Bunun üzerine burada bulunan adamlarını uyanık olmaları yönünde uyardı ve ardından Seyfeddîn el-Buhtî ile beraber Hasankeyf'e geri döndü. el-Meliku'l-Âdil Hasankeyf'te tahtına oturunca savaşta kendi safında yer almış olan Seyfeddîn el-Buhtî'ye mükâfat olarak Baskend Kalesi'ni verdi. Ardından 762 yılı girdiğinde/Kasım-Aralık 1360 tarihinde el-Meliku'l-Âdil, Emir Hasan el-Esmerî'ye Baskend Kalesi'ne gidip kaleyi Seyfeddîn el-Buhtî'nin adamlarına teslim etmesini emretti. Hasankeyf'te bulunan Seyfeddîn el-Buhtî, sultandan izin aldıktan sonra Baskend Kalesi'ni teslim almak için adamlarını gönderdi. Bir süre sonra da Cezîre'ye doğru hareket etti. Bu arada Diyârbekir bölgesindeki Kürt beyleri aşiretlerini bir araya topladılar ve sultan el-Meliku'l-Âdil'e karşı ittifak yemini ettiler. İki taraf arasında Tell Benân'da meydana gelen savaştan sonra bu sefer Kürt aşiretleri Comâniyye Köyü'ne gelerek burada bir kale yapmaya koyuldular. Buradan Behmerd bölgesine geçip burada da bir kale yaptılar. Behmerd şehrini ateşe verdikleri gibi çiftçilerin mallarını yağmaladılar. Behmerd'den ayrılıp bu sefer Si'ird'e geldiler. Behmerd'de yaptıklarının aynısını Si'ird'de de yaptılar. Daha sonra da Erzen'i kuşatmakta olan Muhammed Bey'in yardımına gittiler. Erzen hanedanına mensup Muhammed Bey kendisine yardıma gelen bu birliklerle saldırıya geçerek Dünbülîlere üstün geldi. Dünbülîler, Muhammed Bey'in ordusunun kalabalık olduğunu görünce kendi canları için endişelenerek aman dilemek için Muhammed Bey'e elçi gönderdiler. Muhammed Bey onların aman talebini olumlu karşıladığı gibi canları, malları ve ailelerinin güvenliğini sağlayacağına dair yemin etti. Bunun üzerine Dünbülîler, Erzen Kalesi'nden indiler ve kaleyi Muhammed Bey'e teslim ettiler. Muhammed Bey iki yıllık bir kuşatmanın sonunda Erzen şehrine hâkim oldu ve *el-Meliku's-Sâlih* unvanını alarak

⁴⁵¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 96b.

tahta oturdu. Ona yardıma gelen Kürt beyleri ise aşiretlerini de yanlarına alarak ülkelerine döndüler⁴⁵².

Erzen hâkimi el-Meliku's-Sâlih Muhammed 762 yılının sonlarına doğru/Ekim 1361 tarihinde Hasankeyf'e geldi. el-Meliku'l-Âdil onu çok iyi bir şekilde karşıladı. el-Meliku's-Sâlih, Kürt aşiret beylerinin affi için sultandan ricada bulununca sultan bu isteğe olumlu cevap verdi. 763 yılı girince/Ekim-Kasım 1361 Hasankeyf'te bulunan Erzen hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Muhammed, elçiler göndererek Kürt aşiretlerini el-Meliku'l-Âdil'in hizmetine girmeleri için Hasankeyf'e çağırdı. Elçinin gittiği ve sultanın kendilerini affettiğini bildirdiği beyler sevindiler ve hemen yola çıkarak Hasankeyf'e el-Meliku'l-Âdil'in dergâhına hareket ettiler. Aradan on gün kadar bir süre geçmemişti ki Süleymânî ve Zirkî gibi Kürt aşiret beyleri Hasankeyf'e ulaşip el-Meliku'l-Âdil'e itaatlerini bildirdiler. Sultan onları iyi karşılayınca hepsi ona bağlılık yemini ettiler. Sultan onlara konumlarına göre ikramda bulundu ve kıymetli hediyeler verdi. Böylece Kürt beyleri ile Hasankeyf hükümdarının arasındaki kırgınlık giderilmiş oldu. el-Meliku'l-Âdil, saray yemekhanesinin meydanına kurdurduğu büyük çadırda üç gün boyunca misafirlerini en iyi şekilde ağırladı. Her gün kaleden inerek şehirde beylerle çevgan oynadı. Üçüncü günün sonunda Erzen hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Muhammed, sultandan izin istedi ve herkes memnun bir surette ülkesine döndü⁴⁵³.

764/1362-1363 yılında ise Hasankeyf'te varılan anlaşmadan sonra Erzen hâkimi el-Meliku's-Sâlih Erzen'e döner dönmez el-Meliku'l-Âdil'e haber gönderip Baskend Kalesi'ni satın almak için ondan izin istedi. el-Meliku'l-Âdil izin verince de Seyfeddîn el-Buhtî'ye haber gönderip Baskend Kalesi'ni satın almak istediğini ona bildirdi. Kalenin kıymeti için iki taraf arasında elçiler gidip geldi ve sonunda kaleye belli bir değer biçildi. Seyfeddîn el-Buhtî, adamlarını belirlenen parayı tahsil etmeleri için Erzen'e gönderdi. Buhtî askerleri nakit para, mal, kıyafet, at ve benzeri şeylerden oluşan bedeli alıp Baskend Kalesi'ni Erzen hâkimi el-Meliku's-Sâlih'in adamlarına teslim ettiler⁴⁵⁴.

⁴⁵² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 96b-97a.

⁴⁵³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 97b.

⁴⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 98a.

1.5.3.2. Buhtî Kürtlerinin İsyanı

Buhtî Kürtleri 747/1346-1347 yılında el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye düşmanca tavırlar takınmaya başladıkları gibi zaman zaman da Eyyûbî ülkesine saldırmaya başladılar. Buhtu'n-Nasr'a nisbetle Bohtan diye de isimlendirildiği ileri sürülen Buhtî Kürtleri, verdikleri söze sadık kalmıyorlardı. Aşiretin yönetimi Emir İzzeddîn'in henüz genç yaşta olan oğlu Seyfeddîn'in eline geçince etrafını genç ve cahil Kürtler çevrelemişti. Onu yanlış işler yapmaya teşvik ediyorlardı. Kısa bir süre sonra da el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye isyan ederek onun ülkesine saldırdı. Etrafındaki bozguncular bu durumdan memnun oldular ve üst üste seferler düzenleyerek Eyyûbî topraklarını yağmaladılar. İnsanların can güvenliği kalmadığı gibi ticaret kervanları da tehdit altında kalınca kervan yollarındaki hareketlilik durma noktasına geldi. Bunun üzerine Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, Diyârbekir bölgesindeki emirlere haber göndererek Buhtîlere karşı onlardan yardım istedi. Çok geçmeden aşiret reisleri askerleri ile yardıma geldiler. 747 yılı Cemâziyelâhir ayının ortasında/3 Ekim 1346 tarihinde el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, Buhtîlerin merkezi olan Cezîre'yi kuşatmak üzere hareket etti ve 20 Cemâziyelâhir 747/8 Ekim 1346 tarihinde Eyyûbîler Cezîre'ye girdi. Yaşanan savaşta Buhtîler yenilgiye uğrayınca yakınlardaki dağların zirvelerine çıktılar. el-Meliku'l-Âdil şehre doğru hareket edince halk korkuya kapıldı ve Emir Seyfeddîn'i yaptıklarından dolayı kınadılar. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, diğer Kürt aşiretlerinin gelişini beklemek için bir süre Cezîre'de kaldı⁴⁵⁵.

Bu arada yaptığı işten pişmanlık duyan ve Cezîre'nin yıkıma uğramasından endişelenen Emir Seyfeddîn, Diyârbekir aşiretleri geldiği taktirde yıkımın boyutlarının büyümesinden ve daha çok adam kaybetmekten korktuğu için el-Meliku'l-Âdil'le görüşmeye karar verdi. Bu amaçla şehirden çıkarak el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin karargâhına doğru hareket etti. Emir Seyfeddîn el-Buhtî'nin itaat etmek için geldiğini duyan el-Meliku'l-Âdil, onu güzel bir şekilde karşıladı. Aralarında yapılan barış sonucunda düşmanlık yerini dostluğa bıraktı. Emir Seyfeddîn gördüğü ilgiden dolayı hoşnut bir şekilde Cezîre'ye geri döndü. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ise

⁴⁵⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 72a.

işleri tekrardan düzene koymanın ve düşmanlarını itaat almanın verdiği mutlulukla Hasankeyf'e döndü. Bu vesileyle Buhtîlerin çağrısına uyarak isyan eden Zirkî Kürt aşiretinin lideri Emir Yûsuf bin Belîco ez-Zirkî'yi de tedip etmiş oldu⁴⁵⁶.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ile Buhtîler arasında 752/1351-1352 yılında tekrar bir anlaşmazlık meydana geldi. Bunun sebebi ise el-Meliku'l-Âdil ile Erzen hâkimi arasında meydana gelen Koşâniye savaşında Seyfeddîn el-Buhtî'nin Erzen hâkimine asker yardımında bulunmasıydı. İki ordu arasında meydana gelen Kabîn savaşında Eyyûbîlerin yenildiğini gören Buhtîler Erzenlilerin safına geçtiler ve Eyyûbî topraklarına saldırmaya başladılar. Fakat daha sonra Koşâniye'de yapılan savaş sonucunda Erzen hâkimi yenildiğinde el-Meliku'l-Âdil Buhtîlerin onlara yardım ettiğini öğrendi. Bunun üzerine Eyyûbîler Buhtîlerle ilişkileri kestiler ve tüm yazışmaları durdurdular. Öte yandan onlara gönderdikleri mali yardımları da durdurdular. Buhtî emiri İzzeddîn daha önce oğlu Seyfeddîn'i böyle bir şey yapmaması konusunda uyarmasına rağmen Seyfeddîn babasını dinlemedi. Eyyûbîlerin Kabîn'de aldıkları yenilgiden sonra toparlanamayacaklarını düşündüler. Eyyûbî topraklarına göz koydular. Buna karşın el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ise ordusunu toplayarak Buhtîlerin üzerine gitti. Emir Seyfeddîn de topladığı Kürt aşiretleri ile Eyyûbîlere karşı harekete geçti. Emir Seyfeddîn, Eyyûbîlere karşı Vestân⁴⁵⁷ hâkimi İmâdeddîn'den beklenti içindeydi. İmâdeddîn'in ise yönetimi altındaki Hakkâri Kürtlerine güveniyordu. Fakat bunlar bir süre sonra Buhtîlere yardım etmekten vazgeçtiler. Muhtemelen Bidlîs hâkimi Emir Şemseddîn bin Garzbalû er-Rûşekî'nin Hasankeyf sultanının kıymetinden bahsederek nasihatte bulunması onları bu işten vazgeçirmişti. Bunun üzerine Emir Seyfeddîn süvari ve piyade Buhtî askerlerinden oluşan ordusunu alarak Tanzâ'ya gitti ve şehrin önlerinde karargâh kurdu. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ise burada bulunan Buhtîlere karşı hareket etti. Eyyûbî ordusunun kendisine doğru harekete geçtiğini öğrenen Emir Seyfeddîn, Beytu'l-Evselî bölgesindeki şeyhlerin ileri gelenlerinden el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'yle aralarını bulmaları için aracılık yapmalarını istedi. Bu şeyhlerin araya girmesi ile barış yapıldı ve sultan Hasankeyf'e

⁴⁵⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 72a-72b.

⁴⁵⁷ Van'ın Gevaş ilçesi.

geri döndü⁴⁵⁸.

Buhtî aşiretinin, Hasankeyf Eyyûbîlerinin yönetimi altında bulunan Bâfyâ Kalesi'ni ele geçirdikleri haberi 754/1353-1354 yılında el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine el-Meliku'l-Âdil ordusunu toplayarak Bâfyâ Kalesi'ne doğru harekete geçti. Fakat el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî ve beraberindeki emirler, sultana bu seferi biraz ertelemesini önerdiler. Zira Buhtîler, tedbir amacıyla Bâfyâ Kalesi'ne erzak ve silah yığınağı yaptıkları gibi kalenin surlarını sağlamlaştırarak kaleye çok sayıda asker yerleştirmişlerdi. Emirler bu gerekçeleri söyleyerek el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'yi Bâfyâ Kalesi'ni kuşatmaktan vazgeçirdiler⁴⁵⁹.

Etrafındaki danışmanlar ve emirlerin önerilerini dikkate alarak bir süreliğine Buhtîlere karşı sefer yapmaktan vazgeçen el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, bahar mevsimi biter bitmez Buhtîlere karşı asker toplamak amacıyla Diyârbekir emirlerine haber gönderdi. Rûşekîler, Süleymânîler ve diğer Kürt aşiretleri, sultana yardıma geldiler. Toplanan aşiret birlikleri, Hasankeyf'te toplandılar. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, beraberindeki aşiret birlikleriyle Cezîre'ye doğru harekete geçti. Eyyûbîlerin harekete geçtiğini duyan Cezîre halkı canları için endişeye kapıldılar. Şehir halkı ve varoşlarda yaşayan köylüler toplanıp yakınlardaki dağların zirvelerine tırmanarak kendilerini savaştan korudular. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, Buhtîlerin ülkesine girince beraberindeki aşiret beyleri sultana Cezîre'yi yıkmasını, şehri ve civar yerlerdeki köyleri de yağmalatmasını söylediler. Fakat el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, sorunu çözmek için dile getirilen bu öneriyi kabul etmedi. Şehri karşıdan gören bir yarın başında karargâh kuran el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, daha farklı bir yöntem düşündü. Bu arada aşırı yağışlar nedeniyle Dicle Nehri taşmış ve Cezîre şehrini çepeçevre sarmıştı. Bundan dolayı şehre ulaşım güçleşmiş, sal veya kelek olmaksızın şehre ulaşım sağlanamıyordu. İki gün boyunca adı geçen yarın başında karargâh kurup yağmurun dinmesini ve Dicle'nin çekilmesini bekleyen el-Meliku'l-Âdil, her geçen gün artan yağmurla Cezîre'yi kuşatmaktan ümidini kesmişti. Ona destek için gelen beyler Cezîre'den ayrılıp Bâfyâ Kalesi'ne yürüme konusunda fikir birliğine varıp bunu sultana

⁴⁵⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 82b-83a.

⁴⁵⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 87a.

teklif edince el-Meliku'l-Âdil orduyu topladı ve Bâfyâ Kalesi'ne yürüdü. Kaleyi kuşatma altına aldıysa da sultanın askerlerinden bir kısmı kaleden atılan taşlarla öldü. Hiç kimse kaleye yaklaşamayınca el-Meliku'l-Âdil'in Bâfyâ Kalesi'ni alma konusundaki isteği arttıkça arttı. Şehri kılıç zoruyla ele geçirmek için kuşatmayı uzatma kararı aldı ve bu amaçla kaleye giriş çıkışları engelledi. Oldukça korunaklı bir yer olan Bafya Kalesi'nin etrafına askerler yerleştirdi. Kalenin iyi korunduğunu gören aşiret beyleri ise kuşatmayı kaldırmak için sultanla görüştüler. Ziyâeddîn er-Rûşekî ve Celâleddîn es-Süleymânî, Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil'in çadırına girerek kuşatmanın sonuç vermeyeceğini, şehri almak için uzun bir süre gerektiğini, ordunun ise buna gücünün kalmadığını söylediler. Kuşatma için gerekli araç ve silahların bulunmamasını gerekçe göstererek buradan ayrılmak gerektiğini ileri sürdüler. Onların bu sözleri üzerine el-Meliku'l-Âdil bu öneriyi kabul etti ve zorunlu olarak kuşatmayı kaldırdı. Daha sonra ise komutanlarını ve danışmanlarını topladı. Kürt aşiret beyleriyle Hasankeyf'e geri dönme konusunda görüş birliğine vardığını, kendisinin ise bu konuda isteksiz olduğunu onlara ileterek görüşlerini sordu. Komutanlar ise sultanın kararına her koşulda uyacaklarını bildirdiler. Fakat aşiret beylerinin kuşatmayı kaldırma önerisini sultanın kabul edip Hasankeyf'e geri dönmesi ve askerlerini dağıtması halinde Buhtî Kürtlerinin, Eyyûbîlerin aciz kaldıklarını düşüneceklerini ve dolayısıyla kaleyi koruma noktasında gevşeklik göstereceklerini söylediler. Bunun için kaleyi gözetleyecek gözcüler yerleştirmenin en doğru seçenek olduğunu sultana bildirdiler. Böylelikle Buhtîlerin gafil oldukları bir anda gözcüler, kendilerini haberdar edecek ve böylece sultanın ordusu kaleyi kuşatmak için sefer düzenleyecekti. Sultan, aşiretlerin ve yardımcı birliklerin kuşatma konusundaki isteksizliklerini görünce Bafya Kalesi'ni beklemenin bir yararı olmadığını anlayarak orduyu topladı ve gönülsüz bir şekilde Hasankeyf'e doğru yola çıktı. Aşiretlerin kuşatmadan vazgeçme yönündeki kararlarında ise Süleymânî beyi Celâleddîn'in etkili olduğunu öğrendi. Bundan ötürü sultan, ona gönül koydu. Celâleddîn Bey ise bunu fark edince sultanın kendisinden intikam almasından korktu. Zira bütün aşiret beyleri sultanla birlikte Hasankeyf'e gitmişler. Hasankeyf'e ulaştıklarında Celâleddîn Bey, sultandan izin isteyince sultan ona izin verdi. Ancak sultan, onun şehre girmesine izin vermediği gibi ikramda da bulunmadı.

Bafya Kalesi'ne düzenledikleri bu seferden sonra sultan, bir daha Süleymânî beyi Celâleddîn'le bir araya gelmedi. Celâleddîn Bey, sultanın kendisini geri çağırıp tutuklamasından duyduğu endişeden ötürü hızla Hasankeyf'i terk etti. Sultan ise şehre girdi ve ardından kaleye çıktı. Buhtîlerin durumu ve yaptıkları onun çok gücüne gitmişti⁴⁶⁰.

755 yılı girdiğinde/Ocak-Şubat 1354 tarihinde Buhtî beyi Seyfeddîn'in babası İzzeddîn el-Buhtî, el-Meliku'l-Âdil'in yeniden saldırıya geçmesinden korkmuş, Hasankeyf hükümdarının Cezîre'ye yaptığı seferden sonra endişelenmişti. Ülkesini güvenceye almak amacıyla Hakkâri Şenbû beyi İmâdeddîn bin el-Meliku'l-Esed'in yanına gitti. Eyyûbî hükümdarı ile savaşmak için ondan yardım talep etti. Bunu öğrenen Eyyûbî sultanı el-Meliku'l-Âdil, Kürt aşiretlerinin Si'ird'e saldırılarından endişelendi ve hemen ordunun toparlanması emrini verdi. Bu arada el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdi'yi Mardin'e Artuklu hükümdarından yardım istemek için gönderdi. Öte yandan Diyârbekir bölgesi beylerine ve hükümdarlarına da elçiler göndererek onlardan askeri yardım istedi. Bir süre sonra Hakkâri beyi İmâdeddîn bin el-Meliku'l-Esed ve Cezîre beyi İzzeddîn el-Buhtî'nin askerleriyle Si'ird'e gitmek üzere Kormâs Ovası'nda konakladıkları ve ardından da Si'ird'e doğru hareket ettikleri haberi, Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil'e ulaştı. Bu esnada Eyyûbî hükümdarı henüz ordusunun hazırlığını tamamlamadığı gibi Hasankeyf dışından hiç kimse yardım için gelmemişti. Halk ise hazırlanmakla meşguldü. Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil düşmanların harekete geçtiklerini öğrenince el-Hâc İzzeddîn'e orduyu toparlayıp peşinden gelerek kendisine yetişmesi emrini verdi ve sonra da Si'ird için duyduğu endişe dolayısıyla yanına aldığı 400 süvari ile gecenin ilk yarısında Si'ird'e doğru hareket etti ve sabah şafak sökerken Si'ird'e ulaştı. Aynı gün içinde Mardin hükümdarı el-Melik Muhammed bin el-Meliku's-Sâlih ordusuyla Hasankeyf'e gelmiş, kısa bir süre dinlenip yanına azık aldıktan sonra Si'ird'e doğru hareket etmişti. Eyyûbî sultanı el-Meliku'l-Âdil bir gün kadar Si'ird'te kaldıktan sonra yardıma gelen askerlerin sayısı 12.000 süvariye ulaşmıştı. Erzen hükümdarı, küçük bir asker grubunun başında Fahreddîn İbnu't-Türkmânî'yi Si'ird'e gönderdi. Bu durum Eyyûbî sultanının çok gücüne gitmiş ve Erzen

⁴⁶⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 88a-89a.

hükümdarının kendi durumunu küçümsediğini ve Fahreddîn İbnu't-Türkmânî'den yüz çevirerek zamanı geldiğinde onun karşılığını vereceğini söyledi. Bu haber Erzen hükümdarı Celâleddîn'e ulaşınca yaptığı hatayı anladı ve oğlu el-Melik Muhammed Bey'i bir grup askerle el-Meliku'l-Âdil'e yardım için Si'ird'e gönderdi. el-Melik Muhammed Bey Si'ird'e gelince el-Meliku'l-Âdil onu iyi karşıladı ve ikramda bulundu⁴⁶¹.

Bu sefer esnasında sultanın yardımına gelenler arasında Erzen hükümdarı Celâleddîn'in oğlu Muhammed Bey'in yanısıra Diyârbekir hükümdar ve beylerinden Mardin hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in oğlu el-Melik Muhammed; Ziyâeddîn er-Rûşekî, Nâsireddîn ez-Zirkî, Hâc Bahâeddîn es-Süleymânî, Meyyâfârikîn hâkimi Şeyh İzzeddîn ez-Zirkî, Erkanîn⁴⁶² hâkimi Şeyh Ali, Şemseddîn er-Rûşekî, İzzeddîn bin el-Kemâl eş-Şâvûrî gibi emirler vardı. Bu beylerin beraberlerinde gelen askerlerin katılımı ile oluşan on iki bin kişilik bu ordu Si'ird'de beklemeye başladılar. Ardından da el-Melik İmâdeddîn el-Hakkârî, Eyyûbî sultanı el-Meliku'l-Âdil'e elçi göndererek Kürt aşiret beylerinden birinin barış görüşmeleri için gönderilmesini istedi. Fakat el-Meliku'l-Âdil Kürt beylerinin tabiatları gereği birbirlerine meyledceklerini bildiği için Kürt beylerinden kimseyi göndermedi. Ama görüşmeler için kimi göndereceğini de düşünmeye başladı. el-Meliku'l-Âdil'in endişesini anlayan Mardin Artuklu hükümdarının oğlu el-Melik Muhammed, barış görüşmeleri için işe koyuldu ve bu amaçla el-Melik İmâdeddîn el-Hakkârî'nin yanına gitti. Aralarında yapılan karşılıklı görüşmelerden sonra barış yapıldı. Yapılan barışın ardından el-Melik İmâdeddîn, bulunduğu yerden ayrıldı ve ülkesine ulaşmayıncaya kadar el-Melik Muhammed Si'ird'e dönmedi. Sultan el-Meliku'l-Âdil kendisine yardıma gelen tüm Diyârbekir beylerine menşûrlar verdi ve ardından onları ülkelerine geri göndererek orduyu dağıttı. el-Meliku'l-Âdil, İmâdeddîn bin el-Meliku'l-Esed el-Hakkârî ile aralarında barış yapıldıktan sonra ve aşiretlere hediyeler vererek onları gönderdikten sonra 755 yılı Rebûlevvel ayının başında/26 Mart 1354 tarihinde Hasankeyf'e döndü⁴⁶³.

⁴⁶¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 90b-91a.

⁴⁶² Diyarbakır'ın Ergani ilçesi.

⁴⁶³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 91a.

el-Meliku'l-Âdil Hasankeyf'te üç ay kadar kaldıktan sonra tekrar ordunun toplanmasını emretti. Zira Süleymânî aşireti beyi Celâleddîn'in üzerine gidecekti. Süleymânî beyi Celâleddîn, Bafya Kalesi'ne düzenlenen seferde Kürt beylerinin kuşatmayı kaldırma konusunda fikirlerinin değiştirmesinde etkili olmuştu. el-Meliku'l-Âdil ondan bu yaptığının intikamını almanın peşindeydi. Ayrıca sultan Si'ird'e sefer düzenlediği zaman bütün Diyârbekir beylerinden asker talebinde bulunmuş, Celâleddîn Bey ve aşireti Süleymânîlerin dışında herkes ona yardım için asker göndermişti. Bununla da yetinmeyen Süleymânîlerden Hâc Bahâeddîn'in adamları Eyyûbî topraklarına saldırılar düzenlemişlerdi. Bütün bunlar sultanın çok zoruna gitmiş, bu nedenle orduyu toplayıp Süleymânîlerin ülkesine göndermişti. Ordunun başına el-Hâc Seyfeddîn İbnu'l-Vezir'i tayin etti ve askerlere ona itaat etmelerini emretti. Ordu, Süleymânîlere doğru hareket etti. İki tarafın askerleri Şemluh Köyü civarında karşı karşıya geldi. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Savaş sonucunda Hasankeyf ordusu bozguna uğradı ve ordu komutanı el-Hâc Seyfeddîn esir düştü. Süleymânîler onun kulaklarını kestikten sonra salıverdiler. Bütün bu olup bitenleri işiten Erzen hükümdarının hacibi, durumdan çok hoşnut oldu ve bir grup askerini Behmerd bölgesini yağmalamaları için gönderdi. Şehir yağmalandıktan sonra yakılıp yıkılmış, Erzenlilerin yaptığı bu saldırılar sultanın çok zoruna gitmişti. Bu saldırılara karşı Eyyûbî hükümdarı beylerin ve komutanların da katıldığı bir ordunun başına Bedreddîn bin Aybek'i tayin ederek Erzen'e gönderdi. Hasankeyf Eyyûbî ordusu es-Saltî Zâviyesi denen yere geldi. Erzen ordusu da buraya gelmişti. İki tarafın askerleri burada karşılaşmış, çok şiddetli ve büyük bir savaş meydana gelmişti. Erzen hükümdarı Celâleddîn yenilmiş ve Erzen ordusu da çok sayıda kayıp vermişti. Kayıplar arasında Emir Sûtî, Emir İbrâhîm bin Emir Hasan es-Si'irdî ve daha başka Erzen beyleri ve askerler vardı. Düşmanlarına galip gelen Hasankeyf ordusunun başındaki Bedreddîn bin Aybek kazandığı bu zaferin sevinciyle Hasankeyf'e döndü⁴⁶⁴.

el-Meliku'l-Âdil 754/1353-1354 yılında Bafya Kalesi'ni tekrardan kuşatmış, ancak tüm uğraşlara karşın başarısız olmuştu. Ziyâeddîn er-Rûşekî ve Celâleddîn es-Süleymânî'nin kuşatmaya devam konusunda gösterdikleri gevşeklik ise sultanı derinden

⁴⁶⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 91a-91b.

etkilemişti. Sultan 757/1356 yılında Bafya Kalesi'ni yeniden gündemine alarak ordusuna savaş için hazırlık emri verdi. Şehir halkına ava çıkacağını söylediye de komutanlarına ve beylerine silah ve teçhizatlarını da yanlarına almalarını söyledi. Asıl amacı Bafya Kalesi'ne sefer düzenlemek olan sultan, gece yarısı ordusunu alıp Bafya Kalesi'ne doğru yola çıktı. Nihayet Bafya Kalesi'ne varıp burayı kuşatmaya aldı. Sultanın peşinden çok sayıda asker kuşatma için buraya gelmişti. Kalede bulunanlar kuşatmaya katılan bunca askere karşı koyamayacaklarını anladılar. Ayrıca kaleden kaçışları da mümkün değildi. Geriye aman dilemekten başka bir seçenekleri yoktu. Gece olunca sultan kaledekilerin zaafiyetini ve daha fazla kaleyi ellerinde tutamayacaklarını anladı. Bunun üzerine sultan, askerlerine derhal kale burçlarının çökertilmesi emrini verdi ve çok kısa sürede şehir düştü. İçindekiler kaçıp kurtuldular. Hasankeyf ordusu kaleye girdi. Sultan kaleye girdi ve buraya Hasan el-Esmerî'yi vali tayin etti. Ayrıca kaleyi korumaları için askerler ve muhafızlar yerleştirdi. Keferboran'dan kaleye erzak getiren sultan, bu kaledeki işleri düzene koydu. Kalenin yıkılan burçlarını tamir ettirdiği gibi bir geçit inşâ etti. Buradaki işleri tamamladıktan sonra ise Hasankeyf'e geri döndü⁴⁶⁵

1.5.3.3. Zirkî Aşiretinin Asayiş Bozmaları

Si'ird valisi el-Melik Selâhaddîn'in 759/1357-1358 yılında el-Meliku'l-Âdil'e gönderdiği haberde dağlık bölgelerde bulunan Zirkî aşiretinin halka çok zulmettikleri, yol kesicilik yaptıkları, bundan dolayı Si'ird'e gelen kervanların durduğu ve şehre yolculuk yapmanın mümkün olmadığı bildiriliyordu. Zirkîler bir süre sonra da Si'ird halkına saldırmaya başlamışlardı. Bu durum el-Meliku'l-Âdil'in çok gücüne gitti ve Zirkî beylerine elçi göndererek yaptıkları işten vazgeçmeleri konusunda uyarılarda bulundu. Öte yandan el-Meliku'l-Âdil, kendisi ile Buhtîler arasında meydana gelen savaşta Zirkîlerin Seyfeddîn el-Buhtî'yî desteklemelerini çok içerlemişti. Bütün bu yaşananlar Zirkîlerle olan ilişkilerin gerilmesine neden oldu. Elçi, Zirkîlere sultanın buyruğunu ilettili ve yaptıkları saldırılardan vazgeçmelerini istedi. Zirkîler sözlü olarak

⁴⁶⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 92a.

bunu kabul ettilerse de içlerinde aksini düşünüyorlardı. Yaptıkları kötülükler gün geçtikçe arttığı gibi bölgenin asayışı de bozulmuştu. 760 yılı girdiğinde/Aralık 1358-Ocak 1359 tarihinde el-Meliku'l-Âdil dağlık bölgede yer alan Zirkîler üzerine sefer düzenleyerek neden oldukları olumsuzluklara bir son vermek amacıyla savaş hazırlığı yaptırdı. Savaş hazırlıkları tamamlanınca da sultan, ordusuyla Zirkîlere ait kaleleri kuşatmak amacıyla Hasankeyf'ten Si'ird'e doğru yola çıktı. Si'ird'e ulaşan sultan, burada bir gün kaldıktan sonra ertesi gün Zirkîlere ait Kertekiyye Kalesi'ni kuşatmaya gitti. Bu sefer esnasında piyade ve atlılardan oluşan Si'ird ordusu da sultana eşlik etmişti. Sultan, Kertekiyye Kalesi yakınlarında karargâh kurarak kaleyi kuşatmaya başladı. Kaleye karşı kurulan mancınıklarla kalede bulunanlar iki gün boyunca ateş altında tutuldu⁴⁶⁶.

Bu kuşatmaya sultan taraftar değildi. Daha çok emrindeki beylere danışarak burayı kuşatmaya karar vermişti. Sultan ise Ergîs Kalesi'ni kuşatmaktan yanaydı. Nitekim bir süre sonra Kertekiyye'den kuşatmayı kaldırıp Ergîs'i kuşattı. Kaleye karşı kurulan mancınıklardan atılan taşlardan kale burçlarından biri yıkıldı. Eyyûbî savaşçıları kaleye girerek ahaliye saldırdılar. Kalede bulunanlar canları, aileleri ve malları için sultandan aman dileyince sultan, onların aman talebini olumlu karşıladı. Kaledekiler adına bir şahıs gelerek sultandan aman aldı. Kale halkı adına bağlılık yemini ettikten sonra kaleyi teslim etti. Kaleyi teslim alan sultan, Emir Nâsireddîn bin el-Menklî'yi yanına bir grup asker vererek kaleye idareci olarak atadı. Zirkî aşireti mensupları ise kale varoşunun ahali olarak kalmaya devam ettiler. Emir Nâsireddîn, Ergîs Kalesi'ni teslim aldıktan sonra bir elçi göndererek bu durumu sultana bildirdi. Sultan bunun haberini alınca önce Si'ird'e oradan da Hasankeyf'e gitti. Sultanın kale varoşunda kalmalarına izin verdiği Zirkîler, ihtiyacı olan eşyalarını almak için kaleye çıkmışlardı. Sultanın bölgeden uzaklaştığını görünce verdikleri sözden döndüler ve emrinde küçük bir grup askerin dışında kimse olmayan kale yöneticisi Emir Nâsireddîn'e başkaldırdılar. Onu ve beraberindeki askerler kaleden çıkardılar. Bunun üzerine Nâsireddîn ise beraberindeki askerlerle Hasankeyf'e döndü⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 93b-94a.

⁴⁶⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 94a.

1.5.3.4. Mûsul Türkmenleriyle Yaşanan Yayla Sorunu

İlhanlılara bağlı Türkmen beylerinden Hüseyin bin Tayboğa 749/1348-1349 yılında Mûsul hâkimi olmuştu. Türkmenlerde âdet olduğu üzere ilkbahar mevsimi geldiğinde Mûsul'dan hareketle Beşîrî bölgesindeki yaylalara çıkmak için yola koyuldu. Yolu üzerinde bulunan Heysem Kalesi'ni yağmalattı. Beşîrî'ye ulaştınca da Diyârbekir bölgesindeki beylere elçiler göndererek İlhanlılara ödeyegeldikleri vergiyi artık kendisine vermelerini istedi. Onun beklentisine göre bütün beyler onun isteğini olumlu karşılayarak tebrik için akın edeceklerdi. Ancak hiçbiri onun çağrısına olumlu cevap vermemişti. Bu arada Diyârbekir beyleri, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin Hüseyin Bey'e karşı nasıl bir tavır takınacağını bekliyorlardı. Çünkü Hüseyin Bey'in Hasankeyf'e bağlı Heysem Kalesi'ni yağmalaması el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin çok gücüne gitmiş ve bundan ötürü Şihâbeddîn Gâzî, İlhanlılara ödemesi gereken vergiyi göndermemişti. Aralarına düşmanlık girdiğini gören ve Diyârbekir beylerinden ümidini kesen Hüseyin Bey, Beşîrî'den hareket ederek yukarı memleketlere doğru gitti⁴⁶⁸.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, 750 yılı girdiğinde/Mart-Nisan 1349 tarihinde Türkmen beyi Hüseyin'e karşı mücadele etmek için Diyârbekir bölgesindeki beylerden yardım çağrısında bulundu. Söz konusu beylerin hepsi onun bu çağrısına olumlu yanıt verdiler. Bunun üzerine Sultan, Türkmenleri Diyârbekir'den söküp atmaya azmederek Türkmenlerin Muharrem ayında/Mart-Nisan 1349 yayladan inişlerini beklemeye koyuldu. 20 Safer 750/10 Mayıs 1349 tarihinde el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye ulaşan bir habere göre, Hüseyin Bey bir grup Türkmen askeriyle harekete geçerek Beşîrî'ye ulaşmış ve ardından Hazzo'yu ve civar yerleri yağmalayarak geri dönmüştü. el-Meliku'l-Âdil bu haberi alınca Hasankeyf'ten yola çıkarak Cudeyde Kalesi'ne geldi. Bu arada Diyârbekir beylerinden sultanın yardım çağrısına uyup gelen ilk hükümdar Erzen hâkimi Sultan el-Meliku'l-Mansûr'du. Onun bu iyiliğine karşılık el-Meliku'l-Âdil ona ilgi-alaka gösterdi. Daha sonra sırasıyla Seyfeddîn el-Buhtî, el-Hâc Bahâeddîn es-Süleymânî, Meyyâfârikîn hâkimi Şeyh İzzeddîn bin Şeyh Zeydo ez-Zirkî'nin askerleri

⁴⁶⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 76a.

peş peşe destek için geldiler. Bir süre sonra da Bidlîs hâkimi Emir Ziyâeddîn er-Rûşekî ve kardeşi Muş hâkimi Emir Şemseddîn, Ahlât hâkimi Emir Bahâeddîn bin el-Ğarz ve Emir Nâsireddîn bin Belîco ez-Zirkî gibi Diyârbekir beyleri yardıma geldiler. Mardin hükümdarının dışında bütün Diyârbekir beyleri el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin çağrısına uyarak gelmişlerdi⁴⁶⁹.

Sultan Şihâbeddîn Gâzî, Türkmenlerin Salat Nehri yakınlarında konakladıklarını öğrenince çağrısına uyup gelen Diyârbekir beylerini de yanına alarak Türkmenlere karşı yola koyuldu. Sultanın emrinde çok kalabalık bir ordu vardı ve bu durum, onun kendine olan özgüvenini bir kat daha arttırmıştı. Türkmenlerin buldukları yere yaklaştıklarında orduyu sağ ve sol diye iki gruba ayıran Şihâbeddîn Gâzî, sağ tarafı kendi komutasına aldı. Sol tarafın komutasını ise kardeşleri el-Melik Hârûn ve el-Melik Süleymân'a teslim etti. Diğer kardeşi Kara Arslân ile Erzen hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr'u da askeriyle birlikte onların yanına verdi. Aşiret birliklerini ise iki taraf arasında bölüştürdü. Nihayet devasa iki orduya sahip iki taraf karşılaştı ve savaşa tutuştular. Çok sert çarpışmalar sonucunda el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin ordusu Türkmen ordusuna karşı üstün performans sergiledi. Sağ kanadın komutasını yürüten el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, askerlerini savaşmak için yüreklendiriyordu. İki taraftan da çok sayıda insan yaşamını yitirmişti. Türkmen birlikleri yenilgiye uğrayıp can korkusundan kaçmaya başladılar ve ailelerinin bulunduğu çadırların içine girdiler. Türkmen kadınları erkekleri geri dönüp savaşmak için yüreklendiriyorlardı. Bu arada el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin ordusunun sol tarafı, Türkmenlere karşı yenilgiye uğramış ve çok sayıda adamını yitirmişti. Bunu gören Türkmenler, zafer davulları çalmaya başladılar. Bunun üzerine Erzen hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr harekete geçerek Türkmenlerin üzerine yürüdü. Türkmenler onu el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî sanıp yenilmediğini, hala ordusunun başında olduğunu düşündüler. Korkuya kapılan Türkmenler onunla savaşmaktan çekindiler ve arkalarını dönüp kaçtılar. Bu arada Türkmenlerin sol tarafı daha önce bozguna uğramıştı. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, tekrar onların üzerine yürüyüp ikinci kez onları bozguna uğrattı ve onları çadırlarına sığınmaya mecbur bıraktı. Bu esnada Emir Bayram, el-Meliku'l-Âdil

⁴⁶⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 76a-76b.

Şihâbeddîn Gâzî'nin atının yularını tutarak ondan daha ileriye gitmemesini istediye de el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî onun bu isteğini korkaklık olarak gördü ve bu isteği reddetti⁴⁷⁰.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, daha sonra askerlerine Türkmen çadırlarına saldırmalarını, hiçbirini sağ koymamalarını ve onların mallarını yağmalamalarını emretti. Bu esnada Türkmen askerlerinin mağlup olan sol tarafındaki askerler çadırların bulunduğu yere geldiler ve geride kalan Türkmenlerin burada toplanmış olduklarını gördüler. Kadınların kınamaları üzerine çadırlardaki Türkmenler de dışarı çıktılar. Bu esnada olup bitenleri izleyen el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, atını sürmek istediye atı ayağından aldığı yaradan dolayı yürüyemedi. Bunu fark eden Türkmenler sultanın üzerine yürüdüler. Bu durumu fark eden Eyyübî askerlerinden Zekerriyya bin Hallo atından inerek onu el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye verdi. Türkmenler gelmeden bu ata binerek canını kurtarmasını söyledi. Sultan kabul etmedi ve kendisin savunabileceğini söyledi. Bunun üzerine Zekerriyya atına binerek oradan uzaklaştı. Kısa bir süre sonra ise Türkmen askerleri sultanın etrafını çevirdiler ve sultanı tutsak ettiler. Eyyübî ordusu ise bozguna uğrayıp kaçmıştı. Türkmen askerleri onları takibe koyuldular ve bir kısmını katlettikten sonra geri döndüler⁴⁷¹.

Birleşik Eyyübî ordusu ile Türkmenler arasında meydana gelen bu savaşta yaklaşık bin insan yaşamını yitirmişti. Eyyübîler tarafından el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin kardeşleri el-Melik Süleymân ve el-Melik Kara Arslân, Emir Bayram, Heysem Kalesi'nin hâkimi Emir Ahmed el-Heysemî'nin kardeşi Kurdo, Emir Fahreddîn'in kardeşi Emir Muhammed, sultanın hizmetkârı Emir Altunboğa ve daha nice kimse yaşamını yitirmişti. 27 Safer 750/17 Mayıs 1349 tarihinde meydana gelen bu savaşta Türkmenler de birçok adamını kaybetmişlerdi. Mağlup olan Eyyübî ordusunun başına el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin kardeşi el-Melik Hârûn geçerek askerleriyle Hasankeyf'e döndü. el-Melik Hârûn Hasankeyf'e ulaşip sultanın haremının bulunduğu kaleye çıkınca el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin Erzenli olan eşi kocası el-Meliku'l-Âdil'i sordu. el-Meliku'l-Âdil'in Türkmenlerin eline esir düştüğünü öğrenince

⁴⁷⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 76b.

⁴⁷¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 77a.

kardeşini terk edip orduyla geldiği için el-Melik Hârûn'u azarladı ve kaleden inmesini istedi. el-Melik Hârûn kendi canı için endişelenerek kaleden aşağı indi ve kardeşi el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî dönünceye kadar Sâlihiyye Köşkü'nde kaldı⁴⁷².

Türkmenler el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'yi tutsak ettikten sonra onu çadırlarının bulunduğu yere götürdüler ve bir çadıra hapsettiler. Sultan Şihâbeddîn Gâzî ile birlikte Dâvud bin el-Hâc Yûsuf bin el-Hazzovî isimli bir emir de yakalanmıştı. Dâvud'u Türkmen beyi Hüseyin'in huzuruna çıkardıklarında Hüseyin Bey onu salıverdi ve el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin hizmetine verdi. Bu Dâvud, Eyyûbîlerin tanınmış beylerinden biriydi. Nitekim daha önce el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî tarafından Türkmenlere elçi olarak gönderilmişti. Dâvud, el-Meliku'l-Âdil'in yanına gelince el-Meliku'l-Âdil ondan Hüseyin Bey ile aralarında barış yapılması konusunda arabuluculuk yapmasını istedi. Bunun üzerine Dâvud, el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'in isteğine uyarak Hüseyin Bey'in bulunduğu çadıra girdi ve ondan el-Meliku'l-Âdil'i salıvermesini rica etti. Zira onun soylu bir hanedana mensup olduğunu ve ülkesine dönmediği takdirde hanedan mensuplarının onun tahtına el koyacağı endişesini dile getirdi. Doğru olanın el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ile sulh yapıp onu salıvermek olduğunu söyledi⁴⁷³.

Bu görüşü beğenen Hüseyin Bey, maiyetindeki beylere de danışarak Emir Bayram Hoca'yı, el-Meliku'l-Âdil'in yanına arabulucu olarak gönderdi. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye ertesi gün Hasankeyf'e hareket edeceklerini bildirmesini istedi. Bu teklife karşılık el-Meliku'l-Âdil Bayram Hoca'dan ricada bulundu. Geç olmadan o gece yola çıkmak için Hüseyin Bey'den izin almasını istedi. Bayram Hoca, bu isteği iletince Hüseyin Bey, isteği kabul ederek sultanın çadırına geldi ve aralarında sulh yaptılar ve birbirlerine söz verdiler. Hüseyin Bey ile vedalaştıktan sonra sultan, atına binerek Hasankeyf'e doğru yola çıktı. 10 Rebûlevvel 750/29 Mayıs 1349 günü kuşluk vakti Hasankeyf'e ulaştı. Şehir halkı ve askerler sultanın dönüşüne sevindiler ve mutlu oldular⁴⁷⁴.

⁴⁷² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 77b.

⁴⁷³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 77b.

⁴⁷⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 78a.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, Erzen Beyliğinin yanısıra Buhtî ve Zirkî aşiret beylerinin muhalefetini bertaraf ettikten sonra bu sefer de bölgedeki göçebe Türkmenleri etkisiz kılmak için harekete geçti. Lakin daha önce Türkmen beyi Hüseyin Bey ile yaptığı anlaşma gereği ona karşı asker sevk etmeyecekti. Bu işi başka bir yöntemle halletmek mecburiyetinde kaldı. Karakoyunlu Türkmen beyi Bayram Hoca'ya elçi göndererek Hüseyin beyin bertaraf edilmesi işini üstlenmesini istedi. Türkmenlerin yayladan inmelerini beklediler. Yayladan Mûsul'a dönüş zamanı geldi ve Türkmenler Kayâre Pınarı'nda konaklayıp sonbaharı burada geçirdiler. Karakoyunlu Bayram Hoca, Hüseyin beyi gözetlemeye başladı. Etrafındaki Türkmenlerin dağılıp gitmelerini bekledi. Türkmen beyleri İmâdiye şehrine ticaret için gitmişlerdi. Hüseyin Bey'in etrafında az sayıda kimsenin kalmasını fırsat bilen Bayram Hoca hemen üzerine atıldı ve Hüseyin beyi katletti. Ardından Mûsul'a gidip şehrin yönetimini ele geçirmek istediye de Hüseyin beyin yeğeni Erdoboğa ondan erken davranarak yönetimi ele aldı. Daha sonra Türkmenler dağıldılar. Bunlardan bir grup Heysem şehrine saldırıp yağmada bulduktan sonra Kayare Pınarı'na gelip kış mevsimini burada geçirdiler. Türkmenlerin Heysem Kalesi dolaylarını yağmaladıkları haberi el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye ulaşınca bu durum onun gücüne gitti ve bunların hangi kabile olduklarını öğrendi. Yağmada bulunan kabile Bozdoğan beyin adamlarıydı. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî onların bütün hareketlerin takibe aldırdı. 753 senesi girince/Şubat-Mart 1352 sultan Türkmenlerin bir arada toplanıp yaylaya çıkmak için hazırlık yaptıkları haberini aldı. Bunun üzerine Diyârbekir bölgesindeki beylere haber gönderip asker toplamaya koyuldu. Bütün beyler bu çağrıya olumlu yanıt vererek asker yolladılar. Celâleddîn bin el-Hâc Bahâeddîn Süleymânî ise bizzat kendisi el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin yardımına geldi. Bir süre sonra Türkmenlerin tekrar Heysem Kalesi'ni yağmaladıkları haberi gelince sultan aşiret güçlerinin gelişini beklemeden harekete geçti ve Heysem Kalesi yakınlarına geldi. Heysem Kalesi halkı Türkmenlerin buldukları mevki sultana bildirdiler. Sultan onlara baskın verdi ve birçoğunu da katletti. Bozguna uğrayan Türkmenlerin liderleri Bozdoğan da öldürülenler arasındaydı. 753 yılı Rebûlâhir ayının sonunda/14 Haziran 1352 meydana gelen bu savaştan sonra

sultan Süleymânî beyi Celâleddîn'e hediyeler ve bir de menşûr vererek gönderdi. Kendisi de mutlu bir şekilde Hasankeyf'e döndü⁴⁷⁵.

1.5.3.5. Si'ird'de Otoritenin Yerleştirilmesi

el-Meliku'l-Âdil'in kardeşi el-Melik Selâhaddîn Si'ird Kalesi'nin 760/1358-1359 yılında yapım işini tamamladı. el-Melik Selâhaddîn, etrafında bulunan adamlarla görüş alışverişinde bulunduktan ve Si'ird halkı ile ileri gelenlerinden bağlılık yemini aldıktan sonra Si'ird'i bağımsız bir şekilde idare etmeye başladı. el-Meliku'l-Âdil bu konuya ilişkin söylenenlere inanıp inanmamakta tereddüt geçirdi. Nevruz gelip geçmiş ama el-Melik Selâhaddîn alışlagelenin aksine Hasankeyf'e gitmeyince sultan, kendisine iletilenin doğru olduğunu anlamış ve kardeşinin bu yaptığı onun çok gücüne gitmişti. Bunun üzerine sultan yakınındaki beyler ve ileri gelen adamları toplayarak ne yapacağına dair onlarla istişare etti. Varılan görüş birliğine göre Si'ird'in ileri gelenlerine mektuplar yazılarak onlara iyi vaatlerde bulunulacak, el-Melik Selâhaddîn'e karşı onlardan yardım istenecekti. Bu amaçla sultan, Si'ird kale kapısının idaresini deruhte eden Emir eş-Şuca bin Şeybûs ve şehir valisi el-Fahr el-Mukaddem'e elçi göndererek kardeşi el-Melik Selâhaddîn'e karşı onlardan yardım istedi. Onlar da bu yardım talebine olumlu yanıt verdiler. el-Fahr el-Mukaddem, Si'ird'e asker gönderilmesini, şehrin ancak bu şekilde teslim alınabileceğini ve şehir ileri gelenlerinin bu durumda sultana itaat edecekleri yönündeki önerisini gelen elçi, Si'ird'den Hasankeyf'e dönerek sultana bildirdi. Bu arada Si'irdliler konuyu kendi aralarında konuşunca el-Melik Selâhaddîn durumdan haberdar oldu ve Emir Şuca'ı kalede hapsedtiği gibi el-Fahr el-Mukaddem'i de tutuklamanın yollarını aradı. Ancak Si'irdlilerden çekindiği için buna imkân bulamadı. el-Melik Selâhaddîn endişelenmeye başladı ve bir yolunu bulup sultana birini gönderdi. Elçi el-Melik Selâhaddîn adına sultandan af dilediği gibi kardeşinin canını bağışlayacağına dair sultandan söz aldı. Sultan elçi gelip bu sorun kan dökülmeden ve insanların canı yanmadan çözüldüğü için çok hoşnut oldu. Gelen elçiye yemin ettiği gibi hocası Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî'yi

⁴⁷⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 83a-83b.

kendi adına yemin etmesi için Si'ird'e gönderdi. el-Melik Selâhaddîn Si'ird Kalesi'ni Emir Şuca', el-Fahr el-Mukaddem ve Ebûbekir bin el-Betâihî'ye teslim etti. Onları uyanık olmaları ve sultandan gelecek bir mektup olmaksızın kaleyi kimseye teslim etmemeleri konusunda uyardı. Daha sonra da Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî'yle birlikte gece yarısı yola çıkarak Hasankeyf'e gittiler. Bu arada Emir Şuca' ve el-Fahr el-Mukaddem, kaleyi teslim etmek için asker gönderilmesi gerektiğini sultanın gönderdiği elçiye bildirmişlerdi. Elçi Hasankeyf'e ulaşmış ve Si'ird'in ileri gelenlerinin isteklerini sultana bildirmişti. Sultan bu duruma çok sevindi ve yakınındaki beylerle anlaşarak Si'ird'e asker göndermeyi kararlaştırdı. Ancak sultanın etrafındaki beyler, Si'irdlilerin doğru söyleyip söylemediklerini ve tuzak kurup kurmadıklarının tam olarak anlaşılmasından sonra asker gönderilmesini daha doğru olacağını sultana bildirdiler. Buna karşı sultan, yüz kadar süvari birliğini keşif için Si'ird'e gönderme kararı aldı. Yapılan plana göre bu birlik, Si'ird'e ulaştıktan sonra el-Fahr el-Mukaddem'i geldiklerinden haberdar edip şehrin dışında pusuya gireceklerdi. Ardından geceleyin şehre girecek ve kale kapılarını açarak şehir valisine saldıracaklardı. Bütün bu işlerde el-Fahr el-Mukaddem ve Emir Şuca' da onlarla işbirliği yapacaklardı. Sultan bu planı yaptıktan sonra beylerinden İbrâhîm el-Kaymerî, İbrâhîm bin Üveys ve Kutalmış isimli komutanlarını bu birliğin başına atadı ve görev dağıtımını yaparak gönderdi. Birlik gecenin ilk yarısında yola çıktı ve Si'ird yakınlarındaki Hûla' Köyü'nde bağlık bir alanda pusuya yattı. Bu arada el-Melik Selâhaddîn'in Hasankeyf'e gittiğinden gelen birliğin haberi yoktu. Daha sonra şehirden biri, işleri için bağların bulunduğu yere gelmişti ki bağların içinde pusuya yatmış olan Eyyûbî askerlerini görünce ürktü ve şehre geri dönmeye çalıştı. Fakat askerler onun şehre dönüp haber vermesinden ve planın bozulmasından duydukları endişeden dolayı onu yanlarında tuttular. Adam kendisini alıkoydukları için onlara karşı çıktıysa da askerler adama el-Melik Selâhaddîn'e ihbar etmesinden kuşkulandıkları için kendisini alıkoyduklarını söyleyince adam el-Melik Selâhaddîn'in Şeyh Nizâmeddîn'in eşliğinde Hasankeyf'e gittiğini söyledi. Bunun üzerine askerler adamın doğru söyleyebileceğini düşündüler. Zira Şeyh Nizâmeddîn'in el-Melik Selâhaddîn'i götürmek için gelişinden haberdarları. Durumu araştırıp gerçeği öğrenince adamı salıverdiler ve şehre girdiler. el-Fahr el-Mukaddem kalabalığın önünde

yürüyerek kalede bulunanlara gelenlerin sultanın emriyle kaleyi teslim almak üzere geldiklerini söyledi. Kalede bulunanlar ise kaleyi teslim yanaşmadılar ve el-Melik Selâhaddîn'in kendilerine sultandan yazılı bir emir gelmedikçe kaleyi kimseye teslim etmeme yönünde uyarıda bulunduğunu, şayet kendilerinde böyle bir mektup var ise kendilerine bunu göstermeleri gerektiğini söylediler. Bunun üzerine askerler durumun haklılığını anladılar. Emir Ali bin Üveys derhal birini sultana göndererek kendilerine sultanın dergâhından gönderilmiş yazılı bir emir ibraz etmedikleri müddetçe kalede bulunanların şehri teslim yanaşmadıklarını bildirdi. Sultan, kalenin teslim edilmesi yönünde derhal yazılı bir emir yazdırıp gelen elçiyle Si'ird'e gönderdi. Mektup Si'ird'e ulaşınca Emir Şuca' ve el-Fahr el-Mukaddem kaleden inerek bağlılık bildirdiler ve kaleyi Emir Ali ve beraberindekilere teslim ettiler. Bu arada el-Melik Selâhaddîn de Hasankeyf'e ulaşmıştı. Sultan onu affederek Hasankeyf'te ağırladı. İnsanlar bir ay kadar bir süre Hasankeyf'te kalan el-Melik Selâhaddîn'i sultandan korkması yönünde uyardılar. Öyle ki uyarılar usandırıcı bir hal alınca korkudan Hasankeyf'te kalamadı. Sultan hoşnut olmadığı halde el-Melik Selâhaddîn Erzen'e giderek eniştesinin yanına yerleşti. Bunun üzerine sultan, el-Melik Selâhaddîn'in oğlu el-Melik Ömer'i onun yerine vali tayin ederek Si'ird'e Emir Ali bin Şemo'nun yanına gönderdi⁴⁷⁶.

1.5.3.6. Tûr Abdîn Patriklik Sorununa Müdahale

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî döneminde 1364 yılında Tûr Abdîn patrikliği Mardin patrikliğinden ayrıldı. Buna neden olan olay ise şöyleydi. Zayıf karakterli bir rahip olan Kôrkîs, Salah rahibi Basilyus Saba'yı Mardin patriği İsmâîl'in yanında çekiştirmişti. Bunun üzerine Mardin patriği İsmâîl, sorgusuz bir şekilde Saba'yı afaroz etti. Rahip Saba bunu öğrenince patrikle görüşmeye gitti. Ancak patrik ona kötü davrandı ve görüşmek istemedi. Rahip Saba üç gün boyunca Deyru'z-Za'ferân manastırının kapısında içeri girmek için beklediyse de patrik buna izin vermedi. Rahip Saba çok üzgün bir vaziyette Tûr Abdîn'e geri döndü. Bölgedeki diğer rahiplere mektuplar yazarak kendisi ile patrik arasındaki sorunun çözümünde aracı olmalarını

⁴⁷⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 94a-95a.

istedi. Onun bu isteğine Kartmîn rahibi Yeşû‘ ve Hâh rahibinin yanısıra başka rahipler, keşişler, şemmaslar ve ileri gelen kimseler destek verdiler ve topluca patriğin yanına gittiler. Ancak patrik onları kabul etmedi. Bu topluluk dört gün boyunca manastırın dış kapısında kalmasına karşın patrik onları kabul etmeyince bu duruma son derece üzüldüler ve bir sonuca ulaşmadan memleketlerine geri döndüler. Mor Yakup Manastırı’na yaklaştıkları vakit Mar Basilyus Saba’nın patriklik makamına layık olduğunu haykırdılar. Ardından rahip Saba’nın görev yeri olan Salah’daki Mar Yakup Manastırı’na girdiler. Rahip Saba bir müddet sonra Hasankeyf hükümdarı el-Meliku’l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî ile karşılaştığında ona olup bitenleri anlattı. Bunun üzerine el-Meliku’l-Âdil kendi bulunduğu bölgede patriklik yapması için ona menşûr verdi. Tûr Abdîn rahipleri Salah’taki Mar Yakup Manastırı’nda bir araya geldiler ve 6 Ağustos 1364 tarihinde Basilyus Saba’yı Tûr Abdîn ve Hasankeyf patriği olarak ilan ettiler. Kartmîn, Beyt Rîşa, Zergel/Hazzo, Beşîrî ve Midyat manastırları Patrik Saba’ya bağlandılar. Patrik Saba bundan sonra 25 yıl daha yaşadı ve 1389 yılında vefat edince Mar Yakup Manastırı’na defnedildi⁴⁷⁷.

1.5.3.7. Şihâbeddîn Gâzî’nin Hastalığı ve Doğurduğu Yönetim Sorunları

Hasankeyf’te bulunan el-Meliku’l-Âdil 768 yılı Rebûlevvel ayında/Kasım-Aralık 1366 tarihinde vücudunda bir yorgunluk hissedip hastalanmıştı. Emirleriyle eskisi gibi artık sıkça bir araya gelemez olmuştu. Günlerce yalnız kaldığı oluyordu. Sancıları gittikçe arttı ve bir süre sonra da vücudunda su kabarcıkları oluştu. Bundan ötürü insanların içine çıkmaktan kaçınıyordu. Hekimler ve tabipler onu muayene ettiler ve tedavi uyguladılar. Ancak bunun bir yararı olmadığı gibi sancılarını daha çok artırdı. Bir süre sonra ise insanlarla ilişkileri tamamen kesildi. Bu durum büyük sorunlara neden oldu. Nitekim el-Meliku’l-Âdil’in oğulları arasında devlet yönetimi için anlaşmazlıklar başgösterdi. Oğullardan el-Meliku’n-Nâsır Abdullâh’ın etrafında Ali bin Toktemir, Hâc Nâsireddîn İbnu’l-Menklî ve onun kardeşi Alişâh ile çocuklarının yanısıra Emir Ömer bin el-Esed ve oğlu Hasan gibi çok sayıda asker ve bey toplanmışlardı. el-Meliku’l-

⁴⁷⁷ Bar Hebraeus, *Chronicon Ecclesiasticum*, II, 795-806; Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 327-329.

Âdil'in vefat etmesi durumunda onun yerine el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh'ı geçirmek için zırhlarını kuşanmış, silahlarını almış bir vaziyette bekliyorlardı. Beytu Rıdvân, Bedr bin Hasan bin Seyfeddîn bin Şihâbeddîn, el-Hâc Mümin bin el-Mukaddem, Sârımeddîn, el-Hâc Mecdeddîn İsmâîl bin es-Secâ, Vezir el-Hâc Seyfeddîn'in yanısıra aralarında el-Hâc Abdullâh, İsa bin Anter gibi ileri gelen beyler ve aileler kendi maiyyetleri ile birlikte sultanın diğer oğlu el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed'in yanında yer aldılar. Ordu içerisinde bu bölünmüşlükten dolayı kargaşa çıktı⁴⁷⁸.

Bütün bunlar yaşanırken sultanın hastalığı daha çok artmıştı. Bunun haberi el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh'a ulaşınca teçhizatını kuşanmış olan askerleriyle kardeşi el-Meliku'l-Eşrefle savaşmak için hareket geçti. İki taraf arasında kalede meydana gelen çarpışmalarda çok sayıda Hasankeyfli hayatını kaybetti. Ertesi gün olunca sultan biraz iyileşmiş ve yaşananlardan haberdar olmuştu. Daha fazla kan dökülmesine mani olmak düşüncesiyle yaslandığı değnekler sayesinde tahtına geçip oturdu. Ardından da oğlu el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh'ın adamlarından olan Ali bin Toktemir'i huzuruna çağırdı. Oğlu Abdullâh'ın ne istediğini ona sordu. Emir Ali sultanın hastalığından ötürü oğlu Abdullâh'ın hayli üzgün ve sıkıntılı olduğunu söyleyince sultan, iyi olduğunu ve merak edilecek bir durumun olmadığı karşılığında bulundu. Daha sonra da satranç istedi. Emir Ali ile bir saat kadar satranç oynayarak gücü ve kuvvetinin yerinde olduğunu ona göstermeye çalıştı⁴⁷⁹.

Emir Ali huzurdan çıkınca oğullarına sultanın iyi olduğunu bildirdi. Aradan üç gün geçince sultan 8 Rebûlâhir 768/12 Aralık 1366 tarihinde oğlu el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh'ı Heysem Kalesi'ne vali olarak atadığı gibi el-Menklî ailesinin yanısıra Emir Ali bin Toktemir ve Emir Ahmed bin el-Hâc Şihâbeddîn ve daha başka emirleri de onun hizmetine verdi. Si'ird'de bulunan oğlu Gıyâseddîn Ömer'e haber göndererek orada kalmasını emretti. Bir diğer oğlu Emir Fahreddîn Süleymân'ı ise Cudeyde Kalesi'ne idareci olarak tayin etmişti. Bu atamaların ardından ordu komutanları ve beyleri huzura çağırıp oğlu el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed için onlardan bağlılık yemini aldı ve el-Meliku'l-Eşref lakabını vererek kendi yerine onu tahta çıkardı. Diğer oğulları

⁴⁷⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 99b.

⁴⁷⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâsır*, vr. 99b.

Seyfeddîn Ebûbekir, Bahâeddîn Ummân ve Cemâleddîn Hasan'ı ise tahta çıkardığı oğlu el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn'in emrine verdi⁴⁸⁰.

1.5.3.8. Şihâbeddîn Gâzî'nin Vefatı

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî oğulları arasında başgösteren bu anlaşmazlığı el-Meliku'l-Eşref'i saltanat tahtına oturttuktan sonra Şâm'a doğru yola çıkmak için hazırlıklar yaptırdı. 10 Rebûlâhir 768/14 Aralık 1366 tarihinde iyileşme umuduyla Şâm'a doğru seyahate çıktı. Şayet iyileşirse seyahatin kalan kısmında da Hacca gitmeyi tasarlıyordu. Yolculuk esnasında Mardin yakınlarındaki bir geçide vardıklarında sultanın sancıları yeniden başladığı gibi her geçen saat daha çok artıyordu. Mardin'e ulaştıklarında ise sultanın sancıları dayanılmaz bir hal almıştı. Tabipler ve hekimler onu muayene ettiler. Bu esnada Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr da onu ziyarete gelmişti. el-Meliku'l-Âdil bu vaziyette ölüm tarihi olan 27 Cemâziyelevvel 768/29 Ocak 1367 gününe kadar Mardin'de kaldı. el-Meliku'l-Âdil vefat edince Artuklu hükümdarı sultanın cenazesi için tabut ve tahtirevan yapılmasını emretti. Daha sonra sultanın cenazesi, yapılan tabuta kondu ve tahtirevanın üzerine yerleştirildi. Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr tabutun önünde yürüyerek şehrin Savur Kapısı'ndan geçerek cenazeyi şehirden çıkardılar. el-Meliku'l-Mansûr şehir dışındaki bahçelere kadar cenazeye eşlik ettikten sonra geri döndü. Cenaze Cemâziyelâhir'in başlarında/Şubat 1367 tarihinde Hasankeyf'e kalenin varoşlarına ulaştı. el-Meliku'l-Eşref diğer kardeşleriyle Şeyh es-Seyf'in yanına gittiler ve cenazeyi kefenlediler. Daha sonra sultanın cenazesi sağlığında yaptırdığı Şihâbiyye Medresesi'ne taşındı ve cenaze lahit mezara yerleştirildi. el-Meliku'l-Eşref üç gün boyunca taziyeleri kabul etti. Fakirlere ve düşkünlere tasaddukta bulunduğu gibi yetimleri ve kimsesizleri de giydirdi. Taziye sona erince de el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn kaleye çıktı⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 100a.

⁴⁸¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 100a; *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

1.5.3.9. Şihâbeddîn Gâzî'nin Kişiliği

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî yiğit, korkusuz, karakterli, akıllı, keskin zekâyâ sahip, devlet işlerinde titiz, yufka yürekli, cömert güleç yüzlü, hoş sözlü, vakar sahibi, askerlerine ve hizmetkârlarına iyi davranan, kıymettar, bilge ve erdemli bir hükümdardı. Âlimleri, erdemli kimseleri, edipleri ve şairleri seven onları koruyup kollayan biriydi. Şiir dinlemeyi çok sever, memleketinde her ilimden ve sanat dalından birilerinin bulunmasını arzuları. Bu nedenle ülkesine bir âlim geldiğinde ona çokça ikramda bulunurdu. Şayet bu âlim Hasankeyf'te kalmak isterse de ona günlük veyahut aylık maaş bağlardı. Eğer kalmak istemeyip buradan ayrılınca da ona yol masraflarını karşılamak üzere para verirdi⁴⁸². Şihâbeddîn Gâzî bir mecliste oturduğu zaman devlet adamları konularına göre etrafında otururdu. Sultan konuşmadıkça, biriyle sohbet etmedikçe kimse başını kaldırıp konuşmazdı⁴⁸³.

1.5.4. el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed (768-775/1367-1373)

el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed, 8 Rebûlâhir 768/12 Aralık 1366 tarihinde babası Şihâbeddîn Gâzî'nin tayiniyle tahta çıkmıştı⁴⁸⁴. Bu dönemde etkinlik kazanan Karakoyunlu Türkmenleri, Hasankeyf civarındaki yerlerde varlık göstermeye başladılar. Nitekim 768/1366 yılında Tebriz'de bulunan Sultan Uveys'e ulaşan haberde Mûsul hükümdarı Bayram Hoca'ya bağlı Türkmenler tüccar kafilelerine saldırdıkları ulaşılmıştı. Mardin Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr da defalarca elçisini Tebriz'e göndererek durumdan şikâyet etti. 768/1367 yılı bahar mevsiminde Bayram Hoca Türkmenlerle Mûsul'dan yola çıkarak yukarı memleketlere doğru gitti. Bunun üzerine el-Meliku'l-Mansûr, Sultan Üveys'e tekrar elçi göndererek durumu bildirdi. Sultan Üveys, Diyârbekir'e doğru hareket etti ve Beşîrî'de konakladı. Buradayken Diyârbekir bölgesindeki Kürt aşiret beyleri huzuruna gelerek onun hizmetine girdiler. 768 yılı Şaban ayının sonlarında/30 Nisan 1367 tarihinde Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed, Sultan Üveys'i karşılamak için yola çıktı. Sultan Üveys

⁴⁸² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 100a-100b; *Anonim İslam Tarihi*, 81b.

⁴⁸³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 81b.

⁴⁸⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 100a.

bu esnada Âmid yöresindeydi ve Türkmenleri soruşturuyordu. Ancak Türkmenlere dair bilgi sahibi olamayan Sultan Üveys 18 Ramazan 768/18 Mayıs 1367 tarihinde Tebriz'e geri döndü. el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn de Hasankeyf'e geri döndü⁴⁸⁵.

1.5.4.1. Emir Kodila es-Si'irdî İsyanı

Emir Kodila es-Si'irdî Si'ird'de artık sözünün geçerli olmadığını görünce Eyyûbîlere muhalif bir konuma geçti ve 770/1368-1369 yılında el-Meliku'l-Eşref'e başkaldırdı. Si'ird'in ileri gelenlerinden birçok kimseyle de görüşerek onlardan kendisi için bağlılık yemini aldı. Etrafına toplanan taraftarlarıyla birlikte bir kale inşâsına koyuldu. Si'ird'in ileri gelenleri de bu iş için ona yardım ettiler. Kale yapımı için malzeme ve araç-gereç topladılar. el-Hızır Mescidi'nin üst tarafında el-Kevr Kuyusu'nun yanında Kadı Sa'deddîn'in evinin bulunduğu yerde kalenin inşâsına başladılar. Bunun üzerine Eyyûbîlerin Si'ird valisi Gıyâseddîn Ömer, kardeşi el-Meliku'l-Eşref'e durumu bildirdi. el-Meliku'l-Eşref durumdan haberdar olur olmaz orduya toplanma emri verdi. Emirlerine de Si'ird'e doğru yola çıkmak için hazırlık yapmalarını bildirdi. Ordu hazır olunca el-Meliku'l-Eşref, Si'ird'e doğru harekete geçti. Sultan Si'ird'e ulaştı ve karargâhını kurdu. Daha sonra Emir Kodila ve ona arka çıkan Si'irdlileri inşâ ettikleri kalede ablukaya aldı. Kuşatmanın şiddetini artırınca kalede bulunanlar sultana karşı savaşmalarının imkânsız olduğunu gördüler ve Emir Kodila ile görüşüp onu sultandan aman dilemeye zorladılar. Emir Kodila etrafındakilerin niyetlerini anlayınca kendisi için endişelenmeye başladı ve ardından sultandan aman diledi. Sultan onu azarlayınca Emir Kodila kaleden inerek sultanın önünde yeri öptü. Hatasını itiraf ederek bağışlanma talebinde bulununca sultan onu ve beraberindekilerin tümünü affetti. Daha sonra sultan, inşâ edilen kalenin yıkılması emrini verdi. Halk kaleyi yıkmaya koyulunca Emir Muhammed bin el-Mukaddem Ahmed, Merd Kalesi'ne kaçtı ve burada isyan etti. Sultandan korkan bir grup Si'irdli de Merd Kalesi'ne giderek Emir Ahmed'in yanında isyana katıldılar. Sultan yaklaşık on günlük bir süre Si'ird'de kalarak halkın işleriyle meşgul oldu. Adamlarına Si'ird Kalesi'nin sağlamlaştırılmasını

⁴⁸⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 100b.

emretti. Kaleye yaklaşık yüz tane süvari yerleştirdi. Si'ird'in ileri gelenlerini bir takım hediyeler vererek hoşnut etti. Sultan Si'ird'de Merd Kalesi'nde isyan eden Emir Muhammed ve beraberindekilere dokunmadığı gibi isyanın daha fazla sürme olanağının olmadığı düşüncesiyle Si'ird'deki adamlarına, müdahale etmemeleri hususunda uyarılarda bulundu ve sonra da Hasankeyf'e geri döndü⁴⁸⁶.

Fakat ertesi yıl 771/1369-1370 yılında Si'ird halkından bazıları Merd Kalesi'ndekilere erzak ve diğer ihtiyaçları için yardımda bulununca Si'ird valisi Gıyâseddîn Ömer bu durumu sultana haber vererek isyancıların sayısının artmasından dolayısıyla sorunun, üstesinden gelinemez bir hal almasından endişe duyduğunu bildirdi. Bunu haber alan sultan, ordu komutanları ve devlet büyüklerin toplayarak onlarla Merd Kalesi'ndeki isyanla ilgili görüş alışverişinde bulundu. Herkesin ortak görüşü sultanın bizzat bu isyan üzerine gitmesi yönündeydi. Sultan bu görüşü onayladı ve devlet adamlarına asker toplamaları emrini verdi. Ordu toplanınca sultan askeriyle birlikte ikinci kez Si'ird'e doğru yola koyuldu. Bu seferde orduya Emir Hasan bin Emir Seyfeddîn başkomutanlık ediyordu. Sultan Si'ird'e ulaşınca şehrin ileri gelenleri Si'ird'in devlet büyüklerini huzuruna istedi ve onlara içlerinden birini elçilik yapması için Merd Kalesi'ndeki isyancılara göndermelerini söyledi. Sultanın böyle davranırken güttüğü amacı ise olur da isyancılar aman dileyerek kaleden inerlerse böylece kan dökülmesine engel olunabileceği umduydu. Sultan devamla şayet isyancılar kaleden incek olurlarsa evlerinin yağmalanmayacağı, ailelerine dokunulmayacağı, Si'ird halkından kendilerine saldıranlara karşı onların can güvenliklerini sağlayacak askerlerin görevlendirileceği konusunda yemin ederek güvence verdi. Bunun üzerine Si'ird'in ileri gelenleri isyancıların lideri Emir Muhammed'e haber göndererek isyana son vermesini ve kaleden inerek sultana boyun eğmesi önerisinde bulundular. Ancak Emir Muhammed bunu kabul etmedi. Arada defalarca elçiler gidip gelerek kaleyi sultana satması yönünde onu teşvik ettiler. Bunun üzerine isyancılar ordu komutanı Emir Hasan'ı görüşmeler yapmak için kaleye istediler. Sultan Emir Hasan'ı kaleye gönderdi. Yapılan görüşmelerin neticesinde kaleye yüz doksan bin dirhem değer biçildi. Bunun yanısıra Hûle' Köyü de ikta olarak Emir Muhammed'e verilecekti. İki taraf arasında barış

⁴⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 101b-102a.

sağlandıktan sonra isyancılar kaleden indiler. Sultan kaleye çıkan yolun yıkılmasını emretti. Sorun böylelikle savaşız çözüncü sultan ordusuyla Hasankeyf'e döndü⁴⁸⁷.

1.5.4.2. Döğör Aşiretinin Sığınma Talebi⁴⁸⁸

Döğör Türkmen aşiretinin lideri Sâlim ed-Döğeri'nin, Memlüklerin Şâm ve Halep ordularının karşısında yenilgiye uğramış bir vaziyette Beşîrî ve Hazzo civarlarına geldiği haberi 774/1372-1373 yılında el-Meliku'l-Eşref'e ulaştı. Ardından da Sâlim ed-Döğeri'nin elçisi el-Meliku'l-Eşref'in huzuruna gelerek efendisi Sâlim ed-Döğeri'nin, sultana sığınmak ve sultanın koruması altına girmek istediğini ona bildirdi. Bunun için de sultandan kendisi, ailesi ve aşiretiyle birlikte Şâm ordusundan kendilerini koruyacak ve sığınacakları bir yer talebinde bulundu. Elçiden sonra bu sefer Sâlim ed-Döğeri ve Döğör beylerinin eşleri, sultanın huzuruna gelerek sultanın korumasını talep ettiler. Bunun üzerine sultan devlet büyükleri ile bu konuyu görüştü. Her bir devlet adamı kendi bilgi, birikim ve deneyimi ölçüsünde bir görüş belirtti. Bir grup sultanın Döğeri koruma altına alması yönünde görüş belirtirken diğer grup ise Şâm ordusu bölgeye geldiği takdirde ülkenin yıkıma uğrayacağı endişesiyle bu görüşe karşı çıktı. Bu söylenenlere karşı sultan ise tüm ülkesinin yıkıma uğraması ve ordusunun da yok olması pahasına huzuruna gelen bu kadınların çağrısını karşılıksız bırakmayacağını, elinden geldiğince Döğör aşiretini korumak için adam ve mal vereceğini, kalmaları için de yer göstereceğini söyledi. Daha sonra kardeşi el-Melik Gıyâseddin Ömer'i çağırarak aynı zamanda kayınpederi olan Sâlim ed-Döğeri'ye gitmesini ve Hasankeyf Eyyûbîlerinin ülkesinden istedikleri yeri seçmeleri için sultanın adına Döğörlere yardımcı olmasını emretti. Bunun üzerine el-Melik Gıyâseddin Ömer derhal yanına asker alıp Emir Sâlim'in yanına vardı ve sultanın söylediklerini ona aktarıncaya Emir Sâlim buna çok sevinerek sultana övgüde bulunduğu gibi ona dualar etti. Daha sonra el-Melik Gıyâseddin Ömer Döğörlere kalmaları için bir yer gösterdi. Sâlim ed-Döğeri, yerleşmek için Kârûha Geçidi'ni seçti. Çünkü bu geçit son derece korunaklı bir yerdi. Geçidin yarlarına on kadar adam yerleştirildiği takdirde bu kimseler geçitte bulunanların

⁴⁸⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 102a-102b.

⁴⁸⁸ Döğör aşireti için bkz. Faruk Sümer, "Döğörlere Dâir", *Türkiyât Mecmuası*, X, 139-158.

güvenliklerini sağlayabildikleri gibi buradan geçmek isteyen silahlı birlikleri engellemeye güç yetirebileceklerdi. Bu geçit Hasankeyf'e yakın bir konumda yer almaktaydı. Emir Sâlim buraya yerleşti ve ardından hayvan sürülerini ve develerini Hasankeyf tarafındaki otlaklara yaydı. Burada kaldığı süre içinde sultan onun her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak mal verdiği gibi güvenliklerini sağlamak için kendi kardeşi Gıyâseddîn Ömer öncülüğündeki askeri bir birliği de onları korumakla görevlendirdi. Döğerler bu geçide yerleştikten iki gün sonra yirmi bin kişilik süvari birliğinden oluşan Şâm ordusu bu bölgeye ulaştı ve söz konusu geçidin Hazzo tarafına düşen kısmında konuşlandı. Birkaç gün savaşmaksızın geçitte bulunan Emir Sâlim ed-Döğeri'yi abluka altında tuttular. Ancak tüm uğraşlara rağmen herhangi bir başarı elde edemedi burayı terk ettiler ve Sincâr taraflarına doğru gittiler. Sincâr'a Memlûk sultanı adına bir vali tayin ettikten sonra da Şâm'a döndüler⁴⁸⁹.

Şâm ordusu kuşatmayı kaldırıp geri dönünce bu durum Döğerler arasında büyük bir sevinç yarattı. Emir Sâlim ed-Döğeri Şâm ordusunun gittiğinden tam emin olunca bir grup askerle gezinti yapmak için Kârûha Geçidi'nden çıktı. Bir süre uzaklaştıktan sonra Beşîrî yakınlarına geldi. Atlattığı tehlikelerden sonra mutlu ve rahat bir şekilde gezinirken aniden etrafını Türkmenlerden bir grup sardı. Adamlarından bir kısmını öldürdükten sonra Emir Sâlim'i de tutukladılar. Döğer askerlerinden sağ kalanlar ise kaçıp Kârûha Geçidi'ne geldiler ve durumu orada bulunanlara haber verdiler. Türkmenler ise Emir Sâlim'i de yanlarına alarak Âmid taraflarına gittiler. Bunu haber alan Emir Sâlim'in amcasının oğlu Emir Hasan bin Ebi'l-Ğadir yanına aldığı adamlarıyla Türkmenlerin ardından gitti. Onlara yetişti ve Türkmen askerlerinden bir kısmını öldürdükten sonra Emir Sâlim'i onların elinden kurtardı. Ardından Beşîrî bölgesine geldiler ve çadırlarını sökerek Ca'ber tarafına doğru yola koyuldular⁴⁹⁰.

Bu arada Hasankeyf sultanından yardım talebinde bulunan bir diğer Türkmen emiri ise o esnada Mûsul'u kuşatmaya alan Bayram Hoca'ydı. Eyyûbî sultanı el-Meliku'l-Eşref'in kardeşi el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh, Bayram Hoca'nın kardeşi Berd Hoca'nın damadıydı. Akrabalık ilişkisini gözeteceği düşüncesiyle Hasankeyf

⁴⁸⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 103b-104a.

⁴⁹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 104a-104b.

hükümdarından yardım talep edince sultan, Bayram Hoca'ya yardım için asker gönderdi. Bunun üzerine Diyârbekir emirlerinin yanısıra Artuklu hükümdarı el-Meliku'l-Muzaffer veziri Emir Şâhin öncülüğündeki bir birliği Mûsul'a Bayram Hoca'nın yardımına gönderdi. Mûsul'da toplanan kalabalık orduyu gören Memlüklerin Sincâr valisi Mûsul'u kuşatmaya yardıma gelen Diyârbekir ordusunu görünce bu ordunun Sincâr'a saldırmasından korkarak Sincar'ı terk etti ve Şâm'a gitti. Bu arada Mûsul'da bulunan Bayram Hoca Döğerlerin peşinden giden Şâm ordusunun, geri dönerek Ruha yakınlarına ulaştıklarını haber alınca onlardan korkarak Mûsul kuşatmasını kaldırdı ve orduyu dağıttı⁴⁹¹.

el-Meliku'l-Eşref sadece kendi yönetimindeki bölgelerin sorunlarıyla uğraşmakla kalmıyor, civar yerlerdeki aşiretler arasında başgösteren anlaşmazlıkları çözmek için arabulucuk faaliyetleri de yürütüyordu. Nitekim Zirkî aşiretinin 773/1371-1372 senesinde Süleymânî aşireti topraklarına girip onların sürülerini yağmalamaları üzerine iki taraf arasında anlaşmazlık başgösterdi. Süleymânî aşireti mensupları adamlarını toplayıp Zirkîler üzerine yürüdüler. İki taraf arasında meydana gelen karşılıklı saldırılar 774/1372-1373 yılında da sürdü. Aralarında Süleymânî aşireti reisi Emir Celâleddîn'in de bulunduğu çok sayıda insan bu saldırılarda yaşamını yitirmişti. Emir Celâleddîn o esnada hacda bulunan babası el-Hâc Bahâeddîn adına aşirete reislik yapıyordu. Süleymânî aşireti mensupları reisleri Emir Celâleddîn'in intikamını almak için Meyyâfârikîn'e bir saldırı düzenlediler. Yaşanan savaşta Zirkîlerin reislerinden Şeyh Bahâeddîn'in oğlu Şeyh Şemseddîn öldürüldü⁴⁹².

Süleymânî aşiretinin reisi el-Hâc Bahâeddîn kendi adına Emir Celâleddîn'i aşirete reis tayin ettikten sonra hacca gitmişti. Hac ibadetini eda edip geri dönerken yolda oğlunun ve aşiretinin başına gelenleri öğrenince zaman kaybetmeden ülkesine doğru hareket etti. Yakın ilişkileri olan tüm beylere haber salarak kendisine yardım etmelerini istedi. Aralarında Ergani, Mirdâsî, Rûşekî ve Kocî aşiretlerinin de bulunduğu büyük bir topluluk, Süleymânîlere yardıma geldi. el-Hâc Bahâeddîn Batman'a ulaştığında yanında kalabalık bir ordu toplanmıştı. Bir gün sonra Erzenliler de ona

⁴⁹¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 104a-105a.

⁴⁹² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 104b-105a.

yardıma gelmişti. Beş bin süvari ve piyadeden oluşan ordu, Meyyâfârikîn'e doğru hareket etti. Bu durumu haber alan Zirkîler, sürülerini Şeyh Ali ez-Zirkî'nin idaresindeki Kendirib Kalesi'nde tuttular. Kendileri ise Şeyh Bahâeddîn öncülüğünde Meyyâfârikîn'de toplandılar. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Zirkîler beklemedikleri şekilde bozguna uğrayarak kaçtılar. Süleymânîler bir süre onları takip ettikten sonra Batman'a döndüler. Bu arada Cezîre beyi Seyfeddîn el-Buhtî Hasankeyf'e gelerek sultan el-Meliku'l-Eşref'ten Zirkîler ve Süleymânîler arasında yapılacak barışta arabuluculuk yapmasını istedi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref adamlarından birini Seyfeddîn el-Buhtî'nin yanına katarak barış görüşmeleri yapmak üzere gönderdi. Batman Çayı'nın Dicle Nehri'ne döküldüğü yerde iki taraf bir araya getirildi. Barış yeminleri edildi. İki taraf arasında 773 yılı başlarında/Temmuz-Ağustos 1371 başlayan savaş, nihayet Hasankeyf sultanının da katkılarıyla 774 yılı Cemâziyelâhir ayında/Kasım-Aralık 1372 barışla sonlandırılmış oldu⁴⁹³.

1.5.4.3. el-Meliku'l-Eşref'in Vefâtı ve Kişiliği

Diyârbekir bölgesinde 775/1373-1374 yılında bir veba salgını başgöstermiş ve bölge genelini etkilemişti. Veba ilk olarak Mardin ve Âmid'de görüldü. Civar yerlere salgın haberi yayılınca insanlar endişeye kapıldılar. Mardin'den gelen haberlere göre her gün binden fazla insan vebadan yaşamını yitiriyordu. Ramazan ayında salgın Hasankeyf'e de ulaştı. Başlarda günde bir veya iki kişi vebadan ölüyordu. Bu ölenler arasında el-Meliku'l-Eşref'in kardeşi el-Melik Ömer de vardı. Cenazesi, babasının yaptırdığı Şihâbiyye Medresesi'nde defnedildi. Bir süre sonra Hasankeyf'te veba salgınından ölenlerin sayısı artmaya başladı. Öyle ki bir gün içerisinde aralarında erkek kadın ve çocukların da bulunduğu kırktan fazla insan vebadan ölmüştü. 5 Şevvâl 775/20 Mart 1374 tarihinde ise bu sefer sultanın diğer kardeşi el-Melik Ummân da vebadan öldü ve kardeşi gibi Şihâbiyye Medresesi'nde gömüldü. Vebadan ölenlerin sayısı gittikçe arttı. Zilkade ayı başlarında/13 Nisan 1374 tarihinde sultan kaybettiği kardeşleri ve halkının acısını unutmak için kaleden şehir meydanına indi ve Savlecan/Çevgan

⁴⁹³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 105b-106a.

oyladı. Gün sonunda yorgun ve bitkin düşünce de kaleye geri çıktı. Bir süre sonra ateşli bir hastalığa yakalandı. Ardından vücudunda su kabarcıkları oluştu. Gece sancıları arttı ve sonunda 4 Zilkade 775/17 Nisan 1374 tarihinde vefat etti⁴⁹⁴.

el-Meliku'l-Eşref bilgili, erdem sahibi bir gençte bulunması gereken her türlü niteliği şahsında taşıyordu. Kalabalık bir insan topluluğunda oturduğunda uzaktan seçilebilecek bir asalete sahip olan el-Meliku'l-Eşref av yapmak, at binmek, ok atmak ve Savlecan oynamaya aşırı düşküdü. Zamanının çoğunu bununla geçirirdi. Adaletli bir idareci olduğu gibi askerlerine iyi davranırdı. Güzel görünüşlü ve gür sesli biriydi. Babasından saltanatı devraldığıında ülkesi harap bir durumda olduğu gibi Diyârbekir bölgesindeki beyler de Hasankeyf hükümdarının itaatinden çıkmışlardı. Hasankeyf onun döneminde bayındır bir yer halini aldı. Ancak saltanat süresi kısaydı. 8 Rebûlevvel 768/12 Kasım 1366 tarihinde tahta çıkan el-Meliku'l-Eşref, yaklaşık yedi yıl, yedi aylık bir saltanattan sonra 4 Rebûlevvel 775/24 Ağustos 1373 tarihinde vefat etti. Receb 745/Kasım-Aralık 1344 tarihinde doğan el-Meliku'l-Eşref genç bir yaşta otuz yaşında vefat etti⁴⁹⁵. İbn Hacer el-Askalâni'nin kaydettiğine göre ise 773/1371-1372 yılında Hasankeyf tahtında el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin oğlu el-Meliku's-Sâlih Ebûbekir oturuyordu⁴⁹⁶.

1.5.5. el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Hasan (775-780/1373-1378)

el-Meliku'l-Eşref vefat edince tahta kimin çıkacağı konusunda emirler arasında görüş ayrılığı çıkmıştı. En büyük oğul olması nedeniyle el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Ebûbekir Hasan, saltanat tahtının en avantajlı adayıydı. Emirler tahta çıkması için onu davet edince o, buna gerek olmadığını, kardeşlerinden birinin atanmasını istediye de emirler başkasına gitmediler ve tahta çıkması konusunda ısrarlarına devam ettiler. Nihayet o, gönülsüz de olsa bu talebi kabul etti. Bunun üzerine kale kapıları açılarak Vezir el-Hâc Seyfeddîn ve inşâ kâtibi Bedreddîn, emirlere ve ordu mensuplarına toplanma çağrısında bulundular. Emirler ve ordu mensupları bir araya toplandıktan

⁴⁹⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 107a.

⁴⁹⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 107a-107b.

⁴⁹⁶ İbn Hacer el-Askalâni, *İnbâu'l-Gumr*, I, 7.

sonra Seyfeddîn Ebûbekir'e bağıllık yemini ettiler. Seyfeddîn Ebûbekir, el-Meliku's-Sâlih lakabını alarak Hasankeyf hükümdarı oldu⁴⁹⁷.

776 yılı Ramazan ayı/Şubat-Mart 1375 itibariyle Hasankeyf tahtında bulunan el-Meliku's-Sâlih Ebûbekir⁴⁹⁸ ilk olarak hacca gitmek için hazırlıklar yapmaya koyuldu. Kendi yerine Emir Mahmûd bin el-Hâc Ali bin Müşteri'yi Hasankeyf'e naip olarak atadıktan sonra beraberinde inşâ kâtibi Bedreddîn el-Münşî ve Hasankeyf'in ileri gelenlerinden seçkin bir grupla yola çıktı⁴⁹⁹.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku's-Sâlih Mekke'ye ulaşip Beytullâh'ı gördüğünde ürpermiş ve ağlamaya başlamıştı. Bütün dünyalıkları bırakıp yöneticiliği terketmeye, kendisini tamamen ibadete adamaya karar verdi. Mekke ve Medine'de yaşayan halka da yaklaşık 50.000 dinar dağıttı⁵⁰⁰.

Haccını eda eden el-Meliku's-Sâlih, 777/1375-1376 yılında geri dönüş için hazırlıkları başladığında, beraberinde gelen grupta yer alan Bedreddîn el-Münşî'ye, Kadı Necmeddîn ve beraberindekileri de alarak geri dönmelerini, Hasankeyf'te bulunan Vezir el-Hâc Seyfeddîn ile ittifak ederek kardeşlerinden birini tahta çıkarmalarını ve devlet işlerini idare etmelerini emretti. Kendisinin ise dünya iktidarına ihtiyacı olmadığını artık burada kalacağını söyledi. Hasankeyf'ten beraberinde gelen grup sultanın bu sözlerini işitince onun bu durumunu yadırgayarak halkını sahipsiz bırakmaması gerektiğini telkin ettiler. Şayet kendileriyle birlikte Hasankeyf'e dönmezse kardeşleri arasında saltanat yüzünden taht kavgaları başgösterecek ve bundan ötürü de çokça kan dökülecekti. Böyle bir durumdan da Allâh'ın hoşnut olmayacağını, doğru olanın sultanın kendileriyle birlikte Hasankeyf'e dönüp kardeşleri içerisinde uygun olan birini hükümdar olarak tayin ettikten sonra izzetiyle köşesine çekilmesi şeklinde olduğunu, söylediler. Bu sözlere karşılık el-Meliku's-Sâlih ise devlet yönetme konusunda kendisinde artık istek, yetenek ve kudretin kalmadığını söyledi. Bunun üzerine inşâ kâtibi Bedreddîn el-Münşî, el-Meliku's-Sâlih'e hükümdar olarak kalmasını ancak devlet işlerinin idaresini ise kendisine bırakmasını önerdi. Gruptakilerle de bu

⁴⁹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 107b.

⁴⁹⁸ İbn Nâzırı'l-Ceyş, *Teskîfu't-Ta'rîf*, 16; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 317-318; Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 470.

⁴⁹⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 107b.

⁵⁰⁰ Abdalbâsit ez-Zâhirî, *Neylu'l-Emel*, 1/2, 93; İbn İyâs, *Bedâ'ü'z-Zuhûr*, 1/2, 144.

şekilde anlaşarak Mekke'den yola çıktılar ve nihayet Hasankeyf'e döndüler. Hasankeyf halkı onları karşılamak için şehirden çıktı. Sultanın dönmesinden ötürü son derece sevindiler⁵⁰¹.

1.5.5.1. Karakoyunlu Aşiretine Yardım

Karakoyunlu devletini kuran Baharlu aşiretinin reisi Bayram Hoca, Celayirli Sultan Üveys zamanında Karakoyunlu aşiretinin yöneticiliğini yapmış ve bir ara metbu tanıdığı Sultan Üveys'e karşı isyan ederek Mûsul'u zabtetmiş ve daha sonra ise sadakat göstererek onun beğenisini kazanmaya çalışmıştı. Karakoyunlu Bayram Hoca, 777/1375-1376 yılında aşireti ile birlikte hâkimi olduğu Mûsul'dan çıkıp yaylamak üzere Zozan'a gelmişti. Bundan ötürü Mûsul şehrinde kimse kalmamıştı. Bunu fırsat bilen Türkmen lider Pir Baba daha önce kendi yönetiminde olan Mûsul'a saldırıp şehri ele geçirdi. Zor durumda kalan Bayram Hoca, Hasankeyf hâkimi el-Meliku's-Sâlih ve Mardin hâkimi el-Meliku'l-Muzaffer'den yardım istedi. Bayram Hoca'nın kardeşi Berd Hoca, el-Meliku's-Sâlih'in kayınpederiydi. Berd Hoca'nın kızı önceleri el-Melik Abdullâh ile evliydi. el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh vefat edince el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn onu babasından isteyerek onunla evlendi ve ölünceye kadar da onunla evli kaldı. Onun ölümünden sonra bu sefer el-Meliku's-Sâlih onunla evlenmişti. el-Meliku's-Sâlih aralarındaki akrabalık bağından ötürü Diyârbekir bölgesinden topladığı orduyu Bayram Hoca'ya yardıma gönderdi. Ardından Mardin hükümdarı da Seyf Şâhin önderliğindeki Artuklu ordusunu, Mûsul'u kuşatmakta olan Bayram Hoca'ya destek için gönderdi. İlk başlarda Türkmen askerleri ve Diyârbekir ordusunun binekleri sıcaktan etkilendikleri için başarısız olunduysa da daha sonra şehri ele geçirmeye muvaffak oldular. İki taraf arasında yapılan barıştan sonra Hasankeyf ordusu geri döndü⁵⁰².

Bedreddîn el-Münşî, vezir el-Hâc Seyfeddîn ile birlikte Hasankeyf'i ortak idare ediyordu. Bütün işler ona danışılarak yapılıyordu.⁵⁰³ 779/1377-1378 yılında Hasankeyf hükümdarı el-Meliku's-Sâlih adına devlet işlerini yürüten Bedreddîn el-Münşî

⁵⁰¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 109b.

⁵⁰² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 110a; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 107.

⁵⁰³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 110a.

katledildi. 21 Ramazan 779/21 Ocak 1378 gecesi Teravîh Namazı'nı kılariken katledilen Bedreddîn el-Münşî eskisi gibi devlet işlerini yürütemediği için Hasankeyf harap olmaya yüz tutmuştu. Bundan dolayı ordu komutanları onu öldürme konusunda anlaşılabilir ve ansızın öldürdüler. Sonra da hükümdar el-Meliku's-Sâlih'e durumu bildirdiler. Bunun üzerine yapılan görüşmelerden sonra devlet işlerinin el-Meliku'l-Âdil İzzeddîn Süleymân'a verilmesi konusunda görüş birliğine vardılar. Ancak o esnada hacda bulunduğu için ertesi yıl yani 780/1378-1379 yılında el-Meliku'l-Âdil hacdan dönünce görevlendirme gerçekleşecekti⁵⁰⁴.

el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Hasan yaklaşık iki yıl tahtta kaldıktan sonra kendisini azletti. Çok dindar birisi olduğu için yönetim işlerini bırakıp kendisini zühd ve ibadete verdi. Daha sonra da ileri gelen devlet adamları ve saygın âlimler ile istişare yaparak kendi yerine kimi tahta çıkaracaklarını sordu. Bir grup, el-Meliku's-Sâlih'in oğlu Yûsuf'u önerdiyse de el-Meliku's-Sâlih Hasan bunu kabul etmedi. el-Meliku's-Sâlih Hasan kendisinin uzak durduğu bir işin içine oğlunu atmak istemediğini, söyledi. el-Meliku's-Sâlih Hasan'ın iki tane erkek kardeşi vardı. Bunlardan biri Hüseyin adında olup vücudunda bir sağlık sorunu oluşmuştu ve vücudunun yarısı tutmaz olmuştu. Bundan ötürü el-Meliku's-Sâlih Hasan diğer kardeşi Süleymân'ı *el-Meliku'l-Âdil* lakabını vererek Hasankeyf tahtına çıkardı⁵⁰⁵.

1.5.5.2. el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn'in Vefatı ve Kişiliği

el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Ebûbekir vefat ettiği zaman kardeşi el-Meliku'l-Âdil Süleymân kardeşini yitirmekten dolayı duyduğu üzüntüyü, karşılaştığı zorluklarda her zaman kendisine yardım ettiğini, dindarlığı, cömertliği ve daha birçok faziletini dile getirdiği içli bir mersiye kaleme almıştı⁵⁰⁶. el-Meliku's-Sâlih Ebûbekir'in vefatından duyduğu üzüntüyü dile getiren bir diğer kimse el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde Hasankeyf kadısı olan Bedreddîn'dir. Kadı Bedreddîn, el-Meliku's-Sâlih'in özellikle dindarlığına ve çağdaşı hükümdarlara göre sahip olduğu takva ile ayrıldığını, yetimleri

⁵⁰⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 157-158; Abdalbâsit ez-Zâhirî, *Neylu'l-Emel*, I/2, 132.

⁵⁰⁵ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82a.

⁵⁰⁶ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, 23a-24a.

koruduğunu, fakir ve zayıfları kolladığını dile getirdi⁵⁰⁷.

1.6. HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN YÜKSELİŞ ÇAĞI

Memlûk dönemi tarih ve coğrafya bilgini Halîl bin Şâhin ez-Zâhirî rüya tabirlerine dair kaleme aldığı eserinde⁵⁰⁸ İslam şehirlerinin en önemlilerinden bahsetmiş ve bu şehirleri rüyada görmenin tekabül ettiği anlamlar hakkında yorumlarda bulunmuştur. Zikrettiği bu şehirler arasında dönemin önemli kentlerinden biri olan Hasankeyf de vardır. Söz konusu dönemde sahip olduğu olumlu niteliklerinden olacak ki yazar, rüyada Hasankeyf'i görmeyi, kadrin yücececeği ve amaca ulaşılacağı, şeklinde yorumlamıştır.

1.6.1. el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân (780-827/1378-1424)

İbn Hacer el-Askalânî'nin kaydettiğine göre el-Meliku's-Sâlih 780 yılı Safer ayı girdiğinde/Mayıs-Haziran 1378 kendi rızasıyla hükümdarlıktan çekilince el-Meliku'l-Âdil Süleymân Hasankeyf Eyyûbî tahtına oturmuştu⁵⁰⁹. Oysa ki el-Makrîzî, el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın bağımsız bir hükümdar olarak Hasankeyf tahtına oturduğu tarih olarak muhtemelen el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Ebûbekir vefat ettiği tarih olan 787/1385-1386 yılını kaydeder⁵¹⁰.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân yaşı küçük ve deneyimsiz olduğu için ilk başlarda devlet işlerinde başarısız oldu ve bundan dolayı tebaanın haklarını gözetmede gevşeklik gösterdi. Halka kötü davrandı ve ordu mensuplarının da kadrini yeterince bilmedi. İnsanlar bu durumu kabullenemediler ve el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın elinden çıktıkları sıkıntılardan dolayı onu, kardeşi el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn'e şikâyet ettiler. Bunun üzerine el-Meliku's-Sâlih, el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a haber gönderip şehir meydanında Çevgan oynamak üzere kaleden inmesini istedi. Daha sonra adamlarını ahıra gönderip özel bir atın eğlenerek saltanat geleneği olduğu üzere getirilmesini

⁵⁰⁷ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 24b-25b.

⁵⁰⁸ ez-Zâhirî, Garseddîn Halîl bin Şâhin (ö. 873/1468-1469), *el-İşârât fî İlmi'l-İbârât*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrût 1993, 258.

⁵⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 180.

⁵¹⁰ Makrîzî, *Dürrü'l-'Ukûdi'l-Feride*, I, 109.

emretti. Bu arada el-Meliku'l-Âdil Süleymân ağabeyinin çağrısını alır almaz çağrıya olumlu karşılık verdi. İki kardeş birlikte şehir meydanına indiler. Gelenek olduğu üzere top önce el-Meliku's-Sâlih'in önüne atıldı. el-Meliku's-Sâlih atına iki kırbaç vurarak biraz topu sürdükten sonra atından indi ve giydiği sultanlık cübbesini üzerinden çıkararak el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a şöyle dedi: *“Benim bunu yapmama neden senin halk ve ordunun haklarını gözetmemen, onların işlerine gerekli özeni göstermemendendir. Şunu bil ki, ben yönetimde yetersiz olduğum için tahttan inmedim. Aksine sadece üzerimde kimsenin hakkı olmadan Allâh'a kavuşmak istedim. Allâh'ın huzuruna bu isteğim yerine gelmiş bir şekilde çıkmama, yönetimin altındaki halkın haklarını çiğneyerek engel olma! Zira sen hüküm verenlerin en yücesi ve hesap görenlerin en hızlısı olan Allâh'ın huzurunda bundan dolayı sorguya çekileceksin. Şimdi Allâh senin sultanlığını kutlu etsin. Sana vasiyetim halkına ve orduna adaletle ve iyilikle davran!”* Bu sözlerden sonra el-Meliku's-Sâlih, meydandan ayrılarak evine kapandı ve kendisini ibadete verdi⁵¹¹.

1.6.1.1. Kürt Aşiretlerinin Asayiş Sorunları

el-Meliku'l-Âdil Süleymân 781/1379-1380 yılı içerisinde idareyi ele alınca Hasankeyf'e bağlı yerlerden biri olan Si'ird'e giderek şehrin yönetimiyle ilgili işleri düzene koydu⁵¹². el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Hasankeyf ve civarında yönetimini tam yerleştirdi. Kürt aşiretleri ve civar yerlerin beyleri ondan çekinirlerdi. Bütün Diyârbekir bölgesi halkı ona boyun eğmişti⁵¹³.

Ancak zaman zaman civar yerlerdeki Kürt aşiretleriyle sorunlar yaşanıyordu. Nitekim 783/1381-1382 yılında Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân ile Süleymânî Kürt aşiretinin reisi Garzeddîn arasında anlaşmazlık çıktı. Bu anlaşmazlıkta aralarında Cezîre hâkimi Seyfeddîn el-Buhtî, Bidlîs hâkimi ve bütün Diyârbekir bölgesi emirlerinin yer aldığı bir grup, Hasankeyf hükümdarının yanında yer aldı. Garzeddîn kendisine karşı toplanan askerlerin sayı itibarıyla çok olduğunu öğrenince babası

⁵¹¹ Anonim İslam Tarihi, vr. 82a-82b.

⁵¹² İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 200.

⁵¹³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 84b.

Bahâeddîn'i barış görüşmeleri için gönderdi. Erzen hükümdarı da arabuluculuk yaptı. Süleymânî beyi Bahâeddîn, arabulucu görevi gören Erzen hâkimi ile bir araya geldi. Yapılan görüşmeler sonucu el-Meliku'l-Âdil Süleymân ile Garzeddîn'in aralarını buldular ve iki taraf da savaş yapmadan ülkesine geri dönmüş oldu⁵¹⁴.

Bölgede etkin olan bir diğer Kürt aşireti Zirkîlerdi. Bu aşiret mensupları sık sık kervan yollarını kesip yağmada bulunuyordu. Bu durum sorun olacak boyutlara ulaşınca 785/1383-1384 yılında ise Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Buhtî aşiretini ve diğer Kürt aşiretlerini de yanına alarak Zirkî aşireti üzerine yürüdü⁵¹⁵. Ancak o yıl, Zirkîlerin direnci kırılmayınca ertesi yıl yani 786/1384-1385 yılında Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, tekrar Zirkîler üzerine yürüdü. Ancak iki taraf uzlaştı ve aralarında yaptıkları barışa göre Zirkîler bir daha yol kesicilik yapmayacaklar ve yağmalarda bulunmayacaklardı⁵¹⁶.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân 787/1385-1386 yılında Buhtî aşiretine karşı bir sefer düzenledi. Bu dönemde aşiretin büyüğü, Abdullâh bin Seyfeddîn el-Buhtî'ydi. Emir Abdullâh babası Seyfeddîn el-Buhtî 785/1383-1384 yılında vefat ettiğinde Tanzâ'da idarecilik yapıyordu⁵¹⁷. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a bu sefer esnasında Meyyâfârikîn hâkiminin yanısıra Ğarzeddîn es-Süleymânî ve Erzen hâkimi gibi emirler de eşlik ettiler. Fakat el-Meliku'l-Âdil Süleymân sefer yapacağını gizlemişti. Emir Abdullâh el-Buhtî yolları kesiyor ve kervanların taşıdığı malları yağmalıyordu. el-Meliku'l-Âdil Süleymân, onun üzerine yürüdü. Emir Abdullâh el-Buhtî yenilgiye uğrayarak karargâhının bulunduğu Tell Fâfân Kalesi'ne geri çekildi ve bir müddet burada mahsur kaldı. Daha sonra el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Karakoyunlu hükümdarı Türkmen Kara Muhammed'in de yardımıyla Buhtî emirinin kalesi olan Tell Fâfân'ın tam karşısında yeni bir kale inşâ ettirdi. Burası Dicle Nehri ile yakındaki bir geçidin arasında kalan bir yerdî. Rivayete göre burası Süleymân peygamber döneminde inşâ edilmişti. Daha sonra el-Meliku'l-Âdil Süleymân, bu Tell

⁵¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 239.

⁵¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 280.

⁵¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 291.

⁵¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 280.

Fâfân Kalesi'ni yıktı⁵¹⁸.

1401 yılında Tûr Abdîn bölgesinde etkin olan Cişayî Kürt aşireti kendi içinde ayrılığa düşerek iki gruba bölündü. Gruplardan biri Mardin hükümdarıyla ilişkili olurken diğeri de Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân ile irtibatlıydı. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a bağlı olan grup Cudeyde Kalesi'ni ele geçirdiler ve yaklaşık beş ay kadar burayı ellerinde tuttular. Bu süre zarfında el-Meliku'l-Âdil Süleymân onlara erzak ve diğeri ihtiyaçları konusunda arka çıktı. Ancak bir süre sonra bu yardım kesildi⁵¹⁹. el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde Cişayî aşireti uzun süre Cudeyde Kalesi'ni elinde tuttu. 1420 yılında Çelkî Kürtleri Cudeyde Kalesi'ne saldırarak burayı ele geçirdiler⁵²⁰.

Böylece bu asayiş sorunu ortadan kaldırılmış oldu. Taşrada bulunan aşiretler merkezi otoritenin zayıfladığını gördükleri an güvenlik sorunlarına neden oluyorlardı. Ancak devletin yükseliş döneminde bu sorunların önceki dönemlere oranla azaldığını görmekteyiz.

Bu dönemde komşuları olan Artuklularla ilişkiler genel olarak iyiydi. Bununla birlikte Mardin Artuklu hanedanına mensup Ömer bin Yahyâ el-Artukî, 793/1390-1391 yılında Hasankeyf'te vefat etmişti. Nitekim o, daha önce amcasının oğluna kızıp Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a sığınmıştı ve Hasankeyf'te yaşıyordu⁵²¹. Bu kayıtlar Hasankeyf Eyyûbîlerinin zaman zaman komşuları Artukluların iç siyasetiyle de ilgilendiklerini gözler önüne sermektedir.

1.6.1.2. Timur İstilasası ve Hasankeyf Eyyûbîleri

Hasankeyf Eyyûbîleri tarihinde iki önemli dönüm noktasından biri Timur'un bölgeyi istilasası ve bu istilaya karşı Hasankeyf Eyyûbî hükümdarının izlediği denge politikasıdır. Nitekim 796 yılı Safer ayının sonlarında/3 Ocak 1394 Ruha'ya ulaşan Timur kışın ve şiddetli kar yağışının bastırması nedeniyle burada kalmıştı. Bunu haber

⁵¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 303-304.

⁵¹⁹ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 28.

⁵²⁰ Addai Scher, *Catalogue des Manuscrits Syriaques et Arabes Conservés Dans la Bibliothèque Episcopale de Séert*, Mossoul 1905, 54.

⁵²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 419.

alan el-Meliku'l-Âdil Süleymân devlet adamlarını topladı ve birçok kıymetli hediyeleri de yanına alarak Timur'un huzuruna varıp ona bağlılık bildirmek için hazırlık yaptı. el-Meliku'l-Âdil Süleymân oğlu el-Meliku'l-Eşref Şerefeddîn Ahmed'i kendi yerine atadıktan sonra yola koyuldu ve Ruha'da Timur ile bir araya geldi. Timur onun getirdiği hediyeleri kabul etti. Timur bu bölgedeki bütün yöneticilerden önce kendisine mektup yazıp gelişini kutladığı için el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ı en iyi şekilde ağırladı. Daha sonra ona hilat giydirerek ülkesine dönmesi için izin verdi. Timur, el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın yanına kendi şahnelerinden birini vererek onu ülkesine uğurladı⁵²².

Hasankeyf Eyyübîleri Timur hanedanına bağlılıklarını sonraki dönemlerde sürdürdüler. Timur istilası döneminde onunla iyi geçinen el-Meliku'l-Âdil Süleymân, böylece ülkesini ve insanlarını Timur'un şerrinden korumayı başarmıştı⁵²³. Timur'un oğlu Mirzâ Şâhruh, 798/1395-1396 yılında babasının veliahdı sıfatıyla Tebriz valisi oldu. Ardından Ahlât şehrini de idaresi altına aldı. Bunun üzerine Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân ona beraberinde değerli hediyeler bulunan elçiler gönderdi. Mirzâşâh da ona aynı şekilde elçiler gönderdi⁵²⁴.

Şâhruh Mirzâ 1 Cemâziyelevvel 824/4 Mayıs 1421 tarihinde ordusuyla Van taraflarına geldi. Erciş'e ulaşınca Âdilceviz ve Ahlât taraflarına asker sevketti. Ahlât valisi Kürd Muhammed Bey, Şâhruh'a bağlılık bildirdi. Daha sonra Muş Ovası'na ulaşınca Bidlîs Rûşekî hükümdarı Şemseddîn Bey huzura gelip bağlılık bildirdi. Muş Kalesi'nin idarecisi Emir Abdurrahman kaleyi Şâhruh'a teslim etti. Bu bölgenin en ileri gelenlerinden biri olan el-Melik Muhammed bin İzzeddîn Şîr de bağlılık sunanlar arasındaydı. 16 Cemâziyelâhir 824/18 Haziran 1421 tarihinde Şâhruh geri döndü ve Erciş'te konakladı. Erciş'teyken bağlılık sunmak için gelmiş olan Kürt beylerinden Şenbû beyi Melik Muhammed bin İzzeddîn Şîr Kürdistan'a, Rûşekî beyi Emir Şemseddîn Bidlîs'e, Kürd Muhammed Bey Ahlât'a, Meliku'l-Ümera lakablı Eyyübî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân Hasankeyf'e ve Sultan Süleymân'ın oğlu

⁵²² İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 472; Yezdî, Şerefeddîn Ali, *Zafernâme*, ed. Mevlevî Muhammed İlahdâd, Calcutta 1887, I, 664-665; el-Hüseynî, Caferî bin Muhammed, *Tarih-i Kebîr*, çev. İsmail Aka, Ankara 2011, 24.

⁵²³ Makrîzî, *Dürru'l-'Ukûdi'l-Feride*, II, 109.

⁵²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 513.

Hizân'a gitmek üzere Şâhruh'un huzurundan ayrıldılar⁵²⁵.

1.6.1.3. Türkmenlerle Münasebetler

Bu dönemde etkinliğini artıran devletlerden biri Karakoyunlulardır. Nitekim Karakoyunlu Kara Muhammed, 786/1384-1385 yılında Mûsul'dan adam göndererek Mardin hükümdarı el-Kâhir'in kızını istemişti. Ancak Mardin hükümdarı kızını vermeye yanaşmayınca Kara Muhammed Türkmenlerden bir ordu oluşturarak Mardin'e yöneldi. Bunun üzerine Mardin hükümdarı Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'dan yardım talebinde bulundu. Hasankeyf hükümdarı o esnada kendi isteğiyle tahttan inmiş olan kardeşi el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn'i destek için Mardin'e gönderdi ve Mardin hükümdarına yolladığı mesajda gücü oranında Kara Muhammed ile iyi geçinmesi önerisinde bulundu. el-Meliku's-Sâlih bu mesajı Mardin hükümdarına ulaştırdıysa da Mardin hükümdarı öneriyi dikkate almadı ve savaşmak için ordusundaki askerlerin sayısını arttırdı. Kara Muhammed, Mardin hükümdarının hazırladığı bu orduya baskın yaparak onları bozguna uğrattı. Daha sonra iki taraf arasında barış yapıldı. Varılan anlaşmaya göre Kara Muhammed, Mardin hükümdarının kız kardeşi ile evlenecekti. Amacına ulaşan Kara Muhammed Mardin hükümdarından çok miktarda para da alarak buradan ayrıldı⁵²⁶.

810/1407-1408 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf oğlu Pir Budak'ı padişah ilan etti ve sikkeleri onun adına bastırıldığı gibi hutbeleri de onun adına okuttu. Pir Budak saltanat meclisine gelince Kara Yûsuf onu padişah tahtına oturttu. Gîlan, Şirvan, Hasankeyf ve Mardin hükümdarları elçiler göndererek onun padişahlığını kutladılar⁵²⁷.

Karakoyunlular ve Timur'dan sonra Hasankeyf civarında etkinlik kazanan siyasi güç, kuşkusuz Akkoyunlulardır. Akkoyunlularla ilk temas el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde kuruldu ve Akkoyunlularla arasında 1396 yılında bir çatışma meydana

⁵²⁵ Hâfız Ebrû, *Zübdetu't-Tevârîh*, tsh. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahran 1372, II, 776; Abdurrezzâk Semerkandî, Kemâleddîn, *Matla'-i Sa'deyn ve Mecma'-i Bahreyn*, ed. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 2004, II/1, 307-308.

⁵²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 291-292.

⁵²⁷ Mîrhond, Muhammed bin Havendşâh (ö. 903/1498), *Ravzatu's-Safâ*, thk. Abbâs Zeryâb, Tahran 1338, 1137-1138.

geldi⁵²⁸. Bu mücadele sonraki yıllarda da devam etti. Timur'un doğu seferinde ona rehberlik eden Akkoyunlu Karayülük Osmân Bey 803/1400-1401 yılında Diyârbekir bölgesini fethetmesi için gönderilmişti. Karayülük Osmân, Mardin Kalesi'ni kuşatarak Karakoyunlulardan aldı. Daha sonra oğlu İbrâhîm Bey'i Hasankeyf ve civarındaki yerleri alması için görevlendirdi. Bunun üzerine İbrâhîm Bey Hasankeyf'e giderek burada büyük yıkımlar yaptı. Zor durumda kalan ve karşı koyamayacağını anlayan Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Karayülük Osmân'a bağlılığını bildirdi. Buna karşın her yıl Akkoyunlulara belli bir vergi ve asker vermesi kararlaştırıldı⁵²⁹.

1403 yılında Hasankeyf askerleri Beyt Res, Ma'ra ve Nusaybin üzerine yıkıma neden olacak saldırılar düzenlediler. Habeb ve Arbo köylerini yağmaladıkları gibi Arbo'daki Mor Şem'un manastırını harab ettiler⁵³⁰. Bu arada Akkoyunlular, Muhallemlerin yaşadığı bölgede yağmalarda bulundular. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Akkoyunlulara karşı asker sevk ederek yağmaları durdurdu ve Akkoyunlu askerlerini bölgeden sürdü⁵³¹.

Hasankeyf Eyyûbîleri kendi bölgelerinde varlık gösteren iki yeni güçten Karakoyunlularla müttefikti ve yaşanan anlaşmazlıklarda çoğu zaman onlardan yana tavır takınıyorlardı. Kendilerine komşu Kürt aşiret ve beylerinin takip ettiği yaklaşımı benimseyerek siyasetleri açısından Karakoyunlular ile birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdi. Ancak zaman zaman bu tutumlarını değiştirdiklerini de görmekteyiz. Nitekim Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında 1420 yılında Dicle Nehri'nde sallar üzerinde savaş meydana gelmiş, bu savaşta Hasankeyfliler Karakoyunlu hükümdarı İskender bin Kara Yûsuf'a karşı Akkoyunlu Karayülük Osmân'ın yanında yer aldılar⁵³².

1.6.1.4. Yezidî ve Süryani Sorununa Müdahale

el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminin en önemli olayları kendi hakim olduğu

⁵²⁸ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 27.

⁵²⁹ Ebubekr-i Tihriânî, *Kitab-ı Diyârbekriyye*, 44.

⁵³⁰ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 29.

⁵³¹ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 28-29.

⁵³² Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 32.

bölgede veya komşu yerlerde yaşanan dini ve siyasi çalkantılara doğrudan veya dolaylı müdahil olmasıdır. Nitekim 817/1414-1415 yılında Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Hakkâri dağlarında bulunan ve Yezidîlerin dini lideri Şeyh Adiy'in türbesi yakılmıştı. Bu Şeyh Adiy'nin tam adı Adiy bin Müsafir'di. Birçok sufi şeyhinin sohbetlerinde bulunan Şeyh Adiy daha sonra ise Hakkâri Kürtlerinin yaşadığı Mûsul'a bağlı Hakkâri dağlarına yerleşmiş ve kendisine burada bir zâviye bina etmişti. Burada yaşayan halk ona teveccüh etti ve onun hakkında iyi bir kanaat sahibi olmuştu. Bir müddet sonra ise onunla ilgili inançlarında aşırıya gitmeye başladılar. *Adevîler* diye de bilinen ve sayıları çok fazla olan müritleri, şeyhin kabri başında toplandılar. Bir süre sonra da şeyhin türbesini namaz kılarken döndükler kible olarak seçtiler. Şeyhin, ahirette kendilerinin tek dayanağı olacağına inandılar. Böylelikle Şeyh Adiy'in kabri müritlerin çokluğu nedeniyle meşhur ziyaretgâhlar arasında sayılmaya başlamış, namı dünyanın birçok yerinde duyulmuştu. Müridleri onun şiarını kabrinin başına diktiler ve onun izinden gittiler⁵³³. Halk da onun müritleri gibi şeyh hakkında aşırı bir inanca sahipti. Uzun bir aradan sonra ise müritler inançlarında aşırıya gitmeye başladılar. Bu sapkın davranışlar iyice yayılınca acem diyarına mensup ve Şafîî mezhebi fakihlerinden biri olan Celâleddîn Muhammed bin İzzeddîn Yûsuf el-Helvî⁵³⁴ bu duruma karşı başkaldırdı ve fetva yayınlarak ahaliyi onlarla savaşmaya çağırdı. Onun bu çağrısına uyanlar arasında yer alan Cezîre hâkimi Emir İzzeddîn el-Buhtî, Şerânîs hâkimi Emir Tevekkül el-Kurdî'nin yanısıra Sindî aşiretinden çok sayıda kimse, onlarla savaşmak üzere bir araya geldi. Bu arada Hasankeyf hâkimi el-Meliku'l-Âdil Süleymân da hazırlanan bu orduya askeri destek verdi. Ardından Emir Şemseddîn Muhammed el-Curzakîlî de bu orduya katılmak için geldi. Büyük bir ordu Hakkâri dağlarına doğru yola çıktı. Bu dönemde Kürtler arasında *Sohbetîler* diye de tanınan bu Adevîlerin çoğu katledildiler. Bir kısmı ise esir edilerek Şeyh Adiy'in türbesinin bulunduğu Şerâlik Köyü'ne getirildiler. Şeyhin kabri üzerindeki kubbeyi yıktılar, mezarını açıp kemiklerini çıkardılar. Ardından Sohbetîlerin gözleri önünde şeyhin kemiklerini yaktılar. Sonra da

⁵³³ Yezidîler ve Yezidîlik hakkında bkz. Saîd ed-Dîvecî, *el-Yezîdiyye*, Beyrût 2003; Enes Muhammed Şerîf ed-Doskî, *Etbâ'u's-Şeyh Adi bin Müsafir el-Hekkârî Mine'l-Adeviyye ile'l-Yezîdiyye*, Duhok 2006.

⁵³⁴ Hayatı için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, X, 92.

çok miktarda yağmalanmış malla geri döndüler. Bu olaydan sonra Sohbetîler tekrar toplanarak şeyhin mezarı üstünde türbe yaptıkları gibi eskisi gibi şeyhin mezarı başına geldiler. Bu tarihten sonra adı *fakih* olan herkese düşmanlık beslediler ve fırsatını buldukları yerde onları öldürdüler⁵³⁵. Siyaset ile din arasındaki münasebete ilişkin bu iki hadise ilginç veriler sunmaktadır. Din adamları siyaset üzerinde etkinliğini bu dönemde sürdürmüşlerdir. Verilen fetva üzerine dönemin yöneticilerinin sefer düzenlemeleri bunu gözler önüne koymaktadır.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde müdahil olunan bir diğer sorun Tûr Abdîn bölgesinde yaşayan Süryaniler arasında başgösteren ihtilaflardır. Süryani din adamı Mar Saba'nın vefatından sonra Tûr Abdîn patrikliğine Midyatlı Rabban Yeşû' seçilmişti. Ancak 1417 yılında meydana gelen ve Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın vezirinin etkisiyle halk arasında çıkan bir takım fitne ve karışıklıklardan dolayı Yeşû' görevinden uzaklaştırıldı. Şöyle ki; Hasankeyf Eyyûbî veziri bu sene hacca gitmişti. Oğlunu da patrik Yeşû'ya teslim ederek dönünceye kadar onunla ilgilenmesini istemişti. Vezir hacdan dönünce oğlu babasına, patriğin halkı ona karşı kışkırttığını ileri sürdü. Bunun üzerine vezir patrik Yeşû'yu görevden alıp onun yerine Salahlı Mes'ûd'u Tûr Abdîn patrikliğine getirdi. Yeşû' Mardin'e gitti ve patrik Behnâm'ın emriyle Deyru'z-Za'ferân Manastırı'nın yukarısındaki Deyru'n-Nâtîf Manastırı'na yerleşti ve 1421 yılında vefat etti. Bir gece Kürtler patrik Salahlı Mes'ûd'un atını çaldılar. Patrik atını çalan Kürt hırsızların peşine düştü. Ancak kendilerini takip ettiğini gören Kürtler patriği yaraladılar. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân patriğin durumundan haberdar olunca intikamını almak üzere bu gruptaki sekiz tane Kürd'ü asarak cezalandırdı. Hükümdarın etrafındaki devlet adamları ve dönemin İslam Hukukçuları bunu yadırgadılar ve el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a sitemde bulundular. Bunun üzerine patrik Mes'ûd Hasankeyf'e çağrıldı. Hasankeyf'e ulaşınca gizlice yarasına zehir basıldı ve 1420 yılında vefat etti⁵³⁶. Siyasetin dini ihtilaflardaki yaklaşımını tespit açısından önemlidir. İslam

⁵³⁵ Makrîzî, *es-Sulûk*, IV/1, 292-294.

⁵³⁶ Bar Hebraeus, *Chronicon Ecclesiasticum*, II, 811-816; Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 329.

Hukukçularının eleştirilerini hükümdar üzerindeki etkisi bu dönemde hala dinin siyaset üzerindeki etkisini ve dikkate alındığını göstermektedir.

1.6.1.5. Memlûklerle Münasebetler

820/1417-1418 yılında Memlûk sultanı el-Mueyyed düzenlediği seferde Hısnı Mansûr'da konaklamıştı. Civar yerlerin yöneticilerinin yaptığı gibi Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân da Memlûk hükümdarına elçisi aracılığıyla hediyeler gönderdi⁵³⁷.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân 18 Zilhicce 823/24 Aralık 1420 tarihinde Memlûk sarayına gönderdiği bir mektupta aynı zamanda dayısının oğlu da olan Bidlîs hâkimi Şemseddîn er-Rûşekî'nin 24 Zilkade 823/30 Kasım 1420 tarihinde kendisine gönderdiği habere göre Kara Yûsuf'un eşi olan Çağatay hükümdarı Emirzâ'nın kızı, Kara Yûsuf'un içeceğine zehir katarak onu öldürmüştü. Bundan dolayı yağmacı Türkmenlerin gücü zayıflamıştı. el-Meliku'l-Âdil Süleymân, oğullarının durumunu soruşturunca onların da bu olaydan çok etkilediklerini öğrenmişti. el-Meliku'l-Âdil Süleymân bu müjdeli haberden duyduğu memnuniyeti ve bölgesinde cereyan eden diğer hadiseleri Memlûk hükümdarı el-Mueyyed'e bildirdi.⁵³⁸ Bunun üzerine Memlûk hükümdarı cevabi mektubunda Sultan el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın kendilerine bağlılığından duyduğu memnuniyeti dile getirdiği gibi yaptıkları araştırmada Kara Yûsuf'un, Ergûn Şâh Pazarı denen yerde öldüğünü bildirdi⁵³⁹.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, 824 yılı Receb ayında/Temmuz 1421 tarihinde Memlûk tahtına oturan el-Meliku'z-Zâhir Tatar'ın sultanlığını tebrik etmek için Mısır'a elçi gönderdi. Memlûk hükümdarı gelen elçiyi iyi bir şekilde ağırladı⁵⁴⁰.

Hasankeyf hükümdarı Süleymân'ın 10 Muharrem 825/4 Ocak 1422 tarihinde vefat eden Memlûk sultanı el-Meliku'z-Zâhir Tatar'a gönderdiği mektuba Memlûk

⁵³⁷ Makrîzî, *es-Sulûk*, IV/1, 409; İbn el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 131; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XIV, 53.

⁵³⁸ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 310-313; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 132a-133a; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XIV, 107.

⁵³⁹ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 313-315; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 133a-134a.

⁵⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 248.

hükümdarının oğlu Sultan el-Meliku's-Sâlih cevap yazdı ve babasının yerine Memlûk tahtına geçtiğini bildirdi. Selefleri gibi kendisinin de es-Sâlih lakabını aldığını, kendisine gönderdiği şiirlere bir takriz yazdığını, Hasankeyf'e komşu memleketlerin hükümdarları Timurlu Şâhruh, Karakoyunlu İskender ve Akkoyunlu Karayülük Osmân'la ilgili edindikleri bilgilerden söz etti ve onlara karşı Hasankeyf hükümdarının yanında yer alacağını bildirdi⁵⁴¹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın 825 yılı Şevvâl ayının ortalarında/3 Ekim 1422 yazdığı ve Zilhicce ayında/Kasım-Aralık 1422 tarihinde Mısır'a ulaşan mektupta Memlûk sultanının tahta çıkışından duyduğu memnuniyeti, tebrik için huzuruna gelemesinden dolayı özürlerini beyan ediyor ve kendi yerine el-Hâc Cemâleddîn Yûsuf'u gönderdiğini ve memlûk sultanına olan bağlılığını bildirmektedir.⁵⁴² Cevabi mektupta el-Meliku'l-Âdil Süleymân ve Abbâsî halifesi Mu'tezid Billâh'ın iyi niyet bildirmelerinden duyduğu hoşnutluğu bildirdi⁵⁴³.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, 8 Cemâziyelevvel 826/19 Nisan 1423 tarihinde Devâdâr Ergûnşâh es-Seyfi ve ona eşlik eden iki köle aracılığıyla mektup gönderdi. Mektupta ise tahta oturan Memlûk sultanı el-Meliku'l-Eşref Barsbây'ı kutluyor ve yazdığı şiirle övgüde bulunuyor huzuruna gelememesinden dolayı özürlerini iletmesi için yerine Devâdâr Seyfeddîn Ergûnşâh'ı yolladı. Devâdâr Memlûk sultanına Hasankeyf ve yöresindeki siyasî durum hakkında bilgi verdi. Daha sonra da ona bağlı olduğunu bildirdi⁵⁴⁴. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref Barsbây, el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Devâdârı ve beraberindeki iki köleyi iyi ağırladığı gibi Hasankeyf hükümdarına övgü dolu bir şiirle karşılıklıta bulundu⁵⁴⁵.

Bu kayıtlar Hasankeyf Eyyübîlerinin siyasi olarak Memlûkleri metbu tanıdıklarını göstermektedir. Nitekim Memlûk sarayıyla yapılan yoğun yazışmalar bu durumun en önemli delillerindendir.

⁵⁴¹ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 357-359; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 138b-139b.

⁵⁴² İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 386-389; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 145b-146b.

⁵⁴³ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 389-390; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 146b-147b.

⁵⁴⁴ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 400-403; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 151b-153b.

⁵⁴⁵ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 404-405; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 153b-154b.

1.6.1.6. el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân Vefatı ve Kişiliği

787/1385/1386 yılında Hasankeyf tahtına oturup 827/1423/1424 yılına kadar tahtta kalan el-Meliku'l-Âdil Süleymân, en uzun süre tahtta kalan Eyyûbî idarecisidir. İsmi gibi adil bir hükümdar olup cömert bir kişiliğe sahipti. el-Meliku'l-Âdil sıkça Memlûk hükümdarlarının övgülerine ve ikramlarına mazhar oldu. Türkmenlerle sürekli bir savaş halindeydi. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Süleymân da tıpkı babası Şihâbeddîn Gazî gibi Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf'un güdümünde hareket eden Karayülük Osmân'ın saldırılarına sıkça maruz kalırdı. Bazen Eyyûbîler yenilirken bazen de Türkmenlere üstün gelirlerdi⁵⁴⁶. el-Meliku'l-Âdil Süleymân yaklaşık elli yıl Hasankeyf'te hâkimiyet sürdü. Erdem sahibi şahsiyetli bir hükümdar olan el-Meliku'l-Âdil Süleymân şiirle ilgilendiği gibi kitaplara karşı özel bir ilgisi vardı⁵⁴⁷.

1.6.2. el-Meliku'l-Eşref Şerefeddîn Ahmed (827-836/1424-1433)

Memlûk dönemine ait bir kayda göre 828 yılı Safer ayında/Aralık 1424-Ocak 1425 tarihinde vefat eden el-Meliku'l-Âdil Süleymân, henüz hayattayken oğlu el-Meliku'l-Eşref Ahmed'i vâliht tayin etmişti⁵⁴⁸.

1.6.2.1. Akkoyunlularla İlişkiler

Tahta çıkan el-Meliku'l-Eşref Ahmed, tahta çıkar çıkmaz ilk olarak ülkesini tehdit eden Akkoyunlularla uğraşmak zorunda kaldı. Zira Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osmân, sık sık el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in ülkesinde asayişe zarar verici saldırılarda bulunuyordu. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed de buna karşılık ona tehdit içerikli mektuplar gönderiyordu. Bunun üzerine Karayülük Osmân, el-Meliku'l-Eşref Ahmed'e boyun eğdi ve barış yaptı. Yapılan barışa göre iki taraftan hiçbiri diğesinin topraklarına saldırıda bulunmayacaktı⁵⁴⁹.

⁵⁴⁶ Makrîzî, *Dürrerü'l-'Ukûdi'l-Ferîde*, II, 109; İbn Hacer el-Askalânî, *Zeylu'd-Dureri'l-Kâmine*, thk. Adnân Dervîş, Kâhire 1992, 301; İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VI, 48-51.

⁵⁴⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 268; Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 471.

⁵⁴⁸ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b-83a.

⁵⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 503.

Karayülük Osmân Akkoyunlu hanedanının kurucusu olup Mardin, Âmid ve Erzen dolaylarını hâkimiyeti altında tutuyordu. Karakoyunlu İskender bin Kara Yûsuf ile giriştiği bir savaştan sonra yüzü aşkın bir yaşta vefat etmişti. Kara Yülük Osmân'ın babası Artuklu beylerindendi ve dolayısıyla Kara Yülük Osmân bu bölgede yetişmişti. Civar yerlerdeki yöneticilerle sıkça sorun yaşıyordu. Son olarak Timur Lenk'in hizmetine girmişti. Diyârbekir bölgesi beyleri ondan çok zarar gördüler. İbn Tağriberdî'nin kaydettiğine göre özellikle de Hasankeyf Eyyübî hükümdarları (*Mulûku Hısnı Keyfâ el-Eyyûbiyye*) yıllarca Kara Yülük Osmân'la sorun yaşadılar ve çok zarar gördüler⁵⁵⁰.

1433 yılında Heysem Kalesi ve civarı Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osmân'ın oğlu Sultan Hamza tarafından yağmalanmıştı. Ardından Sultan Hamza, ahalisi Süryani olan Basibrina Köyü halkını esir alarak Mardin'e götürdü. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in veziri, Mardin'e giderek büyük bir fiyata esirleri Sultan Hamza'dan satın alarak onları işçi olarak Basibrina'ya geri götürdü⁵⁵¹.

1437 yılında Akkoyunlu tahtında kargaşa başgöstermişti. Sultan Hamza ve kardeşi Ali Bey arasındaki anlaşmazlıktan yararlanmak isteyen Karakoyunluların Bağdat valisi Isfahân, asker hazırlayıp Diyârbekir tarafına yöneldi. Bunu duyan Sultan Hamza da onun üzerine yürümek için Akkoyunlu ordusunu hazırladı ve onunla savaşmak için yola çıktı. Nusaybin yöresinde iki tarafın askerleri karşı karşıya geldi. Bu arada Sultan Hamza eski dostları olan Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed'e ve Cezîre yöneticisi Emir Abdullâh el-Buhtî'ye birer elçi gönderdi. Halkı Karakoyunlu idaresine bağlanmış olsa da Isfahân Bey'in zulmünden ve eziyetlerinden bıkmış olan Cezîre yöneticisi Emir Abdullâh el-Buhtî ile Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed Sultan Hamza'nın yanında yer aldılar. İki ordu yaklaşık iki ay süreyle birbirleriyle savaştılar. Savaş sonunda yenilen Isfahân Bey, karısını ve çocuklarını düşmanın elinde bırakarak Bağdat'a kaçtı⁵⁵². Karakoyunlu Kara Yûsuf'un oğlu Isfahân ile Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osmân'ın oğlu Sultan Hamza arasında Beyt Arabî ovasında meydana gelen bu savaşta Hasankeyfliler Akkoyunluların

⁵⁵⁰ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XV, 200-201.

⁵⁵¹ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 34.

⁵⁵² Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 88-91.

safında yer aldılar. Savaş sonunda Karakoyunluları yenilgiye uğrattılar⁵⁵³.

Akkoyunluların Diyarbekir bölgesi üzerindeki baskılarının arttığını gören Memlük hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Barsbây, 21 Receb 836/13 Mart 1433 tarihinde Mısır'dan hareketle Âmid'e sefer düzenledi. Zira Âmid, Mardin ve civar yerlere hâkim olan Akkoyunlu Türkmenleri kendilerinden önce söz konusu bölgeyi istila etmiş olan Timur gibi tekrar asayiş bozmaya başladılar. Halkın mallarını yağmalayıp eziyet ediyorlardı. Öte yandan bölgeye gelen kervanların yollarını kesip talanda bulunuyorlardı. İşte Memlük hükümdarı el-Eşref Barsbây, bu olumsuz durumu bertaraf etmek amacıyla Mısır ordusunu yanına alarak söz konusu bölgenin en önemli kenti olan Âmid'e doğru harekete geçti. Bu sefer esnasında dönemin Abbâsî halifesi el-Mu'tezid Billâh Dâvud'un yanısıra Mısır'daki Şafi'ilerin kadısı İbn Hacer el-Askalânî, Hanefîlerin kadısı Bedreddîn el-Ayıntâbî, Malikîlerin kadısı Şemseddîn el-Bistâmî ve Hanbelîlerin kadısı Muhib bin Nasrullâh el-Bağdadî de Memlük hükümdarına eşlik edenler arasındaydılar⁵⁵⁴.

Bu arada el-Meliku'l-Eşref Ahmed, Memlük hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Barsbây'ın Âmid'e gelişini haber alınca onun huzura çıkmak için yanına küçük bir grup asker alarak 836 yılının Zilkade ayı başlarında/20 Haziran 1433 tarihinde Hasankeyf'ten Âmid'e doğru yola çıktı. Zira Memlük hükümdarı, Âmid konusunda kendisiyle özel görüşmek istiyordu. Bunun için de kendisine haber göndererek onu Âmid'e çağırmişti. Memlük hükümdarının çağrısı kendisine ulaşınca el-Meliku'l-Eşref ileri gelen adamlarını topladı ve onlarla istişare yaptı. Devlet adamları ona Âmid'e gitmesi yönünde görüş bildirdiler. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref Ahmed birkaç gün sonra yanına bazı hediyeler de alarak Hasankeyf'ten Âmid'e doğru yola koyuldu. Vakit günün sonuna yaklaşmıştı. İkinci namazını kaçırır endişesiyle atından indi ve küçük bir toplulukla kafileden ayrıldı. İlerledi ve ormanlık bir yerde durdu. Abdest aldı ve namaza durdu. Namazını henüz tamamlamamıştı ki Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osmân'ın adamlarından bir grup Türkmen, onun etrafını kuşattı ve üzerine ok yağdırdılar. Böğürüne isabet eden bir okla yaralanan el-Meliku'l-Eşref Ahmed buna aldırış etmeden

⁵⁵³ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 34.

⁵⁵⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, I, 176.

namazını tamamladı. Namazını bitirdikten sonra da yayını eline aldı. Çok iyi bir okçu olan el-Meliku'l-Eşref Ahmed, Türkmen askerlerine ok atmaya başladı. Buna karşılık Türkmen askerleri ardı sıra onun üzerine ok yağdırdılar ve sonunda onu şehit ettiler. Beraberindeki askerler ise bozguna uğradılar ve Akkoyunlu askerleri tarafından yağmalandılar. Birkaç Hasankeyf askeri el-Meliku'l-Eşref'in cenazesini alıp Hasankeyf'e geri döndüler. el-Meliku'l-Eşref Ahmed, vefatının ertesi günü defnedildi. Diğer bir grup Hasankeyf askeri ise Memlük hükümdarı el-Meliku'l-Eşref'in huzuruna gelerek ona Hasankeyf hâkimi el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in katledildiği haberini ulaştırdılar. Memlük hükümdarı buna çok üzülmüştü⁵⁵⁵.

O günden itibaren Memlük hükümdarı Âmid'den ayrılma hazırlıkları başlattı. Bu arada da ordusundaki Türkmenler ve Araplardan büyük bir topluluğu Hasankeyf hâkimi el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in katillerini bulmaları için görevlendirdi. Memlük ordusu Âmid'de konakladığı günden itibaren civar köylerde yağmalarda bulundu. Çiftçiler Memlük saldırılarından korunmak için topladıkları hububattan Memlük askerlerine de pay ayırıp getirirlerdi. Gönderilen ordu Akkoyunlu Karayülük Osmân'ın adamlarından büyük bir gruba rastladı ve onlarla savaşa tutuştular. Karayülük Osmân'ın askerleri yenildiği gibi büyük bir kısmı da esir düştü. Memlük askerleri yaklaşık yirmi kişilik esir grubunu el-Meliku'l-Eşref Barsbây'ın huzuruna getirdiler. Sultan onların tutuklanmalarını emretti. Memlük ordusu tekrar harekete geçti ve bir başka grupla karşılaşarak onlarla savaştı. Bunlardan da otuz kişilik bir grup esir edildi. Esirler arasında Karayülük'ün ileri gelen adamlarından Kara Muhammed de vardı. Huzura getirilince Memlük sultanı, Kara Muhammed'e Âmid şehrini teslim etmesi için tehdit etti. Daha sonra Memlük askerleri Kara Muhammed'i alıp surların dibine getirdiler. Kara Muhammed surlardaki askerlere şehri teslim etmelerini söylediye de onlar bunu yapmadılar. Memlük askerleri Kara Muhammed'in de aralarında bulunduğu yirmiye yakın esirin boyunlarını vurdular⁵⁵⁶.

Bir müddet sonra Karayülük Osmân, kendi sır kâtibinin nâibi Şerefeddîn Ebûbekir el-Aşkar'ı Memlüklerle barış yapmak için gönderdi. Yapılan görüşmeler

⁵⁵⁵ İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 306-307; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XV, 182; Anonim *İslam Tarihi*, vr. 83a.

⁵⁵⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XV, 22-23,

sonucunda varılan anlaşmaya göre Karayülük Osman, Rahbe'den Divriği'ye kadar olan ülkelerde asayiş bozmaktan vazgeçecek, hacıların ve tüccarların geçişlerini kolaylaştıracak, Hasankeyf şehrine, halkına ve yöneticisine saldırmayacak, aynı şekilde Egil şehri ve bağlı kalelerin hâkimi Mirdâsî beyi Devletşâh'a saldırmayacak, Diyârbekir bölgesinin tümünde hutbe ve sikke Memlûk sultanının adına olacak ve sultanın gönderdiği buyrukların gereğine uyacaktır⁵⁵⁷. Böylelikle bir süreliğine de olsa Hasankeyf'in de içerisinde bulunduğu Diyarbekir bölgesi huzura kavuşmuş olacaktır.

1.6.2.2. el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in Vefatı ve Kişiliği

el-Meliku'l-Eşref'in katledilmesinde kendi vezirinin tedbirsizliğinin de payı vardı. Zira Akkoyunlu Türkmenleri ile sürekli sorun yaşıyordu. Tedbirsiz bir şekilde yapılan bu seyahatin sonunda el-Meliku'l-Eşref katledildi⁵⁵⁸.

13 Şevvâl 836/2 Haziran 1433 tarihinde⁵⁵⁹ veya 836 yılı Zilkade ayında/Haziran-Temmuz 1433 vefat eden el-Meliku'l-Eşref Ahmed yaklaşık altmış yaşındaydı. Cömert bir kişiliğe sahip olan el-Meliku'l-Eşref Ahmed âlimleri sever, ibadetlerine çok riayet ederdi. el-Meliku'l-Eşref'ten sonra yerine en büyük oğlu el-Meliku's-Sâlih lakaplı Halîl geçti⁵⁶⁰.

el-Meliku'l-Eşref fiziki yapısı itibariyle orta boylu olup siyah sakallı, zarif ve yakışıklı biriydi. Çevgân oyununu gayet iyi oynardı. Sıkça ava çıkar, tabiatta gezintiler yapardı⁵⁶¹. el-Meliku'l-Eşref Ahmed, ülkesini en güzel şekilde yönetti ve Eyyûbî hanedanının onurunu korudu. Heybetli biri olan el-Meliku'l-Eşref Ahmed iyilik yapma hususunda çok istekli olduğu gibi inançlı ve sağlam karakterli biriydi. Hayır işleyen ve dindar kimseleri de severdi⁵⁶².

⁵⁵⁷ Makrîzî, *es-Sulûk*, IV/2, 897.

⁵⁵⁸ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 41a.

⁵⁵⁹ Anonim *İslam Tarihi*, vr. 83a; İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 307.

⁵⁶⁰ Makrîzî, *Dürru'l-'Ukûdi'l-Ferîde*, I, 326; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 308-309.

⁵⁶¹ İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 307.

⁵⁶² Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 477-483; Anonim *İslam Tarihi*, vr. 83a; İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 306.

1.6.3. el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Halîl (836-856/1433-1452)

el-Meliku'l-Eşref'in 836/1433 yılında katledilmesinden sonra oğlu Melik Şerefeddîn Yahyâ, kardeşi el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Halîl ile birlikte Memlûk hükümdarı el-Eşref Barsbây'ın huzuruna çıkararak Hasankeyf tahtı için kardeşi el-Meliku's-Sâlih Halîl'i takdim etti. Memlûk hükümdarı Barsbây, el-Meliku's-Sâlih Halîl için hilat ve kılıç hazırlattıktan sonra onu Hasankeyf'e yönetici tayin etti. Memlûk hükümdarı ona hilat giydirdi ve menşûr verdi. Ardından da ona *el-Meliku'l-Kâmil* lakabını verdi⁵⁶³.

24 Zilkade 804/25 Haziran 1402 Pazartesi sabahı doğmuş⁵⁶⁴ olan el-Meliku'l-Kâmil Halîl yaklaşık 19 yıl 5 aylık hükümdarlık yaptı⁵⁶⁵.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl 834/1430-1431 yılında Hasankeyf'te olmadığı bir esnada şehirde veba salgını başgöstermişti. Bu veba salgınında Melik Halîl'in üç tane erkek çocuğu öldü⁵⁶⁶. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in Mahmûd, Osmân, el-Nâsır ve Ahmed isimlerinde dört tane daha oğlu vardı⁵⁶⁷. Yine bir diğer oğlu el-Meliku'l-Mes'ûd 21 Receb 840/29 Ocak 1437 tarihinde doğmuştu⁵⁶⁸.

1.6.3.1. Çağdaşlarıyla Siyasi İlişkileri

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde komşu ülkelerden Diyârbekir bölgesinde Mardin, Âmid, Erzen ve Ergani yöreleri Akkoyunlu Karayülük Osmân'ın oğullarının yönetimindeyken Egil Kalesi Mirdâsî beyi Devletşâh el-Kürdî, Cezîre şehri de Ömer el-Buhtî'nin hâkimiyeti altındaydı⁵⁶⁹.

Akkoyunlulardan sonra bölgede etkin olan bir diğer güç Karakoyunlulardı. Kendilerine tabi olmayan beyliklikler üzerinde baskı oluşturuyorlardı. Nitekim Karakoyunlu yöneticisi Emir Isbahan Irak'tan hareketle Buhtî aşiretinin elindeki

⁵⁶³ Makrîzî, *es-Sulûk*, IV/2, 897; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 503.

⁵⁶⁴ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, 98a.

⁵⁶⁵ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, X, 196.

⁵⁶⁶ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 39a.

⁵⁶⁷ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 140b-141a.

⁵⁶⁸ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 152a.

⁵⁶⁹ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XV, 224.

Cezîre'ye yürüyerek bu şehri kuşattı⁵⁷⁰. 837 yılı Zilkade ayında/Haziran-Temmuz 1434 meydana gelen bu olayda el-Meliku'l-Kâmil Halîl ise Karakoyunlulara karşı Cezîre hükümdarı Emir Abdullâh el-Buhtî'ye yardıma gitti⁵⁷¹.

Akkoyunlu Türkmenleri Hasankeyf civarındaki halkın sürülerine saldırıp yağmada bulunuyorlardı. Bunun üzerine halk Hasankeyf'e sığınıp el-Meliku'l-Kâmil Halîl'den yardım istedi. Bunun üzerine el-Meliku'l-Kâmil Halîl kılıcını kuşandı ve ordusuyla Türkmenlerin üzerine gitti. Ramazan ayı olmasına rağmen el-Meliku'l-Kâmil Halîl savaştan geri durmadı. Türkmenlerin başında Emir Karayülük Osmân vardı. el-Meliku'l-Kâmil Halîl düzenlediği sefer sonucunda Akkoyunlulardan gassbettikleri ve yağmaladıkları herşeyi geri alarak Hasankeyf'e döndü⁵⁷². 838 yılı Kurban bayramında/7 Temmuz 1435 tarihinde Akkoyunlu Türkmenleri tekrar Hasankeyf bölgesinde karışıklık çıkardılar. Onların yöneticisi Karayülük Osmân, el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e karşı boy gösterdi. Ancak el-Meliku'l-Kâmil Halîl onun üstesinden gelmeyi başardı⁵⁷³.

Hasankeyf Eyyübîleri el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde de Memlüklerle ilişkilerini sürdürdüler ve bölgedeki siyasi vaziyetle ilgili konularda ortak hareket ettiler. Nitekim Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in 839/1436 yılında Memlük hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Barsbây'a gönderdiği mektuptan Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf'un oğlu İskender'in ise yenilgiye uğradığı, Şâhruh'un ise kışı geçirmek için Karabağ'dan inerek Tebriz'e geldiği ve burada konakladığı anlaşıldı⁵⁷⁴.

Hasankeyf'ten uzakta taşradaki aşiretler zaman zaman doğan otorite boşluğundan istifade ile asayiş sorunu çıkarıp başlarına buyruk hareketlerde bulunuyorlardı. el-Meliku'l-Kâmil Halîl, Heysem Kalesi'nde kendisine karşı baş kaldırmış olan Carûdî Kürtlerine karşı sefer düzenledi.⁵⁷⁵ Zirkîler el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e karşı isyan etmişti. Melik Halîl kendisine karşı düşmanca tavırlar takınan bu aşireti bertaraf ettiği gibi onların yönetiminde bulunan Gerşiya Kalesi'ni de ele

⁵⁷⁰ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 141a.

⁵⁷¹ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nucûmu'l-Felek*, vr. 8a.

⁵⁷² el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 11a.

⁵⁷³ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 112a.

⁵⁷⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, IV, 11-12.

⁵⁷⁵ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nucûmu'l-Felek*, vr. 30a; el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Dîvânu's-Sultân Halîl el-Eyyûbî Nucûmu'l-Felek Min Nazmi'l-Melik*, thk. Abdulhasaneyn el-Hıdır, Dimaşk 1993, 205.

geçirdi⁵⁷⁶. 839 yılı Zilkade ayının ortalarında/Mayıs-Haziran 1436 tarihinde kaleyi ele geçirdi. Kaleye girdi ve devlet adamlarıyla beraber mecliste oturdu⁵⁷⁷. el-Meliku'l-Kâmil Halîl Heysem Kalesi'ni ele geçirdiği gibi Erzen şehri de onun yönetimi altına girmişti. Bu arada da Hazzo şehrine yürümeyi planlıyordu⁵⁷⁸. Böylelikle Hasankeyf ve civarını kendi hakimiyeti altına almak istiyordu.

1.6.3.2. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in Vefatı ve Kişiliği

el-Meliku'l-Kâmil Halîl âlimleri çok severdi. Özellikle de Şâfi'î âlimlere kıymet verirdi. Ülkesini çok adaletli yönetirdi. Bundan ötürü Hasankeyf halkı ona çok bağlıydı. Mütevazı bir kişiliğe sahip olan el-Meliku'l-Kâmil Halîl aynı zamanda nazım ve nesir kaleme alan entelektüel birikime sahip iyi bir devlet adamıydı⁵⁷⁹. Tasavvuf erbabına ve evliyaya kıymet verirdi. Devlet işlerini bitirdikten ve halkın sorunlarını çözdükten sonra zamanının çoğunu dini kitapları okuyup incelemek ve tasavvuf büyüklerinin menkıbelerini araştırmakla geçirirdi⁵⁸⁰.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl yaklaşık 19 yıl 5 aylık hükümdarlıktan sonra 856 yılı Rebûlevvel ayında/Mart-Nisan 1452 tarihinde el-Meliku'n-Nâsır veya el-Meliku'l-Âdil Nâsireddîn isimli oğlunun eliyle katledildi. Söz konusu oğul el-Meliku'n-Nâsır, beraberindeki çok sayıdaki adamıyla birlikte babası geceleyin yatağında uyurken saldırdı ve işkenceyle onu katletti⁵⁸¹.

1.6.4. el-Meliku'l-Kâmil Şerefeddîn Ahmed (856-859/1452-1455)

Babası katledildiği esnada el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, Hasankeyf'te bulunmuyordu. Zira Hasankeyf tahtını zor kullanarak ele geçirmiş olan kardeşi el-Meliku'n-Nâsır'dan korkarak Tebriz'e Karakoyunlu Sultan Cihânşâh'ın yanına kaçmıştı. Babası katledilince Karakoyunlu hükümdarı Cihânşâh onu yanında kalıp

⁵⁷⁶ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Dîvânu's-Sultân Halîl el-Eyyûbî*, 117.

⁵⁷⁷ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 122a.

⁵⁷⁸ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 135b.

⁵⁷⁹ İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, V, 235; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 191-192.

⁵⁸⁰ el-Vestânî, Şemseddîn Muhammed bin Muhammed (ö. 833/1430'dan sonra), *Tercemetu Tezkireti'l-Evliyâ*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, Dımaşk 2009, 6-7.

⁵⁸¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 196.

kalmama konusunda serbest bırakınca el-Meliku'l-Kâmil Şihâbeddîn Ahmed kendileriyle dönürlük bağı bulunan Şîrevî Kürt aşiretinin yanına gitti⁵⁸².

el-Meliku'n-Nâsır Hasankeyf halkından kendisine biat etmelerini isteyince halkın çoğu ona biat etti. el-Meliku'n-Nâsır 856 yılı Ramazan ayına/Eylül-Ekim 1452 tarihine kadar yaklaşık beş ay onbeş gün Hasankeyf tahtında kaldı. Ancak bu süre zarfında bir kısım gayret sahibi insanlar biat etmediler ve sonunda ona isyan ettiler. İsyan edenlerin başını çeken el-Meliku'n-Nâsır'ın amcasının oğlu el-Melik Hasan bin Osmân bin Süleymân, amcası el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in intikamını almak için harekete geçti⁵⁸³.

el-Melik Hasan, Basibrina Kalesi'ne saldırılar düzenlerken el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in iki oğlu el-Melik Muharrem ve el-Melik Selîm de Heysem Kalesi'ne saldırdılar. Kale hükümdarı Emir Avn onların otoritesini kabul etti. Bu bölgeye sefere çıkmış bütün Eyyûbî beyleri burada bir araya gelerek el-Meliku'n-Nâsır'a karşı plan yaptılar ve ardından Hasankeyf'e hareket ettiler. el-Melik Hasan bin Osmân, el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in veliahdı olan ve el-Meliku'n-Nâsır'ın kendisinden yaşça büyük olan kardeşi el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'i, sığındığı Şîrevî aşiretinin yanından getirterek *el-Meliku'l-Kâmil* lakabıyla Hasankeyf tahtına çıkardı. el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, kardeşinin öldürülmesinden on iki gün sonra yani 20 Ramazan 856/4 Ekim 1452 tarihinde Hasankeyf'e girdi. Yönetimi eline alınca kardeşi el-Meliku'n-Nâsır'la işbirliği yapıp babasını katledenlerin çoğunu öldürdü⁵⁸⁴.

el-Meliku'l-Kâmil Ahmed tahta çıktıysa da Akkoyunluların bölgedeki egemenlik kurma çabaları onun hakimiyetine gölge düşürüyordu. Nitekim 856/1452-1453 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan ile Karakoyunlu Cihânsâh Mirzâ arasında meydana gelen anlaşmazlıkta Kürt beyleri Karakoyunluların safında yer almışlardı. Uzun Hasan onlardan intikam almak için Hasankeyf'in sol yakasında konaklayınca Kürt beyleri boyun eğdiklerini bildirip hediyelerle birlikte sayısız koyun gönderdiler.⁵⁸⁵

Ancak aradan çok geçmeden el-Meliku'l-Âdil Halef bir gece beraberindeki kırk

⁵⁸² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, I, 294; *Anonim İslam Tarihi*, vr. 83a.

⁵⁸³ Sehâvî, *et-Tıbru'l-Mesbûk*, IV, 13, 39-40; Sehâvî, *ez-Zeylu't-Tâm*, II, 81.

⁵⁸⁴ İbn Tağriberdî, *Havâdisu'd-Duhûr*, II, 364, 381-382; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XVI, 18, Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 36.

⁵⁸⁵ Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 144.

kişilik bir grupla amcazadelerinden olan ve aynı zamanda yeğeni de olan el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'e saldırdı. el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, Hasankeyf'e bağlı yerleşim yerlerinden biri olan Ergîs Kalesi'ne kaçtı⁵⁸⁶.

Uzun Hasan, Erzincan tarafına yönelmişken Karakoyunlu Cihânşâh Mirzâ'nın emrindeki el-Meliku'l-Âdil Halef Eyyûbî'nin Hasankeyf şehrini kontrol altına aldığı aldığı ve kaleyi almakla meşgul olduğu haberi kendisine ulaştı. Bunun üzerine Uzun Hasan Erzincan'a yürümekten vazgeçip Hasankeyf'e giderek şehri kuşatma altına aldı. el-Meliku'l-Âdil Halef şehrin içindeki kaleyi kuşatmıştı. Uzun Hasan kale halkına aralıksız yardımda bulundu. Yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılayarak onlara arka çıktı. Akkoyunlu askerleri ise bütün gün kaleye gidip geliyorlar ve şehirdeki el-Meliku'l-Âdil Halef yandaşlarıyla savaşıyorlardı. Uzun Hasan'dan korkan kale yöneticisi el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, Akkoyunlu askerlerinin tamamının şehre girmesine izin vermiyordu. Bu esnada Karakoyunlu Cihânşâh Mirzâ'nın Erzincan tarafına yöneldiği haberi geldi. Hasankeyf'i kuşatmakla meşgul olan Uzun Hasan, durumu barışa kavuşturmak için el-Meliku'l-Âdil Halef'e 10 men altın ve 50 men gümüş gönderdi. Daha sonra Hasankeyf'e tekrar gelen Uzun Hasan şehir halkını ikna edip el-Meliku'l-Âdil Halef'i dışarı çıkartıp el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'i tekrar saltanat tahtına oturttu⁵⁸⁷.

el-Meliku'l-Âdil Halef Hasankeyf'ten çıkararak Buhtî aşireti yöneticisi Emir Abdullâh'tan Si'ird'i aldığı gibi şehirde yöneticilik yapan Emir Abdullâh'ın oğlu Nâsireddîn'i de öldürmüştü⁵⁸⁸. Erzincan sahrasında ordugâhında bulunan Uzun Hasan'ın dergahına, Si'ird'in el-Meliku'l-Âdil Halef'e teslim edildiği haberi ulaştı. Bunun üzerine Uzun Hasan elçi gönderip el-Meliku'l-Âdil Halef'i uyardı. Si'ird'in kendilerine ait olduğunu söylese de el-Meliku'l-Âdil Halef bunu kabul etmedi⁵⁸⁹.

1454 yılında Si'ird'de bulunan el-Meliku'l-Âdil Halef buradan hareketle Hasankeyf'e geldi ve kaleye girdi. Yakubîlere ait Mor Zahî kilisesinin üst tarafındaki bir burca yerleşti. Buna karşılık el-Meliku'l-Âdil Halef'in aynı zamanda kızkardeşinin

⁵⁸⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 184-185.

⁵⁸⁷ Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 147-148.

⁵⁸⁸ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 36.

⁵⁸⁹ Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 237.

oğlu olan el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın adamlarıyla görüşmüş ve onlara rüşvet vererek onları Hasankeyf'e getirmişti. Akkoyunlular dışarıdan ve el-Meliku'l-Kâmil Ahmed de içeriden el-Meliku'l-Âdil Halef'i kuşattılar. el-Meliku'l-Âdil Halef beraberindeki üçyüz adam ile şehrin ortasında kalmıştı. Hasankeyf'in her tarafından kendisine destek için buğday, arpa ve iyi yiyeceklerin yanısıra üzüm geliyordu. Kuşatma uzayınca el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'in gücü zayıflamış ve askerleri başıbozukluk sergilemişlerdi. Bu durumu gören el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, Akkoyunlulara el-Meliku'l-Âdil Halef'i şehirden sürdükleri takdirde Hasankeyf'i kendilerine bırakmayı önerdi. Bunun üzerine Akkoyunlular ve el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'in adamlarından bir grup Hasankeyfli yaklaşık bin kişilik bir ordu el-Meliku'l-Âdil Halef'i ele geçirmek için kaleden inince el-Meliku'l-Âdil Halef'in adamları Mor Zahî kilisesinin altındaki girişi onlara kapattılar. Ardından el-Meliku'l-Âdil Halef adamlarına ve kendisini seven çarşı erbabına seslenerek onları düşmanına karşı uyardı. el-Meliku'l-Âdil Halef üzerine gelen Akkoyunlu askerleri ve onlarla birlikte olan Hasankeyflilerin hepsini yakaladılar. Onların üzerlerindeki zırh ve silahları alıp Babu's-Savur'dan attılar. Akkoyunlu askerlerinin hiçbirisine dokunmadan salıverdi ve gidip hükümdarları Uzun Hasan'a durumu anlatmalarını söyledi. Akkoyunlular el-Meliku'l-Âdil Halef tarafından yenilince askerlerini buradan çektiler ve ülkelerine geri döndüler. Bu durumu kabullenemeyen Akkoyunlular Hasankeyf'e tekrar döndüler⁵⁹⁰.

Bu durumu öğrenen Uzun Hasan derhal ferman verdi ve şehzade Halîl Bahadır asker hazırlayarak Hasankeyf'e doğru hareket edecekti. Uzun Hasan da onun ardından hareket edecekti. Bu durumu öğrenen el-Meliku'l-Âdil Halef değerli hediyeler göndererek hizmetlerini yerine getirdi. Ayrıca her yıl vermeyi kabul ettiği vergiyi arttırdı. Bu güvencesinden dolayı Akkoyunlu ordusu Hasankeyf'ten yönünü Karakoyunlulara tabi olan Emir Abdullâh el-Buhtî'nin yönettiği Si'ird'e çevirdi. Uzun Hasan Si'ird şehri ve bağlı bütün yerleşim yerlerini yağmaladıktan sonra Âmid'e döndü⁵⁹¹.

Uzun Hasan Hasankeyf bölgesini tabiiyeti altına alınca el-Meliku'l-Kâmil

⁵⁹⁰ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 37; Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 293-294.

⁵⁹¹ Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 151.

Ahmed, Bağdat'a kaçtı. Bir süre sonra da oradan ayrılarak Mısır'a gitti. Burada bulunan ve dedesi el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a hizmetkarlık yapmış azadlı köle Mercân el-Âdilî onu iyi ağırladı. el-Meliku'l-Kâmil Ahmed, Memlük hükümdarı el-Zâhir Hoşkadem devrine kadar yaşadı ve onun hükümdarlığı zamanında 1461-1467 yılları arasında orada vefat etti. Geride Hamâ'da yaşayan el-Meliku'l-Mansûr isimli bir erkek çocuk bırakmıştı⁵⁹².

Şerefeddîn lakablı el-Meliku'l-Kâmil Ahmed 26 Zilkade 836/14 Temmuz 1433 Salı'yı Çarşamba'ya bağlayan gece doğmuştu⁵⁹³. Yaklaşık üç yıl tahtta kalan el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'den sonra Hasankeyf tahtını el-Meliku'l-Âdil Halef bin Muhammed bin Süleymân ele geçirdi⁵⁹⁴.

1.6.5. el-Meliku'l-Âdil Halef (859-866/1455-1461)

Cesaretinden dolayı Kürtler tarafından Kürtçe olarak '*Halef-i Çavsor*' yani '*Kırmızı Gözlü Halef*' diye isimlendirilirdi⁵⁹⁵. Şeref Hân-ı Bidlîsî'nin kaydettiğine göre el-Meliku'l-Âdil Halef, el-Melik Süleymân'ın oğlu ve el-Melik Halîl'in kardeşidir. Amcası el-Meliku'l-Kâmil Halîl bin Eşref'in 862/1457-1458 yılında vefatından sonra onun yerine Hasankeyf'e hükümdar, bölgedeki aşiret ve halka da lider olmuştu⁵⁹⁶. Ancak bu kayıtlar dönemin çağdaş kaynakları tarafından doğrulanmamaktadır. Çünkü el-Meliku'l-Âdil Halef, el-Melik Mucîreddîn Muhammed'in oğlu ve el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın torunudur⁵⁹⁷. 859 yılı Şevvâl ayı sonlarında/12 Ekim 1455 el-Meliku'l-Âdil Halef, el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'e karşı düzenlediği saldırı sonucunda el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'in tahta çıkışında büyük rol oynamış olan amcasının oğlu el-Melik Hasan bin Sultan Osmân bin el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ı da katletmişti⁵⁹⁸. Böylelikle el-Meliku'l-Âdil Halef kendisine karşı muhalif olan hanedan mensuplarını ortadan kaldırarak bağımsız bir şekilde Hasankeyf tahtına oturmuş olacaktı.

⁵⁹² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 294.

⁵⁹³ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 45b.

⁵⁹⁴ Anonim *İslam Tarihi*, vr. 83a.

⁵⁹⁵ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 154.

⁵⁹⁶ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 154.

⁵⁹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 184.

⁵⁹⁸ İbn Tağrıberdî, *Havâdisu'd-Duhûr*, II, 546; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 103; Sehâvî, *ez-Zeylu't-Tâm*, II, 108.

el-Meliku'l-Âdil Halef, 859 yılı Şevvâl ayının sonlarında/Ekim 1455 tarihinde Hasankeyf Kalesi'ni ve şehrini el-Meliku'l-Kâmil Ahmed'in elinden almıştı. el-Meliku'l-Kâmil Ahmed ise Hasankeyf'ten kaçtı. Onun yerine Hasankeyf tahtına çıkan Halef, *el-Meliku'l-Âdil* lakabını aldı⁵⁹⁹.

860/1455-1456 yılına geldiğimizde Diyârbekir bölgesindeki en önde gelen hükümdarlar Hasankeyf hâkimi el-Meliku'l-Âdil Halef, Akkoyunluların Mardin valisi Cihangir Bey ve onun kardeşi Âmid valisi Uzun Hasan olup her biri kendi buldukları bölgede müstakil yönetim sahibiydi⁶⁰⁰.

el-Meliku'l-Âdil Halef Ocak 1455 tarihinde Hazzo piskoposu Yeşû' Basilyus'u Tûr Abdîn patriği olarak tayin etti ve ona hilat giydirdi.⁶⁰¹

1458 yılında el-Meliku'l-Âdil Halef, Buhtî aşiretinin merkezi olan Cezîre'ye gitti ve bütün Buhtî ülkesini yaktı, yıktı, yağmada bulunduktan sonra insanları esir aldı. Ardından Cezîre'ye bağlı Aşimto isimli köyün kapısından sekiz siyah taş aldı ve onları Hasankeyf Kalesi'ndeki tahtının altına yerleştirdi⁶⁰².

el-Meliku'l-Âdil Halef Rebûlâhir 863/Şubat-Mart 1459 tarihinde Memlûk hükümdarı Sultan Eşref İnal'a gönderdiği mektupta bağlılığını bildirmiş ve Memlûk hükümdarından kendisini desteklemesini istemişti. Ülkesinde işleri henüz düzene koyamadığı için kendi yerine Devâdâr Emir Cemâleddîn Hasan'ı aralarında üç cariyeye, üç top nakışlı atlas kumaş, üç top Baalbek kumaşı, bir adet toka ve üç adet kaplan kürkünden oluşan hediyelerle gönderdi⁶⁰³.

Cezîre hükümdarı Emir Abdullâh el-Buhtî 1458 senesinde vefat edince Emir Ahmed el-Buhtî Cezîre şehrini ele geçirdi ve Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Halef ile beş yıllık bir barış anlaşması yaptı⁶⁰⁴. Ancak bu barış yürütülemedi ve 1461 yılında Hasankeyfliler Cezîre şehri kapısına saldırdılar. Buhtîler dışarı çıktılar ve Hasankeyflilerle savaşa tutuştular. Savaş sonucunda Hasankeyfliler yenildiler ve iki

⁵⁹⁹ İbn Tağriberdî, *Havâdisu'd-Duhûr*, II, 545-546; Abdülbâsit ez-Zâhirî, *Neylu'l-Emel*, II/5, 451.

⁶⁰⁰ İbn Tağriberdî, *Havâdisu'd-Duhûr*, II, 566.

⁶⁰¹ Bar Hebraeus, *Chronicon Ecclesiasticum*, II, 823-824, 827-829.

⁶⁰² Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 39.

⁶⁰³ *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 53b-55a.

⁶⁰⁴ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 39.

taraftan toplamda yüzden fazla insan öldü⁶⁰⁵.

1461 yılında el-Meliku'l-Âdil Halef Si'ird şehrini Buhtîlerden aldı. Si'ird şehrinin hâkimiyeti üzerinde iki taraf yaklaşık yirmi yıllık bir süre mücadele ettiler. Bu uğurda defalarca savaştılar ve iki taraftan çok sayıda kişi öldürüldü⁶⁰⁶. el-Meliku'l-Âdil Halef, Buhtî topluluğu ile aralarındaki bu anlaşmazlık ve çekişmelerin sonucunda yaşanan savaşlarda gösterdiği yiğitlik ve kahramanlıklardan ötürü '*Ebû Seyfeyn*' yani '*Çifte kılıç sahibi*' diye ün saldı⁶⁰⁷.

Şeref Hân-ı Bidlîsî, Hasankeyf'teki Eyyûbî varlığının sona erdirilmesini şöylece tasvir eder: Akkoyunlu hükümdarı Bayındırlı Hasan Bey Eyyûbîlerin ülkesini ele geçirmek istediği tarihte Türkmenlerden bir topluluğu Hasankeyf'i fethetmekle görevlendirmişti. Bu grup kale üzerine yürüyüp kuşatmaya aldılar. Ancak her ne kadar aşırı güç kullanıp çokça çaba sarfettiyseler de kaleyi ele geçiremediler. el-Meliku'l-Âdil Halef'in amcazadelerinden biri Türkmenlerin kışkırtmalarına kandı ve tahta geçme beklentisiyle amcasını öldürdü. Şöyle ki günün birinde hamâmda el-Meliku'l-Âdil Halef'i yalnız buldu. Nefsindeki kötü duygular ve hain dürtüler onu akrabalık bağına kesmeye kadar vardırırdı. Hanedanın başı olan el-Meliku'l-Âdil Halef'in yaşamla bağına kılıçla sona erdirdi. Böylece bu hanedanın yönetimi el-Meliku'l-Âdil Halef'in varislerinin elinden tamamen çıkararak Türkmenlerin eline geçti. Onu öldüren kişinin ise eline pişmanlıktan başka bir şey geçmedi⁶⁰⁸.

el-Meliku'l-Âdil Halef yaklaşık altı yıl ve beş ay gibi bir süre tahtta kaldı. el-Meliku'l-Âdil Halef büyük oğlu el-Melik Hârûn ve diğer oğlu el-Melik Mûsâ ile birlikte 23 Safer 866/27 Kasım 1461 tarihinde hamâmda amcazadeleri el-Melik Eyyûb ve kardeşi Zeynelâbidîn tarafından öldürüldüler⁶⁰⁹. Bazı kayıtlarda ise Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Halef'in tahtta gözü olan bir oğlu tarafından katledildiği, daha sonra da bu katilin el-Meliku'l-Âdil Halef'in yeğenleri tarafından katledildiği ifade edilmektedir⁶¹⁰.

⁶⁰⁵ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 40.

⁶⁰⁶ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 40.

⁶⁰⁷ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 154.

⁶⁰⁸ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 154-155.

⁶⁰⁹ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 83a; Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 40.

⁶¹⁰ Sehâvî, *ez-Zeylu't-Tâm*, II, 163; İbn Şâhin ez-Zâhirî, II/6, 139; İbn İyâs, *Bedâi' u'z-Zuhûr*, II, 392.

el-Melik Halef'in amcasının oğulları Zeynelâbidîn, Eyyûb ve Abdurrahmân da divanda bulunan Melik Halef'in oğlu Hârûn'u öldürdüler. Daha sonra da Eyyûbîlerin son hükümdarı olacak kardeşleri Zeynelâbidîn'i el-Meliku's-Sâlih lakabıyla Hasankeyf'e idareci tayin ettiler. Ancak aradan bir sene bile geçmeden kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bunu fırsat bilerek 866 yılı Zilkade ayında/Temmuz-Ağustos 1462 şehri el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn'in kontrolünden aldı. el-Meliku's-Sâlih ve kardeşlerini de işkence yaparak katletti. Bununla birlikte Diyârbekir bölgesindeki birçok kaleyi ele geçirdi. Eyyûbîlerin Hasankeyf'teki idareleri sona erdi. Eyyûbîler kuruldukları günden bu tarihe kadar Hasankeyf'te hâkimiyetlerini sürdürdüler⁶¹¹.

Katledildiğinde 50 yaşlarında olan Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Halef, devlet yönetiminden iyi anlayan, heybetli ve cesur biriydi. Halkına karşı adaletli olup atılgan, çevik, cesur ve kahraman bir kişiliğe sahipti. Sadr İbnu'l-Bârizî, el-Meliku'l-Âdil Halef'e gönderdiği bir mektupda el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in ölümüyle Hasankeyf'in çöküşe geçtiğini, izzetin bu şehirden yüz çevirip uzaklaştığını düşünenlere cevaben el-Meliku'l-Kâmil Halîl'den sonra selefi olan el-Melik Halef'in onun yerine geçtiğini söyleyerek övgüde bulunur⁶¹².

1.6.6. el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn (866-866/1461-1462)

el-Meliku'l-Âdil Halef'den sonra el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn Hasankeyf tahtına oturdu. Ancak Hasankeyf tahtına göz koyan ve bu uğurda daha önce de defalarca teşebbüslerde bulunan Akkoyunlu Uzun Hasan 18 Rebûlevvel 866/21 Aralık 1461 tarihinden itibaren şehri kuşatmaya aldı. Uzun süren kuşatmadan sonra Hasankeyf şehri 28 Şaban 866/28 Mayıs 1462 tarihinde daha önce Memlûklerin Şâm nâibliğini yapmış olan ve sonrasında Akkoyunluların hizmetine girmiş olan Emir Cânım'ın⁶¹³ eliyle emân yoluyla ele geçirildi. el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn ve kardeşi el-Melik Eyyûb, yakın adamlarıyla birlikte kaçarak kaleye sığındılar. Uzun Hasan 15 Zilkade 866/11 Ağustos

⁶¹¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, III, 185, 240; İbn İyâs, *Bedâyi'u'z-Zuhûr*, II, 392; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervîhu'l-Kulûb*, 67.

⁶¹² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, III, 185.

⁶¹³ Hayatı için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, III, 63-64.

1462 tarihine kadar kaleyi kuşattı ve bu tarihte ele geçirdi. Zeynelâbidîn, kardeşleri el-Melik Eyyûb ve el-Melik Abdurrahmân'ın yanısıra amcazadeleri Selîm katledildiler. Hasankeyf şehrinin ve vilayetinin yönetimine de Uzun Hasan'ın oğlu şehzade Halil tayin edildi⁶¹⁴.

İbn Tağriberdî'nin kaydettiğine göre 866/1462 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey önce Hasankeyf şehrini yedi aylık bir kuşatmanın ardından aynı yılın Zilkade ayında/Temmuz-Ağustos 1462 kaleyi ele geçirmeye muvaffak oldu. Böylelikle iki yüzyıldan fazla bir süre Hasankeyf'te hüküm sürmüş olan Kürt Eyyûbîlerin hâkimiyetleri sona ermiş oldu⁶¹⁵.

Buna neden olan olay ise kale hâkimi el-Meliku'l-Âdil Halef'in, bazı yakınlarının eliyle katledilmesiydi. Bunun üzerine Kürtler kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler. Akkoyunlu Uzun Hasan, şehri ele geçirmek için bu karışıklıkları bir fırsat olarak değerlendirdi. Uzun Hasan şehri kuşatma altına aldı ve ele geçirdi. Hasankeyf'e hâkim olunca Uzun Hasan'ın gücü bir kat daha arttı. Bundan sonra Uzun Hasan Diyârbekir bölgesindeki olup Hasankeyf'e bağlı olan birçok şehri ve kaleyi de kontrol altına aldı⁶¹⁶.

el-Melik Eyyûb, kardeşi el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn adına Hasankeyf'in idarî işlerini yürütürdü. Diğer iki kardeşi gibi bazı adamlarının ihaneti sonucu 866/1462 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından katledildi⁶¹⁷.

İki asırdan fazla bir süre Hasankeyf şehri merkez olmak üzere bölgede siyasi varlıklarını her alanda hissettirmiş olan Hasankeyf Eyyûbîleri, genel olarak barışçıl bir siyaset tarzı tercih etmişlerdir. Civar yerlerdeki yönetimler kendilerine saldırıda bulunmadıkları müddetçe yayılcı bir politikadan uzak durmuşlardır. Hasankeyf tahtında zaman zaman başgösteren kargaşalardan yararlanarak isyan eden Kürt aşiretleri, Hasankeyf Eyyûbîlerini zor durumda bırakmışlardır. Bu arada komşuları olan Artuklular ve Toganarslan hanedanıyla da genel olarak iyi ilişkiler geliştirmekle beraber zaman zaman Hasankeyf tahtında başgöseren iktidar boşluğundan onlar da yararlanmak

⁶¹⁴ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 83b; Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyârbekriyye*, 222.

⁶¹⁵ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XVI, 273.

⁶¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, III, 112; Ali Mıynat, "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", 55-56.

⁶¹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, II, 331-332.

istemişler ve bunun neticesinde taraflar arasında çetin savaşlar meydana gelmiştir.

Kuruluş döneminde Moğollara daha sonra ise onların ardılları olan İlhanlılara tabi olmuşlardır. İlhanlıların siyasi nüfuzu zayıflayınca da Memlüklere tabi olmuşlardır. Ancak Memlüklere tabiiyetleri gönüllüdür. Bu ilişki devlet yıkılıncaya kadar da sürmüştür.

Timur istilası döneminde denge politikası güderek siyasi varlıklarını sürdürebilmeyi başarmışlardır. Timur sonrasında oğullarıyla da iyi geçinmeye çalışmışlardır. Ancak Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanları bölgede hakimiyet sahibi olmaya başladıklarında çoğunlukla Karakoyunlularla birlikte hareket etmişlerdir. Uzun müddet Akkoyunluların yayılmacı politikalarına karşı direnmek zorunda kalmışlardır. Nihayetinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından Hasankeyf Eyyübîlerinin siyasi varlığına son verilmiştir.

Hasankeyf ve civarında iki asırdan fazla hüküm süren bu hanedan dönemi bölgenin siyasi tarihine derinden iz bırakmış ve bu açıdan Moğol İstilasından Osmanlı hakimiyetine kadar bu bölgenin tarihinde başat rolü olan bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.7. AKKOYUNLU İSTİLÂSİ VE FETRET DÖNEMİ

IX/XV. yüzyılın ortalarında Hasankeyf Eyyübîlerinin hüküm sürdüğü coğrafyada Akkoyunlu baskısı bariz bir şekilde hissedilmeye başladı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Egil bölgesindeki Mirdâsî beyliği, Tercîl bölgesindeki Zirkî beyliğinin yanısıra Çemişgezek bölgesindeki Melkişî beyleri üzerinde tahakküm kurdu. Uzun Hasan Egil ve Tercil beyleriyle akrabalık bağları kurarak hâkimiyet sahasını genişletti. Ancak Hasankeyf Eyyübîleri, Uzun Hasan'a itaate yanaşmadığı gibi ona karşı koydular⁶¹⁸. Bundan dolayı 1462 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan, Hasankeyf'e geldi ve Teşrin-i Sani/Kasım ayından Haziran başına kadar şehri kuşatma altında tuttu. Şehrin bütün kalelerini ele geçirdi. Hasankeyf'i Eyyübîlerin elinden alan Uzun Hasan, oğlu Halîl'i şehre vali yaptı. Daha sonra Uzun Hasan, Eyyübîlerin Hasankeyf hükümdarı

⁶¹⁸ John E. Woods, *The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire*, Chicago 1976, 104-105.

Melik Eyyûb'u ve kardeşi el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn'in yanısıra bütün Hasankeyf emirlerini öldürdü. Geri kalanları utanç içinde Hasankeyf'ten Âmid'e sürdü. Uzun Hasan daha sonra Si'ird'i ele geçirdi⁶¹⁹.

1462 yılında Akkoyunlular Hasankeyf'i Eyyûbîlerden aldığı anda buraya bağlı olan yerler de onların hâkimiyeti altına girdi. Heysem Kalesi'nin yöneticisi kör ve asi biriydi. Kürt aşiretlerini yanında tutuyordu ve onlar aracılığıyla bu bölge insanına eziyet ediyordu. Akkoyunluların korkusundan Heysem Kalesi'ne kaçan Hasankeyfli halka merhametsizce saldırdı. Şehre gelen bütün erzaka el koydu ve yetişkin çocuk bütün ahaliyi köle olarak sattı. Sonunda Akkoyunlulardan güvence alarak Heysem Kalesi'ni onlara teslim etti⁶²⁰.

Hasankeyf bölgesinde bulunan önemli kalelerden biri de Ermen Kalesi'dir. Nitekim İbn Erenbuğa ez-Zeredkâş'ın 867/1463 kaleme aldığı eserinde kaydettiğine göre bu kale o dönemde Hasankeyf emrinin elinde olduğunu ve kalenin o günkü Hasankeyf idarecisi olan Sultan Hasan Bey'e bağlı Kürtlerin elinde olduğunu bildiriyor⁶²¹.

Uzun Hasan döneminde 1474 yılında Hasankeyf'e gelen Venedikli seyyah Josafa Barbaro, Hasankeyf şehrini Uzun Hasan Bey'e ait bir kasaba olarak kaydeder. Şehirde konut işlevi gören çok sayıda mağaranın varlığından bahseden Barbaro Hasankeyf'te kumaş tüccarlarının varlığından bahseder⁶²².

Akkoyunlular döneminde şehri ziyaret eden bir diğer gezgin 1481-1485 yılları arasında Hasankeyf'e gelen Hollandalı seyyah Joos Van Ghistele'dir. Seyyah bu dönemde şehrin çok katlı yapılardan oluşan evlere sahip olduğunu, şehirde her çeşit ticari emtianın bulunduğunu, her iki tarafında dükkanların sıralandığı ve terasla örtülü uzun bir kapalı çarşıya sahip önemli bir liman kenti olduğunu kaydeder. Çok sayıda Hristiyan'ın yaşadığı bu şehirde daha önceleri kilise olarak kullanılan ancak daha sonra

⁶¹⁹ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 40.

⁶²⁰ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 41.

⁶²¹ İbn Erenbuğa ez-Zeredkâş, *el-Enîk fi'l-Menâcinîk*, thk. İhsân Hindî, Halep 1985, 155.

⁶²² Josafa Barbaro, "Travels to Tana and Persia", *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. Lord Stanley of Alderley, New York 1873, 49; Ali Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, II, 184.

camiiye çevrilmiş çok sayıda mabedi barındıran bir kent olarak tanımlamıştır⁶²³.

Karakoyunlu hükümdarı Cihânşâh'ın baskılarından kaçan Safevî tarikatının öncüsü Şeyh Cüneyd Uzun Hasan döneminde Hasankeyf'e geldi ve buraya yerleşti. Uzun Hasan kızkardeşi Hatice Begüm Hatun'u Şeyh Cüneyd'le evlendirdi. Böylelikle iki hanedan arasında akrabalık bağı kuruldu⁶²⁴.

1492 yılında Akkoyunlu ülkesini acımasızca yağmalayan Akkoyunlu emirlerinden Nur Ali Bey Hasankeyf'e karşı karargâh kurarak bu bölgeden sayısızca asker topladı. Sultan Baysungur'un veziri Süleymân'ı yakaladı ve öldürdü. Çünkü Süleymân Tebriz yöresinden kaçmış ve gelip Hasankeyf'e sığınmıştı. Hasankeyf valisi onu Nur Ali Bey'e teslim etti, o da öldürdü. Akkoyunlu hanedanından Rüstem bin Maksûd'u hapisten çıkardı ve idareci olarak atadı. Rüstem Bey genç ve yakışıklıydı. Bütün Hasankeyf beyleri onu sevdiler⁶²⁵.

Şâh İsmâîl, Akkoyunlu Yakup Bey'in ölümünden sonra otorite boşluğu yaşanan ve zaman zaman Dulkadirli Alâüddevle'nin baskısı altındaki Diyârbekir bölgesindeki Urfa, Mardin ve Hasankeyf şehirlerini kontrolü altına almayı başardı⁶²⁶.

907/1502 yılı bahar mevsiminde Tebriz'de bulunan Akkoyunlu hükümdarı Elvend Mirzâ ve Dulkadirli Alâüddevle, Şâh İsmâîl'in Tebriz'e doğru geldiğini duyunca buradan Erzincan'a doğru kaçtılar. Şâh İsmâîl, Tercan bölgesindeki Aladağ'a ulaştı. Birkaç gün Tercan yaylaları ve Erzincan yöresinde gezinen Şâh İsmâîl, buralarda av partileri düzenleyerek zaman geçirdi. Elvend Mirzâ ise Hasankeyf'e gelmiş ve etraftan Türkmen askerlerini toparlamaya çalışmıştı⁶²⁷.

Şâh İsmâîl önünden kaçan Elvend Mirzâ'yı takip ederek Hasankeyf şehri yakınlarına kadar geldi. Bölgedeki Akkoyunlu askerleri korkudan kaçtılar. Akkoyunlu emirleri ise korkudan kaleye kapandılar ve kapıları kapattılar. Kalabalık Safevî ordusu

⁶²³ Ali Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", II, 185.

⁶²⁴ İskender Beg Münşî, *Târîh-i Âlemâra-yı Abbâsî*, tsh. Muhammed İsmâîl Rızvânî, Tahrân 1377, I, 30-31. Şeyh Cüneyd'in Hasankeyf'e gelişi için bkz. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, trc. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1992, 26.

⁶²⁵ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 52.

⁶²⁶ Giovan Maria Angiolello, "Life and Acts of King Ussun Cassano", 108.

⁶²⁷ Kâsımî Hüseyinî Günâbâdî (ö. 983/1576), *Şâh İsmâîl Nâme*, tsh. Ca'fer Şücâ Gihânî, Tahrân 1387, 230; Mîrzâ Beg Cünâbâdî, *Ravzatu's-Safaviyye*, yay. Gulâmırzâ Tabâtabâî Mecc, Tehran 1378, 159-160.

Hasankeyf'e ulaşınca korunmasız Şehir halkı çaresiz teslim oldular ve vergi ödemeye mahkum oldular. Aşağı Şehirdeki Akkoyunlu askerleri korkudan kendilerini Dicle Nehri'ne atıyorlardı. Hasankeyf Kalesi her taraftan kuşatılmıştı. Safevî ordusu kaleye hâkim yüksek bir tepeye konuşlandı. İçeridekiler ise savaş korkusundan kapıları kapatmışlardı. Saldırıya geçen Safevî ordusu, Hasankeyf Şehrini ele geçirdi. Hasankeyf'i Akkoyunluların elinden alan Şâh İsmâil, Őirvân üzerinden Tebriz'e geri döndü⁶²⁸.

Şâh İsmâil adına 1502 yılından itibaren Hasankeyf Şehrini yöneten vali Emir Kara Bey'di. Nitekim Kara Bey 1502 yılında Hasankeyf'teki Hristiyanların sürülmesi emrini verdi. Bunun üzerine Şehirde yaşayan Hristiyanların bir kısmı kılıçtan geçirilirken kalanlar ise kayalıklardan atılarak öldürüldüler. Katledilenlerin eşleri ise esir edilmişti. Esir kadınlardan biri kendisini kayalıklardan (Dicle Nehri'ne) attı.⁶²⁹ Kara Han Ustaclu Muhammed Bey'in kardeşiydi. Hasankeyf Şehrini Emir Kara Bey'e verilmiřti⁶³⁰.

Venedikliler 1502 yılında Kıbrıs'ta ikamet eden Venedikli casus Constantine Laschari aracılığıyla Safevîlerin askeri durumu hakkında bilgi toplamıştı. 18 Mayıs 1502'de Tarsus'a varan Laschari, Tebriz'deki Karamanoğlu Mustafa'ya Venedik'in mektubunu taşıyan bir ulak gönderdi. Ulak aldığı cevabi mektubu Osmanlı-Safevî sınırındaki Hasankeyf'e gitmekte olan Laschari'ye ilette. Laschari Hasankeyf'te beraberinde üçyüz süvari bulunan Mustafa Bey ile buluştu. Bu buluşmadan sonra Memlük toprağı olan Halep'e birlikte döndüler⁶³¹.

1502 yılında Hasankeyf ve Cezîre, Tûr Abdîn ve Mardin gibi komşu olan yerleşim yerlerinin yanısıra Âmid ve etrafındaki köylerde korkunç bir veba salgını başgösterdi ve bundan ötürü kervan yollarındaki akış kesildi⁶³².

⁶²⁸ Kâsımî Günâbâdî, *Şâh İsmâil Nâme*, 237-239.

⁶²⁹ Eduard Sachau, *Die Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin Verzeichniss der Syrichen Handschriften*, Berlin 1899, XXIII/2, 722.

⁶³⁰ Kioumars Ghereghlou, "Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyul in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia", *Acta Orientalia*, Volume 68 (1), (2015), 87-141, 119, 133.

⁶³¹ Palmira Brummett, *Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü*, 87-88.

⁶³² Eduard Sachau, *Verzeichniss der Syrichen Handschriften*, XXIII/2, 722; Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 314.

1505 yılında Hasankeyf yöneticisi Kara Han, Safevîlerin Cezîre valisi ile işbirliği yaparak Tûr Abdîn yöresini yağmaladı ve yıkıma uğrattı.⁶³³ Nitekim bu dönemde Hasankeyf ve Savur emiri olan Kara Han'ın saldırılarına ilişkin Habusnâslı meçhul bir keşiş tarafından nazmedilmiş bir kaside kaleme alınmıştı⁶³⁴.

1507 yılında Hasankeyf'e gelen Venedikli bir tüccarın kaydettiğine göre Hasankeyf idaresinin altında olan yerleşim yerleri Aixu (Hazzo), Sanson (Sason), Arcem (Erzen) olmak üzere üç güzel kale vardır. Bu Arcem (Erzen), o esnada Şeyh İsmail'e bağlı bir valinin elindeydi⁶³⁵.

1.8. OSMANLI HÂKİMİYETİ

Akkoyunlulardan sonra Safevîlerin Hasankeyf bölgesinde etkin oluşları, Hasankeyf Eyyûbîlerinin atalarının yurduna yeniden kavuşmalarını bir süre daha geciktirdi. Nihayet 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı sonrasında Safevîlerin bölgedeki hâkimiyetleri sona erince Hasankeyf Eyyûbîleri ise 930/1523-1524 senesine kadar Osmanlılara tabi olarak bu bölgeyi yönetmeye başladılar⁶³⁶.

Eyyûbîlerin Hasankeyf şubelerini 'eş-Şu'betu'l-Hisniyye Mine'l-Eyyûbiyye' diye kaydeden Müneccimbaşı, bu hanedana mensup meliklerin sayısını 15 kişi olarak sayar. Yaklaşık 300 yıl hüküm sürdüklerini ileri süren Müneccimbaşı'na göre Hasankeyf Eyyûbîlerinin 629/1231 senesinde başlayan yönetim serüvenleri 930/1524 senesinde sona ermiştir⁶³⁷.

1.8.1. Melik Halîl bin Melik Süleymân (921-930/1516-1524)

Yarım asra yakın bir fetret döneminden sonra Hasankeyf Eyyûbîlerini ihyâ etmeye teşebbüs eden Eyyûbî hükümdarı, Melik Halîl Eyyûbî Melik Süleymân'ın oğludur. Melik Halîl'in soyunun hangi sultana dayandığı konusunda herhangi bir kayıda

⁶³³ Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 359.

⁶³⁴ Efrem Barsavm, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 454.

⁶³⁵ Ramusio, *Viaggio D'vn Mercante Che Ev Nella Persia*, 80v.

⁶³⁶ Müneccimbaşı, Ahmed Dede (ö. 1702), *Câmi'u'd-Duvel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 2102, vr. 471a.

⁶³⁷ Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-Duvel*, vr. 471a.

ulaşamamakla birlik Akkoyunlu Türkmenlerinin Hasankeyf'e hâkim oldukları fetret döneminde Melik Halîl, Hasankeyf'ten ayrılıp Hamâ kentinde gizlendiğini biliyoruz⁶³⁸.

Akkoyunlu hanedanı arasında taht kavgaları ve iç karışıklıklar başgösterince bunu fırsat bilen Melik Halîl, Hamâ'dan Hasankeyf'e geldi. Şîrevî aşireti beylerinden Mîr Şâh Muhammed Şîrevî'nin yardım ve desteğiyle Hasankeyf'e gelen Melik Halîl, Hasankeyf halkı ile bir araya geldi ve onlarla anlaşarak Si'ird üzerine yürüdü. Eskiden beri Şîrevî aşireti beyleri Hasankeyf Melikân beylerine vezirlik yapardı. Melik Halîl öncülüğünde Eyyûbîler, Şîrevî aşiretinin de desteğiyle savaş yoluyla Si'ird şehrini Akkoyunlu topluluğunun elinden almayı başardılar. Eyyûbîler daha sonra buradan yönlerini Hasankeyf'e çevirdiler. Hasankeyf'i ise Si'ird'in aksine güzellikle ve barış yoluyla Akkoyunlu Türkmenlerinin elinden aldılar. Böylelikle Melik Halîl bağımsız olarak atalarının yurdu olan Hasankeyf ve bağlı yerlere tekrar hükümdar oldu⁶³⁹. Melik Halîl Eyyûbî 1507 yılında Hasankeyf'i yeniden yönetimi altına almış oldu⁶⁴⁰.

Şeref Hân-ı Bidlîsî'nin kaydettiğine göre Şâh İsmâîl, bir ara Akkoyunlu sultanı Yakub'un düşmanca saldırılarından dolayı ülkesinden kaçmış ve hacca gitmek için Diyârbekir bölgesine gelmişti. Yolu üzerinde bulunan Hasankeyf dolaylarına ulaşınca Melik Halîl, onu şehirde ağırlamıştı. Bu vesileyle akrabalık bağı kurmak isteyen Melik Halîl, Şâh İsmâîl'in kız kızkardeşiyle evlendi. Dönemin tanınmış bütün Kürt beyleri düğün davetlisi olarak Hasankeyf'e geldiler. Melik Halîl çok ihtişamlı bir düğün töreniyle Şâh İsmal'in kız kardeşi ile evlendi⁶⁴¹.

1507 yılında Tebriz'e giden ve yollar karla kaplı olduğu için yaklaşık iki ay Hasankeyf'te kalan gelen Venedikli meçhul bir tüccar Melik Halîl ilgili olarak şunları kaydeder: "*Normal Tebriz yolunu takip etmek için yukarıda yazdığım Mardin şehrinden dört günlük bir yoldan geçerek Hasankeyf denilen başka bir şehre varılır. Bu şehir yönetim şehridir ve Diyâr-i Bekir bölgesinin/eyaletinin başkentidir. Sahibi Sultan Halîl*

⁶³⁸ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 155.

⁶³⁹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 155.

⁶⁴⁰ Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 315.

⁶⁴¹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 155.

isimli bir emirdir. Kendisi Kürt'tür ve Şeyh İsmail'in bir kızkardeşini eş olarak almıştır. O diyarın birçok Kürt emiri kendisine itaat etti"⁶⁴².

Hasankeyf şehrinin çevre uzunluğu dört ile beş mil arasında olan surlarla çevrilidir. Büyük bir dağın eteğindedir, ve aynı dağın öbür tarafında büyük Set (Dicle) Nehri geçer. Şehir dağ ile nehir arasında kurulmuştur. Nüfusu hesaplanamayacak kadar çok kalabalık bir şehirdir. Şehirde Hristiyan, Müslüman ile Yahudiler vardı. Çok zengin bir ticaret şehridir. Ben şahsen bu şehirde iki ay kaldı Patronlarımın gitmem istedikleri Tebriz yolu boyunca yoğun kar yağışları beni burada kalmak zorunda bıraktı⁶⁴³.

Tebriz yolunu takip etmek için Mardin şehrinden dört günlük bir yoldan geçilerek Hasankeyf denilen başka bir şehre varılır. Burası muhteşem bir şehir olup Diyâr-ı Bekir bölgesinin başkentidir. Yöneticisi Sultan Halîl adında bir Kürttü ve o, Şeyh (Şâh) İsmail'in bir kızkardeşini kendisine eş olarak almıştı. O bölgedeki birçok Kürt beyinin de başıydı. Bu şehrin çevresi, uzunluğu dört ile beş mil arasında olan surlarla çevriliydi. Şehir büyük bir dağın eteğindeydi ve bu dağın öbür tarafında büyük Set (Şat/Dicle) nehri akıyordu. Şehir dağ ile nehir arasında kalan bölümde kurulmuştu. Nüfusu hesaplanamayacak kadar çok kalabalıktı. Şehirde Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler vardı. Hasankeyf çok zengin ve bir ticaret şehriydi⁶⁴⁴.

Safevîlerin bölgedeki en yetkili idarecileri olan Ustaclu Muhammed Bey hepsi yiğit olan yedi kardeşi ile beraber Şeyh İsmail'e hizmet etmeye gelen Anadolu'daki bir başka valiydi ve Hasankeyf hariç Diyârbekir bölgesini Şeyh İsmail'den hediye olarak almıştı. Sultan Halîl, Şeyh İsmail'in emirlerini çiğnediği için Şeyh İsmâîl Ustaclu'dan o bölgeyi tamamen kontrol altına almasını istemişti. Şeyh İsmâîl, Sultan Halîl'e emir vererek, şehri ve bütün kalelerini Ustaclu'ya teslim etmesi gerektiğini bildirmişti. Aynı zamanda Şeyh İsmail, Ustaclu'ya da emir vererek, Halîl'in kendi damadı olmasına rağmen şehri ondan teslim almasını istemişti. Sultan Halîl Kürttü ve Safevîler, Kürtleri sevmiyorlardı. Çünkü Kürtler onlara itaatkâr değillerdi. Sultan Halîl, elindeki hiçbir yeri

⁶⁴² Ramusio, 79v.

⁶⁴³ Ramusio, 79v-80r.

⁶⁴⁴ Ramusio, 79v-80r. Krş. *The Travels of a Merchant in Persia*, 151-152.

Ustaclu'ya teslim etmek istemedi. Ustaclu, yaklaşık on bin atlı ile Sultan Halîl'e karşı hareket edip, gece gündüz onunla mücadele etti⁶⁴⁵.

Şehir içinde on bin kişilik bir ordusuyla Ustaclu Muhammed Beğ vardı; çünkü Şeyh İsmail'in damadı olan Sultan Halîl, o Diyârı Şeyh İsmail'in istemesinden çok Kürt olduğu için yönetiyordu. Kürtler, itaatsiz ve kötü yetiştirilmiş insanlardı ve kızıl başlık takmalarına rağmen yürekten Safevî değillerdi. Yani Kızılbaşlığı sadece 'kızıl başlık' ile göstermeye çalışıyorlardı. Bundan dolayı çok zeki ve feraset sahibi olan Şeyh İsmail, kendi devletinin ihtiyacını çok iyi anlamış ve Ustaclu'nun Hasankeyf ile tüm Diyâr-ı Bekir'in valisi olmasını istedi. Çünkü Hasankeyf, Diyâr-ı Bekir'in ana şehri yani başkentidir. Kendisine yani Ustaclu'ya aittir, çünkü kendisi Anadolu'lu ve gerçek Safevî'dir. Şeyh İsmail'in mezhebine mensup ve ona çok sadıktır. Bu sebeplerden ve Ustaclu'nun kendi damadı olmasından dolayı Şeyh İsmail, adıgeçen diyarı alsın diye Ustaclu'yu Sultan Halîl'e karşı şahsen gönderdi. İşte Ustaclu, yukarıda yazdığım gibi on bin kişilik bir ordu ile Hasankeyf'e girdiği zaman adı geçen Sultan Halîl, düşmanının Şeyh İsmail'in buyruğuna uyararak kendisinin üzerine gelmesini görünce hemen ikmal maddeleri toplayıp şehirdeki iki kaleye sığındı. Bu kaleler, şehrin üzerinde olan iki dağın tepesindedir. Birinin çevre uzunluğu bir mil, öbürünün ise bir buçuk mil. En büyüğünde hiç oda yoktur; kimsecikler oturmuyor. Sadece duvar gibi dik duran son derece yüksek bir dağ var burada ve yüksekliği bir mil kadardır. Çıkılması mümkün değildir. Çok küçük bir kısımdan çıkılır sadece ve o geçişleri korumak için çok kalın sur ile burçlar inşa etmişlerdi. Kalede ikamet eden askerler, burçları kendi odaları gibi kullanırlar. Küçük kale ise, iyi bir şekilde meskündür. Bu kalede Sultan Halîl, aynı zamanda Şeyh İsmail'in kızkardeşi olan eşi Calconchatun⁶⁴⁶ ile oturur. Bütün akrabaları da oradadırlar. Diyâr-ı Bekir'in bütün beyleri toplayabildikleri orduları ile Ustaclu Muhammed'in emrine uyararak bu şehre gelmişlerdi. Askerlerin toplam rakamı on bin nefere ulaştı. Gece gündüz mücadele etmelerine rağmen çok az sonuç elde edilebiliyordu. Çünkü o iki kalenin alınması mümkün değildi. Ne at, ne ok, ne mızrak, ne Tatar yayları ve ne de tüfenkler işe yaramıyordu. Aynı şekilde Mardin'den

⁶⁴⁵ Ramusio, 88v. Krş. *The Travels of a Merchant in Persia*, 194-195.

⁶⁴⁶ Venedikli seyyah bu ismi kendi aksanına göre kaydetmiştir. Kaynaklarda Şah İsmâil'in kızkardeşinin adına rastlamadık. Ancak biz bu ismin Gülgün Hatun şeklinde olduğunu düşünmekteyiz.

getirdikleri çapı dört karış kadar olan bir bronz savaş topu bile işe yaramadı. Bu savaş topu, her zaman Mardin Kalesi'nin kapısında dururdu. Yapılışı Sultan Yakub'un bu diyarı yönettiği döneme aitti ve kendisi yaptırmıştı. Ben Hasankeyf'te iken, birçok kere adigeçen savaş topunun atışlarını izlemeye giderdim⁶⁴⁷.

Ustaclu, genç bir Ermeni'ye bu savaş topundan daha büyük bir top yaptırmıştı. Bu Ermeni, topu Türk tarzında yapmıştı. Bu şehirdeki bir dağın üzerinde tahta ile korunaklı bir yer yapmışlardı. Arkasında kaleye ateş eden çok sayıda asker vardı. Aynı şekilde kaledekiler, şehire ateş ederlerdi. İki savaş topu, kalenin surlarını harap etmek amacıyla kalenin yakınında konulmuşlardı. Şehir içinde ölü sayısı artmaya başladığı için şehri korumak amacıyla kalın tahtalar kullanarak duvara benzeyen bir kapı yaptılar. Bu kapı, köprü gibi kaldırılıp indirilebilirdi. Yapılması tek bir gece sürdü ve savaş toplarından bir tanesi ile ateş açmak istedikleri zaman bu kapıyı kaldırıp ateş ettikten sonra tekrar indirirlerdi. Mücadele edenlerin her iki tarafında ölü sayısı çoktu. Çünkü her sabah gündeğumundan öncesinde savaşmaya başlayıp, gün batımına kadar devam ederlerdi⁶⁴⁸.

1507 yılında başlayan bu kuşatma, Venedikli tüccarın Acem/Fars diyarına ulaştığı tarih olan 1510 yılına kadar sürmesine rağmen Ustaclu bu tarihte Hasankeyf'i henüz fethedememişti.⁶⁴⁹ Hasankeyf ve Si'ird'in varisi olan Melik Halil Eyyûbî, Şâh'ın damadı olmasına rağmen Şâh'ın adamlarından Muhammed Ustaclu komutasındaki Safevîler Melik Halil'in yönetimindeki Hasankeyf'i beş yıl boyunca kuşattıktan sonra muhtemelen 1512 yılında hile ve aldatmaca yoluyla Melik Halil'in tasarrufundan çıkarttılar⁶⁵⁰.

Akkoyunlu devleti yıkılmaya yüz tutup Safevî devletinin temelleri Şâh İsmâîl tarafından atılınca Kürt beyleri Şâh İsmâîl'i kutlamak için Safevî başkenti Tebriz'e gittiler. Huzura varır varmaz Şâh İsmâîl, Melik Halil ve beraberindeki beyleri tutuklattı ve onları Zeynel Bey Şâmlu'ya teslim etti⁶⁵¹.

⁶⁴⁷ Ramusio, 80r. Krş. *The Travels of a Merchant*, 152-153.

⁶⁴⁸ Ramusio, 80r-80v. Krş. *The Travels of a Merchant*, 153-154.

⁶⁴⁹ Ramusio, 88v. Krş. *The Travels of a Merchant*, 194-195.

⁶⁵⁰ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, trc. Hicabi Kurlangıç, Ankara 2001, 282; Hoca Sa'eddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, 301.

⁶⁵¹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 156.

Şâh İsmâîl kışı geçirmek için Hoy şehrine geldiği sırada Kürt beyleri Bidlîs hükümdarı Emir Şeref Bey, Hasankeyf hükümdarı Melik Halîl, Cezîre Buhtî hükümdarı Şâh Ali Bey, Hizân hükümdarı Mîr Dâvud, Ali Bey Sâsonî'nin de aralarında bulunduğu on bir tane Kürt beyi Şâh İsmâîl'in huzuruna çıkmak için Hoy'a gittiler. Hoy şehrine vardıklarında başlangıçta Şâh İsmâîl onları gayet saygın bir şekilde ağırladı. Ancak daha sonra Diyârbekir valisi Muhammed Han Ustaclu, Kürt beyleri hakkındaki şikâyet ve ihbarlar içeren bir mektup gönderip Şâh İsmâîl'den Kürt beylerini tutuklamasını istedi. Zira onlar tutuklu kaldıkları takdirde eskiden beri kimsenin ele geçiremediği Kürt beylerinin topraklarının büyük bir kısmını kontrol altına alabileceğini ileri sürdü. Mektup Şâh İsmâîl'e ulaştı Şâh onun bu sözlerine dayanarak Mîr Şâh Muhammed Şîrevî ve Ali Bey Sasonî dışındaki diğer dokuz Kürt beyini tutuklattı ve her bir Kürt beyinin yanına bir Safevî beyini verdi. Emir Şeref'in yanına Emîr Han Mûsullu'yu verdi. Kürt beylerinin tutuklanmalarının üzerinden birkaç gün geçmişti ki Horasan yönünden gelen bir haberde Özbek Şeybek Han sayısız askeriyle Ceyhun Nehri'ni aşarak Horasan'ı ele geçirmek düşüncesindeydi. Bunu haber alan Şâh İsmâîl, Kürt beylerini tutukladığı için pişman oldu. Bundan ötürü onlara '*Aranızda size önderlik yapan ve sözüne uyduğunuz kimseler kimlerdir?*' diye sorunca hepsi bir ağızdan '*Emir Şeref ve Melik Halîl*' diye cevap verdiler. Bunun üzerine sadece o ikisinin tutuklu kalmalarını ve diğerlerinin ise salıverilmelerini emretti⁶⁵².

Şâh İsmâîl, Melik Halîl'i tutuklattı ve onu Zeynel Bey Şâmlu'ya teslim etti. Daha sonra Melik Halîl'e eşini ve çocuklarını Tebriz'e getirmesini söyledi. Bunun üzerine ferman gereği Melik Halîl, aynı zamanda Şâh'ın kızkardeşi olan eşi Gülgün Hatun'u ve ondan olan bir oğlu ve üç kızını Tebriz'e getirtti. Melik Halîl tam olarak üç yıl Tebriz'de Şâh'ın tutuklusunu olarak kaldı. Hasankeyf ve bağlı yerlerin tümü de bu süre zarfında Safevîlerin kontrolüne geçti⁶⁵³.

Melik Halîl Eyyûbî, Şâh İsmâîl'in hapsinden kurtularak varisi olduğu mülke hâkim olma mücadelesine başlamıştı. Si'ird vilayetini Kızılbaş'tan alarak tasarrufu altına aldı. Yavuz Sultan Selîm'e bağlı bey ve askerlerin Diyârbekir memleketlerini ele

⁶⁵² Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 410-412.

⁶⁵³ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 156.

geçirmek için gerçekleştirdikleri harekâta sultanın ordusuna katılıp bütün savaş ve çatışmalarda fedakârlık ve himmet görevini yerine getirmişti. Buna karşılık Yavuz Sultan Selîm, Hasankeyf eyaletinin ve bağlı yerlerin Melik Halîl'in ataları zamanındaki kanuna göre kendisine teslim edilmesine dair hüküm gönderdi. Mardin'in fethinden sonra Melik Halîl Eyyûbî, Şîrvan ve Zirkî beylerinin destek ve yardımlarıyla Hasankeyf Kalesi'ni kuşatmaya yöneldi. Bir süre orayı kuşatma altında tuttuktan sonra şehri tasarruf altına aldı. Bu arada Yavuz Sultan Selîm'in emriyle Kürt melik ve hâkimlerinin ihtiyaçlarının tanzimi ve haklarının belirlenmesi İdrîs-i Bidlîsî'ye yüklenmişti. Hasankeyf Kalesi'nde kalenin korunması için kıyam etmiş olan Kürt büyükleri İdrîs-i Bidlîsî'nin mektup ve nasihatleri sonucu kaleyi teslimine rıza gösterdiler. Şu şartla ki ahitlerin akdinde İdrîs-i Bidlîsî'nin bizzat kendisi aracı olduğu takdirde kaleyi onun aracılığıyla teslim edecektiler. Bunun üzerine İdrîs-i Bidlîsî Hasankeyf'e yöneldi, barış ve eman yoluyla Kürt cemaatiyle özellikle de Hüseyin Bey Becnevî ile karara varıldı. Kalede bulunan kızılbaş ileri gelenlerinden bir topluluk Kürt büyüklerinin ve Melikü'l-Ümerâ Yahyâ'nın temayülünden sonra barışa ve mülkün teslimine muhalefet edemedi. Onlara da mal, can ve aile bakımından eman verildi. Eğer isterlerse Melik Halîl'in hizmetinde olabilirlerdi ve Melik Halîl hepsini kendi kulları arasına katabilirdi ya da isterlerse Azerbaycan tarafına gidebilirlerdi. Bu ön hazırlıkların ardından kalenin anahtarını 920/1514-1515 senesinde teslim ettiler. İdrîs-i Bidlîsî Melik Halîl'i Yavuz Sultan Selîm'in emri uyarınca kaleye çıkarıp atalarından kalan hükümet tahtına oturttu. Böylece bütün bir Hasankeyf, kale ve beldeleriyle birlikte tekrardan Melik Halîl'in yönetimine girdi. Hasankeyf'in fetih ve zaptının keyfiyeti Yavuz Sultan Selîm'in dergâhına ayrıntılı olarak arz edildi. Sultan tarafından bu durum övgü ve takdirle karşılandı. Bu arada Savur Kalesi muhafızları da kaleyi barış yoluyla teslim etmek istediklerini ortaya koydular. Melik Halîl'in ittifakıyla bu olayın planı beylerbeyine anlatıldı ve bir süre sonra aynı plan doğrultusunda kaleyi teslim ettiler. Plan onların Azerbaycan tarafına şahlarının hizmetine yönelmelerine izin verilmesi şartını içeriyordu. Beylerbeyi ise her ne kadar onlara izin verseyse de onları belrtilern yöne gönderdikten sonra bey ve askerlerden bir bölümünü onların hepsinin katledilmesi için

görevlendirdi⁶⁵⁴.

Melik Halîl Eyyûbî eskiden beri Eyyûbîlerin yönetiminde olan Si'ird ve bağlı yerleri Kürt beyleri ve büyükleriyle ittifak ederek Safevîlerin elinden kurtardıktan sonra Hasankeyf Kalesi'ni ele geçirmek için harekete geçti. Hasankeyf kale ve şehrinde asker topladı. Osmanlı sultanından bu hususta yardım isteğinde bulundu. Ancak Safevîlerin yaptığı aşırı yığınaktan ötürü Hasankeyf şehri bir süre daha Ustaclu Muhammed'in kardeşi Süleymân beyin elinde kaldıysa da Melik Halîl sonunda şehri ele geçirmeyi başardı⁶⁵⁵.

Çaldıran savaşında Osmanlı ordusunun sağ kanadını Karaman beylerbeyinin öncülüğündeki yeniçeriler ve Anadolu sipahileri oluşturmaktaydı. Sol kanatta ise Kürt melikleri ve beyleri bir araya gelmişti. İdrîs-i Bidlîsî, doğaları kendi içlerinde birlik oluşturmaya uygun olmayan ve başına buyruk olan Kürt topluluğunu bir araya getirmişti. Nitekim İdrîs-i Bidlîsî'nin sağ tarafında Kürt beylerinden Sultan Melik Halîl Eyyûbî, Muhammed Bey Sasonî, Bekir Bey Buhtî, Kasım Bey Egilî, Muhammed Bey Zirkî, Şâh Ali Bey Merdîsî, Emir Sârım'ın oğlu Kasım Bey, Nâsır Bey Süleymânî yer almaktayken sol tarafında da Bidlîs hükümdarı Şeref Bey, Hizân hükümdarı Dâvud Bey, Şâh Veled Bey Süleymânî, Ahmed Bey Atâkî, Sultan Ahmed Hâcûkî ve onun kardeşi Isfahân Bey'in her biri piyade ve süvarilerden oluşan askerleriyle savaşa katıldılar. İdrîs-i Bidlîsî bir çavuş gibi Kürt askerleri arasında düzeni sağladı. Savaş esnasında Melik Halîl Eyyûbî, Muhammed Bey Zirkî, Bekir Bey Buhtî büyük kahramanlıklar gösterdiler. Zaferden sonra Emir Şeref, Emir Dâvud, Sason hükümdarı Emir Muhammed, Mir Muhammed Zirkî, Kürtlerden oluşan ordusuyla Hasankeyf'i ele geçirmek için Sultan Halîl-i Eyyûbî'ye eşlik ettiler ve Hasankeyf'e doğru yola koyuldular. Çünkü Hasankeyf, Diyârbekir'in en önemli kalesiydi. Yola çıktıktan on beş gün sonra Hasankeyf şehri kılıç zoruyla ele geçirildi. Şehirde bulunan Safevî ileri gelenleri ve büyükleri kalenin yukarısına çıktılar ve burayı sağlamlaştırdılar⁶⁵⁶.

Bundan birkaç gün sonra Osmanlı padişahına içten bağlılık duyan, Mısır ve Şâm

⁶⁵⁴ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, 282-283.

⁶⁵⁵ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, 239, 254; Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârih*, 303.

⁶⁵⁶ TSMA. E. 8333/1. Krş. Vural Genç, "İdrîs-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XLVII, 2016, 161-172.

sultanlarının hanedanına mensup ve aynı zamanda Şâh İsmâîl'in damadı olan Hasankeyf hükümdarı Melik Halîl, Şîrevî ve Zirkî beylerinden oluşan bir grup Kürd beyi ile birlikte Hasankeyf'e doğru gitti. Ustaclu Muhammed Bey'in oğlu Bıçak Bey ve kardeşi Sunkur Bey beş yüz adamıyla Hasankeyf'ten düşmanca bir hisle Melik Halîl ve beraberindekilere karşı savaşmaya geldiler. Büyük bir savaş meydana geldi ve Safevî tarafından ileri gelen yirmi otuz kişi öldürüldü. Geceden yararlanan geri kalanlar kaçıp kurtuldular. Melik Halîl bu savaşta birkaç yara aldı. Ama Hasankeyf'i ele geçirmek için hazırlıklarını yaptı. Emir Şeref bunun için Melik Halîl ile işbirliği yaptı⁶⁵⁷.

Osmanlılar ve Safevîler arasında kargaşa başgösterdiği dönemde durumu fırsat bilen Melik Halîl, Başbüyük Bayıkî isimli birinin yardımıyla kendisini bekleyen zindan bekçilerini öldürerek buradan kaçtı. Ardından Diyârbekir'e doğru yola çıktı. Van dolaylarına ulaştığında o bölgede hâkim olan Mahmûdî aşireti mensupları onun yolunu kestiler ve onu tutuklamak istediler. Melik Halîl kahramanca onlara karşı çarpışıp canını kurtardı. Bidlîs deresini takip ederek Hasankeyf'e yöneldi. Fakat onun kaçmasına yardım eden Başbüyük Bayıkî bu çarpışmalar esnasında yaşamını yitirdi. Bu esnada Şîrevî ve Zirkî aşiretleri Hasankeyf ahaliyle birleşerek Melik Halîl'in oğlu Melik Süleymân'ı Hasankeyf'e idareci olarak seçerken Reşan aşireti mensupları ise Melik Halîl'in amcazadelerinden birini Hasankeyf tahtı için seçmişlerdi. Hasankeyf'te bu karışıklıklar yaşanırken onların aksine Buhtî aşireti de asker toplayıp Si'ird'i Safevîlerin elinden kurtarmak için sefer düzenlediler. Aniden Melik Halîl'in geldiği haberi o yörede yayıldı. Melik Halîl'in oğulları babalarına itaatlerini bildirdiler. Bunun üzerine Buhtî askerleri Si'ird Kalesi üzerinden kuşatmayı kaldırdılar. Melik Halîl birkaç gün sonra Si'ird Kalesi'ni Safevîlerin elinden kurtardı ve kendi yönetimine geçirdi. Safevîler daha önce Hasankeyf Kalesi'ni ele geçirmek için Becnevî Aşireti'nden yardım ve destek gördükleri için bu kalenin korunup kollanması işi bu aşirete bırakılmıştı. Becnevî Aşireti gün geçtikçe Safevîlere kanıp bütünüyle onların güdümlerine girdi. Melik Halîl'in geldiği haberini alan Becnevîler kale için çokça silah ve erzak temin etmek amacıyla Buhtîlerin yönetimine bağlı bulunan Tûr Abdîn yöresine gittiler. Kaleyi kolay

⁶⁵⁷ TSMA. E. 8333/2. Krş. Vural Genç, "İdrîs-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", 172-181.

kolay elden çıkarmak istemediler. Melik Halîl bu sorunu öğrenince kendi adamlarını ve aşiretini topladı ve ardından Becnevî topluluğuna karşı saldırıya geçti. Bunun üzerine Becnevîler kaleyi teslim etmeğe yanaştılar ve Melik Halîl'e boyun eğdiler. Melik Halîl onların canını bağışladı ve liderleri Hüseyin Bey Becnevî ile barış yaptı. Becnevîler kaleyi Melik Halîl'e teslim ettiler. Melik Halîl de Bali isimli köyü mülk olarak onlara verdi⁶⁵⁸.

Melik Halîl ile Becnevî aşireti arasındaki düşmanlığın nedenine gelince Emir Şeref bin Emir Bedir'in Cezîre yöneticiliği yaptığı bir dönemde eskiye dayanan düşmanlıktan dolayı Becnevî aşireti hoş olmayan bir takım davranışlar sergilemişti. Emir Şeref öc alma yoluna giderek Hasankeyf hükümdarı Melik Halîl'den Becnevî aşireti lideri Mir Muhammed Becnevî'ye hak ettiği cezayı vermek üzere onu kendisine teslim etmesini istedi. Melik Halîl, Mir Muhammed Becnevî'yi oğulları ve yakın adamlarından oluşan onbeş kişiyle birlikte Emir Şeref'in hoşnutluğu adına katletti. Yaşanan bu kargaşa esnasında Mir Muhammed'in oğlu Hüseyin Bey kaçıp canını kurtardı. Ancak aşiretin malları ve erzakları yağmalandı. Melik Halîl'in yokluğu döneminde Hüseyin Bey'in Safevîlerle ortak hareket etmesinin temelinde bu olaylar yatmaktaydı. İşte bu kırgınlığı gidermek adına Melik Halîl, Hüseyin Bey ile barışa vardı ve Bali Köyünü ona verdi⁶⁵⁹.

X/XVI. yüzyılın başlarına geldiğimizde Hasankeyf ve komşu bölgelerdeki Kürt beyleri bağımsız bir şekilde buldukları yerleşim yerlerinde hüküm sürmekteydiler. Aralarında ittifak olmadığı için Safevîler bu bölgeleri istila etmişlerdi. Kürt beyleri kendi beyliklerinde Safevî Şâh İsmâîl adına sikke bastırıp hutbe okutmaya başlamışlardı. Sünnîlerin yaşadıkları bölgelerde Kızılbaşlık mezhebi yayılmaya başlamıştı. Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selîm, Safevîlere karşı Tebriz'e sefer düzenleyince Sünnî olan Kürt beyleri Osmanlı sultanına bağlılık bildirdiler. Bir kısım Kürt beyleri ise Safevîler taraftarı oldukları için itaate yanaşmadılar. Yavuz Sultan Selîm Tebriz'den Anadolu'ya geri döndüğü esnada İdrîs-i Bidlîsî, Kürd beylerinin gönlünü kazanmak için Merend'den Biradost Kürtlerinden olan Urmî ve Uşnî

⁶⁵⁸ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 156-157.

⁶⁵⁹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 158.

yöneticilerini Osmanlı sultanına bağlamayı başardı. Ardından Soran meliki Emir Seyyid bin Şâh Ali'den bağıllık sözü aldı. Erbil şehrini Safevîlerden kurtardıktan sonra İmâdiye meliki Emir Seyfeddîn ve oğlu Sultan Hüseyin'in Osmanlılara tabi olmalarını sağladı. Buhtî beylerinin yönetim merkezleri olan Cezîre-i Ömeriyye (Cizre) ve Mûsul'u Safevîlerin elinden kurtardı. Daha sonra bu beyliklerde hutbelerde Osmanlı sultanı adına hutbe okuttu⁶⁶⁰.

İşte bu dönemde İdrîs-i Bidlîsî Hasankeyf, Si'ird, Bidlîs ve Hizân taraflarına gidip bu yerlerin yöneticileri ile görüştü. Osmanlı sultanı tarafından onların adlarına gönderilen istimaletnameleri onlara ilettili ve onları Osmanlı sultanına bağıllık bildirmeye teşvik etti. Onlar da aralarında yaptıkları görüşmeler ve görüş alışverişlerinden sonra yirmibeş meşhur Kürt beyini topladıkları büyük bir toplantı organize ettiler. Bu toplantıda vardıkları görüş birliğine göre içten ve gönülden Osmanlı sultanı için çalışıp onun dışında kimseye boyun eğmeyeceklerini açıkladılar⁶⁶¹.

921 yılı Şaban ayı başlarında/Eylül 1515 Osmanlı ordusu Âmid şehrini aldı. Mağlub olan Kara Hân öncülüğündeki Safevî ordusu Mardin tarafına kaçtı. Bunu haber alan Osmanlı ordusu derhal peşlerine düşerek o yöne sevk edildi. Kara Hân Mardin'de kalmanın riskli olduğunu düşünerek ailesini ve kıymetli eşyalarını da yanına alarak Sincar ovasına doğru gitti. Osmanlı ordusu ise üç gün boyunca Mardin yakınlarındaki Cevsak denen yerde kalarak Mardin'i ele geçirmek için görüş alışverişinde bulundu. Bıyıklı Mehmet Paşa istişare sonucu İdrîs-i Bidlîsî öncülüğündeki Kürt beylerinin bu işle görevlendirilmesini kararlaştırdı. Bunun üzerine İdrîs-i Bidlîsî derhal işe koyuldu ve eskiden beri Mardin şehrine komşu olan Hasankeyf memleketinin yöneticisi Melik Halîl Eyyûbî'yi de yanına alarak 500 seçkin Kürt askeri ile Cevsak'tan harekete geçtiler ve Mardin Kalesi'nin dibine geldiler⁶⁶².

Osmanlı askerleri Mardin'i elinde bulunduran Safevîlere karşı yapılacak sefere katılmadılar. İdrîs-i Bidlîsî Kürt âlimlerinden birini elçi olarak Mardin Kalesi'ne gönderdi. Kalede bulunan âlimler ve şehrin ileri gelenlere hitaben mektuplar gönderilerek boyun eğip şehri teslim ettikleri takdirde kendileri, aileleri ve mallarının

⁶⁶⁰ Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârih*, 299-301.

⁶⁶¹ Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârih*, 301.

⁶⁶² Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârih*, 310-311.

korunacağı güvencesi verildi. Aksi davrandıkları takdirde Mardin Kalesi'nin başlarına yıkılacağını söyledi. Kale halkı İdrîs-i Bidlîsî'nin öğütlerini ve uyarılarını dikkate aldı. Şehrin ileri gelenleri İdrîs-i Bidlîsî ve beraberindeki ordudan eman istemek için Seyyid Ali Nusaybinî'yi elçi olarak gönderdiler. İki taraf arasında bir müddet süren mektuplaşmalardan sonra kale muhafızları kapıları açtılar. İdrisi-i Bidlîsî ve Melik Halîl Eyyûbî bu suretle Mardin Kalesi'ni ele geçirdiler⁶⁶³.

Bidlîs Rûşekî hükümdarı Şeref Hân, oğlu Şemseddîn'i Hazzo hükümdarı Muhammed Bey'in kızıyla evlendirdi. Düğüne Hakkâri hükümdarı Seyyid Muhammed, Buhtî hükümdarı Şâh Ali Bey, Hasankeyf hükümdarı Melik Halîl Eyyûbî ve Palu hükümdarı Hasan Bey gibi büyük beyleri de davet etti⁶⁶⁴.

Bidlîs hükümdarı Şeref Hân, Buhtî hükümdarının istila ettiği Si'ird bölgesini ondan alarak buranın eskiden yöneticisi olan Melik Halîl'e verdi. Şeref Hân ayrıca Melik Halîl'in elindeki Erzen şehrini alıp Hazzo hükümdarı Muhammed Bey Sasonî'ye verdi⁶⁶⁵.

Erzen nahiyesinin yönetimi Hasankeyf hükümdarları ile Hazzo'daki Sasonî hükümdarları arasında eskiden beri anlaşmazlık konusu olagelmisti. Muhammed Bey Osmanlı sultanından Erzen'in yönetimine dair bir ferman ede etmeyi başardı. Ancak Hasankeyf hükümdarı Melik Halîl, Erzen Kalesi'ni teslim etmek istemedi. Kaleyi onardı ve korumaları için kendi adamlarını yerleştirdiği gibi bu uğurda olağanüstü çaba harcadı. Hazzo hükümdarı Muhammed Bey Bidlîs hükümdarı Şeref Hân ve Cezîre hükümdarı Şâh Ali beyin desteğiyle Erzen Kalesi üzerine asker sevketti. Erzen Kalesi'ni yıkarak Melik Halîl'in adamlarının elinden çıkarıp kendi kontrolü altına almayı başardı⁶⁶⁶.

Melik Halîl, Hasankeyf'i Becnevîlerin elinden aldıktan sonra bir müddet daha tahtta oturdu ve şehrin yöneticiliğini yaptı. Melik Halîl'in tam vefat tarihine dair elimizde bir kayıt yoktur. Melik Halîl geride dört erkek çocuk bırakarak vefat etti.

⁶⁶³ Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârih*, 311-312.

⁶⁶⁴ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 436.

⁶⁶⁵ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I,

⁶⁶⁶ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 194-195.

Bunlar Melik Süleymân, Melik Ali, Melik Muhammed ve Melik Hüseyin'dir⁶⁶⁷.

Kendi çağdaşı olan Kürt beylerinden hiçbirisi Melik Halîl'in sahip olduğu kudret ve heybete erişemediği gibi Melik Halîl'de padişahlara özgü yüce ahlak ve davranışlar vardı⁶⁶⁸.

1.8.2. Melik Hüseyin bin Melik Halîl

Genç yaşta yönetime geçen Melik Hüseyin bin Melik Halîl yüce karakterli biri olup yönetimindeki insanlara çok iyi davranırdı. Bundan ötürü Hasankeyf'in bütün aşiret ve kabileleri kendi aralarında anlaşarak henüz ergenlik çağına erişmediği bir yaşta onu yönetici olarak seçtiler ve ona bağlılık gösterdiler. Melik Hüseyin babasının yerine Hasankeyf tahtına geçer geçmez Melik Muhammed ve Melik Ali isimli kardeşlerini tutuklayıp zindana attı. Diğer kardeşi Melik Süleymân ise o esnada bulunduğu Erzen'den kaçarak 1521-1526 yılları arasında Âmid beylerbeyliği yapan Hüsrev Paşa'nın yanına gitti. Hüsrev Paşa'nın hizmetine giren Melik Süleymân Hasankeyf tahtını talep etti. Hüsrev Paşa kardeşler arasında çıkan bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmak amacıyla Sultan Hüseyin'i yanına çağırarak üzere bir adam gönderdi. Hüsrev Paşa Melik Hüseyin'i zindandaki kardeşleriyle birlikte Âmid divanına getirdi. Sonra Melik Hüseyin'i öldürttü ve Hasankeyf yönetimini kardeşi Melik Süleymân'a verdi⁶⁶⁹.

1.8.3. Melik Süleymân bin Melik Halîl

Melik Süleymân'ın 1526 yılında babasının yerine Hasankeyf tahtında olduğunu bildiğimiz⁶⁷⁰ halde ne zaman tahta geçtiği kesin değildir. Ancak 939/1532-1533 yılına kadar Diyârbekir Beylerbeyi'nin idaresi altında 600.000 akçe ile Hasankeyf sancağında idarecilik yaptı⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 158.

⁶⁶⁸ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 155.

⁶⁶⁹ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 159.

⁶⁷⁰ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIII, Mart 1969, 30.

⁶⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 2006, II, 275

Kanuni Sultan Süleymân'ın fermanı gereği ve Diyârbekir Eyaleti beylerbeyi olan Hüsrev Paşa'nın yardımları sayesinde Hasankeyf'e yönetici olan Melik Süleymân, yönetim merkezi olan Hasankeyf'e dönünce kardeşleri Melik Muhammed ve Melik Ali onunla anlaşmazlığa düşerek birbirlerine düşmanca tutum takındılar. Melik Süleymân yönetime geçtikten bir kaç gün sonra kardeşi ve rakibi Melik Ali, ona güç yetiremeyeceğini anlayınca Bidlîs hükümdarı Şeref Hân'ın yanına gitti⁶⁷².

Hasankeyf ve civarında yaşayan bütün aşiretler ve kabileler Melik Hüseyin'in öldürülmesine neden olduğu için Melik Süleymân'dan iğrendiler ve ona çok kızdılar. Bundan ötürü de onunla bir türlü anlaşmadıkları gibi ona karşı durdular. Bu durumdan endişelenen Melik Süleymân, Âmid'e giderek kendi isteğiyle Hasankeyf hükümetinden vazgeçti. Daha sonra da yönetimindeki kalelerin anahtarlarını Hüsrev Paşa'ya teslim etti. Hüsrev Paşa onun durumunu Kanuni Sultan Süleymân'ın yüce eşiğine bildirdi. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleymân zor durumda kalan Melik Süleymân'a acıdı ve Hasankeyf'e karşılık Ruha sancağını yedi yüz bin akçe ile eyalet olarak ona verdi. Ruha sancağındaki Üç yüz bin akçelik diğer bir yer de zeamet yoluyla kardeşi Melik Muhammed'e verildi. Melik Ali isimli diğer kardeşine de yine Ruha eyaletinden iki yüz bin akçelik geliri olan bir yer verildi. Melik Süleymân bir müddet Ruha'da yöneticilik yaptıktan sonra vefat etti⁶⁷³. 934/1527-1528 yılına kadar da yaşadığını⁶⁷⁴ bildiğimiz Melik Süleymân'ın tam vefat tarihini tespit edemedik.

1.8.4. Melik Muhammed bin Melik Halîl

Kardeşi öldükten sonra Ruha sancağındaki gelirleri kendisinden alınarak Arapkîr sancağı emaret yoluyla Kanuni Sultan Süleymân divanından Melik Muhammed'e verildi. Bundan bir süre sonra ise Bidlîs şehri sancak yoluyla ona bağışlandı⁶⁷⁵.

Bir ara Ruha sancağında idarecilik yapmış olan Melik Muhammed, 19 Şevvâl 956 /10 Kasım 1549 tarihinde yazılmış “*Livâ-i Bidlîs Muhammed Bey veled-i Melik*

⁶⁷² Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 159-160.

⁶⁷³ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 160.

⁶⁷⁴ Ömer Lütfi Barkan, “H. 933-934 (1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, 1955, 307.

⁶⁷⁵ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 160.

*Halîl mîr-i sâbık-ı Rûhâ fî târih-i Şevvâl sene 956*⁶⁷⁶ şeklindeki içerikli bir kayıttan bu tarihte Bidlîs'e tayin edildi.

958/1551 yılına geldiğimizde ise Hasankeyf Livâsı'nın yönetimine İbrâhîm Bey isimli biri tayin edilmişti. Bir süre sonra da Hasan bey isimli bir başka yönetici ile yer değiştirmişti. Buna ilişkin hüküm şöyledir: “*Livâ-i Hasankeyf deruhde-i İbrâhîm Beg. Bozulup hâs olmuştur. Hâliyen gerü sancak olup becâyış-i Hasan Beg mîr-i sâbık-ı Salâhiyye ve Tayyibe fî tarih-i 13 Şabân sene 958.*”⁶⁷⁷.

27 Şevvâl 961/25 Eylül 1554 tarihinde Melik Halîl oğlu Muhammed Bey'e Çorum sancağının yönetimi verildi. Sancağın kendisine tefviz edildiğine dair hüküm şöyledir: “*Fî 27 Şevvâl sene 961, Melik Halîl oğlu Muhammed Bey'e hüküm ki sonra ilmuhaberi gönderüp mutasarrıf olduğun hâslar bedeli ile Çorum Sancağın tefvîz îdesin. İ'lâm etmeyüb dergâh-ı mu'allam çavuşlarından Hüseyin zîde kadruhu nasb olunub buyurdum ki, vusûl buldukda adam gönderüb sancağın zapt etdüresin.*”⁶⁷⁸.

Kısa bir süreliğine Çorum Beyi olan Melik Halîl'in oğlu Muhammed Bey'e daha sonra 14 Zilhicce 961/10 Kasım 1554 tarihinde bu kez Rakka sancağı verildi. Buna dair hüküm şöyledir: “*Çorum sancâğı beyi Melik Halîl oğlu Muhammed Bey'e bundan sonra mezîdi inâyetin zuhûra getirüp sene 961 Zilhicce'nin on dördüncü gününde mutasarrıf olduğun hâslar bedeliyle Rakka sancağını sana tefrîz ve taalluk kılup bu husûsun i'lâmı için dergâh-ı âli çavuşlarından İskender zîr-i yedine ta'yîn olunmuştur.*”⁶⁷⁹.

Rakka Sancağı'ndan sonra 5 Cemâziyelevvel 963/17 Mart 1556 tarihinde bu kez Aclûn livasının yöneticiliği Melik Halîl oğlu Melik Muhammed'e tevcih edildi. “*Livâ-i Aclûn, Rakka Sancâğı beyi Melik Halîl oğlu Melik Muhammed buyuruldu yolu ile.*”⁶⁸⁰.

Hasankeyf'te Eyyûbî hâkimiyeti sona erince hanedan mensupları farklı yerlere dağıldılar. Bunlar arasında Melik Halîl'in oğullarından Bûdâk Bey'e Halep'teki zeâmet verilmiş ve 7 Cemâziyelevvel 967/4 Şubat 1560 tarihinde bu zeâmetin miktarı artırılmıştı. Buna dair hüküm şöyleydi: “*Haleb beylerbeyisi mektub gönderüp Haleb sancağında yirmi bin akçe zeâmete mutasarrıf olup Melik Halîl evlâdından olan Bûdâk*

⁶⁷⁶ BOA. A.RSK. 1452, 264.

⁶⁷⁷ A.RSK.D. nr. 2452, 244.

⁶⁷⁸ A. DVNS MHM d No: 1, 50, hkm 249

⁶⁷⁹ BAO.DV.MH nr. 939.

⁶⁸⁰ BAO.DV.MH nr. 362.

yarar, kargüzar şecâatle marûftur deyü inâyet ricâ etmeğın iki bin akçeye terakkî buyruldu.”⁶⁸¹.

Melik Halil’in oğlu Melik Muhammed’den sonra Eyyûbî hanedanının Hasankeyf bölgesindeki etkinlikleri sona erince Hasankeyf yöresindeki tebaa çevredeki Kürt beylerinin baskısı altında kalmaya başlamıştı. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Şevvâl 973/Nisan/Mayıs 1566 tarihinde yaşanmıştı. Hasankeyf’e bağlı Hâlidî Aşireti, eskiden Akkoyunlu hâsları iken daha sonra Hasankeyf hükümdarı Melik Halil ve oğlu Süleymân Bey tarafından idare edilirdi. Ancak Eyyûbî hanedanının mensupları Hasankeyf yöresindeki yöneticiliği bırakınca tebaa arasındaki Halidî Aşireti buraya yakın bir bölge olan Hazzo hükümdarı Bahâeddîn Bey tarafından zaptolundular. Bahâeddîn Bey’in kendilerine zulmettiği gibi cebren yiyecek, para ve hayvanlarını aldığı gibi kadın ve kızlarına tasallutta bulunmuştu. Bunun üzerine Halidî Aşireti büyükleri Bahâeddîn Bey’in yaptığı bu kanunsuz işleri şikâyette bulundular ve durumun yerinde teftiş edilmesini Osmanlı idaresinden talep ettiler. Buna dair kayıt şöyledir:

“Diyârbekir beglerbegisine ve Âmid kâdısına hüküm ki: Hasankeyf tevâbiinden Halidî Aşireti dergâh-ı muallâma arz-ı hâl sunup bunlar kadîmî Akkoyunlu hâsları olup sonradan Hasankeyf hâkimi Melik Halil zabt idüp sonradan Bahâeddîn Beg Hazzovî bunları zabt idüp baharda ve güz faslında ikiyüz ve üç yüz atlu ile harâyim ve yemeklerin ve at ve katırların ve akçe ve esbâbların ve avratların ve kızların tasarruf idüp üç aşiret ağalarını katledüp hilâf-ı şer’ ve kânûn itdüğü zulm ve taaddînin nihâyeti yoktur deyü izhâr-ı tazallüm ve şekvâ itdükleri ecilden sunulan arz-ı hâlin sûreti aynı ile aslından ihrâç olunup hak üzere teftiş olunmak için size irsâl olundu. Buyurdum ki: Varacak asla te’hîr ve terâhî etmeyüp reâyâyı ta’cîz ve tazyik etmeyüp bizzat kalkup yürüyesiz olan mahalle varup mûmâ ileyhi bizzât getürdüp bunlar ile mahall-i şeriate beraber edüp gönderilen suret-i rik’aya tasattür idüp teşhiz olunan mevâddı malûm idüp dahi müvâcehesinde erkân-ı vechile her maddeyi yerlü yerinde dikkat ve ihtimâm üzere şer’iyle teftiş ve tefahhus kılup göresiz. Filvâki’ bunlar muşârun ileyhin kadîmî aşiretlerindedir. Yohsa kadîmî bunlar Akkoyunlu hâslarından olup sonra Melik Halil, ondan sonra Süleymân Beg ondan sonra mûma ileyh Hazzovî tasarruf etmişlerdir.

⁶⁸¹ BAO.DV.MH nr. 187.

Nicedür arz etdikleri üzre ol vechile zulmen ve cebren akçe ve esbâbların ve at ve katırların ve yemeklerin alup ve avratların ve kızların hilâf-ı şer' tasarruf idüp ve adamların katl edüp zulm ve ta'addî etdikleri bihasebi'ş-şer' sâbit ve zâhir olursa şer'ile sübût ve zuhûr bulan hukûk eger müşârun ileyh üzerinden der zâkir adamları üzerinde her kimin zimmetindeyse bîkusûr hükmedüp ashâbına alıvirdükten sonra müşârun ileyhin ve adamlarının üzerine nasıl maddeler sâbit olup ne mikdar kimesne hakkı alıverildigün mufassal defter idüp mühürleyüp ve imzalayup ketmetmeyüp südde-i saâdetime gönderesüz. Ammâ hayra ta'yişde tamam hak üzere olup tarafeynden birine meyl ve muhâyâdan ve tesbît ve takîbinden hazredüp ve bilcümle bunları kadîmden Melik Halîl'e kimler tasarruf edegelmişdir ve Melik Halîl, tevcîhle bunlara mutasarrıf olmuşdur. Ondan sonra Süleymân ve hâliyen müşârun ileyhin sebab-i tasarrufları nedir? mufassal ve meşrûh ol diyârın ehli vukûf ve mutemedun aleyhlerinden tamam tafahhus ve malûm edinüp dahi vukû'u üzere yazup bildiresüz. Bunların ahvâlleri görülmekde ihmâl olunup avkoluna veyâhud bizzât varmayasuz veyâhud hilâf-ı vâki' kadiyye arz olunup veyâhud şikâyet etdünüz deyü bunlardan birine zarar erişse sonra sizden bilinür ana göre mukayyed olasız.”⁶⁸².

Ramazan 974/Mart/Nisan 1567 tarihinde ise Sincâr Sancak beyi olarak gördüğümüz⁶⁸³ Melik Muhammed, bunca yeri gezmiş ve hiçbir yerde yerleşik bir düzen kuramamıştı. Sonunda sancak yönetiminden bıkmıştı. Eskiden beri komşuluk ve dostluk bağları olan Buhtî hükümdarı Bedir Bey ile aralarındaki dostluk ve yakınlığı güçlendirme yolunu tuttu. Bu amaçla kızını Bedir Bey'in oğlu Mîr Muhammed'e verdi. Bununla birlikte Melik Muhammed yönetim işlerinden uzaklaşıp köşesine çekilmeyi seçti. Cezîre'de yaşamaya başlayarak hayatının geri kalanını burada geçirdi⁶⁸⁴.

Melik Muhammed vefat edince geride on bir erkek çocuk bıraktı. Bunlar Melik Halef, Melik Sultan Hüseyin, el-Meliku'l-Eşref, Melik Ali, Melik Süleymân, Melik Halîl, Melik Tâhir, el-Meliku'l-Âdil, Melik Mahmûd, Melik Hasan ve Melik Ahmed'dir. Melik Halef genç yaşta vefat etti. Onun Melik Hamza adında bir oğlu vardı. Melik Süleymân, Melik Tâhir ve Melik Hasan isimli üç kardeş genç yaşta vefat ettiler.

⁶⁸² Hükm-i Şerif için bkz. BOA. A. DVNS. MH nr. 5, vr. 537, vesika nr. 1474

⁶⁸³ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 1a.

⁶⁸⁴ Şeref Hân-ı Bidlîsi, *Şerefnâme*, I, 160-161.

Hasankeyf sancağının yönetimini Melik Sultan Hüseyin istedi. Sultan II. Selim Hân şehrin yönetimini ona verdi. Diğer kardeşler Kürt beylerinin hizmetine girdiler⁶⁸⁵.

Melik Sultan Hüseyin bin Melik Muhammed babasının sancağı olan Hasankeyf ona verilince bir süre bu görevi yürüttüyse de o da bu sorumluluk gerektiren görevden vazgeçti ve kendi isteğiyle yöneticiliği bıraktı. O da diğer kardeşleri gibi 1005/1597 tarihi itibarıyla farklı yerlerde yaşamını sürdürdü. Atalarından kalan vakıfların geliriyle geçimini sağladı⁶⁸⁶.

Eyyûbîlerin Hasankeyf'te kurulan bu şubesi ilk dönemde Mısır'daki Eyyûbî sultanına bağlı naib olan el-Meliku's-Sâlih Eyyûb tarafından idare edilirken Moğol istilasından sonra yine Eyyûbî melikleri tarafından idare edildi. İlk dönemde moğollların ve ardından İlhanlıların siyasi baskıları altında yönetilen Hasankeyf bölgesinde Eyyûbîlerin siyasi varlık gösteremediklerini görmekteyiz. Zira bu dönem daha çok içerdeki sorunlarla özellikle de taht kavgaları ve aşiretlerin çıkardıkları asayiş sorunlarıyla uğraşmışlardır.

İlhanlıların zayıflamasıyla birlikte Hasankeyf Eyyûbîlerinin nispeten bir siyasi varlık göstermeye başladıklarını görmekteyiz. Ancak bununla birlikte komşu memleketlerde hüküm sürmekte olan Mardin Artukluları ve Erzen Toganarlan beyliği zaman zaman Hasankeyf Eyyûbîleri ile siyasi çekişmeler yaşamaktaydılar. Bu durum bölgenin ekonomisini ve asayişini de tehdit etmekteydi. Bu dönemde başgösteren Timur istilası da Hasankeyf Eyyûbîleri için ciddi bir tehdit oluşturdu. Ancak el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın yürüttüğü denge siyaseti Hasankeyf'in tahribata uğramasına engel oldu ve böylelikle Eyyûbîlerin bu bölgedeki siyasi ömürlerini uzattı. Bu yaklaşım tarzı aynı zamanda Hasankeyf Eyyûbîleri için yükseliş dönemi diyebileceğimiz dönemin başlamasına da olumlu katkılar sağlamıştır. Hasankeyf ekonomik alanda olduğu kadar külütürel alanda da ciddi bir yükselişe geçmiştir. Şehirde en kapsamlı imar faaliyetleri siyasi otoritenin yerleşmeye başladığı el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde yapılmıştır. el-Meliku'l-Âdil Süleymân hem Timur hanedanı ile hem de Memlüklerle ilişkilerini dengede tutmaya çalışmıştır. Ancak bununla birlikte Memlüklere daha yakın

⁶⁸⁵ Şeref Hân-ı Bidlîsi, *Şerefnâme*, I, 161.

⁶⁸⁶ Şeref Hân-ı Bidlîsi, *Şerefnâme*, I, 161.

bir noktada durmuştur. Nitekim sürekli irtibat halinde olan Eyyûbîler bir bakıma dış siyasette Memlûklerin stratejilerin e uygun siyaset geliştirmektedirler.

Hasankeyf'in de içerisinde bulunduğu bölgede Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin siyasi varlık göstermeye başladıkları dönemde Eyyûbîler bazı istisnai durumlar olmakla birlikte çoğu zaman Karakoyunlularla yakın ilişkiler kurdular. Bu durum Akkoyunluların Hasankeyf Eyyûbîlerine karşı tavır takınmalarına yol açtı. Nihayetinde Hasankeyf Eyyûbî toprakları Uzun Hasan'ın yönetimindeki akkoyunlu ülkesine ilhak edildi. Hasankeyf için fetret dönemi diyebileceğimiz yaklaşık çeyrek asırlık bir süre Akkoyunlu hakimiyeti altında kalan Hasankeyf coğrafyası daha sonra Osmanlı hakimiyetine kadar bir süre de Şah İsmail'in idaresindeki Safevî valileri tarafından yönetildi. Bu süre zarfında Eyyûbî meliklerişehirden uzaklaşmış eski Eyyûbî merkezi olan Hama'ya yerleşmişlerdi. Bunlardan biri olan Melik Halîl Eyyûbî önce Akkoyunluların zayıflamasından istifadeyle Hasankeyf'te yeniden yönetimi ele geçirdi. Bu dönemde bölgede etkinliği artmış olan Şah İsmail ile ilişkileri geliştirmiş ve onun kız kardeşiyle evlenerek kendi yönetimini güvence altına almıştır. Ancak bir müddet sonra Safevîlerin bölgedeki valileriyle sorun yaşayınca tutuklanarak zindana atılmıştır. Bir müddet Tebriz'de zindanda kalan Melik Halîl Eyyûbî kaçıp kurtulmuş ve daha sonra Osmanlı sarayında üst düzey bürokratik yapan İdrîs-i Bidlîsî aracılığıyla bölgedeki diğer Kürt beylerini bir araya getirmiş ve Osmanlılarla birlikte Safevîlere karşı mücadele etmeye başlamıştır. Nihayetinde iki taraf arasında 1514 yılında meydana gelen Çaldıran Savaşı neticesinde Hasankeyf'in de içerisinde yer aldığı coğrafya Safevîlerin kontrolünden çıkarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

Ancak Osmanlı hakimiyeti döneminde Hasankeyf Eyyûbî melikleri eski siyasi güçlerini yitirdiler ve sıradan birer sancak beyi mertebesine gerilediler. Nitekim Melik Halîl Eyyûbî'den sonra gelen Eyyûbî melikleri siyasi olarak çok etkin olmadılar. Ancak bununla birlikte Osmanlılar Akkoyunlular hanedanı mensuplarına ve devlet adamlarına yaklaşım tarzlarını Eyyûbî hanedanı mensuplarına da sergileyerek onları istihdam etme yolunu tuttular.

Böylelikle Eyyûbîlerin fiili olduğu kadar resmi olarak da Hasankeyf idarecilikleri sona ermiş oldu. Aradaki fasıllara rağmen iki buçuk asırlık fiili Eyyûbî

idaresi döneminde Hasankeyf, her bakımdan bir Eyyûbî kenti olma hüviyetini Osmanlılar döneminde de sürdürmeye devam etmiştir.



İKİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF EYYÛBÎLERİNİN İDARİ VE EKONOMİK YAPISI

Eyyûbî devleti kısa ömürlü olmakla birlikte İslam tarih ve kültüründe icra ettiği vazifeler ve bıraktığı etkiler itibariyle önemli bir yere sahiptir. Eyyûbîler, Zengîlerden devraldıkları mirası Memlûklere aktardılar. Devlet federatif bir yapıya sahipti. Eyaletlerde hanedana mensup melikler ve emirler bulunurdu. Melikler ve emirler iç işlerinde geniş yetkilere sahiptiler. Bir bakıma buldukları bölgelerin sultanları gibiydiler. Çocukları kendilerine mirasçı olabilirlerdi. Müstahkem kaleleri, geniş toprakları ve özel askeri birlikleri vardı. Merkezdeki idarî teşkilatın daha küçük bir örneği bu eyaletlerde de bulunurdu. Yalnızca idare ettikleri yerlerin işletme hakkına sahiptiler⁶⁸⁷.

Eyyûbî hanedanının devamı olmaları hasebiyle Hasankeyf'teki yönetim idari teşkilatlanması itibariyle farklılık arz etmez. Kendileriyle çağdaş olan Memlûkler, Eyyûbîlerin devamı mahiyetindedirler. Dolayısıyla Memlûk devlet teşkilatı ile Hasankeyf Eyyûbîlerinin yönetim yapısının benzerlik arz etmesi doğaldır.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin oluşturduğu kurumların adları ve işleyişleri ile ilgili öncelikli olarak Memlûk kaynaklarını kullanmakla birlikte Eyyûbîler döneminde bu kurumlara ve görevlilere ilişkin ulaştığımız müşahhas örnekler üzerinden bu bölümü işlemeye çalışacağız. Ancak Ekonomik Hayat gibi kimi başlıkların zayıf kalışı konuya ilişkin müşahhas örneklerin yokluğundan ileri gelmektedir. Bu eksiklik söz konusu kurumların olmadığı anlamına gelmediği gibi ulaşılabilecek yeni materyaller çerçevesinde daha somut örneklerle ulaşılabileceği kanaatindeyiz.

Hasankeyf ve bağlı yerler, geniş bir alanı kapsamadığı gibi nüfus yoğunluğu açısından da karmaşık yapıda bir teşkilatlanmayı gerektirmekten uzaktır. Dolayısıyla devlet teşkilatına ilişkin ulaştığımız bilgiler çok sade bir devlet yapısını karşımıza çıkarmaktadır. Bu bölümde konuyu Merkez ve Taşra teşkilatları üzerinden ele almaya gayret gösterdik.

⁶⁸⁷ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 443.

2.1. HÜKÜMDAR/MELİK

Hasankeyf Eyyûbîlerinde yönetimin başında hanedan mensubu olan ve çoğu zaman kendisine Melik diye hitap edilen hükümdar bulunmaktadır. İbn Fazlullâh el-Ömerî Hasankeyf hükümdarlarını Eyyûbîlerin bakiyeleri olarak sunar. Öte yandan Mısır'daki Memlûk hükümdarlarının bir dönem Eyyûbîlerin emrinde çalıştıkları için Hasankeyf meliklerine dolayı saygıyla yaklaştıklarını kaydeder⁶⁸⁸. Öte yandan es-Sehmâvî (ö. 868/1464) de farklı isimlerle anılan bu Hasankeyf meliklerini, varlığını devam ettirmeyi başaran Eyyûbî hanedanının tek kolu olarak kaydeder⁶⁸⁹.

Hasankeyf hükümdarları çoğunlukla *Melik* diye isimlendirilirken kimi zaman da *Sultan* olarak adlandırılırlardı. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, 743/1343 yılında tahta oturunca emirleri ve askerleri huzura çağırdı. Önce onlardan, daha sonra da Hasankeyf halkından bağlılık yemini aldı. Şihâbeddîn Gâzî, '*Sultan*' diye anıldığı gibi '*el-Meliku'l-Âdil*' lakabını aldı. İsmi dinar ve dirhemlere nakşedildiği gibi hutbeler de onun adına okundu⁶⁹⁰.

Hasankeyf Eyyûbî melikleri, bazı istisnalar olmakla birlikte genel itibariyle en büyük oğulun veliahd tayin edilmesi şeklinde tahta çıkarlardı. el-Melik Mucîreddîn kardeşi el-Meliku's-Sâlih'i katlederek tahta çıkmıştı. el-Meliku'l-Âdil Nâsireddîn de babasını katledip onun yerine geçti. el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn de Melik Adil Halef'i katlederek tahta çıktı. Bununla birlikte el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Ebûbekir ise kendi isteğiyle tahttan feragat etti. Kendisini sultanlıktan azledip⁶⁹¹ kardeşi el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân'ı tahta çıkarmıştı.

Eyyûbîlerde saltanat, veraset sistemine dayanıyordu. Yaygın olan gelenek sultanın daha sağlığında veliahd tayin etmesi gerekiyordu. Veliahd tayininin belirli bir şartı ve kuralı olmayıp tamamıyla sultanın insiyatifindeydi⁶⁹². Nitekim el-Meliku'l-Âdil Süleymân henüz hayattayken oğlu el-Meliku'l-Eşref Ahmed'i veliahd tayin ettiği gibi

⁶⁸⁸ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 42.

⁶⁸⁹ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, I, 215.

⁶⁹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 68b; Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 469; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervihu'l-Kulûb*, 65.

⁶⁹¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 88a.

⁶⁹² Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 189.

el-Meliku'l-Eşref de oğlu el-Meliku'l-Kâmil Halîl'i veliahd tayin etmişti⁶⁹³.

2.1.1. Hâkimiyet Alametleri

İslam devlet geleneğinde hükümdarlık veya hâkimiyet alametleri olarak nitelenen temel ve tamamlayıcı unsurlar mahiyetinde çok sayıda alamet bulunmakla⁶⁹⁴ birlikte Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde varolan hâkimiyet alametleri lakab, menşûr, sikke, hilat vekılıç şeklinde sıralanabilir. Tahtta bulunan hükümdar genellikle en büyük oğlunu idareci olarak tayin ederdi. Hükümdar devlet adamları ve ordu komutanlarının huzurunda hilat giyer ve kılıç kuşanırdı.

2.1.1.1. Lakab

Ortaçağ İslam devletlerinin tümünde olduğu üzere devletin başında hükümdar olur ve sahip olduğu hâkimiyet sahasına göre farklı isimler alırdı. Şeref Hân-ı Bidlîsî'nin kaydettiğine göre Hasankeyf'teki Eyyûbî yöneticilerine '*el-Melik*' diye hitap edildiği için onlar *Melikân* yani *Melikler* diye isimlendirilmişlerdi⁶⁹⁵.

Oysa ki Hâfız Ebrû'nun kaydettiğine göre IX/XV. yüzyılda Hasankeyf yöneticisine '*Sultan*' diye hitap de edilirdi⁶⁹⁶. Nitekim el-Meliku's-Sâlih Yûsuf'un kendisi küçük yaşta olduğu için devlet işleri, Şemseddîn bin Subeyh isimli veziri tarafından yürütülüyordu. İlhanlılar bundan ötürü el-Meliku's-Sâlih'i '*Sultancûk*' diye isimlendirmişlerdi⁶⁹⁷. Bu şekilde isimlendirme tahta çıkan hükümdarın iktidarı elinde tutup tutamamasına bağlı olduğu gibi başka devletlere tabiiyet durumuna göre de değişmiş olabilir. Zira Hasankeyf Eyyûbîleri, İlhanlılara tabi oldukları dönemlerde kendi adlarına sikke darbedemedikleri gibi *Sultan* ünvanını kullanan hiçbir Eyyûbî meliki yoktur. Ancak İlhanlıların baskısından kurtulup bağımsızlıklarına kavuştukları vakit gerek resmi yazışmalarında ve gerek bastırdıkları sikkelerde *Sultan* ünvanını

⁶⁹³ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b-83a.

⁶⁹⁴ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Ankara 2002, 111-182; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 199-218.

⁶⁹⁵ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 149.

⁶⁹⁶ Hâfız Ebrû, *Coğrafya-yı Hâfız Ebrû*, II, 24.

⁶⁹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 25b.

kullandıklarını ilerleyen bölümlerde göreceğiz. Melik tabiri ilk dönemlerde sıkça kullanılmış olsa da sonraki dönemlerde basılmış mevzu bahis sikkelerde Sultan ünvanının da kullanılması her iki ünvanın aynı anda kullanıldığını göstermektedir.

Hasankeyf hükümdarlarının hepsinin *Melik* ünvanından sonra zikredilen bir lakabı vardı. Ancak fetretten sonra yani Osmanlılar döneminde Hasankeyf'te idarecilik yapan Eyyûbî hanedanı mensuplarının Melik lakabları dışında başka bir lakabları yoktur. Kuruluşundan Osmanlı hakimiyetine kadar geçen sürede Hasankeyf'te yöneticilik yapan hanedan mensuplarından *el-Meliku'l-Âdil* lakabı; Seyfeddîn Ebûbekir-i Sağîr 700-701/1300-1301, Mucîreddîn Muhammed 727-736/1326-1336, Şihâbeddîn Gâzî 743-768/1343-1367, Fahreddîn Süleymân 780-827/1378-1424, Nâsireddîn 856-856/1452-1452 ve Halef 859-866/1455-1461 olmak üzere 6 kişiye; *el-Meliku's-Sâlih* lakabı; Necmeddîn Eyyûb 630-637/1232-1239, Selâhaddîn Yûsuf 703-726/1303-1326, Seyfeddîn Hasan 775-780/1373-1378 ve Zeynelâbidîn 866-866/1461-1462 olmak üzere 4 kişiye; *el-Meliku'l-Kâmil* lakabı; Seyfeddîn Şâdî 682-700/1283-1300, Seyfeddîn Halîl 836-856/1433-1452 ve Şerefeddîn Ahmed 856-859/1452-1455 olmak üzere 3 kişiye; *el-Meliku'l-Eşref* lakabı; Muzaffereddîn Mûsâ 736-743/1336-1343, Mucîreddîn Muhammed 768-775/1367-1373 ve Şerefeddîn Ahmed 827-836/1424-1433 olmak üzere 3 kişiye, *el-Meliku'l-Muazzam* lakabı; Tûrânşâh 637-647/1239-1249 ve Hüsâmeddîn Halîl 701-702/1301-1302 olmak üzere 2 kişiye; *el-Meliku'z-Zâhir* lakabı; Bedreddîn Hasan 702-703/1302-1303 için ve *el-Meliku'l-Muvahhid* ise Takiyeddîn Abdullâh 647-682/1249-1283 için lakab olarak verildi.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarları Memlûk sultanları ile yaptıkları yazışmalarda Memlûk hükümdarları el-Mueyyed Şeyh döneminde *el-Makarru'l-Kerîm*, el-Eşref Barsbây döneminde *el-Meclisu'l-Âlî* ve 840/1437 yılı dolaylarında ise tekrar *el-Makarru'l-Kerîm* ünvanlarıyla da taltif edildiler⁶⁹⁸.

Sikkeler hakkında bilgi verdiğimizde de bahsettiğimiz üzere, Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının *el-Melik* lakabı yanında siyasi iktidarına göre kimi zaman *es-Sultan* diye de isimlendirildiğinden hareketle bunların bir dönem sultan olarak kabul edildiklerini söyleyebiliriz. Öte yandan yükseliş döneminde tahta aday olan veliahdlar

⁶⁹⁸ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 755.

ve şehzadeler *el-Melik* lakabıyla isimlendirilirken tahta çıktıktan sonra *es-Sultan* ünvanını da buna eklemişler ve sikkelere bu şekilde nakşetmişlerdir, diyebiliriz.

2.1.1.2. Menşûr

Hasankeyf Eyyûbîleri ilk dönemlerinde Moğol-İlhanlılara tabi oldukları için verilen yarlıklar ve menşûrlarla atanabilmekteydi. Bundan ötürü ilk dönem tahta çıkışlarda İlhanlıların etkisi barizdir. 658/1260 yılında Moğol hükümdarı Hülagü, huzuruna çıkan el-Meliku'l-Muvahhid'in mülkünü elinde bıraktığı gibi ona hilat giydirip ülkesini ona iade ettiğine dair yarlıklar vermişti⁶⁹⁹. 705/1305-1306 yılında İlhanlı başkenti Ordu'dan Hasankeyf'e dönen Eyyûbî elçisi Cemâleddîn Akkûş beraberinde el-Meliku's-Sâlih'e verilmek üzere yarlıklar ve hilatlar getirmişti⁷⁰⁰. Yine 749/1348-1349 yılında gelen İlhanlı elçisi, Diyârbekir bölgesindeki diğer yöneticilere verilmemiş ayrıcalıklı menşûrlar ve hilatlarla Hasankeyf'e el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin huzuruna gelmişti⁷⁰¹.

el-Meliku'l-Eşref'in 836/1433 yılında katledilmesinden sonra oğlu Melik Şerefeddîn Yahyâ kardeşi el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Halîl ile birlikte Memlük hükümdarı Barsbây'ın huzuruna çıkıp Hasankeyf tahtı için kardeşi el-Meliku's-Sâlih Halîl'i takdim etmişti. Memlük hükümdarı Barsbây, el-Meliku's-Sâlih Halîl için hilat ve kılıç hazırlattıktan sonra onu Hasankeyf'e yönetici tayin etti. Memlük hükümdarı ona hilat giydirip menşûr verdikten sonra da ona *el-Meliku'l-Kâmil* lakabını verdi⁷⁰².

Memlük hükümdarlarının himayesindeki Abbâsî halifesi Mu'tezid Billâh Dâvud kendisine çağdaş birçok yöneticiye menşûr vermişti⁷⁰³. Hasankeyf'in idaresi el-Meliku'l-Eşref'ten sonra veliâht olan el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in eline geçince Memlük Sultanı el-Meliku'l-Eşref Barsbây'ın önerisiyle sultanlık menşûrünü ona dönemin Abbâsî halifesi Mu'tezid Billâh Dâvud verdi. el-Meliku'l-Kâmil Halîl, Abbâsî halifesinin elinden sultanlık menşûrünü aldığı için her zaman bununla kendinden önceki

⁶⁹⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 535; İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 17a, 19a.

⁷⁰⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23a.

⁷⁰¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 75a.

⁷⁰² Makrîzî, *es-Sulûk*, IV/2, 897; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 503.

⁷⁰³ Kalkaşendî, Ahmed bin Abdullâh (ö. 821/1418), *Meâsiru'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Beyrût 2006, 253-257.

Hasankeyf meliklerine ve akrabalarına karşı bunu kendisi için övünç vesilesi sayardı⁷⁰⁴. Garseddîn Halîl bin Şâhin ez-Zâhirî, Abbâsî halifesi Mu'tezid'in Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e verdiği bu menşûrun aslını gördüğünü ve halifenin el-Meliku'l-Kâmil Halîl dışında Yemen, Hind ve Mekke yöneticisine de menşûrlar verdiğini kaydeder⁷⁰⁵.

2.1.1.3. Sikke

Hasankeyf hükümdarlarının hükümdarlık alametlerinden biri olan hutbe, bütün hükümdarlar döneminde okutulmuşsa da; sikkenin bazı hükümdarlar tarafından bastırıldığını görüyoruz. Hasankeyf Eyyûbîlerinin hakimiyet alametlerinden sikkeye dair materyal çok olduğu için bu konu üzerinde ayrıntılı olarak duracağız.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk dönem yöneticilerinden el-Meliku'l-Muvahhid, kendi adıyla birlikte tabi olduğu Haleb hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf ve Moğol hükümdarları Hülagü ve Abaka'nın adlarına sikke bastırdı. Kaynaklarda el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin de sikke bastırıldığına dair kayıtlar varsa da henüz bir örneğine sahip değiliz. Daha sonra el-Meliku'l-Âdil Süleymân, el-Meliku'l-Eşref Ahmed, el-Meliku'l-Kâmil Halîl, el-Meliku'l-Âdil Nâsireddîn, el-Meliku'l-Âdil Halef kendi adlarına sikke bastırdılar.

Eyyûbîlerin kuruluş dönemi ve sonrasında gerek Mısır'da ve gerek Şâm bölgesinde altın, gümüş ve bakır sikkeler kesilmiştir. Bu durum uzun süre böyle devam etmiştir⁷⁰⁶. Ancak Hasankeyf Eyyûbî sultanlarından sikke bastırılanların hepsi sadece gümüş sikke bastırmışken el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh ve el-Meliku'l-Kâmil Halîl aynı zamanda bakır fülûs de bastırmışlardır⁷⁰⁷.

⁷⁰⁴ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 753; *Anonim İslam Tarihi*, vr. 83a.

⁷⁰⁵ ez-Zâhirî, Garseddîn Halîl bin Şâhin (ö. 873/1468), *Zübdetu Keşfi'l-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik*, yay. Paul Ravaisse, Paris 1894, 89.

⁷⁰⁶ Makrîzî, "en-Nukûdu'l-Kadîmeti'l-İslâmiyye", *Resâilu'l-Makrîzî*, thk. Ramazan Bedri ve Ahmed Mustafa Kasım, Kâhire 1998, 170.

⁷⁰⁷ Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 268.

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde sikkelerin bastırıldığı darphânelerin adları, *el-Hısn* veya *Hısn*⁷⁰⁸, *Hısnu Keyf*⁷⁰⁹, *Si'ird*⁷¹⁰, *Âmid*⁷¹¹ ve *Hîzân*⁷¹² şeklinde yazılmıştır.

el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb tarafından Hasankeyf'te hükümdarlık yaptığı dönemde Âmid'de bastırılan 636/1238/1239, 637/1239/1240 ve 638/1240/1241 tarihli bakır sikkeler mevcuttur. Bu sikkelerin ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve el-Meliku's-Sâlih Eyyûb'un adı yazılıyken arka yüzünde ise Abbâsî halifesi el-Mustansır Billâh'ın adı ve sikkenin Âmid'de basıldığı tarih yazılıdır⁷¹³.



Foto 1⁷¹⁴

el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Âmid şehrinde bastırıldığı sikkeler içerisinde gümüş dirhemler olduğu gibi bakır fülüsler de vardır. Nâiblik dönemine ait bu sikkelerde ön yüzde el-Meliku's-Sâlih'in adı ve etrafında da Âmid'de basıldığı yazılıyken arka yüzünde ise Abbâsî halifesi el-Mustansır'ın adı yazılıdır.



Foto 2⁷¹⁵

⁷⁰⁸ Ömer Diler, *İlhanlar İnan Moğollarının Sikkeleri*, İstanbul 2006, 109-110; Ömer Diler, *İslam Darp Yerleri*, İstanbul 2009, I, 484-486.

⁷⁰⁹ Diler, *İlhanlar*, 110; Diler, *İslam Darp Yerleri*, I, 487.

⁷¹⁰ Diler, *İlhanlar*, 131-132; Diler, *İslam Darp Yerleri*, II, 685.

⁷¹¹ Henri Lavoix, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliotheque Nationale, Egypte et Syrie*, Paris 1896, 255.

⁷¹² Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 4.

⁷¹³ Balog, *The Coinage of The Ayyubids*, 193.

⁷¹⁴ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=154022>, 04/12/2015 tarihli erişim.

⁷¹⁵ <http://islamiccoinancientinfo/ayyubid/ayyub.htm>, 26 Haziran 2015 tarihli erişim.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh adına basılmış ve darb yeri silik 648/1250-1251 tarihli gümüş bir sikke mevcutsa da bu Hasankeyf'ten Mısır'a gittiği tarihten sonrasına aittir⁷¹⁶. Bununla birlikte el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın hüküm sürdüğü bir dönemde Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf ve Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev adına Hasankeyf'te basılmış bir sikke mevcuttur⁷¹⁷.

el-Meliku'l-Muvahhid, el-Meliku'l-Evhad Abdullâh adıyla bastırıldığı sikkelerini ya Halep Eyyûbî sultanı el-Meliku'n-Nâsır adına veya Moğol hükümdarlarından Hülagü ve Abaka adına bastırmıştır. el-Meliku'l-Muvahhid'in Eyyûbî sultanı adına bastırıldığı sikkelerden birinin ön yüzünde Kelime-i Tevhid yer almaktadır. Arka yüzünde ise el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf ve el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'ın adlarının yanısıra bu dirhem in bastırıldığı yer olan el-Hısn ve basım tarihi olan 654 yılı yer almaktadır⁷¹⁸. el-Meliku'l-Muvahhid'in 656/1258 yılında el-Meliku'n-Nâsır ile müşterek bastırıldığı sikkenin ön yüzünde Kelime-i Tevhid yazılıyken arka yüzünde ise el-Meliku'n-Nâsır Yûsuf ve el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'ın adları ve onun etrafında da bu dirhem in Hısn kentinde 656/1258 senesinde darbedildiği yazılmaktadır⁷¹⁹. Aynı tarzda bastırılmış en son tarihli sikke ise 657/1258-1259 yılına aittir⁷²⁰.



Foto 3⁷²¹

⁷¹⁶ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1970, I, 248.

⁷¹⁷ Michael Mitchiner, *Oriental Coins and Their Values The World of Islam*, London 1977, I, 158.

⁷¹⁸ Tewhid, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keifa", 500-501; Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 268.

⁷¹⁹ Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-3*, İstanbul 1970, 11-12; Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 268.

⁷²⁰ Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 268.

⁷²¹ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=87164>, 24 Haziran 2015 tarihli erişim.

el-Meliku'l-Muvahhid'in 658/1259-1260 yılında Moğol hükümdarı Hülagü'ya tabi olarak bastırıldığı sikkelerde ön yüzde Hülagü'ün adı ve ünvanları yazılı iken arka yüzde el-Meliku'l-Muvahhid Takiyeddîn Abdullâh'ın adı yazılıydı⁷²². el-Hısn'da basılmış bir diğer sikkenin ön yüzünde el-Meliku'l-Muvahhid Takiyeddîn Abdullâh'ın adı ve Kelime-i Tevhid yer alırken arka yüzünde de Hülagü'nün adı ve ünvanlarının yanısıra 659 yılında Hısn'da darbedilmiş olduğu yazılıdır⁷²³.

el-Meliku'l-Muvahhid tarafından Hülagü adına Si'ird'de muhtemelen 658/1259-1260 yılında bastırılmış bir sikkenin ön yüzünde Kelime-i Tevhid varken arka yüzünde ise Moğol hükümdarı Hülagü ile el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'ın adlarının yanısıra darb yeri olan Si'ird yazılmıştır⁷²⁴.

el-Meliku'l-Muvahhid Abdullâh'ın İlhanlı hükümdarı Abaka adına bastırıldığı bir sikkenin ön yüzünde Kelime-i Tevhid ile kendi adı ve sikkenin Hasankeyf'te basıldığı tarih; arka yüzünde ise Abaka'nın adı ve bunun etrafında daire şeklinde Âli İmrân Sûresi'nin 26. ayeti yazılmıştır⁷²⁵.

Hasankeyf Eyyûbî sultanlarından el-Meliku'l-Kâmil Ebûbekir Muhammed bin el-Muvahhid Abdullâh'a nisbet edilen bakır bir sikkenin ön yüzünde Hülagü'nün adı ve bunun etrafında Âli İmrân Sûresi'nin 26. ayeti yer almaktadır. Arka yüzünde ise Kelime-i Tevhid ve el-Meliku'l-Kâmil'in adı yazılıdır⁷²⁶.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, 744/1343-1344 yılında tahta oturunca kendi adına dinar ve dirhemler bastırıldığı⁷²⁷ ve yine 747/1346-1347 yılında da Şihâbeddîn Gâzî'nin yine kendi adına dirhem bastırıldığı⁷²⁸; öte yandan Şihâbeddîn Gâzî'nin oğlu el-Meliku'l-Âdil Süleymân 780/1378-1379 yılında tahta çıkışından itibaren basılan bütün dirhem ve dinarların onun adına basılmaya başlandığı⁷²⁹ şeklinde kayıtlara sahip olsak da kestirilen bu sikkelerden herhangi bir numuneye sahip değiliz.

⁷²² Tewhid, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keifa", 501; Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 268; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 248.

⁷²³ Diler, *İlhanlar*, 234.

⁷²⁴ Hinrichs, "Hısn Keyf Eyyubilerinden el-Muvahhid Abdullâh", 55; Diler, *İlhanlar*, 245.

⁷²⁵ Hinrichs, "Hısn Keyf Eyyubilerinden el-Muvahhid Abdullâh", 53; Diler, *İlhanlar*, 269.

⁷²⁶ Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 270; Diler, *İlhanlar*, 246.

⁷²⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, vr. 68b.

⁷²⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, vr. 71b.

⁷²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 180.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarları yükseliş dönemlerini yaşamaya başladıkları dönem olan el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminden el-Meliku'l-Âdil Halef dönemine kadar aralıksız bir şekilde kendi adlarına sikke bastırdılar. Bu sikkelerden çok sayıda örnek günümüze ulaşmış bulunmaktadır⁷³⁰.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân adına basılan sikkelerin ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve onun etrafında daire şeklinde salâvat cümlesi yer alırken arka yüzünde kendi adı ve dua cümlesinin yanısıra darb yeri olan el-Hısn yazılıdır⁷³¹. el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından bastırılmış en erken tarihli sikke 813/1410-1411 tarihli olup ön yüzünde el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın adı ve dua cümlesinin yanısıra etrafında 813 yılında el-Hısn'da bastırıldığı yazılıdır. Arka yüzünde ise Kelime-i Tevhid, dört halifenin adı ve salâvat cümlesi yer almaktadır⁷³².



Foto 4⁷³³

el-Meliku'l-Âdil Süleymân diğer tür sikkelerinde ön yüzde Kelime-i Tevhid ve dört halifenin adı yazılıyken arka yüzünde kendi adı ve darb yeri olan el-Hısn yazılıdır⁷³⁴. 825/1421-1422, 826/1422-1423 ve 827/1423-1424 yıllarında bastırılmış sikkelerin ön yüzlerinde Kelime-i Tevhid yazılmışken arka yüzlerinde ise hükümdarın kendi adı, sikkenin bastırıldığı yer olan el-Hısn ve dua cümlesi yer almaktadır. Arka yüzün etrafında ise basım tarihleri yazılmıştır⁷³⁵. Aynı tarzda darbedilmiş ve 828/1424-

⁷³⁰ Bu sikkelerden bir gruba 1996 yılında Siirt'in Kurtalan ilçesinde bulunan definede rastlanmıştır. Toplam 158 sikkeden oluşan definede Hasankeyf Eyyûbîlerinden dört hükümdara ait toplam 85 sikke mevcuttu. Bu sikkeler için bkz. Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, *Anadolu Sikke Monografileri I, Bitlis Definesi*, İstanbul 2007, 162-199.

⁷³¹ Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 271; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 249; Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, 176-178.

⁷³² Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 271; Mitchiner, *Oriental Coins*, I, 158.

⁷³³ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=30229>, 24 Haziran 2015 tarihli erişim.

⁷³⁴ Tewhid, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keïfa", 502.

⁷³⁵ Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 3; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 250-251; Balog, *The Coinage of The Ayyûbids*, 271-273.

1425 senesine tarihlenmiş bir diğer sikkenin⁷³⁶ ise 818/1415-1416 tarihli olmasını daha doğru buluyoruz. Zira el-Meliku'l-Âdil Süleymân 827/1423-1424 yılında vefat etmişti. 820/1417-1418 yılında ve farklı tarihlerde darbedilmiş sikkelerin ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve dört halifenin ismi yer alırken arka yüzünde ise es-Sultan Âdil Süleymân tarafından el-Hısn kentinde basıldığı yazılmış ve dua cümlesi yer almıştır⁷³⁷.



Foto 5⁷³⁸

el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından nadir bir darb yeri olan *Hizân*'da basılmış tarihsiz iki sikkenin ön yüzlerinde Kelime-i Tevhid ve salâvat cümlesi yer alırken arka yüzlerinde ise el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın adı ve *Hizân*'da darbedildiği kayıtları yer almıştır⁷³⁹. Hasankeyf Eyyübîlerinin hakimiyet alanlarının Siirt'e kadar uzandığını bilmekteyiz. Ancak *Hizân*'da basılan bu sikkeden hareketle hakimiyet alanının statik olmadığı zaman zaman o bölgeye kadar uzandığı sonucuna varmak mümkündür. Bu bölgedeki hakimiyetin muvakkat olduğu şeklinde bir izah tarzı da mümkündür.



Foto 6⁷⁴⁰

Yükseliş dönemi hükümdarlarından biri olan el-Meliku'l-Eşref Ahmed tarafından bastırılan sikkeler gümüş olup mevcut numunelerden bir kısmının ön

⁷³⁶ Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 3; Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 272.

⁷³⁷ Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 4-5.

⁷³⁸ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=132769>, 24 Haziran 2015 tarihli erişim.

⁷³⁹ Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 4; Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 274.

⁷⁴⁰ Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 274.

yüzünde Kelime-i Tevhid ve dört halifenin adları yer alırken arka yüzünde de el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in adı, basım yeri olan el-Hısn ve dua cümlesi yer almaktadır⁷⁴¹.



Foto 7⁷⁴²

Tarihsiz olan bir diğer sikkenin ön yüzünde el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in adı yazılıyken arka yüzünde Kelime-i Tevhid, dört halifenin adı ve el-Hısn'da darbedildiği yazılıdır⁷⁴³. el-Meliku'l-Eşref Ahmed adına bastırılmış sikkelerde basım yeri olarak çoğunlukla el-Hısn diye yazılıyken bir takım numunelerde ise darb yeri olarak *Hısnu Keyf* yazılmıştır⁷⁴⁴.



Foto 8⁷⁴⁵

el-Meliku'l-Kâmil Halîl adına basılan sikkelerin ön yüzünde Kelime-i Tevhid, arka yüzünde ise el-Meliku'l-Kâmil Halîl bin Ahmed'in adının yanısıra darb yeri olan el-Hısn yazılıdır⁷⁴⁶. Bir diğer kısım sikkelerde ise ön yüzdeki Kelime-i Tevhid'in etrafında dört halifenin adları ve el-Hısn kentinde basıldığı bilgisi yer alıyordu⁷⁴⁷.

⁷⁴¹ Tevhid, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keifa", 503; Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 275.

⁷⁴² <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=132770>, 24 Haziran 2015 tarihli erişim.

⁷⁴³ Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 275.

⁷⁴⁴ Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 5.

⁷⁴⁵ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=79986>, 24 Haziran 2015 tarihli erişim.

⁷⁴⁶ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 251-252; Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 276; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, "Die in Hisnkeyfâ geprägten Einzelmünzen der Eyyubi", 460; Haluk Perk-Hüsni Öztürk, 179-183.

⁷⁴⁷ Tevhid, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keifa", 504-505; Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 277-280.

841/1437-1438 tarihli bir sikkede ise ön yüzde Kelime-i Tevhid ve darb yeri olan el-Hısn'ın yanısıra dört halifenin adları yer alırken, arka yüzde el-Meliku'l-Kâmil Halîl bin Ahmed'in adı ve duanın yanısıra 841/1437-1438 tarihinde darbedildiği kaydedilmiştir⁷⁴⁸.



Foto 9⁷⁴⁹

Hasankeyf Eyyübîleri dönemine ait nadir sikkelerden bir diğeri el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in oğlu el-Meliku'l-Âdil Nâsireddîn tarafından bastırılmıştır. Tek bir örneğine sahip olduğumuz bu sikkenin ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve dört halifenin adlarının yanısıra el-Hısn şehrinde darbedildiği yer alırken, arka yüzünde ise el-Meliku'l-Âdil Nâsireddîn el-Eyyübî'nin adı ve dua cümlesi yer almaktadır⁷⁵⁰.

Bitlis definesi içerisinde yer alan ve Hasankeyf Eyyübîlerine ait sikkelerden en geç döneme ait olanlar, el-Meliku'l-Âdil Halef'e ait olanlardır. Ele geçen sikkelerin bir kısmının ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve darb yeri olan Hısn yazılı iken, arka yüzünde el-Meliku'l-Âdil Halef bin Muhammed'in adı ve dua cümlesi yer almıştır⁷⁵¹.



Foto 10⁷⁵²

⁷⁴⁸ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, "Die in Hisnkeyfâ geprägten Einzelmünzen der Eyyubi", 460; Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 6.

⁷⁴⁹ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=160156>, 03/12/2015 tarihli erişim.

⁷⁵⁰ Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 7; Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 280.

⁷⁵¹ Balog, *The Coinage of The Ayyübids*, 280-281; Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, 186-189.

⁷⁵² Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, 195.

Bu definedeki diğer bir kısım sikkelerin ön yüzünde Kelime-i Tevhid ve dört halifenin adları yer alırken arka yüzünde el-Meliku'l-Âdil Halef bin Muhammed'in adı ve onun mülkünün kalıcı olması için yazılmış dua cümlesi yer almaktadır⁷⁵³.

Kuruluş döneminden itibaren Hasankeyf Eyyûbîleri kendi adlarına sikke kestirdiler. Ancak Moğollara tabi oldukları dönemde basılan sikkelerde Hasankeyf yöneticilerinin adlarına rastlanmamaktadır. Moğol baskısından kurtulduktan sonra her alanda görülen yükseliş sikkelere de yansımıştır. Bu dönemden itibaren Eyyûbî melikleri sikkeleri sadece kendi adlarına bastırdıkları gibi çoğu zaman Melik ünvanlarından önce Sultân ünvanını da sikkelere nakşettirdiler. Bu durum siyasi nüfuzlarının arttığını göstermektedir. Ancak bununla birlikte ilk dönemde basılan sikkeler farklı darphanelerde basılırken yükseliş döneminde basılan sikkeler bir tanesi hariç Hasankeyf'te basılmıştır. Bu durumu Karakoyunlu ve Akkoyunluların bölgedeki nüfuzlarına bağlamak mümkündür. Ekonomik yaşamın en önemli argümanlarından biri olan para da sadece Hasankeyf'te basılmıştır.

2.2. MERKEZ TEŞKİLATI

2.2.1. Saray ve Saray Görevlileri

Hasankeyf Eyyûbîlerinde idare işlerinin yürütüldüğü saraya *Dâru'l-Hükûm* denilirdi⁷⁵⁴. Sultanın devlet işlerini yürüttüğü sarayda devlet adamları ve emirler kendi statülerine göre otururlardı⁷⁵⁵. Sarayda sultanın heybetinden ötürü meclislerde o konuşmadan kimse başını kaldırıp konuşamazdı⁷⁵⁶.

el-Meliku's-Sâlih Yûsuf, 717/1317-1318 yılında Sâlihiye Köşkü'nü inşa ettirerek devlet işlerini buradan idare ederdi⁷⁵⁷. Kardeşi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn de 728/1327-1328 yılında kalede yönetim işlerinin yürütüldüğü bir bina inşa ettirmişti⁷⁵⁸.

⁷⁵³ Erel, *Nâdir Birkaç Sikke-2*, 7; Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, 190-199.

⁷⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 28b, 30a, 65b, 78a, 81b.

⁷⁵⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 28b.

⁷⁵⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 81b.

⁷⁵⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 25b.

⁷⁵⁸ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in oğlu el-Meliku'l-Eşref de devlet işlerini Sâlihiye Köşkü'nden idare ederdi⁷⁵⁹.

Yaz mevsiminde havalar ısındığı vakit hükümdarlar kaleden inerek aşağı şehirde inşâ edilmiş saraya geçerlerdi. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî yazları Sâlihiye Köşkü'nün eyvanında oturur ve devlet işlerini buradan idare ederdi. Öğlene kadar tebaasının sorunları ve devlet işleriyle meşgul olurdu. Hükümdar devlet işleri için emirleri, valileri ve komutanları görevlendirirdi. Daha sonra sohbet meclisi için beyler, alimler ve sanatkârları çağırır, günün kalan kısmını da onlarla geçirirdi. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî bunu kendisine âdet edinmişti. Diyârbekir bölgesindeki beylerin gönderdikleri elçiler huzura alınırken birden fazla elçinin huzura alınması icab edince, gönderen beyin mertebesine göre huzura alınır, talebi dinlenir ve mümkün olduğunca talepleri karşılanırdı⁷⁶⁰. Saraydaki oturma ve kabul şeklinin statüye bağlı oluşuna bakılarak sistematik bir devlet geleneği sonucu çıkarmak mümkündür.

Sarayın giriş-çıkışları ve dolayısıyla sultanın güvenliği için görevli kimseler bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şihâbeddîn Gâzî döneminde yönetim binası olan sarayın giriş ve çıkışlarını kontrolü altında tutan ve Hâcib'in görevini yapan *Nakîbu's-Sitâre*⁷⁶¹ isimli görevlinin adına rastlıyoruz. Muhtemelen bu görevlinin emrinde çalışan ve *Mütevellî Bâbi'l-Kal'e*⁷⁶² veya *Mütesellimu Bâbi'l-Kal'e*⁷⁶³ denen ve kale kapılarından sorumlu başka görevliler de vardı.

Sarayda hükümdarların yakınında ve sürekli onların özel hizmetleri ile ilgilenen görevliler vardı. Mercân el-Âdilî, Hasankeyf'te el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın hizmetinde bulunan zenci bir köleydi. Ancak el-Meliku'l-Âdil Süleymân daha sonra onu azad etti. el-Meliku'l-Âdil'in vefatından sonra ise Mısır'a Memlük sarayına gitti⁷⁶⁴. Benzer bir görevi icra eden ve İbnu's-Savvâ el-Hısnî diye tanınan Muhammed bin Hüseyin el-Ba'vârî, Hasankeyf'e yerleşerek el-Meliku'l-Âdil Halef'e hizmetkârlık

⁷⁵⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 57a.

⁷⁶⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 73b.

⁷⁶¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 81b.

⁷⁶² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 36a-36b.

⁷⁶³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 94b.

⁷⁶⁴ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 153.

yapmıştı⁷⁶⁵.

Hasankeyf'te hükümdar sarayında başka görevlilerin olduğu muhakkaktır. Şimdi bunları, görev alanları ve Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde bu görevleri somut örnekler açısından inceleyelim. Ancak burada üzerinde durmamız gereken en önemli husus Hasankeyf sarayında görev icra eden görevliler, bizim tespit ettiklerimizden ibaret olmasa gerekir. Ancak biz ulaştığımız kaynaklardan edindiğimiz bilgiler üzerinden konuyu işleyeceğimiz için kimi görevlilere dair başlıkların yer almayışı ilk etapta bir eksiklik olarak dikkat çekebilir. Ancak burada açıkça itiraf etmeliyiz ki literatürün bize sunduğu imkanlar çerçevesinde birşeyler söyleme durumundayız.

Hasankeyf sarayında görev yapmış idarecilere ilişkin bilgileri el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, oğlu el-Meliku'l-Eşref'i veliahd tayin edince devlet yönetimi ile ilgili vasiyetinin metninde bulmaktayız. Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki idarî görevler ve bunların önemleri hakkındaki bu ilginç ayrıntıların önemine binaen vasiyetname metninin çevirisini aynen aktarıyoruz: “*Ey oğul! Sana ilk vasiyetim Allâh'tan sakın ve insanlara adaletle yaklaş! Sen Hasankeyflileri korursan, onlar da seni korurlar. Sen onlara iyi davranırsan onlar da seni kollarlar. Onlar sayesinde ülkelere hâkim olabilirsin ve düşmanlarına karşı zafer kazanırsın. Bütün devlet işlerini onların eliyle yapmaya çalış ve bu konuda başkalarını onların önüne geçirme! Tüm devlet işlerini onlara yaptır! Emrindeki hizmetkârlarını konularına göre önemsemelisin. Ancak devlet işlerinde Hasankeyflileri tercih et! Çünkü onlar bu konuda yetkindirler ve güvenilirlerdir. Onlar iyi birer asker ve yardımcıdırlar. Biz onları birçok savaşta gördük. İyi yönlerini de kötü yönlerini de biliyoruz. Önemli devlet vazifelerinde onların arasına yabancıları sokma! Devlet işleri ancak onlarla düzene girer. İlk görev Vezirlik'tir. Zira Vezir devletin kadısı, işleri yürüten, yönlendiren yöneticidir. Bütün devlet işleri onu ilgilendirir. Vezir'den sonraki görev, Münşilik'tir. Devlet işlerinin düzene girmesi de bozulması da ona bağlıdır. Münşî bir de erdem sahibi biriyse ne âlâ. Münşî'nin iyi oluşu taht sahibinin kadrinin yüceliğini de gösterir. Çünkü o, devletin sır kâtibi'dir. Münşîden sonra diğer dîvân üyeleri gelir. Çünkü onlar devletin hem dış yüzüne ve hem de iç yüzüne vakıf olurlar. Devlet işleri hakkında başkalarının bilmediği*

⁷⁶⁵ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VII, 223-224.

şeyleri bilirler. Hazine Nâibliği de önemli görevler arasındadır. Bunun dışındaki görevler için ise dilediğini tayin edebilirsin. Devlet kademelerinde yakın veya yabancı, cesur ya da korkak kimselerin bulunması kaçınılmaz olacaktır. Atasözünde ifade edildiği gibi sultanın kapısı Dicle'ye benzer. İçinde aslan da sırtlan da olur. Tanımadıklarını muhafız yapma. Bu hususta sadece Hasankeyfilere güven! Zira ancak onlar sayesinde gizli aşıkâr ne varsa bilebilirsin ve böylece canın güvende olur. Nitekim ben onları bu hususta sınadım.”⁷⁶⁶.

Devlet işlerinde Hasankeyfilere öncelik tanınması geleneği daha eskilere dayanmaktaydı. Nitekim el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın Hasankeyf'te hizmetinde çalışmış olan Hasankeyfli devlet adamlarını beraberinde Mısır'a götürdü. Bu devlet adamlarından biri Subeyh el-Muazzamî et-Tavâcî'ydi. el-Meliku'l-Muazzam'ın en yakın adamlarından biriydi. el-Meliku'l-Muazzam Mısır'a geldiğinde onu *Emir-i Cândâr* olarak tayin etti. el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın Hasankeyf'ten Mısır'a getirdiği ve yüksek konuma tayin ettiği bir diğer adamlarından biri de Seyfeddîn Yûsuf bin et-Tûrî'ydi⁷⁶⁷. el-Meliku'l-Muazzam'ın Hasankeyf'te hizmetinde çalışmış devlet adamlarından biri de Şemseddîn Ahmed bin Şa'bân el-Hamdânî el-Haskefî'ydi⁷⁶⁸. Bu sayılan örnekler Hasankeyf Eyyûbîlerinin bu konudaki hassasiyetlerini göstermesi açısından ilginçtir.

2.2.1.1. Vezir

Devlet idaresinde hükümdardan sonraki en önemli görevli vezirdir. Yerine getirildiği vakit sultanın yerini tutabilecek bir etki gücüne sahiptir. Çoğunlukla ordudan veya ilim adamlarından atanırdı. Vezir sürekli sultana eşlik ederdi ve sultanın verdiği kararların uygulanmasından sorumlu olurdu⁷⁶⁹. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, oğlu el-Meliku'l-Eşref'e yaptığı vasiyette vezir için “*Devlet işleri ancak onlarla düzene girer. İlk görev Vezirlik'tir. Zira Vezir devletin kadısı, işleri yürüten, yönlendiren yöneticidir.*

⁷⁶⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 52a.

⁷⁶⁷ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 124.

⁷⁶⁸ İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, 351.

⁷⁶⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 28-29; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 79-82; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 245-255.

Bütün devlet işleri onu ilgilendirir.” şeklinde öğütlerde bulunmuştur⁷⁷⁰. Bu görevi icra eden kişiye kimi zaman *Atâbeku'd-Devle*⁷⁷¹ ünvanı da verilmiştir.

Yaşı küçük olan hükümdar adına yönetim işlerini vezir üstlenirdi. Nitekim el-Meliku's-Sâlih Yûsuf'un kendisi küçük yaşta olduğu için devlet işleri Şemseddîn bin Subeyh tarafından yürütülüyordu. el-Meliku's-Sâlih yaşı ilerleyip devlet işlerini iyice öğrendikten sonra ancak 716/1316-1317 yılından itibaren artık tek başına devlet işlerini yürütmeye başladı⁷⁷².

Eyyûbî sultanları ve melikleri kendilerine vezir tayin ettikleri zaman devlet adamlarından güvendikleri birini de onun yanına yardımcı olarak verirdi. Bu görevliler hemen her zaman azil veya vefat nedeniyle değiştirilirdi. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn zamanında vezirlik görevi Emir Hüsâmeddîn bin Karasungur'a tevdi edilmişti. el-Melik Mucîreddîn'den sonra 737/1336-1337 yılında tahta oturan oğlu el-Meliku'l-Eşref Mûsâ, Emir Hüsâmeddîn bin Karasungur'a vezirlik hilatini giydirdi ve onu atabeyi olarak tayin etmişti⁷⁷³. Emir Hüsâmeddîn bin Karasungur'a bu görevinde Emir Ahmed el-Heysemî de yardımcı tayin edilmişti. Emir Hüsâmeddîn vefat edince Emir Ahmed el-Heysemî onun yerine geçerek vezir oldu. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî göneminde kadar bu görevde kaldı. Şihâbeddîn Gâzî, el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî'yi onun yanına verdi. Emir Ahmed el-Heysemî vefat edince el-Hâc Abdullâh vezir oldu. Ancak onun vezirliğine karşı çıkan devlet adamları olduysa da Şihâbeddîn Gâzî döneminin sonuna kadar el-Hâc Abdullâh vezirlik görevini icra etti. Ondandan sonra da el-Hâc İzzeddîn, Şihâbeddîn Gâzî'ye vezirlik etti⁷⁷⁴.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'ye vezirlik yapan *Atabeku'd-Devle* ünvanlı Emir Ahmed el-Heysemî 751/1350-1351 yılında vefat etti. el-Meliku'l-Âdil onun yerine daha önce Nâib-i Has olarak kendisine hizmet etmiş ve Tûr Abdîn, Heysem ve Mihrâniyye vilayetlerine idareci olmuş olan el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî'yi hilat giydirek vezir tayin etti⁷⁷⁵.

⁷⁷⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 52a.

⁷⁷¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 32b, 80a.

⁷⁷² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 25b.

⁷⁷³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 53b.

⁷⁷⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 80b.

⁷⁷⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 80a.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 767/1365-1366 yılında kendi vezirliğini yapan el-Hâc İzzeddîn'i, düşmanları ve kendisini çekemeyenlerin onun hakkında yaptığı ihbarlar yüzünden görevinden azlettikten sonra tutuklayarak onu zindana attı. Ardından da evini yağmalattı. Onun yerine ise vezirlik görevini eski veziri Hüsâmeddîn'in oğlu el-Hâc Seyfeddîn'e verdi⁷⁷⁶.

Meşhur bir Şâfiî kadısı olan Zeyneddîn Abdurrahmân bin el-Mucîr Abdullâh el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in vezirliğini yapmaktaydı⁷⁷⁷. Bununla birlikte el-Meliku'l-Eşref Ahmed, kendi döneminin en önemli devlet adamlarından biri olan Emir Seyfeddîn Tevekkül el-Hâsekî bin Emir Muhammed bin Hasan el-Esmer'e çok düşküdü ve devlet işlerinde ona güvenir, yaptığı önerileri dikkate alırdı.⁷⁷⁸ Nitekim 20 Rebiu'l-Evvel 830/19 Ocak 1427 tarihinde el-Meliku'l-Eşref Ahmed onu Cezîre şehrine elçi olarak göndermişti⁷⁷⁹.

Şeref Hân-ı Bidlîsî'nin kaydettiğine göre uzun yıllar Hasankeyf Eyyûbîleri'nin vezirliğini Şîrevî aşiretinden çıkan devlet adamları yürütmekteydi⁷⁸⁰. Kaynaklarda Hasankeyf Eyyûbîleri ile bu aşiret mensupları arasındaki akrabalık bağından söz edilse de⁷⁸¹ bu aşirete mensup herhangi bir vezirin adını tespit etmiş değiliz.

2.2.1.2. Üstâduddâr

Eyyûbî Devleti'nde saray görevlilerinden en önemlilerinden biri olan Üstâduddâr, sultanın oturduğu evler ve köşklerin mutfaklarının yanısıra buralarda çalışan hizmetkârların idaresinden sorumlu görevlidir. Sultanın direktifleriyle hareket eden Üstâduddâr aynı zamanda hazırlanan yemeklerin sıhhatini kontrol eden *Çaşnigirlik* vazifesini de icra eder. Sadece sultana değil aynı zamanda sultanın ailesinin ve sarayda

⁷⁷⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 99a-99b.

⁷⁷⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 503; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, IV, 90.

⁷⁷⁸ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 208a-209b.

⁷⁷⁹ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 60b-61b.

⁷⁸⁰ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 155.

⁷⁸¹ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 83a.

bulunan bütün çalışanların yeme, içme ve giyim ile ilgili ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumludur⁷⁸².

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın 16 Cemâziyelevvel 820/1 Temmuz 1417 tarihinde Memlûk hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Mueyyed Hısnı Mansûr'da konakladığında Üstâduddâr el-Hâc Şihâbeddîn Ahmed aracılığıyla ona değerli hediyeler ve mektup gönderdiğini görüyoruz⁷⁸³. Her ne kadar Üstâduddâr'ın görevi elçilik olmasa da kaynaklarda ulaştığımız bilgilere göre bu görevlinin zaman zaman elçilik vazifesi de icra ettiğini görmekteyiz.

2.2.1.3. Nâibu'l-Hizâne

Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki idarî görevlilerden biri de Sultanın emriyle harcama yapan ve *Hazinedâr*⁷⁸⁴ da denilen hazine nâibleridir. Hazinedârlık da denen bu vazifenin yetki alanı içerisinde sultana ait para ve kumaş ve benzeri değerli eşyaların hazineyi yönetmek yer almaktadır⁷⁸⁵. Genellikle sarayda hükümdarın yanında bulunurdu. Sultanın sarayına gelen ve giden malları saklayıp korumanın yanısıra bunların kayıtlarını tutmakla görevli kimseydi.

Hasankeyf Eyyûbîlerinden el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî döneminde aktif olduğunu gördüğümüz bu görevli özellikle ekonomik kriz dönemlerinde sultanın emriyle ihtiyaç sahiplerine para ve tahıl dağıtımını işini icra ederdi⁷⁸⁶.

2.2.1.4. Devâdâr

Görev alanı sultanın mektuplarının yerine ulaştırılması ve sultanın genel emirlerinin ilgililere duyurulmasıydı. Bir bakıma berîd yani posta işlerinden sorumluydu. Öte yandan sultana intikal eden meseleler önce ona sunulur ve görüş

⁷⁸² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 20; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 338-340; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000, 242; Fatih Yahya Ayaz, "Üstâduddâr", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 393-395; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 225-227.

⁷⁸³ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 216, 218; Anonim *İnşâ Mecmuası*, vr. 111a.

⁷⁸⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 30a, 65b.

⁷⁸⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 21, 31; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988, 340-341; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, 245.

⁷⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 82a.

alışverişinden sonra meseleyi sultana bu görevli sunardı⁷⁸⁷.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân 18 Zilhicce 823/24 Aralık 1420 tarihinde gönderdiği bir mektupta 24 Zilkade 823/30 Kasım 1420 tarihinde Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf'un, kendi eşi tarafından öldürüldüğü haberinden duyduğu memnuniyeti ve bölgesinde cereyan hadiseleri ilave ettiği mektubu Devâdâr-ı Hâs olan Seyfeddîn Ergûnşâh ve onun oğlu eliyle Memlûk hükümdarına bildirdi⁷⁸⁸. 831/1427-1428 yılında el-Meliku'l-Eşref Ahmed yazdığı şiir Dîvân'ını Devâdârı Ergûn aracılığıyla Mısır'a göndermişti⁷⁸⁹.

el-Meliku'l-Âdil Halef Rebûlâhir 863/Şubat-Mart 1459 tarihinde Memlûk hükümdarı Sultan Eşref İnal'a gönderdiği mektupta bağlılığını bildirmiş ve Memlûk hükümdarından kendisini desteklemesini istemişti. Ülkesinde işleri henüz düzene koyamadığı için gidemeyip kendisini temsilen Devâdâr Emir Cemâleddîn Hasan'ı üç tane cariyeye ve kıymetli eşyalardan oluşan hediyelerle gönderdi⁷⁹⁰.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk dönemlerinde görev yapmış Devâdârların isimlerini tespit edemedik. Eldeki veriler yükselik dönemi yani Memlûklerle ilişkilerin yoğun olduğu yükseliş dönemine aittir. Bu da Memlûklerden etkilenildiğinin en bariz göstergelerinden biridir. Dolayısıyla bu görevlinin mevzubahis dönemde önem kazandığını söylemek mümkündür.

2.2.1.5. Taştdâr

Eyyûbîlerin Zengîlerden devraldıkları ve Memlûkler döneminde daha çok geliştirdikleri Taştdâr, Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki görevlilerden biriydi⁷⁹¹. Sultanın temizlik işlerinin takibiyle görevliydi. Emri altında leğen, ibrik gibi kapların

⁷⁸⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 19; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 356-358; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, 243-244; Kuşçu, *Eyyûbi Devleti Teşkilatı*, 233-235.

⁷⁸⁸ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 312-313; Makrîzî, *es-Sulûk*, IV/1, 543; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 133a; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XIV, 107.

⁷⁸⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, II, 733.

⁷⁹⁰ *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 54b.

⁷⁹¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 74a.

bulunduğu Taştane vardı. Taştâne ise sultanın yemek, kişisel bakımı, kıyafeti gibi ihtiyaçlarını karşıladığı yerin adıdır⁷⁹².

el-Meliku'l-Eşref Mûsâ'nın emriyle Taştâne'nin önünde büyük bir havuz inşa edilmişti⁷⁹³. 763/1361-1362 yılında el-Meliku's-Sâlih Ebûbekir Hasankeyf sultanı olunca Erzen hükümdarı ve Diyârbekir bölgesinde hâkim olan Zirkî ve Süleymânî aşiretlerinin beyleri el-Meliku's-Sâlih'in sultanlığını kutlamaya geldikleri vakit düzenlediği eğlencede *Ferrâş* denen görevliler yüksek rütbeli yöneticiler ve beylerin katılacağı bu yemek ziyafetinde sofrayı hazırladılar. Bu işte onlara *Taştdâr* denen görevliler de yardım ettiler. Her gün iki kez kurulan bu sofralar *Sîvân-ı Kebîr* denilen yemek çadırında ve yemekhane de denilen Dâru'l-Âfiye Meydanı'nda kuruldu. Yemekten sonra sultan, Erzen hükümdarı ile akşam vaktine kadar potaya ok atmak suretiyle oyun oynadılar⁷⁹⁴.

2.2.1.6. Emir-i Âhûr

Emir-i Istabl da denen *Emir-i Âhûr* isimli görevli sultanın ahır ve atlarından sorumlu olup genellikle ahırların bulunduğu yerde yaşar. Sultanın, devlet adamlarının ve ordu mensuplarının bindikleri atların bakımından, yetiştirilmesinden ve eğitiminden sorumluydu⁷⁹⁵. el-Meliku's-Sâlih Yûsuf, 725/1325 yılında Memlük hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır bin Kalâvûn'un kendisine hediye ettiği ata binerek ordu komutanları ve beraberindeki devlet adamları ile Dâru'l-Âfiye Meydanı'nda *Savlecan* oynardı. Daha sonra da atı *Umerâ-i Âhûriyye* denen görevlilere teslim ederek atın iyi beslenmesini ve eğitilmesini istedi⁷⁹⁶.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân 19 Muharrem 821/26 Şubat 1418 tarihinde kendi bölgesindeki durum hakkında Memlük sultanına bilgi vermek

⁷⁹² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 10-11; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, 244; Erdoğan Merçil, "Taştâr", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 161-162.; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 238-239.

⁷⁹³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 40b.

⁷⁹⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 97b.

⁷⁹⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 18-19; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 337-338; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, 243; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 235-237.

⁷⁹⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 28b.

amacıyla kendi Emir-i Âhûr'u Seyfeddîn Ayas'ı göndermişti⁷⁹⁷. 21 Şaban 821/23 Eylül 1418 tarihinde ise el-Meliku'l-Âdil Süleymân hükümet işlerinden fırsat bulamadığı için kendi yerine Emir-i Âhûr Seyfeddîn Bahşâyîş'i beraberinde bir mektupla Memlük sultanına göndermişti⁷⁹⁸.

2.2.1.7. Çavuş

Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki saray görevlilerinden biri de çavuştu⁷⁹⁹. 731/1330-1331 yılında el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminde Çavuşların adı geçmektedir. Sultana bağlı ve onun emirlerini icra etmekle görevli asker olan çavuş⁸⁰⁰ resmi talimatların iletilmesi görevlerini yerine getirirdi⁸⁰¹.

2.2.1.8. Nakîb

Nakîb, *Nukebâ* veya *Nukebâu'l-Asker* isimleriyle anılan bu görevliler sultanın emri altında bulunan, emirlerini beylere ve ordu komutanlara iletmekle görevli kimselerdir⁸⁰².

el-Meliku's-Sâlih 712/1312-1313 yılında Kürdlî aşireti üzerine yürüdüğü vakit orduda yer alan nakîblerin varlığını ve *Nukebâu'l-Asker* olarak isimlendirildiklerini öğrenmekteyiz⁸⁰³. Nitekim 725/1324-1325 yılında el-Meliku's-Sâlih'in emrinde bu görevlilerin bulunduğu ve sultanın talimatlarını iletmekle görevli kimseler olduklarını görmekteyiz⁸⁰⁴. Öte yandan 735/1334-1335 yılında el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, Meyyâfârikîn üzerine giderken sultan ordu komutanları ve beylere sefer hazırlığı yapılması talimatını yine aynı görevliler aracılığıyla iletmişti⁸⁰⁵. 753/1352-1353 yılında ise Şihâbeddîn Gâzî Erzen şehri üzerine sefer düzenlediğinde ordudaki nakîbler ve

⁷⁹⁷ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 242; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 120b.

⁷⁹⁸ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 253; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 123b.

⁷⁹⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 81b-82a.

⁸⁰⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 41b, 86b.

⁸⁰¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 80b.

⁸⁰² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 21-22; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 359.

⁸⁰³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 24b.

⁸⁰⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 28b.

⁸⁰⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 45b.

çavuşların aynı vazifeyi yerine getirdiklerini görmekteyiz⁸⁰⁶. Dolayısıyla bu görevlilerin Hasankeyf Eyyûbîler döneminde sürekli var olduğunu anlamamız mümkündür.

Saray görevlilerinin bu saydıklarımızdan ibaret olmadığını düşünmekteyiz. Bunların dışında görevliler varsa da kaynaklarda bunlara dair bilgi bulamadık. Hasankeyf şehrinin hakimiyet sahasının sınırlı oluşu karmaşık bir devlet yapısına ihtiyaç bırakmamıştır diye düşünmek de mümkündür.

2.2.2. Divânlar

Ortaçağ İslam devletlerinden biri olan Eyyûbîlerde devlet, Dîvânlar aracılığıyla idare edilirdi. Bunları sırasına göre Dîvânu'l-İnşâ, Divânu'l-Ceyş, Dîvânu'l-Adl ve Dîvânu'l-Mâl olarak sıralamak mümkündür. Diğer divanlar bu dört ana divana bağlıydı. Bu divanlar içerisinde en önemlisi Divânu'l-İnşâ'dır⁸⁰⁷. Ancak Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde bu divanların hepsine ilişkin bilgi bulamadık. Dolayısıyla hakkında bilgi bulunan divanlar üzerinde duracağımızı belirtmek isteriz.

2.2.2.1 Divânu'l-İnşâ

Divânu'l-İnşâ, devlet bürokrasisinin bizatihi kendisidir. Dışarıdan gelen mektuplar ve namelerle sultan tarafından çıkarılan ferman veya namelerin cevapları bu divanda yazılır ve sultanın almeti konulduktan sonra buradan gönderilirdi. Tayin ve azil menşûrları anlaşma metinleri ve ahidnameler de bu divanda hazırlanırdı⁸⁰⁸.

İlk dönemlerinde Hasankeyf Eyyûbî melikleri ile İlhanlılar arasında yapılan yazışmalar daha sonraki dönemlerde ise Mısır'daki Memlük hükümdarıyla yapılırdı. İlhanlılar döneminde yapılan bu yazışmalarda Hasankeyf meliki tabi bir vali konumunda kabul edilirken memlükler döneminde saygın ünvanlarla anılmış ve Eyyûbîlerden olması hasebiyle de ayrıcalıklı kabul edilmiştir⁸⁰⁹.

İlhanlılar dönemine ait yazışma örneklerine sahip bulunmamaktayız. Ancak

⁸⁰⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 86b.

⁸⁰⁷ Şeşen, "Divan", *DİA*, IX, 1994, 381-383; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 255.

⁸⁰⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 378-379; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 255.

⁸⁰⁹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, 42-44.

yükseliş döneminde Memlûklerle yapılan yazışma örnekleri mevcuttur. Nitekim Memlûk hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Mueyyed, 16 Cemâziyelevvel 820/1 Temmuz 1417 tarihinde Elbistan ve Darende üzerine düzenlediği seferden dönüp Hısnu Mansûr'da konakladığında, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın bağlılık bildiren içerikteki mektubunu, Tokuz Melik ve Üstaduddar el-Hâc Şihâbeddîn Ahmed isimli Eyyûbî bürokratları beraberlerinde değerli hediyelerle getirdiler⁸¹⁰. Memlûk hükümdarı bundan duyduğu memnuniyeti bildirmek için cevaben yazdığı mektupta Eyyûbî soyundan olan el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a övgülerde bulunduğu gibi Anadolu'da gerçekleştirdiği fetihlere dair müjdelere de verdi⁸¹¹.

Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân kendi bölgesindeki durum hakkında Memlûk sultanına bilgi vermek amacıyla 19 Muharrem 821/26 Şubat 1418 tarihinde Emir-i Ahûr Seyfeddîn Ayas'ı gönderdi⁸¹². 821 yılı Rebûlevvel ayının başlarında/Nisan 1418 tarihinde ise Memlûk sultanı Eyyûbî ailesine mensup Sultan Süleymân'dan duyduğu memnuniyetini bildirdiği bir mektup gönderdi⁸¹³.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân 21 Şaban 821/23 Eylül 1418 tarihinde hükümet işlerinden fırsat bulamadığı için kendi yerine Emir-i Ahûr Seyfeddîn Bahşayış'i beraberinde bir mektupla Memlûk sultanına gönderdi. Sultan Süleymân kendi memleketinin durumu hakkında Memlûk hükümdarına bilgi verdiği gibi Memlûk hükümdarından kendilerini gözetmesini ve bu bölgede nüfuzunu arttırması talebini ilettili.⁸¹⁴

Memlûk hükümdarı 821 yılı Ramazan ayı ortalarında/16 Ekim 1418 tarihinde Hasankeyf'e gönderdiği mektupta Tebriz'e gitmekte olan Karakoyunlu Kara Yûsuf'un Hasankeyf'e komşu yörelere gelişinden duyduğu rahatsızlığı bildirdi ve ona karşı uyanık olması konusunda Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ı uyardı ve bu bölgenin güvenliğini sağlamak konusunda gerekli tedbirleri alması yönünde onu yöreklendirdi⁸¹⁵.

⁸¹⁰ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 215-216; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 109b-111a.

⁸¹¹ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 219-221; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 111a-112a.

⁸¹² İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 240-242; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 119b-121a.

⁸¹³ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 242-244; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 121a-122a.

⁸¹⁴ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 251-253; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 122b-123b.

⁸¹⁵ İbn Hicce el-Hamevî, *Kahvetu'l-İnşâ*, 254-255; *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 123b-124b.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl selefleri gibi Memlûk sultanıyla yazışmalarda bulundu ve 843/1440 yılında gönderdiği değerli hediyeler aracılığıyla Memlûk hükümdarına bağlılık bildirdi⁸¹⁶. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in 843 yılı Zilkade ayında/Nisan-Mayıs 1440 tarihinde iki elçi aracılığıyla gönderdiği mektup Memlûk sultanının huzurunda okundu ve hediyeler kabul edildi. Daha sonra gelen iki elçi en iyi şekilde ağırlandı. Gelen mektupta Diyârbekir bölgesindeki idarî işlerin kendisine bırakıldığı, bu hususta merhum babası el-Meliku'l-Eşref Ahmed gibi olacağına duyulan güvenin tam olduğu yazılıydı. Memlûk sultanı el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e hitapla halka adaletle ve iyilikle hükmetmesini, ülkesinden geçen hacılar, tüccarlar ve yolcuların güvenliğini sağlamasını, ülkesini bayındır hale getirmesini ve ülke yönetimiyle ilgili her zaman Memlûk sarayıyla iletişim halinde olup yazışmalarını sürdürmesini öğütlüyordu. Elçiler mektup ve hediyelerle birlikte el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e geri döndüler⁸¹⁷. el-Meliku'l-Kâmil Halîl kendisine yapılan öneriler ve öğütlere uyarak Memlûk sarayıyla yazışmalarını sürdürdü⁸¹⁸.

Onunla çağdaş olan ve Memlûkler döneminde inşâ katipliği yapan es-Sehmâvî, el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in dindar biri olduğunu, hayır işleriyle meşgul şiir sanatında hüner sahibi olduğunu söyler. Ona yazılan mektuplarda atalarından ötürü sahip olduğu kıymetli konumunu bildiren bir çok ünvanlarla anıldığını kaydeder⁸¹⁹.

el-Meliku'l-Âdil Halef Rebûlâhir 863/Şubat-Mart 1459 tarihinde Memlûk hükümdarı Sultan Eşref İnal'a gönderdiği mektupta bağlılığını bildirmiş ve Memlûk hükümdarından kendisini desteklemesini istemişti. Ülkesinde işleri henüz düzene koyamadığı için kendi yerine Emir Cemâleddîn Hasan ed-Devâdâr'ı, aralarında üç cariyeye, üç top nakışlı atlas kumaş, üç top Baalbek kumaşı, bir adet toka ve üç adet kaplan kürkünden oluşan hediyelerle Memlûk sultanına göndermişti⁸²⁰.

Memlûklerle siyasi ilişkilerin yoğun olduğu yükseliş döneminde yazışmaların da

⁸¹⁶ *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 200a-201a.

⁸¹⁷ *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 205a-208a.

⁸¹⁸ İbn Nâziri'l-Ceyş, *Teskîfu't-Ta'rif fi Mustalahi's-Şerîf*, Escorial Kütüphanesi, Derenbourg 550 (Casiri 547), vr. 114a-114b.

⁸¹⁹ Sehmâvî, *es-Sağru'l-Bâsim*, II, 753-754.

⁸²⁰ *Anonim İnşâ Mecmuası*, vr. 53b-55a.

yoğunlaştığı gözlenmektedir. Özellikle de Memlüklerin kuzey sınırında⁸²¹ yer alan Hasankeyf ve civarında varlık göstermeye başlayan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin etkinliklerine ilişkin istihbarat elde etmek amacıyla Memlük hükümdarları ile Hasankeyf Eyyübîleri arasında yazışmalar yapılmıştır.

Kâtibu's-Sırr

Münşî veya *Kâtibu'd-Derc* gibi isimlerle de anılan İnşa Kâtipliği en önemli vazifelilerden biriydi. İlk dönemde bu vazifedeki şahsın adı *Kâtibu'd-Derc* olarak zikredilir. Hasankeyf Eyyübîleri döneminde *Kâtibu's-Sırr*⁸²² veya *Kâtibu Sırrî'd-Devle*⁸²³ gibi isimlerle anılan bu görevli Memlükler dönemindeki ile hemen hemen aynı görevi icra etmekteydi. Dîvânu'l-İnşâ reisi olan Kâtibu's-Sırr'ın görevi, sultana gelen mektup ve diğer evrakı okuyup sultanın iradesine göre bunlara cevap yazmak, nişanları koymak ve gerekli yerlere göndermekti. Ayrıca hükümdar Daru'l-Adl'de iken davalara ait evrakı okuyup Dîvânu'l-İnşâ'yı ilgilendiren yazıları yazdırmaktı⁸²⁴.

Hasankeyf Eyyübîlerinin ilk döneminde Dîvânu'l-İnşâ'da çalışmış Fahreddîn İbrâhîm bin Lokmân aslen Si'ird'e bağlı Ma'den'e mensup olup el-Meliku'l-Kâmil Muhammed Âmid'i fethettiği zaman Eyyübîlerin hizmetine girdi. İnşâ Dîvânı'nda çalışmaya başlayan İbn Lokmân bir süre Hasankeyf'te el-Meliku's-Sâlih Eyyüb'un hizmetinde çalıştı. el-Meliku's-Sâlih Hasankeyf'ten Mısır'a gittiğinde o da onunla beraber Mısır'a gitmişti. İbn Lokman 695/1295-1296 yılında vefat etti⁸²⁵.

Uzun yıllar Hasankeyf Eyyübî meliklerine katiplik yapmış olan ve İbnu's-Saykal el-Cezerî diye de tanınan Bedreddîn Muhammed bin Nasrullâh el-Münşî isimli devlet adamı 725/1325 yılında Si'ird'den Hasankeyf'e gelmişti. İbnu's-Saykal el-Cezerî'nin geliş haberi el-Meliku's-Sâlih'e ulaşınca onu huzura getirtti. Devlet adamları ve emirlerle dolup taşmış olan meclise girdi. Sultanın huzuruna usulüne uygun bir şekilde girdikten sonra şiir inşâ etmek için sultandan izin istedi. İbnu's-Saykal inşâ

⁸²¹ Memlüklerin kuzey sınırı ve buradaki faaliyetleri için bkz. Altan Çetin, *Memlük Devletinin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009.

⁸²² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 28a.

⁸²³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 52a.

⁸²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 365-367; Fatih Yahya Ayaz, "Sır Kâtibi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2007, 116-117; Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, 255-256.

⁸²⁵ Baybars el-Mansûrî, Rükneddîn Devâdâr (ö. 725/1325), *Zübdetu'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, thk. D.S. Richards, Beyrût 1998, 312; Zehebî, *el-Muhtâr*, 366.

sanatını çok iyi bildiği gibi erdem sahibi bir şairdi. el-Meliku's-Sâlih ve kardeşi el-Melik Mucîreddîn Muhammed'i metheden şiirler söyledi. Methiyesini bitirince sultan yerinden doğruldu ve beğenisini ifade etmek için ona Mısır'dan gelen hediyelerden verdi. İbnu's-Saykal daha sonra kendisi için ayrılan yerde oturdu. el-Meliku's-Sâlih, İbnu's-Saykal'la sohbe başlayıp Cezîre'den neden ve nasıl ayrıldığını sordu. Onu dinledikten sonra ona hilatler giydirdi. Daha sonra İbnu's-Saykal'ın adının divan erbabı arasında kaydedilmesini emretti. el-Meliku's-Sâlih 725 yılı Zilkade ayında/Ekim-Kasım 1325 tarihinde onu kendisine *Kâtibu's-Sır* olarak tayin etti⁸²⁶.

Bazı bozguncular 736/1336 senesinde el-Meliku'l-Eşref Mûsâ'ya inşâ kâtibi Bedreddîn bin Nasrullâh hakkında olumsuz şeyler aktardılar. Bunun üzerine sultan öfkeleni ve onu hapsedti. 737/1336-1337 senesinde el-Meliku'l-Eşref Mûsâ onu hapisten çıkarttı. Bunun üzerine Bedreddîn el-Münşî ilk harfleri sultanın adı ve ünvanından oluşan bir kaside inşâd ettikten sonra onu bir kâğıda yazdı ve sultana gönderdi. Bedreddîn el-Münşî sultanın kendisine hoşnutluğunu göstermesi ve bunun nişanesi olarak hilat giydirmesi talebinde bulundu⁸²⁷. Bedreddîn el-Münşî 740/1340 yılında el-Meliku'l-Eşref Mûsâ'nın de hoşnutluğunu alarak Mart'da Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih'in sarayına gitti ve onu metheden şiirler inşâd etti. Kısa bir süre burada kaldıktan sonra Hasankeyf'e geri döndü⁸²⁸.

769/1368 yılında Emir Bedreddîn bin Halîl el-Mufârikî Hasankeyf'e gelip buraya yerleşmişti. el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn, saltanat tahtına oturunca selefleri gibi Bedreddîn'i devletin önemli işleri için *Kâtibu's-Sır* olarak tayin etti⁸²⁹. Dolayısıyla bu atamalardan *Kâtibu's-Sır* olarak seçilen kimselerin kalem erbabından olmalarına özen gösterilmiş ve Hasankeyf Eyyübîleri döneminde bu makamı uzun yıllar Bedreddîn el-Münşî isimli zat icra etmiştir.

Hasankeyf Eyyübî hükümdarlarından el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn, 769/1368 yılında Emir İbrâhîm bin el-Hâc Abdullâh'ı '*Münşî*' olarak tayin etmişti⁸³⁰. Yine el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde Ma'd bin İbrâhîm el-Harîrî isimli bir devlet adamı,

⁸²⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 27b-28b.

⁸²⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 52b-53a.

⁸²⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 59a.

⁸²⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 101b.

⁸³⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 101b.

inşâ kâtipliği yapanlar arasında kaydedilmektedir⁸³¹.

Kâtibu'd-Derc

İnşâ Dîvânındaki ikinci sınıf katipler ise hükümdarın kararı alınıp yazılacak tevcihat ve yazışmaları, verilen direktifler kapsamında yazan *Kâtibu'd-Derc* denilen görevliler vardı⁸³².

el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh Hasankeyf'ten Mısır'a gittiği vakit birçok devlet adamını beraberinde götürmüştü. Bunların başında Hasankeyf'teyken el-Meliku'l-Muazzam'a *Kâtibu'd-Derc* olarak görev yapan Mu'neddîn Hibetullâh en-Neşv bin Haşîş geliyordu. Aslen Hristiyan olan bu zat Müslümanlar Dimyat'ı Haçlılardan geri alınca Remle kentinde İslam'ı kabul etti. Bu zat Hasankeyf'te bulunduğu süre içerisinde el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh'ın hizmetinde çalıştı. Devlet işlerinin neredeyse tümü onun sorumluluğunda işliyordu. el-Meliku's-Sâlih hayattayken Hasankeyf'ten Mısır'a el-Meliku's-Sâlih'e gönderilen resmi mektupların hemen hepsini o kaleme alırdı. Kendisi de aslen Mısırlı olup burada akrabaları vardı. Mısır'a geldiğinde konumu yükseldi ve el-Meliku'l-Muazzam'a vezirlik yaptı. 656/1258 yılında vefat eden en-Neşv, el-Meliku'l-Muazzam'ın ölümünden sonra bir süre de el-Meliku'n-Nâsir'a hizmet etti⁸³³.

Kâtibu'l-Ğaybe

Memlûkler döneminde *Niyâbetu Kâtibi's-Sırr fi'l-Ğaybe*⁸³⁴ diye bir görevliden bahsedilmekle birlikte Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde kullanılmış *Kâtibu'l-Ğaybe* adlı bir ünvanla bir ilgisi olmadığını görmekteyiz. Eyyûbîlerdeki bu görevli bir bakıma teftiş vazifesi icra ettiğini göstermektedir. Şöyle ki; her yılın Nevruz mevsimi başında taşradaki idareciler o yılki kazançlarının hesaplarını yapıp o yıl Hasankeyf Eyyûbîlerine ödemeleri gereken vergiyi belirlerlerdi. Hasankeyf divanından temsilci olmaksızın bu hesaplar yapılamazdı. Bu nedenle Hasankeyf yöneticisi Si'ird'e bir adamını gönderirdi. Gelen görevli, idareciler hesaplamalarını bitirinceye kadar o da bir taraftan gelir ve

⁸³¹ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 474-475.

⁸³² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 368; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 258.

⁸³³ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 106, 111; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLVIII, 302.

⁸³⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*, V, 115 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 395.

gider kayıtlarını tutardı. Bunları karşıladıktan sonra şayet hesaplar tutarlıysa idareciler yerlerine geri dönerlerdi. Aksi durumda onların yerlerine başkaları atanırdı. Bundan ötürü bu görevi yerine getiren kimseye *Kâtibu'l-Ğaybe* adı verildi. Nitekim Hasankeyf Eyyûbîlerinin saray tarihçiliğini de yapmış olan Hasan bin İbrâhîm el-Münşî el-Hısnî, el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân tarafından birçok kez bu vazife ile Si'ird'e gönderilmişti. 805/1402-1403 yılında İbnu'l-Münşî el-Hısnî, yine aynı vazife ile Si'ird bölgesindeki valilerin muhasebe kayıtlarını incelemek için gitmişti⁸³⁵.

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde tespit ettiğimiz bu görevlinin adına başka kaynaklarda rastlamamaktayız. İsim olarak olmasa bile aynı görevi deruhte eden görevliler muhakkak surette mevcuttu. Ancak bu görevli Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde diğer devletlerdeki görevlilerden farklı olarak karşımıza çıkan tek görevlidir.

2.2.2.2. Divânu'l-Ceyş

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde tahta çıkan meliklere ilk biat eden sınıf kuşkusuz ordu komutanlarıdır. Bu açıdan ordu, ülkenin yönetiminde etkin bir role sahipti. Tahta çıkan her melikin ilk yaptığı işler arasında ordunun düzene konulması gelmektedir. el-Meliku's-Sâlih 704/1304-1305 yılında orduyu düzene koymak için çalıştı⁸³⁶. 714/1314-1315 yılında el-Meliku's-Sâlih ordunun eğitimi ile ilgilendi ve ordu mensuplarına maaşlarını verdi⁸³⁷. 726/1325-1326 yılında tahta çıkan el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn ordunun kanunlarını yeniden düzenledi⁸³⁸. Ordu mensupları yönetim konusunda kimi zaman baskı unsuru oldular. 729/1328-1329 yılında el-Melik Mucîreddîn'in yeğenlerini katletmesi olayına ordu mensuplarının baskısı neden olmuştu⁸³⁹.

⁸³⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 65a.

⁸³⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 22b-23a.

⁸³⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 25a.

⁸³⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 33a-33b.

⁸³⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 39a-39b.

Ordunun Bölümleri

Ordu diğer İslam devletlerinde olduğu üzere beş bölüme ayrılmaktaydı. Öte yandan *el-Heyyâle* yani atlı ve *er-Reccâle* yani piyade şeklinde ikiye ayrılmaktaydı⁸⁴⁰. Ordunun karargah kurduğu yerlerde *el-Hiyâm* ve *el-Medârib* denen çadır ve otağlar kurulurdu⁸⁴¹. Bu arada orduya Davul ve Tablhâne eşlik ederdi⁸⁴².

Ordu *el-Mukaddime*, *el-Meymene*, *el-Meyser*e ve *el-Kalb* denen dört ana koldan oluşmaktaydı. Her bir kolun başına bir komutan atanırdı. Nitekim el-Melik Mucîreddîn Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Sâlih ile aralarında gerçekleşen savaşta Eyyûbî hükümdarı ordusunu dört kola ayırmıştı. el-Melik Mucîreddîn, Emir Fahreddîn'i *el-Meymene* denen sağ kola, Emir Bayram'ı *el-Meyser*e denen sol kola tayin etti ve *el-Kalb* denen orta kolu da Emir Seyfeddîn bin Ahmed'in komutasına verdi ve onu ordu komutanı olarak tayin etti⁸⁴³.

Şihâbeddîn Gâzî ile Türkmen beyi Hüseyin Bey arasında 750/1349-1350 yılında meydana gelen savaşta Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı ordusunu *el-Meymene* ve *el-Meyser*e diye iki kola ayırmıştı. Sağ tarafı teşkil eden *el-Meymene*'nin komutasını Şihâbeddîn Gâzî kontrolünde tutarken sol tarafı teşkil eden *el-Meyser*e'yi ise iki kardeşi el-Melik Hârûn ve Melik Süleymân'a bırakmıştı. Erzen hükümdarı ve bir diğer kardeşi olan Melik Karaarslan'ı da onların yanına kattı. Bu arada yardıma gelen aşiret birliklerini de sağ ve sol tarafa dağıtmıştı⁸⁴⁴.

Ordunun ön bölümünde yer alan koluna da *Mukaddemetu'l-Asker*⁸⁴⁵ denilirdi. 771/1369-1370 yılında Merd Kalesi'ne sevk edilen ordunun bu ön koluna Emir Hasan bin Emir Seyfeddîn komuta ediyordu⁸⁴⁶.

*Talî'atu'l-Asker*⁸⁴⁷ veya *Talâyi'u'l-Asker*⁸⁴⁸ de denen bu öncü birlikler Hasankeyf ordusunun önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. el-Meliku'z-Zâhir Hasan

⁸⁴⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 94a.

⁸⁴¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 20b.

⁸⁴² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 63b, 65b.

⁸⁴³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 48b.

⁸⁴⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 76b.

⁸⁴⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 102a.

⁸⁴⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 102b.

⁸⁴⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 20b.

⁸⁴⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 79b.

ve el-Meliku's-Sâlih Yûsuf'un çocukları arasındaki anlaşmazlıklarda Muhalleme, Şâfidî, Becnevî aşiretleri el-Meliku's-Sâlih'in çocuklarına desteğe geldiler ve bu birleşik ordunun öncü kuvvetleri olan *Talî'a*'ya el-Hâc Hüseyin bin Oğulbek komuta etmişti⁸⁴⁹.

Hasankeyf Eyyûbîleri ülkelerine karşı düzenlenen saldırılarda veyahut düşmanlarına karşı düzenledikleri seferlerde çoğu zaman komşu yerlerdeki Kürt beyliklerinden ve aşiretlerinden toplanan müttelik ordulardan da söz edilmektedir. Hasankeyf Eyyûbîlerinin kendi orduları olduğu gibi zaman zaman komşu aşiretlerden gelen askerlerin katılımıyla da müşterek ordular teşkil ediyorlardı. Bu aşiretler arasında Muhalleme, Şâfidî, Becnevî, Buhtî, Süleymânî, Zirkî gibi aşiretleri saymak mümkündür.

Ordu komutanları için *Atâbeku'l-Asker*⁸⁵⁰, *Re'su'l-Asker*⁸⁵¹, *Kâidu'l-Asker*⁸⁵² veya *Kâidu'l-Ceyş*⁸⁵³ gibi farklı isimlerin kullanıldığını görmekteyiz.

el-Melik Mucîreddîn, 735/1334-1335 yılında Meyyâfârikîn kuşatması için hazırlanan ordunun başına Hüsâmeddîn bin Karasungur ve Seyfeddîn bin Ahmed isimli komutanları tayin etti⁸⁵⁴. Hasankeyf Eyyûbî ordusu ile Erzen ordusuyla aralarında 751/1350-1351 yılında meydana gelen savaşta Eyyûbî ordusuna Emir Bedreddîn bin Aybek komuta ediyordu⁸⁵⁵. Süleymânî aşireti üzerine 755/1354-1355 yılında düzenlenen seferde Şihâbeddîn Gâzî el-Hâc Seyfeddîn İbnü'l-Vezîr'i ordu komutanı olarak tayin etti⁸⁵⁶. 761/1359-1360 yılında Hasankeyf hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî ile Süleymânî aşireti arasında Tell Benân denen yerde meydana gelen savaşta el-Hâc Muhammed ordu komutanlığı yapmıştı⁸⁵⁷.

Genellikle İslam devletlerinin ordu teşkilatındaki yapının neredeyse aynısını burada da görmek mümkündür. Bu yapılanmada yer alması muhtemel bazı bölümler kaynaklarda buna ilişkin bilgi bulunmayışından ötürü yeterince işlenememiştir. Bu arada Hasankeyf Eyyûbî ordusundaki askerlerin kullandıkları silah ve teçhizata ilişkin

⁸⁴⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20b.

⁸⁵⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 91a.

⁸⁵¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 82a, 96b.

⁸⁵² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 44a.

⁸⁵³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 82a.

⁸⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 44a.

⁸⁵⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 82a.

⁸⁵⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 91a-91b.

⁸⁵⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 96b.

herhangi bir kayda sahip değiliz. Ancak kullanılmış silahların çağdaş devlet ve beyliklerin orduları tarafından kullanılardan farksız olmadığı düşüncesindeyiz.

2.2.2.3. Divânu'l-Adl

İslam devletlerinde toplumun yapısı ihtiyaçları dikkate alınarak kaza teşkilatı üçe ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Kâdılkudât'ın başkanlık ettiği sivil kaza teşkilatı, ikincisi Kazasker'in başkanı olduğu askeri kaza teşkilatı ve üçüncüsü ise sultan veyahut ona vekaleten birinin başkan olduğu mezalim mahkemeleridir⁸⁵⁸. Ancak Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde bu üç teşkilattan sadece Kâdılkudât'ın başkanlık ettiği sivil kaza teşkilatının varlığını görmekteyiz. Adalet teşkilatını ifade eden bu divanın en önemli görevlileri Kadılkudat ve Kadılardır.

Kâdılkudât

Divânu'l-Adl'e başkanlık eden Kâdılkudât hükümdar tarafından bir menşurla tayin edilir ve yönetim merkezi olan Hasankeyf'te bulunurdu. Bağlı olan diğer yerleşim yerlerinde ise Kadılar adalet işlerini yürütülürdü. Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde kadılkudat ve kadılara ilişkin tespit ettiğimiz bilgiler sınırlıdır. Bununla birlikte diğer İslam devletlerinde olduğu gibi bu görevlinin yetki alanı şer'î hükümlerin verilmesi ve verilen bu kararların uygulanmasının yanısıra bireyler arasında doğan anlaşmazlıkların bitirilmesi, nâiblerin atanmasıdır⁸⁵⁹.

İlk dönem hükümdarlarından el-Meliku'l-Muazzam Tûrânşâh döneminde Hasankeyf'te kadılık yapan Şemseddîn el-Kutubî isimli Kürt bir fakih vardı. el-Meliku'l-Muazzam Mısır'a gittiği vakit onu beraberinde Mısır'a götürmüş ve orada tekrar kadı olarak atamıştı⁸⁶⁰. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminde Hasan bin Şerefeddîn adlı bir alim kadılık vazifesini yürütüyordu⁸⁶¹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde Nûreddîn Ali el-Haskefî Hasankeyf'te

⁸⁵⁸ Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 369-370.

⁸⁵⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 34-36; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 386-387; Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, 379.

⁸⁶⁰ İbn Vâsıl el-Hamevî, *Müferricu'l-Kurûb*, VI, 125.

⁸⁶¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 36b.

kadilkudatlık yapıyordu⁸⁶². el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde kadılık yapanlardan biri de Kadı Bedreddîn'di.⁸⁶³ Bu dönemin kadılarından biri de Kadı Necmeddîn Ömer bin Kadı Hasan'dır⁸⁶⁴. Hasankeyf uleması arasında yer alan ve 799/1396-1397 yılında vefat eden Şihâb es-Sincârî ise Hasankeyf'e bağlı Savur nahiyesi kadılığı yapıyordu⁸⁶⁵.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde 838/1434-1435 yılında Kadı Alâeddîn Ali'nin oğlu Cemâleddîn Hasan eş-Şafi'î, kadilkudat oldu ve aynı zamanda Hasankeyf'teki medreselerde tedris faaliyetlerinden de sorumluydu⁸⁶⁶. Bu zât, Hasankeyf kadilkudatının oğlu Cemâl el-Hatîb'den birçok kimse aruz ve şiire dair ilimleri okumuş ilmi düzeyi yüksek biriydi⁸⁶⁷. el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde Hasankeyf kadılığı yapan bir diğer zat el-Hâc Zeyneddîn Abdurrahmân'dır⁸⁶⁸.

Melik Halîl Eyyûbî'nin yöneticilik dönemine tekabül eden ve Osmanlıların hakim olduğu dönemde 928/1522 yılında Kânûnî Sultân Süleymân tarafından düzenlenen bir *Kanun-nâme*'de yer alan “*Bu vilayet Şâfi'î olmağın kâdıları gerü beyleri olan Melik Halîl Bey ta'yiniyle viriliyor.*” şeklindeki kayıttan Hasankeyf şehrindeki kadıların Şafi'î mezhebinden tayin edildiklerini öğrenmekteyiz⁸⁶⁹.

Bu bölümde ve ilim bahsinde de göreceğimiz üzere Hasankeyf ve civarında İslam mezheplerinden birçoğuna mensup kimseler var olmakla birlikte Şâfiî yoğunluktan ötürü kadıların ve kadilkudatların bu mezhep mensupları arasından seçildiği görülmektedir.

⁸⁶² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 119, VIII, 221.

⁸⁶³ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 32a.

⁸⁶⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 107b.

⁸⁶⁵ Abdalbâsit ez-Zâhirî, *Neylu'l-Emel*, I/2, 377.

⁸⁶⁶ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 54b

⁸⁶⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VIII, 221.

⁸⁶⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VIII, 221.

⁸⁶⁹ Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII/1, Elazığ 2002, 278.

2.3. TAŞRA TEŞKİLATI

2.3.1. İktâ

Hasankeyf merkezli tesis edilen bu yönetime bağlı yerleşim yerlerinde yaşayan aşiretler taşranın idaresinde etkin bir role sahipti. Eyyûbî melikleri savaş zamanında düşmana karşı teşkil ettikleri orduda bu aşiret mensuplarının payı fazlaydı. Öte yandan zaman zaman yaşanan taht kavgalarında taşradaki aşiretler etkinlik kazanırlardı. Bundan ötürü Eyyûbî melikleri taşradaki bu aşiretleri kendilerine bağlamak amacıyla onlara iktalar bağladılar. Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde taşradaki aşiret büyüklerine ve emirlere bağlanan iktaya *gelir getiren mülk* anlamında *Edrâr* adı verilirdi⁸⁷⁰.

el-Meliku's-Sâlih'in 702/1302-1303 yılında iktalar vererek onurlandırdığı ve konumlarını yükselttiği kimselerden biri Muhalleme aşireti reisi Emir Mes'ûd el-Muhalleme ve Becnevî aşireti reisi Emir Hüsâmeddîn el-Becnevî'ydi⁸⁷¹. el-Meliku's-Sâlih, Zih Köyü civarındaki Kürdlî aşiretine geçitlerin güvenliği görevini verdiği gibi aşiretin ileri gelenlerine de iktalar bağlamıştı⁸⁷². el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn de selefi gibi Muhalleme aşireti lideri Emir Mes'ûd el-Muhalleme'ye hilat giydirdiği gibi sancak ve tablhane de vererek Muhalleme bölgesine vali olarak atadı. Daha sonra ona bir kılıç verdi ve bir grup emirle onu yolculadı⁸⁷³.

Kimi zaman muhalifleri merkezden uzaklaştırma veya cezalandırma aracı olarak iktâ sisteminin uygulandığını görmekteyiz. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, öldürdüğü kardeşi el-Meliku's-Sâlih'in iki oğluna Muhalleme bölgesinde iktalar vererek onları Hasankeyf'ten uzaklaştırmak istedi⁸⁷⁴.

el-Meliku'l-Eşref, Behmerd bölgesindeki dört köyün 1200 kese dirhem, on tane at ve bin baş koyuna denk gelen sekizde birlik gelirini Kürdlî aşireti reisi Cemâleddîn Sened'e iktâ olarak bağışlamıştı⁸⁷⁵.

⁸⁷⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 52a

⁸⁷¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 22a.

⁸⁷² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 25a.

⁸⁷³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 33b.

⁸⁷⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 20a.

⁸⁷⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 60b.

2.3.2. Nâiblik

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarının hâkimiyeti altında olan şehirleri yöneten ve bir bakıma vali diyebileceğimiz yöneticilere *Nâib* denilirdi. el-Meliku'l-Eşref Mûsâ 743/1342-1343 yılında ise diğer kardeşi el-Melik Süleymân'ı Si'ird'e nâib olarak atamıştı⁸⁷⁶. el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed, 772/1370-1371 yılında kardeşi el-Melik Gıyâseddîn Ömer'i Si'ird valiliğinden azletti ve yerine emrindeki beylerden birini tayin etti⁸⁷⁷.

Eyyûbî hükümdarları önemli yerlere kendi oğullarını veya kardeşlerini tayin ederlerdi. Nitekim el-Meliku'l-Eşref, yönetimi altında bulunan yerlerden biri olan Heysem Kalesi'ni kardeşi el-Meliku'n-Nâsır Abdullâh'a vermişti. el-Meliku'n-Nâsır 774/1372-1373 senesinde Heysem Kalesi'nde vefat etmiş ve burada defnedilmişti⁸⁷⁸. Bu atamanın temelinde hanedan mensuplarını devlet deneyimi kazanmaları amacı yatmaktadır. Ama bununla birlikte yönetimdeki liyakatine bakılarak da valiler tayin edilirdi. el-Melik Mucîreddîn kendi döneminde Emir Şemseddîn bin Ayırmânî'yi Hazzo nâibliğine atadığı gibi onun kardeşlerinden birini kale kapısının sorumluluğuna getirdi⁸⁷⁹. el-Melik Mucîreddîn'in Meyyâfârikîn nâibliği ise bir dönem Emir Hüsâmeddîn bin Karasungur yapmıştı⁸⁸⁰.

el-Meliku'l-Eşref Mûsâ 742/1341-1342 yılında Si'ird'de bulunan kardeşi el-Melik Hârûn'u Hasankeyf'e çağırttı. Bunun üzerine el-Melik Hârûn, kendi yerine bir nâib atayarak Mihrânî, Sürgücî ve Becnevî aşiretlerinden onar adamı onun yanına verdi⁸⁸¹. Bu kayıt hanedan mesnubu valilerin kendi yerlerine atama yapma yetkisine sahip olduklarını göstermektedir.

Valiler azil ve atama yöntemiyle göreve gelirlerdi. Nitekim Şihâbeddîn Gâzî, Si'ird'e nâib olarak atamış olduğu Emir el-Hâc Nâsireddîn Ömer bin el-Menklî'yi 751

⁸⁷⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 78b.

⁸⁷⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 103b.

⁸⁷⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 104a.

⁸⁷⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 36b.

⁸⁸⁰ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 46b.

⁸⁸¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 65b.

senesi Nevruz'unda/21 Mart 1350 azletti ve yerine Emir Seyfeddin bin Hüsameddin'i nâib olarak tayin etti⁸⁸².

Nâib-i Hâs

Bu görevlinin mahiyetini tam olarak anlayamamakla birlikte ulaştığımız kayıtlardan hareketle bu görevlinin özel yetkili bir vali veya merkez valisi gibi değerlendirmek mümkündür. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn, Emir Şemseddîn bin Ayırmânî'nin kardeşlerinden birini *Nâib-i Hâs* olarak atamıştı⁸⁸³.

Şihâbeddin Gâzî el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdi'yi *Nâib-i Hâs* yaptı ve onu Tûr Abdîn, Heysem ve Mihrâniyye bölgelerinin idareciliğine atadı⁸⁸⁴. Daha sonra veziri Emir Ahmed el-Heysemî'ye aldığı kararlarda onunla da danışmasını söyledi⁸⁸⁵. Sultanın Nâib-i Hâs'ı olan el-Hâc Abdullâh devlet işlerinde vezirden daha yetkili bir konuma yükseldi⁸⁸⁶.

2.4. EKONOMİK HAYAT

Hasankeyf Eyyûbîleri dönemi ekonomik hayat ile ilgili kaynaklar yeterince veri sunmaktan uzak olmakla birlikte bu dönemde işlek bir ticaret yolu güzergahında olduğunu bildiğimiz şehire kalabalık kervanlar uğramaktaydı. Dolayısıyla bu da ticareti olumlu yönde etkileyen bir etkidir. Bununla birlikte Hasankeyf ve çevresinde yaşayan Kürt aşiretlerinin kervanlara yaptığı saldırılar çoğu zaman ticaretin durmasına yol açıyordu. Bu dönemde ekonomik hayatın bir diğer vechesini hayvancılık oluşturmaktadır. Özellikle göçebe aşiretler yazın yaylalara çıkar sonbaharın Hasankeyf şehri yakınlarındaki mağaralarda kışı geçirirlerdi. Bunun ekonomiye ve ticari canlılığa katkısı büyüktür. Öte yandan Hasankeyf şehir merkezinde tespit ettiğimiz çarşılar buradaki ticari hareketliliğin bir diğer delilidir. Tekrar ifade etmeliyiz ki kayıtlar iki

⁸⁸² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 82a.

⁸⁸³ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 36b.

⁸⁸⁴ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 80a.

⁸⁸⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 69a.

⁸⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 78b.

asırdan fazla bir süre bölgede hüküm sürmüş Eyyûbîler dönemindeki ekonomik yapıyı tam olarak ortaya koymaktan uzaktır.

2.4.1. Tarım ve Hayvancılık

Hasankeyf Eyyûbîlerinin hakim oldukları coğrafyada tarıma elverişli toprakların azlığı tarım faaliyetlerine de olumsuz yansımıştır. Daha çok köylerdeki arazilerde gündelik ihtiyaçları karşılamaya dönük bir tarımsal üretim göze çarpmaktadır. Bununla birlikte sık sık yaşanan asayiş sorunları bu üretime bile engel teşkil etmekteydi. Bununla birlikte kimi Eyyûbî hükümdarları bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak için özel çaba sarfetmiştir. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn 729/1328-1329 yılında Hazzo şehrini artık Hasankeyf'e bağladı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn bu tarihten itibaren Hazzo şehrini imar ettiği gibi bu bölgedeki çiftçilerin durumunu düzeltti. Buraya çiftçiler getirterek imar etmeye başladı. Yoksul köylülere geçimleri için sığır ve tohumluk buğday dağıttı. Böylelikle Hazzo bölgesindeki köyler bayındır hale gelmiş oldu. Tahıl ürünlerinde büyük bir bolluk yaşandı. Her taraftan çiftçiler bu bölgeye akın ettiler. Bu bölgedeki arazilerden sağlanan gelirlerde de bir artış yaşandı⁸⁸⁷.

Öte yandan Hasankeyf hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî ile Erzen, Buhtî ve Süleymânî beyleri arasında 758/1356-1357 yılında meydana gelen olaylardan dolayı bölge halkı zor durumda kalmışlardı. Öyle ki ekinlerin hasat zamanı gelmiş olmasına rağmen halk korkudan tarlalarına gidemiyordu. Bunun üzerine Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Emir Hasan bin Emir Seyfeddîn'i Behmerd yöresi çiftçilerinin ekinlerini güvenle hasat edebilmelerini sağlamaları için gönderdi⁸⁸⁸.

Diyârbekir bölgesinde 776/1374-1375 yılında yaşanan vebanın ardından yedi ay süren büyük bir kıtlık ve açlık başgösterdi. Gıda maddeleri tükenmiş fiyatlar artmıştı. Çok sayıda insan ve hayvan açlıktan öldü⁸⁸⁹.

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde hayvancılık faaliyetleri ise daha çok kırsal kesimde yaşayan göçebe Kürt aşiretleri tarafından yürütülmekteydi. Nitekim Hazzo

⁸⁸⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 37b-38a.

⁸⁸⁸ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 92b.

⁸⁸⁹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 107b.

bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinden bazı topluluklar vardı ve bunlara Süleymânî aşireti denirdi. Kürtler ve Türkmenlerde gelenek olduğu üzere yaz aylarında rakımı yüksek yerlere yaylaya çıkarlardı. Ekim ayında bu aşiret mensupları yayladan inerler ve kış mevsimini Erzen ve Hasankeyf civarındaki mağaralarda ve kovuklarda geçirirlerdi⁸⁹⁰.

Bu kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Hasankeyf Eyyübîleri döneminde dikkat çekecek bir tarım ve hayvancılık faaliyeti göze çarpmamaktadır. Var olan faaliyetler ekonomik hayata ciddi bir katkı sunmaktan uzak daha çok günlük ihtiyaca cevap mahiyetindeydi.

2.4.2. Ticaret

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 751/1350-1351 yılında Memlûklü tüccar Hoca Ömer bin Müsafir ile birlikte Kâhire'ye gitmişti. Emir Şeyho onların gelişine çok sevindi. Zira Hoca Ömer, Emir Şeyho'nun taciriydi ve onu Hasankeyf'ten getirten kendisiydi. Emir Şeyho onunla birlikte Kâhire'ye gelen Hasankeyf hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî'yi iyi bir şekilde ağırladığı gibi ticaretinde de onun hakkını gözettiler. Şihâbeddîn Gâzî'nin Hasankeyf'ten getirdiği ticaret malları içerisinde 300 sincap postu vardı. Bu arada Hasankeyf hükümdarı Memlûk emirlerine değerli hediyeler sundu. Buna karşılık Memlûklü emirler, Hasankeyf hükümdarı Şihâbeddîn Gâzî'ye çok miktarda parayı hediye olarak verdiler. Bunlar arasında Emir Şeyho 1000 dinar para ve değerli kumaşlar verdi. Vezir Mencik, 2000 dinar ve çok miktarda kumaş verdiği gibi onu evinde ağırladı. Emir Beyboğa da atlar ve daha başka hediyeler sundu. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî bir ay sonra Hasankeyf'e geri döndü⁸⁹¹. Bunun yanısıra Reşîdeddîn'in kayıtlarına göre Hasankeyf ve Siirt şehirlerinde yün ve pamuk kumaş imalatı yapılmaktaydı⁸⁹². Muhtemelen bu üretilen ürünler ticaret kervanlarıyla Hasankeyf dışına ihraç ediliyordu.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde Hasankeyf'te *Sûku'n-Neccârîn*

⁸⁹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 38a.

⁸⁹¹ Makrîzî, *es-Sulûk*, II/3, 815; Abdalbâsit ez-Zâhirî, *Neylu'l-Emel*, I/1, 197.

⁸⁹² Reşîdeddîn, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, 191,

(Marangozlar Çarşısı), *Sûku'l-Halâviyye* (Tatlıcılar Çarşısı), *Sûku's-Serrâcîn* (Semerciler Çarşısı), *Sûku'l-Karye* (Köy Pazarı) ve *Sûku'l-Kutn* (Pamuk Çarşısı) gibi çarşıların varlığını İmam Abdullâh Vakfiyesi'nden öğrenmekteyiz⁸⁹³.

Zaman zaman yaşanan savaşlar ticareti olumsuz etkiliyordu. Ticaret kervanlarının güvenlik sorunlarından ötürü gelememesi gibi olumsuz sonuçlar doğuruyordu. Nitekim 1455 yılında el-Meliku'l-Âdil Halef, Hasankeyf'i aldığı esnada isyanlar ve dehşetli olaylar olmuştu. Bu olaylar esnasında açlık ve kıtlık yaşanmış, yiyecekler başta olmak üzere herşey yüksek fiyatlarla satılır olmuştu⁸⁹⁴.

Ticari canlılığı çağrıştıran çarşıların varlığı bölgenin ekonomik olarak hareketli ve zengin olduğunu göstermekle birlikte yaşanan salgın ve savaş gibi olayların ticareti olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Ancak ticari hayat ile ilgili kayıtların azlığı diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de konunun yeterince aydınlatılmasına engel olmuştur.

2.4.3. Vergi

Geçmiş hükümdarlar döneminde Hasankeyf halkının ödemekle yükümlü tutulduğu vergiler arasında evlerdeki erzaktan alınan vergiye *Miunetu'd-Duhân* yani *Duhân Vergisi* denilirdi. Her yılın Teşrîn yani Ekim ayında tahsil edilen bu vergi için tahsildar evlere girer ve evlerde bulunan yiyecek maddelerini tespit ederdi. Daha sonra da bunların ederine göre ev sahibinden vergi alınır⁸⁹⁵. Halkın sahip olduğu erzaktan alınan vergiyi anlamlı bulmamaktayız. Bu kayıtları evlerde depolanmış malzemelerden alınan vergiler şeklinde izah etmek de mümkündür.

Bunun yanısıra her ev bir ulak atı verip süvarisini silahla donatmakla mükellefi. Bu vergi el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn zamanına kadar tahsil edilegeldi. 729 Ramazan ayında/Haziran-Temmuz 1329 tarihinde el-Melik Mucîreddîn Hasankeyf'te yaşayanlardan *avâriz*, *harâc*, *posta/berîd* ve *divan* vergilerini kaldırdığını duyurdu. Bu hükmü mermer taşından bir levhaya yazdırıp Şemseddîn bin Subeyh Camii'nin büyük

⁸⁹³ Bkz. İmam Abdullâh Türbesi Vakfiyesi.

⁸⁹⁴ Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 37-38; Efrem Barsavm, *Târîhu Tûr Abdîn*, 294..

⁸⁹⁵ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 37a.

eyvanının duvarına astırmıştı⁸⁹⁶. Bu ifadelerden haraç ve posta teşkilatlarına işaret varsa da bunlara ilişkin ayrıntılı kayıt bulmak mümkün olmamıştır.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn kendi döneminde Süleymânî aşiretinin ileri geleni Ğarzo es-Süleymânî'ye haber göndererek onu Hasankeyf'e çağırdı. Mutfak vergisi olarak her yıl kendi sürülerinden bir bölük koyunu sultana sunmak koşuluyla onunla anlaşmaya vardı⁸⁹⁷. Yukarıda bahsedilen Duhân Vergisi'nin bir benzerinin aşiretlerden antlaşma suretiyle toptan mükellefiyet yüklenmesi şeklinde düşünmekteyiz.

el-Meliku'l-Kâmil Ahmed bin el-Melik Halîl 1 Muharrem 859/22 Aralık 1454 tarihinde Hasankeyf halkından alınan bazı vergileri affetti ve bu hükmü Sultan Süleymân Camii minaresinin kaidesine yazdırdı⁸⁹⁸.

Hasankeyf'e ticaret mallarıyla gelen tüccarlardan alınan vergiler Osmanlılar dönemine kadar aynı şekilde uygulanagelmıştır. Nitekim Kanuni Sultan Süleymân devrinde tutulmuş olduğu anlaşılan 972/1565 tarihli Hasankeyf'e ait Tapu Tahrîr Defteri'nde yer alan '*Kânûnâme-i Livâ-i Hasankeyf Der Beyân-ı Bâc-ı Ubûr*' isimli bölümde tüccarların getirdikleri ipekli kumaşlardan alınan verginin miktarı şöylece ifade edilmektedir: "*Kadîmden nefis-i Hasankeyf bâzîrgânları ipek veyahut harîr cinsi kumaş getirseler Delüklü Taş nâm mevzii geçdikten sonra her yükden üçyüz elli akçe-i Osmânî alınurmuş. Amma gayrı yerlerden gelen bâzîrgân harîr getirüp ubûr etse, her yükden yüz elli akçe alınurmuş. Defter-i atıkde mukayyed olmağın yine ol vech üzere mukarrer kılındı.*"⁸⁹⁹.

Hasankeyf'te bulunan ve yapılış tarihi Artuklular dönemine kadar çıkan tarihi köprü aynı zamanda kervanların geçtiği önemli geçit yerlerinden biriydi. Bu köprüden alınan vergi '*Der Beyân-ı Bâc-ı Ubûr-ı Cîsr-i Hasankeyf*' başlığı altında şöylece ifade edilir: "*Yörük taifesi Berriyye'ye giderken ve gelürken her beş yüz koyundan bir koyun alınur ve beş yüzden eksik olsa, her yüz koyuna yedi akçe alına ki, beş yüz koyundan*

⁸⁹⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 37a-37b.

⁸⁹⁷ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 38a.

⁸⁹⁸ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 111-112.

⁸⁹⁹ 972 (1565) Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hasankeyf, TKGM, TD, nr. 96, vr. 2a.

otuz beş akçe hesâbı üzere bir koyun bahâsı olur. Ve beşyüz koyundan bir a'lâ kuzu alınur. Beşyüzden eksük olsa bir kuzu bahâsına göre hesâb olunup alına.”⁹⁰⁰.

‘Der Beyân-ı Ebvâb-ı Şehr-i Hasankeyf’ başlıklı kısımda ise Hasankeyf şehrine ve kalesine girişteki kapılardan alınan vergiden de şöyle söz edilmektedir: “Şehre yemiş yükü ve sâir yük girse kapûyı mukâtâyaya tutan kimesneler iki rubu‘ mankur alurlarımıŖ. Gerü ber karar-ı sâbık mukarrer kılındı. Amma kapûlardan içerü girmeyüp taşrada satılan nesneden akçe alınmaya. Sâir kânûna müteallik ahvâl defter evvelinde kânûnnâme-i küllide derc olunmuşdur. Ana göre amel oluna.”⁹⁰¹.

Bu kayıtlardan hareketle Osmanlılar döneminde hala önemli bir geçiş güzergahında yer alan Hasankeyf’in vergilerinin önemli bir kısmını ticaret için gelen kervanlardan tahsil edildiğini anlamaktayız. Dicle Nehri üzerindeki önemli bir geçiş noktası olan bu şehrin vergi gelirleri ticaret yollarının değişmesiyle düşmüş ve nihayet bu durum şehrideki nüfus yoğunluğuna ve imar faaliyetlerine de aksetmiştir. Vergilerin çok farklı kalemlerden alınmadığını temelde siyasi bağıllık belirtisi olarak kaldığını düşünmek mümkündür.

Hasankeyf Eyyûbîlerinin hâkimiyet sahibi oldukları bölgenin sınırlı oluşundan kaynaklı karmaşık yapılı devlet teşkilatlarına ihtiyaç duymamışlardır. Nitekim yönetim merkezinde hanedan mensuplarıyla birlikte emirler ve ordu komutanlarının yanısıra saray görevlileri yerleşikti. Saraydaki görevliler devletin ihtiyacına göre belirlenmiş ve konumlarına göre yetkilerle donatılmış olmakla birlikte kimi zaman bir görevli birden çok görevi icra etmiştir. Bu durumu elçilik için görevlendirilen saray görevlilerinde görmek mümkündür. Görev tevdi edilirken liyakat ve sultanla olan münasebet esas alınırken vazifenin sona ermesinde ise vefat veya azil etkili olmaktadır.

Taşrada ise Eyyûbîlere tabi aşiretlerin etkinlikleri göze çarpmaktadır. Çoğu zaman aşiret beyleri vali olarak tayin edilirdi. Bunun doğal ürünü savaş durumlarında teşkil edilen Eyyûbî ordusu, taşradan gelen aşiret askerlerinden oluşan birleşik ordu mahiyeti arz etmektedir. Ordu İslam devletlerindeki yapı korunarak teşkil edilirdi. Sonuç itibarıyla Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde başkent merkezli bir devlet teşkilatı

⁹⁰⁰ TKGM, TD, nr. 96, vr. 2a.

⁹⁰¹ TKGM, TD, nr. 96, vr. 2a.

ve ekonomik hayatın hakim olduğu bir yapıyla karşılaşmaktayız. Bu durum döneme ilişkin tarihsel kayıtlara da o oranda yansımaktadır.

Hasankeyf Eyyûbîleri kendinden önceki İslam devletlerinin idari ve ekonomik yapısını koruyarak devam ettirmişlerdir. İlk dönemde Mısır merkezli Eyyûbîlerin idari yapısı işletilirken sonraki dönemlerde özellikle Memlûklerle olan sıkı münasebetten ötürü Memlûk müesseselerinin etkisi altında bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu durumu merkezdeki görevlilerden ve görevlerinden de anlamak mümkündür.

Hasankeyf ve civarındaki hakimiyet sahasında iki asırdan fazla bir müddet hüküm süren Eyyûbîlerin uyguladıkları yönetim anlayışı kısa bir fetretten sonra Osmanlılar döneminde de korunmuştur. Nitekim Osmanlı hakimiyetinin ilk dönemlerinde Hasankeyf'te idarecilik yapan Eyyûbî melikleri atalarından devraldıkları bu yöneticilik deneyimlerini hem Hasankeyf'te ve hem de Osmanlılar adına idarecilik yaptıkları diğer şehirlerde tatbik etmeye devam etmişlerdir. Bu açıdan Şam ve Mısır bölgesinde doğup gelişen bu idari geleneğin uzun yıllar yaşama imkanına kavuşmasında Hasankeyf Eyyûbîlerinin payı da çoktur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASANKEYF EYYÛBÎLERİ DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

3.1. İLİM

Maddî düzeyin yükseldiği her coğrafya beraberinde manevi mirasın yükselişe geçişine şahitlik etmektedir. İşte Eyyûbîlerin Hasankeyf ve çevresine hâkim oldukları periyotta manevi kültür öğelerinden ilmi faaliyetlerin gelişim segiledikleri gözlenmektedir. Özellikle de Eyyûbî meliklerinin gerek bizzat kendilerinin ilimle iştigal etmeleri ve gerek de ilim adamlarını himaye etmeleri ve teşvik etmelerini, bu coğrafyadaki ilmi hareketliliğe olumlu katkıda bulunan etkenler arasında saymak icab eder. Bu dönemde dini ilimlerin yanısıra müsbet ilimlerde de gelişim dikkat çekmektedir. İلمي faaliyetler sadece insan ihtiyaçlarıyla münhasır kalmamış aynı zamanda sanatsal zevke cevap verecek bir mahiyet de kesbetmiştir. Dolayısıyla Hasankeyf'te icra edilen ilmi faaliyetlerde çeşitlilikle karşılaşmaktayız.

3.1.1. Fıkıh

Dini kültürün etkisi altında yaşayan ortaçağ İslam toplumlarında doğal olarak dini ilimlerin revaç bulduğu görülmektedir. Hasankeyf hükümdarlarının kendilerinin de bizzat bu ilimlerle olan ilgi ve alakaları bu kanaati güçlendirmektedir. Nitekim 746/1346 yılında büyük Şafi'î âlim Nizâmeddîn el-Acemî Hasankeyf'e gelmişti. Sultan Şihâbeddîn Gâzî ona çokça ikramda bulundu. Sultanın dergâhında yüksek bir mertebeye erişti. Sultan daha önce hacca gittiğinde Dımaşklı âlimlerle bir araya gelmişti. Onlardan çok etkilenmiş ve içinde ilimle iştigal etme arzusu uyanmıştı. Ancak bunun için uygun koşullar oluşmamıştı. Şeyh Nizâmeddîn, Hasankeyf'e gelince Sultan Şihâbeddîn Gâzî, ona ikramda bulunarak yanında tutmayı başardı. Öyle ki şeyh artık kendi memleketini ve ailesini unutturmuştu. Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî Hasankeyf'e yerleşti ve sultan onun yanında ilim okumaya başladı. Sultan Şihâbeddîn Gâzî, Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî'nin yanında bir yandan Nahiv ilmi okurken diğer yandan alimlerin meclislerine iştirak etti ve onlara ikramlarda bulundu. Sultan şiir dinlemekten hoşlanıyordu. 746-

748/1346-1348 seneleri boyunca Sultan Şihâbeddîn Gâzî, Şeyh Nizâmeddîn'den ilmi kitaplar okuyup ilim tahsil etti⁹⁰². Hasankeyf'e gelip yerleşen âlimlerden biri olan Nizâmeddîn el-Acemî, Hasankeyf'te bulunduğu süre zarfında kadı Necmeddîn bin Hasan, Şeyh Alâeddîn bin Muhammed el-Hatîb ve onun kardeşi el-Hatîb Hasan ondan ilim okudular⁹⁰³. 767/1365-1366 yılında el-Meliku'l-Âdil Hasankeyf'te Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî'nin yanında fıkıh ve nahiv ilimleriyle iştilal ediyordu. Fıkıh ilminde iyi bir seviyeye ulaştı. Öyle ki şehir halkından bazıları el-Meliku'l-Âdil'den fıkıh dersleri almaya başladılar ve ondan çok istifade ettiler. el-Meliku'l-Âdil eser kaleme aldığı gibi çok sayıda şiir de yazdı⁹⁰⁴.

795/1392 yılında Timur Bağdat'ı işgal etmesi üzerine burada bulunan Şeyh Gıyâseddîn el-Akûlî kaçarak Hasankeyf'e geldi. Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân onu burada ağırladı⁹⁰⁵.

IX/XV. yüzyılda Hasankeyf ve civarının en meşhur Şâfiî alimlerinden biri kuşkusuz İzzeddîn Yûsuf bin Hasan bin Mahmûd el-Helvâî'ydi. Aslen Tebriz yakınındaki Saray şehrindeydi. 730/1329-1330 yılında Tebriz'de doğdu. İlk Fıkıh eğitimini bu şehirde aldı. Burada Fıkıh tdrisi ile uğraştı ve eserler tasnif etti. Dönemin bir çok aliminden ders okudu. Daha sonra Bağdat'a giderek burada hadis okudu. Tebriz'e döndü ve burada ders vermek ve eser telif etmekle uğraştı. Fakat bir ara Tebriz işgale uğraması üzerine İzzeddîn el-Helvâî, Artuklu hükümdarının daveti üzerine Mardin'e gitti ve burada ilmi meclisler oluşturdu. Aralarında Süreycâ el-Malatî gibi büyük âlimlerin bulunduğu kimseler bu ilim meclislerine katıldılar. Daha sonra Tîmur'un oğlu Mirzâ Şâhruh onu Tebrîz'e davet etti. Bir süre Tebrîz'de kaldı ve eksik kalan eserlerini tamamladı. Tebriz'de zulüm artınca hayatının sonlarına doğru buradan ayrılarak Cezîre'ye geldi ve buraya yerleşti. 802/1399-1400 veya 804/1401-1402 yılında

⁹⁰² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 70a-70b, 73b.

⁹⁰³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 100b.

⁹⁰⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 98b.

⁹⁰⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 451.

Cezîre’de vefat etti⁹⁰⁶. Beydavî’nin Fıkıh Usûlü’ne ait *el-Minhâc* isimli eserine bir şerh yazmıştı⁹⁰⁷.

İzzeddîn el-Helvâtî’nin üç tane oğlu vardı. Üçünün adı da Muhammed olan bu âlimler Hasankeyf’e gelerek burada ilim tedrisi ile meşgul oldular. Bunların ilki Bedreddîn Muhammed bin İzzeddîn el-Helvâtî’ydi ve bu dönemin önde gelen Şâfiî âlimlerindendi. 829/1425-1426 yılında Haleb’e gitti ve daha sonra buradan hacca gitti. Hasankeyf’e dönünce vefatına kadar burada kaldı ve ilim tedrisatı ile meşgul oldu⁹⁰⁸.

Cemâleddîn Muhammed bin İzzeddîn el-Helvâtî, kardeşi gibi bu dönemin önde gelen Şâfiî âlimleri arasında sayılır. 833/1429-1430 yılında ilim öğrenmek için Haleb’e gitti. Daha sonra buradan Dimaşka geçti. Buradan da 834/1430-1431 yılında Kâhire’ye gitmişti. Daha sonra Hasankeyf Eyyübî hükümdarı el-Meliku’l-Eşref Ahmed, Memlük hükümdarı Eşref Barsbây’dan onun Hasankeyf’e dönmesi için istekte bulundu. Bunun üzerine Cemâleddîn el-Helvâtî’nin dönmesi için derhal izin çıktı. Ancak Hasankeyf’e dönmeden henüz kırk yaşına basmadan 834/1430-1431 yılında Mısır’da vefat etti. Birçok ilimde bilgi sahibi olan bu alim, bir görüşe göre ise atmış yaşına ulaşmış ama buna rağmen sakalı hala siyahtı⁹⁰⁹.

Celâleddîn Muhammed el-Helvâtî ise dönemin yöneticileri üzerinde etkin olan âlimlerden biriydi. Nitekim 817/1414-1415 yılında Hakkâri dağlarındaki Yezidîlere karşı düzenlenen sefer için fetva veren ve onları sefer ikna eden din âlimiydi. 834/1430-1431 yılında Haleb’e gitti ve buradan da Mısır’a geçti. Memlük hükümdarı Eşref Barsbây ona çok değer verirdi. Memlük hükümdarı onu iyi ağırladığı gibi maaş da bağladı. Bir süre burada kaldıktan sonra Hasankeyf Eyyübî hükümdarı el-Meliku’l-Eşref Ahmed kardeşi gibi onu da Hasankeyf’e çağırdı. Memlük hükümdarı Barsbây, Celâleddîn el-Helvâtî’yi hediyelerle yolculadı. Humus’a ulaştıklarında 838/1434-1435 yılında Humus’ta vefat etti. Talebeleri arasında yer alan dönemin ileri gelen âlimlerinden biri olan Takıyeddîn Ebûbekir el-Hısnî ondan *el-Mütevassıt*, *el-Çârperdî*

⁹⁰⁶ Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*, X, 309-310.

⁹⁰⁷ İzzeddîn el-Helvâtî’ye ait *Şerhu’l-Minhâc fi’l-Usûl* isimli bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Bölümü 519 numarada kayıtlıdır.

⁹⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Zeylu’d-Dureri’l-Kâmine*, 126-127; Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*, X, 92.

⁹⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu’l-Gumr*, III, 468; Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*, X, 92.

ve daha başka eserleri okudu⁹¹⁰.

801/1398-1399 yılında doğmuş olan Ali bin Osmân er-Rebe'î eş-Şâfi'î birçok yerde ilim tahsil ettikten sonra Hasankeyf'e geldi. Burada Sarf ilminde *Tasrîfu'l-İzzî* ve Nahiv ilminde *el-Kâfiye*'yi okudu⁹¹¹.

İbnu'l-Hımsî diye de tanınan Ebu'l-Lutf Muhammed bin Ali el-Haskefî el-Makdisî, 819/1416-1417 yılında Hasankeyf'te doğdu ve burada yetişti. Necm el-Acemî el-Merâğî'den Kur'an-ı Kerim kıraati okudu. Yine İbnu'l-Musabbir ve Zeyneddîn Abdurrahman bin el-Hallâl'den ilim okudu. Celâleddîn el-Helvâtî'den Nahiv ve Sarf okudu. Hasankeyf kadısı el-Hâc Zeyneddîn Abdurrahman'dan Nahiv ve Sarf'ın yanısıra Mantık okudu. Hasankeyf kadılıkudatının oğlu Cemâl el-Hatîb'den Aruz ve Kâfiye okudu. Ayrıca el-Hâc Kalender'den de Musîki okudu. 10 Cemâziyelâhir 859/28 Mayıs 1455 tarihinde vefat etti⁹¹².

Ali bin Muhammed es-Sa'dî el-Hısnî 830/1426-1427 yılında Hasankeyf'te doğdu. On yaşına girince Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrendi. Önce Sarf daha sonra Usûlu'd-Dîn, Arapça, Mantık, Hikmet, Meâni, Beyan, Tefsir, Usûlu Fıkıh, Hadis ve diğer ilimleri okudu. O dönemde Hasankeyf'e gelmiş olan Molla Şemseddîn el-Vestânî'den istifade etti. Kısa bir sürede kendi akranlarını geçti ve hatta bir ara bazı Hasankeyfli hocaları ondan *Şerhu's-Şemsiyye* isimli eseri okumaya başladılar. Bir süre sonra Hasankeyf'ten ayrılarak Anadolu'ya gitti⁹¹³.

Cemâleddîn Abdullâh bin Muhammed en-Nahrîrî el-Mâlikî, Bağdat'ta bulunduğu esnada Timur, Bağdat'a gelmişti. Bunun üzerine burayı terk ederek Hasankeyf'e geldi. Bu dönemde Hasankeyf idarecisi olan el-Meliku'l-Âdil Süleymân onu ağırladı. Bir süre burada kaldıktan sonra 806 yılı Safer ayında/Ağustos/Eylül 1403 Haleb'e gidip bir süre de burada kaldıktan sonra Hacca gitti. Hac dönüşü tekrar Hasankeyf'e geldi ve 807 yılı Rebûlevvel ayında/Eylül-Ekim 1404 Hasankeyf'te vefat etti⁹¹⁴.

Kutbeddîn Akîl bin Süreycâ el-Malatî el-Mârdînî el-Hanefî babasından ve başka

⁹¹⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 92.

⁹¹¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, V, 258-259.

⁹¹² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VIII, 221-222.

⁹¹³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, V, 299-300.

⁹¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Zeylu'd-Durer*, 156-157; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, V, 42-43.

birçok âlimden ders almış birisiydi. Bir süre Halep'te kaldıktan sonra Hasankeyf'e yerleşti ve 814/1411-1412 yılında Hasankeyf'te vefat etti⁹¹⁵.

Ebûbekir bin Muhammed bin Şâdî el-Hısnî eş-Şâfi'î 815/1412-1413 yılında Hasankeyf'te doğdu. Babası Hasankeyf'in en zengin tüccarlarından biriydi. Babasının gözetiminde yetişti. Cari olan usûle göre Kur'an-ı Kerim'in yanısıra *Şâtibiyye*, *el-Hâvî*, *eş-Şâfiye*, *el-Kâfiye* gibi Kütüb-ü Aşere'yi ezberledi. Hasankeyf âlimlerinden Tecvid, İbnu'l-Cezerî'nin oğlundan da kıraat ve *Tasrîfu'l-İzzî*'yi okudu. Celâleddîn Muhammed bin İzzeddîn el-Helvâî'den *el-Mutevassıt*, *el-Çarberdî* ve daha başka kitapları okudu. Hat sanatıyla meşgul olan bu âlim Mensûb hattını öğrendi. 836/1432-1433 yılında Hasankeyf'ten ayrıldı⁹¹⁶.

Şihâbeddîn Ahmed bin İsmâîl el-Gûranî eş-Şehrezûrî 830/1426-1427 yılı dolaylarında Hasankeyf'e gelip burada Celâleddîn el-Helvâî'den Arapça eğitimi aldı.⁹¹⁷ Celâleddîn el-Helvâî'den eğitim alanlardan biri de 817/1414-1415 yılında Hasankeyf'te doğmuş olan kendi oğlu Yûsuf el-Helvâî'ydi⁹¹⁸.

810/1407/1408 yılında Irak'ta doğan İbnu Ebi'l-Vefâ diye de tanınan İbrâhîm bin Ali el-Hüseyînî, 818/1415-1416 yılında anne-babasıyla birlikte Diyârbekir bölgesine gelerek buraya yerleşti. Burada yetişen İbnu Ebi'l-Vefâ, Furû-ı Fıkıh alanında *el-Hâvî* ve *el-Muharrer*'in yanısıra her mezhepten muhtasar bir metin okudu. Babasının arkadaşlarından bazıları onu Şâfi'î mezhebine girme konusunda teşvik ettiler. Babasından çok şey öğrendi. Kıraat-ı Seb'a'yı tek başına ve toplulukla birlikte babasının yanında okudu. Hasankeyf'te ilim okuduğu âlimlerden biri de Şeyh Abdullâh eş-Şîrâzî'ydi. 844/1440-1441 yılına kadar Hasankeyf'te kaldı. Bu sene Hacca gitmek amacıyla Hasankeyf'ten ayrıldı⁹¹⁹.

808/1405-1406 yılında Âmid'e yakın Süleymâniye Köyü'nde doğan Şihâbeddîn Ahmed bin Ramazan es-Süleymânî, küçük yaşta köyünden ayrılarak Hasankeyf'e geldi. Bu dönemde Hasankeyf'teki âlimlerden Şeyh Abdullâh eş-Şîrâzî'nin yanında

⁹¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Zeylu'd-Durer*, 218-219; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, V, 149.

⁹¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, XI, 76-77.

⁹¹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 241.

⁹¹⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 334.

⁹¹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 75-77.

eğitim aldı. Kur'an'ı ezberledi ve Tecvid ilmini öğrendi⁹²⁰.

Eyyûbî ailesine mensup olan Yûsuf bin Ahmed bin Gâzî 770/1368-1369 yılı civarında Hasankeyf'te doğdu. Hükümdar sarayında deve sütüyle beslenerek büyüdü. Cesur ve kahraman bir surette yetişti. Daha sonra ilimle meşgul oldu. Özellikle Şâfiî mezhebine göre eğitim aldı. Birçok ilimde derinleşti ve bu alanlarda yetenek sahibi oldu. Şiir yazdığı gibi tıp ile de meşgul oldu. Devlet işlerinden uzaklaştı. Dünya işlerinden el çekti ve kendisini ahirete adadı. Hasankeyf'ten ayrılıp kâfirlere karşı cihad edecek yerler aradı. 817/1414-1415 yılında Kâhire'ye gitti. İbn Hacer el-Askalânî'nin yanında Hadis okudu. Dış görünüşü itibariyle şık biriydi. Çokça ibadet eder ve Kur'an okurdu. Eşine az rastlanır, hükümdarlara özgü bir karaktere sahipti. Dimyat kentine murabata yapmak için gitti. 819/1416-1417 yılında burada meydana gelen bir salgında vefat etti⁹²¹.

Muhammed bin Ali eş-Şağrî el-Mâlikî, bu dönemde Hasankeyf'e gelen âlimlerden biriydi⁹²². Hasankeyf'ten çıkmış âlimlerden biri de Ebû Abdillâh Muhammed bin Yûsuf bin Hüseyin el-Hasanî el-Haskefî el-Mekkî'ydi. İbnu'l-Muhtesib diye tanınan bu âlim 798 yılı Rebiüssani ayında/Ocak-Şubat 1396 Mekke'de doğmuştu. 10 Zilhicce 849/9 Mart 1446 tarihinde hac vazifesini eda ederken Arafat'ta vefat etti⁹²³. Bu dönemde civar yerlerin Hasankeyf'e çok uzak coğrafyalardan buraya ilim tahsili için gelen alimlere kaynaklarda rastlamaktayız. Nitekim Endülüs alimlerinden Sehl bin İbrâhîm el-Endelûsî el-Ğırnâtî, 820/1417-1418 yılında Hasankeyf'e gelen âlimlerdendi⁹²⁴.

Toplumsal ihtiyaca binaen en dikkat çeken ilim kuşkusuz Fıkıh ilmidir. Bu durum sadece Hasankeyf'te değil tüm İslam coğrafyası için geçerlidir. Bundan sonra ise dini ilimleri tedris etmeye yardımcı ilimler mahiyetindeki dil ilimleri gelmektedir. Dolayısıyla ilim adamlarının iştiğal ettikleri ilimler ve okuttukları metinler de buna göre şekillenmektedir. Bu durum medreselerin müfredatını da belirlemiştir. Hasankeyf'te

⁹²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 302.

⁹²¹ Makrîzî, *Dürru'l-'Ukûdi'l-Ferîde*, III, 583-584; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-Muessis*, III, 365-366; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 293-294.

⁹²² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VIII, 194.

⁹²³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 92.

⁹²⁴ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, III, 274.

ilim tedrisatı ile uğraşan bu Fıkıh alimlerinin çoğunluğunun Şâfîî oluşunu, bu bölgedeki halkın çoğunluğunun bu mezhepten oluşu kadar Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının bu mezhebe olan ilgileri ve teşviklerine bağlamaktayız.

3.1.2. Tasavvuf

Ortaçağ İslam toplumunda Tasavvuf'un etkisi kuşkusuz tartışılmazdır. Tarikatlerin toplumsal örgütlenmedeki rolü inkar edilemez. Hasankeyf ve yöresinde birçok tasavvufi yapılanmaların izlerine rastlamak mümkündür. Bu durum aynı zamanda iktidarın toplumsal örgütlenmelere karşı müsamahakar oluşlarına ilişkin önemli ipuçları da vermektedir. Hatta bazı Eyyûbî hükümdarlarının bu konuda özel çaba sarfettiklerini ve tarikatlerin örgütlenmelerini sağlayıcı desteklerde bulduklarını görmekteyiz.

Hasankeyf'te Eyyûbîlerin hâkim oldukları dönemde varlığına rastladığımız en eski tasavvufî tarikatlerden biri Rufâîlikdir. Bu tarikate mensup Şeyh Yûsuf bin Nebhân el-Eylûhî, Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk döneminde yaşamış Rufâî şeyhlerinden biriydi. 650/1252-1253 yılı civarında Batman şehir merkezindeki Eylûh bölgesindeki bir Türkmen topluluğunun yanına gelmişti. Türkmen topluluğu sufilerden nefret ederlerdi. Buna neden olan şey ise *ed-Dâşmâniyye* adı verilen ve Türkmenler arasında söz sahibi olan Türkmen fıkıh âlimleri topluluğunun mutasavvıflara karşı tutumlara sahip oluşuydu. Bu tavırlarında oldukça aşırıya giderlerdi. Bu topluluğun yanına gelen Şeyh Yûsuf el-Eylûhî'ye o gece bir sema ayini yapmasını ve inandırıcı olabilmek için kendilerine bir keramet göstermesini istediler. Şeyh Yûsuf buldukları mekânın köşesindeki kapları görünce onlardan üç tanesini istedi. Daha sonra bunların içine üflemiş. Bu kaplar bir mızrak boyu havaya yükselip alçalmaya başlamışlar. Gecenin başından sonuna kadar bu olay sürmüştü. Bunu gören Türkmenler çılgık çılgığa şeyhin kerametine tanıklık etmişler. Büyük-küçük, kadın-erkek o yöredeki tüm Türkmenler Şeyh Yûsuf'un huzurunda toplanmışlar ve ona bağlılık bildirmişler⁹²⁵.

⁹²⁵ İbnu's-Serrâc ed-Dımaşkî, İzzeddîn Muhammed bin Ali, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, Princeton University Library, Garret 97, vr. 130a-131a; Berlin Staatbibliothek, nr. 8794, vr. 72b.

Şeyh Yûsuf el-Eylûhî yine bir gün Eylûh'taki zâviyesindeyken öğle vaktinden ikinci vaktine kadar çılgık ata durmuş. Sonra başını kaldırarak '*Ben Yûsuf bin Nebhân'ım, onu benden al'* demiş. Etrafındaki müritleri adet olduğu üzere şeyhe çılgılığına, neyin neden olduğunu sormuşlar ve ısrar edince Şeyh Yûsuf, '*Ben tam da şimdi Ebdafrîs'i yaraladım, bu tarihi not edin!*' dedi. Daha sonra Ebdafrîs adamlarına söyleyince adamları bir grup insanı huzuruna getirdiler ancak kendisini yaralayanın bunlardan biri olmadığını söyledi. Daha sonra Ebdafrîs'in verdiği eşkal ve tahmin yürüterek Şeyh Yûsuf'u bulup getirdiler. Ebdafrîs onu görür görmez evet bu o adam, dedi. Şeyh Yûsuf'un verdiği tarih olayın olduğu tarihle tam uyuşuyordu. İnsanlar bu olağanüstü duruma şaşırıldılar ve Şeyh Yûsuf'a derin bir saygı gösterdiler. Hasankeyf Eyyübî hükümdarı el-Meliku'l-Muazzam Turanşâh bin el-Meliku's-Sâlih, Eylûh Köyünü Şeyh Yûsuf ve çocuklarına vakfetti. Bu vakıf İbnu's-Serrâc ed-Dımaşkî'nin *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh* isimli eserini kaleme aldığı 715/1315-1316 tarihine kadar da sürmekteydi. Bu Şeyh Yûsuf kendi döneminin önde gelen velileri arasındaydı. Çok sayıda keramete sahip bir tarikat büyüğüydü. Hasankeyf'in bir günlük mesafe batısında yer alan Eylûh Köyüne mensuptu. Şeyh Yûsuf'u imtihan etmeye çalışan Türkmenler ise yine Hasankeyf'in batısında yer alan ve Nesriyye Köyüne komşu Ceşareyn Köyü halkıydı. Mansûre Savaşı denen ve 648/1250 yılında Haçlılarla Müslümanlar arasında meydana gelen savaşta yaralanan Ebdafrîs, Haçlıların en büyük prenslerinden biri olup halkı tarafından Fransîs diye isimlendirilirdi⁹²⁶.

Hasankeyf'in batısında yer alan ve Eylûh Köyüne yakın olan Teyârâ Köyüne mensup Şeyh Muhammed el-Etyârî 690/1291 yılı civarında Hasankeyf yöresinde yaşamış dönemin etkili Rufâî mutasavvıfları arasında karşımıza çıkmaktadır⁹²⁷.

Hasankeyf yöresindeki Rufâî sufiler için kurulmuş vakfın görevlisi olan Muhammed bin Verşâne'den şikâyetçiydiler. Seydî Tâceddîn İbnu'r-Rufâî şikâyetlerin artması üzerine Muhammed bin Verşâne'ye durumu sordu. Muhammed bin Verşâne inkar etti ve dervişlerin yalan söylediklerini ileri sürdü. Şeyhe şayet dervişler doğru söylemiş olsalardı kendisinin de bunu bileceğini söyledi. Şeyh henüz sözünü

⁹²⁶ İbnu's-Serrâc ed-Dımaşkî, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, Princeton Garret 97, vr. 131a-131b; Berlin 8794, vr. 73a.

⁹²⁷ İbnu's-Serrâc ed-Dımaşkî, *Tuffâhu'l-Ervâh*, Princeton Garret 97, vr. 131b-132a; Berlin 8794, vr. 73a.

bitirmemişti ki İbn Verşâne yere düşüp öldü. Bu olay çok büyük bir yankı uyandırmıştı. Sufilere düşmanlık yapanların başına geleceklere dair anlatılagelen bir olaydı⁹²⁸.

Hasankeyf'te Rufâilerin dışında da başka tasavvufî tarikatlerin varlığına rastlamaktayız. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Süleymân kendi döneminde Hasankeyf'teki Edhemî, Bistâmî ve Bâyezidî ve diğer tarikatlerin dervişleri için zâviyeler inşâ ettirmiş ve bu zâviyelere vakıflar bağlamıştı⁹²⁹. Bu kayıtlardan hareketle Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde Rufâilerin dışında başka tarikat mensubu sufilerin de varlığını öğrenmekteyiz.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed döneminde Hasankeyf'e gelen Tasavvuf âlimlerinden biri olan 'eş-Şâbbu't-Tâib' lakablı Şihâbeddîn Ahmed bin Ömer eş-Şâzelî/ö. 832/1428-1429 aynı zamanda meşhur bir vaizdi. eş-Şâzelî Mısır'dan Hasankeyf'e geldi ve el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in huzuruna çıktı⁹³⁰. el-Meliku'l-Eşref Ahmed onu huzura çıkararak insanlara vaaz ve nasihatle bulunmasını sağladı. O da çok güzel nasihatlerde bulundu⁹³¹.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in yanına gelen âlimlerden biri de Acem asıllı mutasavvıf Zeyneddîn el-Havâfi'dir. 825 yılı Receb ayının başlarında/Haziran 1422 Hasankeyf'e gelince İmam Abdullâh bin Ca'fer türbesinde konakladı. Kâdî'l-Kudât Şeyh Şemseddîn İbnu'l-Cezerî'nin onu övmek için yazdığı şiirler el-Meliku'l-Eşref Ahmed'e okununca o da Zeyneddîn el-Havâfi'yi övücü şiirler yazdı. Bunun üzerine Zeyneddîn el-Havâfi de sultan el-Meliku'l-Eşref Ahmed adına cevaben nazım ve nesir halinde bir mektup yazdı⁹³².

838/1434-1435 yılında Memlûk sultanının huzuruna Şâmlı bir şerif gelmişti. Yanında Alâeddîn el-Buhârî'nin kaleminden çıkmış kâğıtlar vardı. Bu kâğıtlar Nesîmî ve onun şeyhi Fazlullâh'a aitti. Bu dönemde Nesîmî'nin görüşleri Şâm ve Mısır'da da yayılmıştı. Kâhire'de bu görüşlere tabi olan birisi Şeyh Alâeddîn'in kitabını okuyordu. Memlûk Sultanı bu adamın ve okuduğu kitabın getirtilmesini emretti. Bu tarikat

⁹²⁸ İbnu's-Serrâc ed-Dımaşkî, *Tuffâhu'l-Ervâh*, Princeton Garret 97, vr. 213a-213b; Berlin 8794, vr. 116b.

⁹²⁹ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

⁹³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 424; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, II, 50-51.

⁹³¹ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 203a-203b.

⁹³² el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 203b-205a.

Nesîmiyye diye de bilinen Hurûflîk mezhebiydi. Daha sonra sultanın huzuruna getirildiğinde kitapların Şeyh Alâeddîn'e ait oldukları ve Farsça yazılmış oldukları görüldü. Daha sonra kitapları yanında tutan adam getirildiğinde ona kitabı nerden bulduğunu sordular. Adam kitabı Hasankeyf'te 30 dirheme satın aldığını söylemesi⁹³³ Hasankeyf'teki zengin kültürel yapıyı ve çeşitliliği göstermesi açısından ilginç bir örnektir.

Şemseddîn Muhammed bin Muhammed el-Asîlî el-Vestânî eş-Şâfîî, bir süre Bidlîs'te kalmıştır⁹³⁴. el-Meliku'l-Kâmil Halîl bin Ahmed'in hizmetinde çalışmış âlimlerden ve şairlik yönü de olan⁹³⁵ el-Vestânî, Ferîdeddîn Attâr (ö. 618/1221)'ın *Tezkiretu'l-Evliyâ* isimli Tasavvuf tarihine dair olan Farsça eserini el-Meliku'l-Kâmil Halîl için Arapça'ya tercüme etti. Şemseddîn el-Vestânî eserin girişinde el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in özel kütüphanesi için bu eseri tercüme ettiğini kaydeder.⁹³⁶ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, el-Vestânî'den meşhur evliyaların, hikâyelerini, Tasavvuf'a başlama serüvenleri, yaşadıkları tecrübeler ve gösterdikleri kerametleri kapsayan bir eser istedi. el-Vestânî de Ferîdeddîn Attâr'ın *Tezkiretu'l-Evliyâ* isimli eserini sultana sundu. Ancak eser Farsça olduğu için el-Meliku'l-Kâmil Halîl, el-Vestânî'den eseri Arapça'ya çevirmesini ve ağır ifadeleri sadeleştirmesini istedi. el-Vestânî, sultanın bu isteğini karşılıksız bırakmayarak söz konusu eserin tercümesini yaptı. Sadece tercüme etmekle yetinmeyen el-Vestânî, aynı zamanda hayatı anlatılanların vefat tarihlerini esere eklediği gibi kendi sahip olduğu anekdotları da ilgili yerlere ekledi⁹³⁷.

Hasankeyfli olup bu dönemde tanınan Tasavvuf alimlerinden biri de Şeyh Muhammed bin Cum'a el-Haskefî'dir. 874 yılı Şevvâl ayının sonlarında/Nisan-Mayıs 1470 müridi olduğu şeyhin isteği üzerine kaleme aldığı *Tiryâku'l-Efâ'î fi'r-Redd 'Alâ'l-Hârici'l-Bikâ'î* isimli eserinde⁹³⁸ el-Bikâî'nin, İbnu'l-Fârid'in tasavvufî görüşlerine

⁹³³ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 549.

⁹³⁴ Aslen Vestân (Van-Gevaş) şehrine mensup olup el-Vestânî, Bidlîs'te bulunduğu esnada 833 yılı Rebiu'l-Ahir ayının ortalarında (Ocak 1430) *Şerhu'l-Adudî li'l-Muhtasari'l-Hâcibî* isimli eseri istinsah etti. Bkz. Adudeddîn el-Îcî, Abdurrahmân bin Ahmed, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 5220, vr. 134a.

⁹³⁵ Adudeddîn el-Îcî, Abdurrahmân bin Ahmed, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, vr. 134b-135a.

⁹³⁶ el-Vestânî, *Tercemetu Tezkireti'l-Evliyâ*, 3.

⁹³⁷ el-Vestânî, *Tercemetu Tezkireti'l-Evliyâ*, 7-9.

⁹³⁸ Şeyh Muhammed bin Cum'a el-Haskefî (ö. 874/1470'ten sonra), *Tiryâku'l-Efâ'î fi'r-Redd 'alâ'l-Hârici'l-Bikâ'î*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezyedî, Srilanka 2007, 32.

karşı yazdığı reddiyeye cevap verir.

Erken dönemlerden itibaren Tasavvufî etkinliklerin görüldüğü Hasankeyf yöresinde farklı Tasavvufî akımlar ve bunların mensupları kendi örgütlenmelerini yapabilme imkanına sahip olmuşlardır. Eyyûbî hükümdarları Tasavvuf erbabına hoşgörölü yaklaştıkları gibi onların faaliyetlerini desteklemişlerdir. Bu durum beraberinde kültürel zenginliğı de getirdiğı gibi bu alanda ilmi literatüre yeni katkıların yapılmasını sağlamıştır.

3.1.3. Tarih

Siyasal iktidarlar kendi meşruiyetini kanıtlamak için kimi zaman mensubu buldukları hanedanların geçmişine ilişkin deneyimleri kayıt altına almışlar ve böylelikle güçlerine güç katmayı hedeflemişlerdir. Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından el-Meliku'l-Âdil Süleymân ve oğlu el-Meliku'l-Eşref Ahmed kendi hanedanlarının tarihini, saraylarında bulunan veya bilvesile saraylarına gelmiş olan tarihçilere yazdırmışlardır.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde el-Hasan bin İbrâhîm bin Abdullâh bin Muhammed el-Hısnî el-Münşî tarafından kaleme alınmış *Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır* isimli Arapça eser, Hasankeyf Eyyûbîleri tarihini konu edinir. Müellif İbnu'l-Münşî el-Hısnî Hasankeyf ve civarı hakkında yazdığı ilk eseri olan *Ğâyetu'l-Matlûb fî Tarihi Beyti Eyyûb*'u yazmaya neden olan olayı şöyle anlatır: el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın huzurunda bulunduğu esnada sultanın kendisine dedesi el-Meliku'l-Muvahhid'in vefat tarihini sorduğunu ve bu konuda araştırma yapmasını talep etmesi üzerine böyle bir eser kaleme alıp Eyyûbîlerin tarihini yazmaya karar verdiğini bu eseri bitirdikten sonra *Ğâyetu'l-Matlûb fî Tarihi Beyti Eyyûb* diye isimlendirdi ve eseri 13 Ramazan 821/14 Ekim 1418 tarihinde yazmaya başladığını, söyler⁹³⁹.

Daha sonra bu eserini *Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır* adıyla ihtisar etti. Bunun nedenini de şöyle açıklar: “Eyyûbîlerin tarihi ile ilgili yazdığım *Ğâyetu'l-Matlûb*

⁹³⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 51a.

isimli eserime baktığımda eserimin hacminin büyük olduğu ve tasnifinin her geçen gün zorlaştığını anladım. Bunun üzerine önceki kitabımda ayrıntılı anlattıklarımı bu eserde okurların rahat okumasını da düşünerek ihtisar ettim. Beni bu iki eseri de yazmaya yönelten nedenler iki taneydi: Birisi bu iki kitabımı her okuyan bana rahmet ve mağfîret dilesin. Diğer neden de hizmetinde çalıştığım el-Meliku'l-Âdil Ebu'l-Mefahir Fahru'd-diunyâ ve'd-dîn Süleymân bin Gâzî el-Eyyûbî'nin hayatını ve menakıbını anlatmaktı.⁹⁴⁰

İbnu'l-Münşî el-Hısnî, devlet hizmetinde görevli olması hasebiyle doğrudan bilgi edinme imkanına sahipti. Nitekim hizmetinde çalıştığı el-Meliku'l-Âdil Süleymân, 805/1402-1403 yılında onu Si'ird'e göndermişti. İbnu'l-Münşî el-Hısnî bu yolculuğu esnasında Si'ird tarihi ile ilgili araştırmalar yaptı ve bir takım notlar tutmuştu. Kitabını kaleme alırken bu notlardan da istifade etti⁹⁴¹. Yaralandığı kitaplar arasında İbn Vâsil'a ait Müferricu'l-Kurûb⁹⁴² ve bunun dışında günümüze ulaşmayan Zeyneddîn Süreycâ'ya ait Ahbâru'l-Vâridîn fî Cem'î Ahbâri Mardîn⁹⁴³ Cilvetu'l-Arûs ve Nüzhetu'n-Nüfûs⁹⁴⁴ Diyârbekir'in payitahtı Âmid halkının kaleme aldığı bir kitap⁹⁴⁵ Iraklı birinin kitabı⁹⁴⁶ gibi eserler, tarihçinin yararlandığı yazılı kaynaklardır.

Öte yandan çağdaşlarından şifahi malumat elde etmişti. Şifahî materyalin önemli bölümü Emir el-Hâc Mecdeddîn İsmâîl İbnu's-Secâ'dan alınmıştır.⁹⁴⁷ Bunun dışında müellif Ğarzeddîn Ma'tûk⁹⁴⁸, Ali bin Sârımeddîn⁹⁴⁹, el-Hâc Bobo⁹⁵⁰, el-Hâc Ebûbekir İbnu'l-Humsânî⁹⁵¹, el-Mukrî Alâeddîn el-Muhtesib bin Hüseyin⁹⁵², Kadı Necmeddîn Ömer bin Kadı Hasan⁹⁵³ Mardinli bir tüccar, Si'ird'in ileri gelenlerinden bir grup⁹⁵⁴,

⁹⁴⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 1b-2a.

⁹⁴¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 65a.

⁹⁴² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 22a-22b.

⁹⁴³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 15b.

⁹⁴⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 9b.

⁹⁴⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 104b.

⁹⁴⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 16a.

⁹⁴⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 49b, 57b-58a, 80b, 81a, 86b, 92b, 93b, 94a, 96a-96b, 99b, 107a.

⁹⁴⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 54a, 65b, 81b.

⁹⁴⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 81b.

⁹⁵⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 39a, 46b.

⁹⁵¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 55a.

⁹⁵² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 41a.

⁹⁵³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 107b.

Cezîre'nin ileri gelenlerinden biri⁹⁵⁵, Şeyh Gıyâseddîn bin el-Akûlî⁹⁵⁶, ordu komutanı el-Hâc Muhammed⁹⁵⁷, İbn Şüreyt diye tanınan Emir Ahmed bin el-Hâc eş-Şihâb⁹⁵⁸, 792/1390 yılında Hasankeyf'e gelen Hoca Yasîn el-Mısırî⁹⁵⁹, Hoca Mücâhid el-Erzenî⁹⁶⁰, Şerefeddîn Ahmed bin el-Mukaddem⁹⁶¹, Emir Muhammed bin el-Hâc Şemseddîn⁹⁶² ve Şeyh Hüseyin ed-Darîr el-Erbilî⁹⁶³ gibi isimleri şifahi kaynakları arasında kaydeder.

Bu dönemde yetişmiş bir diğer tarih alimi Ebu'l-Berekât İzzeddîn el-Kinânî'dir. el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in hükümdarlığı dönemi olan 827-836/1423-1433 yılları arasındaki periyotta kaleme aldığı ve Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed'e ithaf ettiği muhakkak olan *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb* isimli bu eserin sunuşunda yazar bu durumu şöylece dile getirir: “(el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in) *pâk selefi (Eyyûb) ve oğulları, bu ailenin ilk ferdinden sonuncusuna, yetkin ve eksik olanlar, hayatta olanlar ve göçüp gitmiş olanların yanısıra çağdaşımız olanları ve olmayanlar hakkındaki bilgileri mütevazı bir çabanın ürünü olarak bu kitapta bir araya getirdim. Daima iyiliklerini gördüğüm sultanın âlicenap dergâhı ve yüce huzuruna bir hizmet sunmak için kaleme aldığım bu eser, aradan geçen zamana rağmen onun şanını arttıracaktır. (Eyyûbilerin) birlik içindeyken en güzel temel üzerine yükselttikleri eserlerden ve yaptıkları güzel işlerden söz edilecektir. Bunun yanısıra Eyyûbî ailesinden çıkmış kendi çağının gözdesi, övünç kaynağı şanlı ve cömert İslam sultanlarının tarihleri anlatılacaktır. Eserimi, yazılmasına vesile olan sultanın (el-Meliku'l-Eşref Ahmed) tarihini ve neticesi güzel olan şerefli hizmetlerini anlatarak bitireceği Bu köle (yazar) kitabının sonuna parlak yıldızlar ve zengin denizler misali olan, zamanlarının seçkinleri el-Meliku'l-Eşref'in gözbebekleri olan oğullarının tarihini de ekledi. Allâhım onlarla sultanın bileğine güç ver gücüne güç kat! Başına gelenler karşısında onun yar*

⁹⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 101b.

⁹⁵⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 55a.

⁹⁵⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 89b.

⁹⁵⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 96b.

⁹⁵⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 104b.

⁹⁵⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 83b.

⁹⁶⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 98a.

⁹⁶¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 39a.

⁹⁶² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 96a.

⁹⁶³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 20a.

ve yardımcısı ol! Bu eserimi 'Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb' diye isimlendirdim. Şu kadar var ki ayrıntıya girerek yaptığı tüm faaliyetleri anlatma yoluna gitmedi Ancak, anlatılanlar aracılığıyla anlatılmayanlara da dikkatleri çekmeye çalıştım. Zira denizin ilginçlikleri bitip tükenmek bilmez. Şayet yaptığımız bu hizmete dair sultanın zihninde kabule dair bir düşünce oluşmuşsa kuşkusuz ulaşmak istenilen amaç ve beklenti tam da bu yöndedir. Kitabın kendisine ulaştığı ve onu görüp inceleyecek olan kimseden (el-Meliku'l-Eşref Ahmed) isteğim, göreceği yanlıları bağışlaması ve beni hoşgörmesi; karşılaştığı hataları düzeltmesi ve doğrusunu bana bildirmesidir. Zira ben, eksik olduğumu itiraf ediyorum; kitabın, huzuruna sunulduğu zâta, bunun için özrümü bildiriyorum Yapmaya giriştiğim bu işte Allâh'tan güç alıyorum ve yanılığa düşmekten korunabilmek için de ona dayanıyorum O bana yeter ve dayanılacak ne güzel kimsedir.”⁹⁶⁴.

Ebu'l-Berekât İzzeddîn el-Kinânî, el-Meliku'l-Eşref Ahmed'e ithaf ettiği bu eserinde Eyyûbî ailesinin tüm mensuplarının adlarını ve yaşam öykülerini bir araya toplamaya çalıştı. Hasankeyf'te etkinliklerini sürdüren Eyyûbî hanedanı mensuplarındaki tarih bilincini canlı tutumayı amaçlayan bu eserler bir taraftan da bu hanedanın tarihine dair önemli ayrıntılar sunmaktadır.

3.1.4. Tıp

Artuklular döneminde Hasankeyf'te bir hastanenin varlığını biliyoruz. Zira Artuklu hükümdarı Fahreddîn Kara Arslan döneminde Cezîre şehrinde Muhammed bin es-Sâîğ el-Cezerî isimli bir müneccim, filozof, dilci ve tabip vardı. 570/1174/1175 yılında vefat eden İbnu's-Sâîğ el-Cezerî'nin hayatının sonlarına doğru ünü Fahreddîn Kara Arslan'a ulaşınca onu Cezîre'den Hasankeyf'e davet etti. İbnu's-Sâîğ Hasankeyf'e gelince Fahreddîn Kara Arslan onu nedimi olarak atadığı gibi Hasankeyf'teki Maristanı da onun sorumluluğuna vermişti⁹⁶⁵.

Ancak bu hastanenin Eyyûbîler döneminde varlığını sürdürdüğüne ilişkin

⁹⁶⁴ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 16-18.

⁹⁶⁵ İmâdeddîn el-İsfahânî, Muhammed bin Muhammed (ö. 597/1201), *Zeylu Harîdeti'l-Kasr ve Cerîdeti'l-'Asr*, thk. Arif Ahmed Abdulğani ve Mahmûd Halef el-Bâdî, Dimaşk 2010, 174.

herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu dönemde Hasankeyf'te hekimlerin varlığından bilvesile haberdarız. Nitekim 14 Şaban 745/21 Aralık 1344 günü el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî, şiddetli bir hastalığa tutulmuştu. Hekimler onu tedavi ettiler. Sultan kalbinden ve bağırsağından rahatsızlanmıştı. Yaklaşık on gün boyunca sancısı süren hükümdar 20 Şaban/27 Aralık 1344 günü sağlığına kavuştu⁹⁶⁶.

Öte yandan el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 750/1349-1350 yılında Türkmenlerle yaptığı savaşta esir düşmüş ve esaretten dönüşte ağır bir şekilde hastalanmıştı. Hekimler tam on dokuz gün boyunca onu tedavi etmek için uğraş sarfettiler⁹⁶⁷.

Dâvud bin Nâsireddîn bin Cemâleddîn ez-Zerkeşî el-Ağbarî aslen Mûsullu olup Hasankeyf'e yerleşmiş bir Tıp, Astronomi ve Musiki bilginiydi⁹⁶⁸. Dâvud el-Ağbarî tarafından kaleme alınan *Nihâyetu'l-İdrâk ve'l-Ağrâdât min Akrâbâzîni'l-Enkarâbât* isimli Farmakoloji'ye dair hacimli bir eserin üçüncü cüzünün üçüncü kitabı günümüze ulaşmıştır⁹⁶⁹. Ağbarî bu eserini el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın özel kütüphanesi için telif etmişti⁹⁷⁰. Bu önemli eserin mevcut cildi müellifin ikiz kardeşi İsâ bin Nâsireddîn el-Ağbarî tarafından 1 Zilkade 826/6 Ekim 1423 tarihinde muhtemelen Hasankeyf'te istinsah edilmiştir⁹⁷¹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân ve onun oğlu el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in hizmetlerinde çalışmış olmasından ötürü '*Tabîbu'd-Devleteyn*' diye de tanınırdı. Dâvud el-Ağbarî, el-Meliku'l-Eşref Ahmed için bir tıp tarihi kaleme aldı. el-Ağbarî, İbn Ebi Usaybia'ya ait *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ* isimli eserine bir *Zeyl* olarak yazdığı⁹⁷² *Ravdatu'l-Elibbâ fî Tarihi'l-Etibbâ* diye isimlendirdiği bu kitabı, el-Meliku'l-

⁹⁶⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 70a.

⁹⁶⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 78a.

⁹⁶⁸ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, yay. Kilisli Rıfat Bilge, Ankara 1955, 360; Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Berlin 1902, II, 169-170; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Beyrût 2006, VI, 886; Ziriklî, *A'lâm*, II, 335.

⁹⁶⁹ el-Ağbarî, Dâvud bin Nâsireddîn, *Nihâyetu'l-İdrâk ve'l-Ağrâdât min Akrâbâzîni'l-Enkarâbât*, Bibliotheque Nationale de Paris, Arabe 2970. Bkz. Baron De Slane, *Catalogue Des Manuscrits Arabes De La Bibliotheque Nationale*, Paris 1883-1895, Premier Fascicule, 530-531.

⁹⁷⁰ el-Ağbarî, Dâvud bin Nâsireddîn, *Nihâyetu'l-İdrâk*, vr. 2b-3a.

⁹⁷¹ el-Ağbarî, *Nihâyetu'l-İdrâk*, 245b.

⁹⁷² Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrût 1993, IV, 186; Hâzım Saîd Yunus, "Ravdatu'l-Elibbâ fî Târîhi'l-Etibbâ li Müellifihî'l-Mavsîlî Dâvud el-Mavsîlî", *Cerîdetu Zâkireti Medînetin*, XXIV, Mûsul 27/06/2012, 7.

Eşref Ahmed'in kitaplığı için kaleme almıştı⁹⁷³. Bu eserde el-Ağbarî, adı geçen *Uyûnu'l-Enbâ* isimli tıp tarihini ihtisar ettiği gibi kendi döneminde yaşamış Mûsul ve civar yerlerdeki bazı tabiplerin yaşam öykülerine de yer vermişti. el-Ağbarî bu eserde ayrıca kendi yaşadığı tecrübeleri de aktarmıştır⁹⁷⁴.

Dâvud el-Ağbarî bu eserinde başka kaynaklarda bilgi bulmak mümkün olmayan bazı tabipler hakkında bilgi vermektedir. 700/1300-1301 yılında Mardin'e gelerek Artuklu hükümdarına hizmet etmiş olan Celâleddîn bin el-Harrâz İbni Kemmûne'nin yanısıra Mûsullu tabip Muhammed bin Kemâleddîn bin Muleyk (ö. 824/1421), Şeyh Mehdî (ö. 736/1335-1336), Keşîş Yuhanna (ö. 762/1360-1361), Abdullâh Bûna (ö. 750/1349-1350) ve onun oğlu İbrâhîm Bûna (ö. 835/1431-1432), Arapça ve Süryanice eserler kaleme almış Mutran Yahyâ bin Bûna (ö. 821/1418-1419), İbnu'l-Muhezzeb (ö. 816/1413-1414) gibi isimler dikkat çekicidir⁹⁷⁵.

Dâvud el-Ağbarî'nin tıp alanında kaleme aldığı eserlerden biri de *Hâssu'l-Hâssi'l-Mültekat min Havâssi'l-Havâs* isimli eserdir⁹⁷⁶.

Tıp alanında yapılan bu uygulamalı ve teorik çalışmalar bir bakıma o dönemdeki ilmi seviyeyi gösterir. Bunun yanısıra yapılan ilmi çalışmaları, halkın sağlığını korumak için desteklendiğine dair bir yaklaşım olarak da kabul etmek mümkündür. Ancak bununla birlikte Artuklular döneminde varlığından haberdar olduğumuz Bimaristan'ın Eyyûbîler dönemindeki akibetinin mahiyeti hakkında elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

3.1.5. Astronomi

Bu dönemin en gözde ilimlerinden biri de gök cisimleri ve bunların hareketlerinin gözlemine dayanan Astronomi'ye dair yapılan çalışmalardır. Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde tabiplik yapan Dâvud el-Ağbarî astronomi alanında da çalışmalar

⁹⁷³ el-Ağbarî, Dâvud bin Nâsireddîn, *Ravdatu'l-Elibbâ fî Târîhi'l-Etibbâ*, Berlin Kütüphanesi, Or. Qu. 1068, vr. 1b-2a. Bu eserin diğer bir nüshası için bkz. Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, nr. H/20434.

⁹⁷⁴ el-Ağbarî, *Ravdatu'l-Elibbâ*, vr. 73a.

⁹⁷⁵ el-Ağbarî, *Ravdatu'l-Elibbâ*, vr. 109b, 110a, 110b-111a.

⁹⁷⁶ Bağdatlı İsmâîl Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, yay. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Ankara 1971, I, 425.

yaptı. *Tavâli 'u'l-Burûc* isimli bir eser kaleme aldı⁹⁷⁷. Dâvud el-Ağbarî'nin burçlara dair kaleme aldığı ve 21 fasıldan oluşan bir diğer eseri de *Ulemâu'l-Felekiyye fî Te'sîrâtî'l-İşyilâk fî'l-Eşyâi's-Süfliyye* isimli eseridir⁹⁷⁸.

Dâvud el-Ağbarî tarafından astronomi ilmine dair kaleme alınan bir diğer eser *Makâletu Tedbîri'l-İnsân fî Şuhûri'l-Yûnân Yahfezu bihâ Sıhhati'l-Ebdân*'dır.⁹⁷⁹ Öte yandan İlm-i Firâset'e ilişkin olan ve iki bölümden ibaret olan *er-Risâletu'l-Emcediyye (Ahmediyye?) fî İlmi'l-Firâseti'l-İnsâniyye* isimli eseri, el-Ağbarî'nin bir diğer önemli eseridir⁹⁸⁰.

el-Ağbarî ailesine mensup Nâsireddîn bin İsa et-Tabîb İbnu'l-Haskefî isimli müellif Mûsul'da doğmuş ancak Hasankeyf'e yerleşmişti. Bu müellif tarafından kaleme alınmış ve Hasankeyf'in 847/1443/1444 yılına ait *ed-Dustûru'l-Acîb* isimli bir zîc vardır⁹⁸¹.

Müellif Nâsireddîn, eserinin girişinde *Bahru'l-Ulûm* isimli eserini yazdıktan sonra korunmuş Hasankeyf şehri için bir *Zîc* kaleme almak istediğini ifade eder⁹⁸². el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde kaleme alınmış bu eser dönemin ilmi seviyesini göstermesi açısından da önemli bir örnek teşkil eder⁹⁸³.

3.1.6. Edebiyat

Eyyübî ailesi mensupları daha ilk zamanlarından itibaren edebiyatla ilgilenmeye başladılar ve edebiyatçıları himaye ettiler. Sultan el-Meliku'n-Nâsır Selâhaddîn, Takiyeddîn Ömer bin Şâhinşâh, İzzeddîn Ferruşâh ve Tâcu'l-Mulûk Börî'yi saymak

⁹⁷⁷ Yazma nüshaları için bkz. Sâlim Abdurrezzâk Ahmed, *Fihrisu Mahtûtâtî Mektebeti'l-Evkâfi'l-Âmme fî'l-Mavsîl*, Irak 1983, VI, 200, 217.

⁹⁷⁸ Eserin Şâm 6825 numaralı yazma nüshası için bkz. Mustafa Saîd es-Sabbâğ, *Fihrisu Mahtûtâtî Dâri'l-Kutubi'z-Zâhiriyye, el-Ulûm ve'l-Funûni'l-Muhtelifa 'İnde'l-'Arab*, Dimaşk 1980, 187-189.

⁹⁷⁹ Muhammed Takiy Danişpejuh ve İrec Efşâr, *Nüşahâ-yı Hattî, Defter-i Heftom*, Tahran 1353, 239.

⁹⁸⁰ Eserin Şâm 6825 numarada kayıtlı nüshası için bkz. Mustafa Saîd es-Sabbâğ, *Fihrisu Mahtûtâtî Dâri'l-Kutubi'z-Zâhiriyye, Kutubu İlmi'l-Firâse*, Dimaşk 1980, 312-314.

⁹⁸¹ İbnu'l-Haskefî el-Ağbarî, Nâsireddîn bin İsa, *ed-Dustûru'l-Acîb*, Bibliotheque Nationale de Paris, Arabe 2540. Bu nüsha için bkz. Baron De Slane, *Catalogue Des Manuscrits Arabes De La Bibliotheque Nationale*, Paris 1883-1895, Premier Fascicule, 454. Bu eserin Vatikan 1499'daki bir diğer nüshası için bkz. Giorgio Levi Della Vida, *Secondo Elenco Dei Manoscritti Arabi Islamici Della Biblioteca Vaticana*, Vaticano 1965, 2.

⁹⁸² İbnu'l-Haskefî el-Ağbarî, *ed-Dustûru'l-Acîb*, vr. 1a.

⁹⁸³ David A. King, "A Survey of Medieval Islamic Shadow Schemes for Simple Time-Reckoning", *Oriens*, vol. 32 (1990), 227-229.

mümkündür. İçlerinden bazıları bu alanda eser kaleme aldığı gibi bazılarına da bu alanda kaleme alınan eserler ithaf edilmişti⁹⁸⁴. Öte yandan Hamâ Eyyûbîlerinden el-Meliku'l-Mansûr Muhammed bin Ömer kaleme aldığı şairlere dair biyografik mahiyetteki eserde birçok şairden söz eder⁹⁸⁵.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî şiir dinlemeyi ve yazmayı çok severdi. Kendi kaleme aldığı şiirleri ve Hz. Peygamber hakkında yadığı medhiyeleri kitap haline getirmişti. Ataları Eyyûbîleri övdüğü ve nesebinden bahsettiği bir kaside de kaleme almıştı⁹⁸⁶. İbnu'l-Ayirmânî diye tanınan Kadı Bedreddîn, el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'yi medheden kasideler yazmıştı⁹⁸⁷.

799/1396-1397 yılında Kalkaşendî Mısır'dan Hasankeyf'e giden bir postacı aracılığıyla el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ı övücü mahiyette şiirler yazıp göndermişti⁹⁸⁸. 812 yılı Ramazan bayramında/6 Şubat 1410 İnşâ kâtibi Ma'd bin İbrâhîm el-Harîrî, el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın bayramını kutlamak ve onu övmek için yazdığı kasideyi sultana sundu⁹⁸⁹.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının birçoğu edebiyatla ilgilenmiş ve bir kısmı bu alanda telif eserler geride bırakmıştır. Nitekim bu hükümdarlardan el-Meliku'l-Âdil Süleymân, oğlu el-Meliku'l-Eşref Ahmed ve onun oğlu el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in şiir divanları *ed-Dürrü's-Semîn fî Şi'ri's-Selâseti's-Selâtîn* adı altında bir araya getirilmişti. Bu eseri gören Kâtip Çelebî eserin baş tarafından bir satır kaydeder⁹⁹⁰. Kim tarafından derlendiğini bilmediğimiz bu eser günümüze ulaşmamıştır.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân altı bâb üzere telif ettiği şiir Dîvân'ın ilk bâbında mevaiz, ikinci bâb ihvaniyyat, üçüncü bâb mersiye ve yergi, dördüncü bâb medih ve gazel, beşinci bâb hamriyyat ve altıncı bâb da mudaabat konularına dair şiileri

⁹⁸⁴ İmâdeddîn el-İsfahânî, Muhammed bin Muhammed (ö. 597/1201), *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-Asr*, thk. Şükrî Faysal, Dimaşk 1968, X, 77-139.

⁹⁸⁵ Ayrıntı için bkz. İbn Şâhînsâh el-Eyyûbî, Muhammed bin Ömer (ö. 617/1221), *Nüzhetu'l-Mâlik ve'l-Memlûk fî Tabakâti's-Şu'arâ*, thk. Nâzım Reşîd, Bağdad 2001.

⁹⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 74b.

⁹⁸⁷ İbn Şeddâd, İzzeddîn Muhammed b. Ali (ö. 684/1285), *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Bodleian Library, Marsh, nr. 333, vr. 138b-140b.

⁹⁸⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 318.

⁹⁸⁹ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 473-474.

⁹⁹⁰ Kâtip Çelebî, *Kesfu'z-Zunûn*, 1, 731.

içerirdi⁹⁹¹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Dîvân'ında gerek kendi yazdığı şiirler ve gerek de çağdaşları tarafından kendisine gönderilen şiirlere yer verdi. Bu kabilden Şeyh Cemâleddîn Abdullâh el-Mâlikî, Hacc'a gitmek için yola çıkmış ve Şâm'da bulunduğu esnada Hasankeyf'te bulunan el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a gönderdiği şiirde onun kendisine gösterdiği ilgiye teşekkür etti ve Haccını eda ettikten sonra Hasankeyf'e sultanın yanına döneceğini kaydetti⁹⁹².

Bir diğer âlim Kudüs kadısı Abdulazîz el-Hanbelî Hacc için Kudüs'ten yola çıkmış ve yol üstündeki Bağdat'a uğramış ve buradan Melik Şucâeddîn'in eliyle el-Meliku'l-Âdil Süleymân için yazdığı şiirleri ve telif ettiği bazı kitaplarını Hasankeyf'e gönderdi⁹⁹³. Kadı Bedreddîn Muhammed sultana övgü mahiyetinde bazı şiirler kaleme almıştı⁹⁹⁴.

Bir defasında el-Meliku'l-Âdil Süleymân hastalanmış ve ardından iyileşince oğlu el-Melik Mucîreddîn sevincini belirtmek için bir şiir söylemişti. el-Meliku'l-Âdil Süleymân da ona hediye vaadinde bulunarak cevabi mahiyette bir şiir söyledi⁹⁹⁵. Bir defasında huzurundaki devlet adamlarından birini azarlamak için şiir söyledi⁹⁹⁶.

Öte yandan el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Dîvân'ında vefat olaylarına dair söylenmiş mersiyelere de yer verdi. Nitekim Eyyübî devlet adamlarından Kutlûboğa ve Necmeddîn Mahmûd vefat ettiklerinde Kadı Bedreddîn onlar için mersiyeler kaleme almıştı⁹⁹⁷. Bu Kutlûboğa için el-Meliku'l-Âdil Süleymân da üzüntüsünü ifade eden bir mersiye yazmıştı⁹⁹⁸. el-Meliku'l-Âdil Süleymân kardeşinin oğlu Melik Alâeddîn'e yazdığı şiirleri veznini düzenlemesi için gönderirdi⁹⁹⁹. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Melik Celâleddîn Tûrânşâh adında bir oğlu vefat etti. el-Meliku'l-Âdil Süleymân onun

⁹⁹¹ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 475-477. Dîvân'ın eksik bir yazma nüshasının tavsifi için bkz. Alphonse Mingana, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, 791-796.

⁹⁹² el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, John Rylands Library Manchester, nr. 476, 1b-2a.

⁹⁹³ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 2a-2b.

⁹⁹⁴ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 13b-14a, vr. 15a-15b.

⁹⁹⁵ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 18a.

⁹⁹⁶ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 20b-21a.

⁹⁹⁷ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 21b-22b.

⁹⁹⁸ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 22b-23a.

⁹⁹⁹ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 48a.

vefatından duyduğu üzüntüyü yazdığı bir mersiye ile dile getirdi¹⁰⁰⁰.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân kendisinin Eyyûbî neslinden olduğunu dile getirdiği gibi Sultan Selâhaddîn Eyyûbî'yle aynı soydan geldiğini ifade eder¹⁰⁰¹. Öte yandan Sultan Selâhaddîn'in Siret'ini yazmış olan Bahâeddîn İbn Şeddâd'ı övücü mahiyette şiirler kaleme aldı¹⁰⁰². el-Meliku'l-Âdil kendisine ait olan atlara dair de şiirler yazardı¹⁰⁰³. Kadı Bedreddîn, Melik Süleymân'ın bir torunu doğduğunda onu tebrik etmek için ona şiir yazdı¹⁰⁰⁴. el-Meliku'l-Âdil Süleymân Arapça'nın yanısıra Farsça şiirler de söylediler. Nitekim emrindeki kölelere hitaben şiirler yazdı¹⁰⁰⁵. Kölesi Altunboğa ile şakalaşırken ona bir şiir yazdı¹⁰⁰⁶.

Emir Ömer bin Şâdî görevli olarak 810 yılı Receb/Aralık 1407 ayında Kâhire'ye gitti ve burada İbn Asakir'in *Târîhu Dimaşk* isimli hacimli eserini istinsah için çalıştı. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın bu himmetini ve kitaplara olan ilgisini gören Kâhireli âlimlerden Ahmed bin Abdullâh el-Cenedî yazdığı bir medhiyeyi Emir Ömer bin Şâdî aracılığıyla Hasankeyf'e gönderdi¹⁰⁰⁷. Emir Ömer aracılığıyla Kâhire'den medhiye yazıp Hasankeyf'teki el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a gönderen bir diğer âlim Seyyid Şerif Mûsâ bin Abdurrahman el-Hüseynî el-Mısrî'ydi¹⁰⁰⁸.

Edebi yönü güçlü olan Hasankeyf hükümdarlarından el-Meliku'l-Eşref Ahmed de aynı zamanda şair olup bir şiir Dîvân'ı kaleme almıştı¹⁰⁰⁹. 831/1427-1428 yılında el-Meliku'l-Eşref Ahmed Dîvân'ından bir nüshayı Devâdârı Ergûn aracılığıyla Mısır'a göndermişti. Mısır âlimlerinden İbn Hacer el-Askalânî bu Dîvân'a bir takriz yazdı¹⁰¹⁰.

el-Meliku'l-Eşref, 802 yılında Ramazan bayramında/26 Mayıs 1400 bâbası el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın bayramını kutlamak için şiir yazdı¹⁰¹¹.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in küçük yaşta bir oğlu 811 yılı Şaban ayında/Aralık-

¹⁰⁰⁰ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 26a-27a.

¹⁰⁰¹ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 27a-28b.

¹⁰⁰² el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 29b-30a.

¹⁰⁰³ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 30b-31b.

¹⁰⁰⁴ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 32a.

¹⁰⁰⁵ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 55b.

¹⁰⁰⁶ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 85a-86b.

¹⁰⁰⁷ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 88a-94b.

¹⁰⁰⁸ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 94b-97a.

¹⁰⁰⁹ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, Şâm Dâru'l-Kutubi'z-Zahiriyye, 2/64.

¹⁰¹⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, II, 733.

¹⁰¹¹ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 203a.

Ocak 1409 tarihinde vefat etmişti. el-Meliku'l-Âdil Süleymân torununun vefatına dair duyduğu üzüntüsünü dile getiren bir şiir yazdı¹⁰¹².

el-Meliku'l-Âdil Süleymân 826 yılı Zilhicce ayında/Kasım-Aralık 1423 tarihinde hastalanmıştı. Hastalığı geçip iyileşince oğlu el-Meliku'l-Eşref bâbasının sağlığına kavuşmasından ötürü duyduğu mutluluğu ifade eden bir şiir kaleme aldı¹⁰¹³.

el-Meliku'l-Eşref'in el-Melik Mucîreddîn Muhammed isminde bir kardeşi vardı. Onu çok seviyordu ve ona çok düşküdü. Zira küçük yaştan itibaren ağabeyinin hizmetinde bulunmuştu. el-Meliku'l-Eşref kardeşinin mutluluğunu kendi mutluluğu görece derecede ona bağlıydı. Nitekim el-Melik Mucîreddîn'in doğan oğlu Tahir için onu tebrik için şiirler kaleme aldı¹⁰¹⁴. el-Meliku'l-Eşref yönetim işlerinde el-Melik Mucîreddîn'den çokça istifade ederdi. Bir defasında onu Eyyûbîlerin hâkimiyetine geçen Si'ird'e gönderdi. Si'ird'de bulunduğu esnada el-Melik Mucîreddîn'in bir erkek çocuğu daha oldu. el-Meliku'l-Eşref kardeşini kutlamak için yazdığı şiiri Si'ird'e gönderdi¹⁰¹⁵.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed 827/1423-1424 yılında Mısır'a gitti. Burada bulunduğu esnada el-Hâc Zeyneddîn Abdurrahman bin Meliku'l-Ümerâ ona yazdığı bir şiir beytini gönderince o da yazdığı bir şiiri gönderdi¹⁰¹⁶. el-Meliku'l-Eşref Ahmed, veziri Meliku'l-Ümera el-Hâc Muhammed hastalanınca ona geçmiş olsun dileklerini bildirmek için şiir yazıp gönderdiği gibi 833 Recep ayının başında/Mart 1430 tarihinde onu ziyarete gitti¹⁰¹⁷.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed'in Melik Şihâbeddîn Ebûbekir isimli bir kardeşi daha vardı.¹⁰¹⁸ Öte yandan oğlu el-Meliku'l-Kâmil Halîl doğduğunda onun için bir şiir kaleme aldı¹⁰¹⁹.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed, 18 Cemâziye'l-Ahir 833/14 Mart 1430 tarihinde Emir Şemseddîn Muhammed bin el-Hâc Seyfeddîn'in bâbası Emir Seyfeddîn vefat edince

¹⁰¹² el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 1b.

¹⁰¹³ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 205a-205b.

¹⁰¹⁴ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 205b.

¹⁰¹⁵ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 207a-207b.

¹⁰¹⁶ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 213b.

¹⁰¹⁷ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 220b.

¹⁰¹⁸ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 162a.

¹⁰¹⁹ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 144a.

ona taziye dileklerini bildirmek ve teselli etmek için şiir yazdı¹⁰²⁰.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından edebiyatla en fazla uğraşanlardan biri de kuşkusuz el-Meliku'l-Kâmil Halîl'dir. el-Meliku'l-Kâmil Halîl *ed-Dürrü'l-Münedded min Nazmi'l-Halîl bin Ahmed* adıyla büyük bir şiir Dîvân'ı yazdı. el-Meliku'l-Kâmil Halîl, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerin yer aldığı bu Dîvân'ı ihtisar ederek birçok kitap vücuda getirdi.¹⁰²¹ Dîvân'ın ilk bölümünü teşkil eden *Nücûmu'l-Felek min Nazmi'l-Melik*¹⁰²² yayınlanmıştır¹⁰²³.

Dîvân'ından bir bölüm *el-Kasdu'l-Celîl min Nazmi's-Sultân Halîl* adıyla bir araya getirilmişti¹⁰²⁴. *Nesîmu'l-Ervâh ve Zâyidi'l-Efrâh*¹⁰²⁵ *Murîhu'l-Enâm ve Muzîdu'l-Garâm*¹⁰²⁶ *Râhatu'l-Hâtur fi's-Suğûr ve'l-Mehâcir*¹⁰²⁷ *el-Ukûdu'l-Kâmiliyye fi'l-Uyûni'l-Bâbiliyye*¹⁰²⁸ *en-Nazmu'l-Müstetâb fi't-Tevevül ile'l-Ahbâb*¹⁰²⁹ *Resâilu'l-Hâimi'l-Mehcûr fi'l-Uyûn ve's-Suğûr*¹⁰³⁰ *Müsîru'l-Eşvâk ila Lezîzi't-Talâk*¹⁰³¹ *Kitâbu'l-Eş'âri't-Türkiyyât*¹⁰³² isimli bölümlerden oluşmaktaydı.

İbn Hacer el-Askalânî, el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in bâbası el-Meliku'l-Eşref'in Dîvân'ına yazdığı gibi onun da Dîvân'ına bir takriz yazdı¹⁰³³. Garseddîn Halîl bin Şâhin ez-Zâhirî bu Dîvân'ı görüp ondan nakilde bulunmuştur¹⁰³⁴.

Yazdığı şiirlerde dedesi el-Meliku'l-Âdil Süleymân¹⁰³⁵ ve bâbası el-Meliku'l-

¹⁰²⁰ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Dîvân*, vr. 219b.

¹⁰²¹ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *ed-Dürrü'l-Münedded min Nazmi'l-Halîl bin Ahmed*, Berlin 7898 We 149.

¹⁰²² Berlin 7898 We 149, vr. 1a-30a.

¹⁰²³ el-Melik Halîl el-Eyyûbî, *Dîvânü's-Sultân Halîl el-Eyyûbî Nücûmu'l-Felek Min Nazmi'l-Melik*, Tahkik ve Takdim Abdulhasaneyn el-Hıdır, Dımaşk 1993.

¹⁰²⁴ Bu eser 1866 yılında Beyrût'taki el-Matbaatu'l-Umûmiyye'de yayımlandı. Yûsuf İlyân Serkîs *Mu'cemu'l-Matbûati'l-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, Kâhire 2008, II, 1455; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrût 2002, II, 314. Bu eserin diğer nüshası için bkz. Princeton Üniversitesi Kütüphanesi nr. 646 (265 B).

¹⁰²⁵ Berlin 7898 We 149, vr. 1a-30a. Bu eserin edisyonu için bkz. as-Sayyid Abdallâh al-Tilbani, "La Poesia Araba di al-Malik al-Kamil al-Halil ibn Ahmad al-Ayyubi", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, Vol. 30, Fa 3, Napoli 1970, 295-344.

¹⁰²⁶ Berlin 7898 We 149, vr. 41a-77b.

¹⁰²⁷ Berlin 7898 We 149, vr. 77b-95b.

¹⁰²⁸ Berlin 7898 We 149, vr. 96a-106a.

¹⁰²⁹ Berlin 7898 We 149, vr. 106b-118b.

¹⁰³⁰ Berlin 7898 We 149, vr. 136b-156b.

¹⁰³¹ Berlin 7898 We 149, vr. 157b-173b.

¹⁰³² Berlin 7898 We 149, vr. 174a-181b.

¹⁰³³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, II, 733-734.

¹⁰³⁴ ez-Zâhirî, *Zübdetu Kesfi'l-Memâlik*, 149-151.

¹⁰³⁵ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nücûmu'l-Felek*, vr. 2b.

Eşref'e¹⁰³⁶ medhiyeler yazdı. el-Meliku'l-Kâmil Halîl şehir dışında olduğunda sıkça Hasankeyf'e dair özlemini bildiren beyitler yazdı¹⁰³⁷. Nitekim Melik Halîl 837 yılı Muharrem/Ağustos-Eylül 1433 ayında çıktığı gezi esnasında hâkimiyeti altındaki şehirler ve kaleleri ziyaret etti. Cudeyde Kalesi, Erzen¹⁰³⁸, Bâtâsâ, Mazûran, Behmerd¹⁰³⁹ ve Ergîs¹⁰⁴⁰ gibi şehirleri gezdikten sonra son olarak Si'ird'e gitti ve buradan özlem duyduğu Hasankeyf'e döndü.¹⁰⁴¹ Şiirlerinde Tanzâ, Hazzo ve Deyr Zîh gibi yerlere de atıfta bulunur¹⁰⁴². Gezdiği yerlerden biri olan Hısnu Tâlib'e dair bir şiir yazdı¹⁰⁴³. Kendisi Hısnu Tâlib'de olmasına karşın yüreğinin Hasankeyf'te bulunan ailesinde olduğunu söyler¹⁰⁴⁴. Yine Meyyâfârikîn'de bulunduğu esnada Hasankeyf'e duyduğu özlemi yansıtan şiirler yazdı¹⁰⁴⁵. Mardin, Harzem, Deyru'z-Za'feran ve Rişmil'de bulunduğu esnada Hasankeyf'te bıraktığı ailesine duyduğu hasreti dile getirdi¹⁰⁴⁶. Cudeyde Kalesi, Hazzo¹⁰⁴⁷ ve Bidlîs'e¹⁰⁴⁸ yaptığı seferde de ailesine duyduğu özlemi dile getiren şiirler söyledi.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl şiirlerinde sevdiği Türk ve Kürt kadınlarını sık sık geyiğe benzetir¹⁰⁴⁹. Orta boylu bir Türk kızına âşık olduğunu ve onun uğruna yazdığı şiirleri kaydeder¹⁰⁵⁰.

Dönemin önemli şairlerinden Alâeddîn Ali bin el-Müşerref el-Mârdînî el-Haskefî 837/1433-1434 yılında el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in daveti üzerine Mardin'den Hasankeyf'e gelerek sultanın hizmetine girmiştir¹⁰⁵¹. Bir defasında ilkbahar mevsimi

¹⁰³⁶ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nücûmu'l-Felek*, vr. 3a.

¹⁰³⁷ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Râhetu'l-Hâtır*, vr. 95a.

¹⁰³⁸ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *el-'Ukûdu'l-Kâmiliyye*, vr. 99b.

¹⁰³⁹ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Râhetu'l-Hâtır*, vr. 82b-83a.

¹⁰⁴⁰ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *el-'Ukûdu'l-Kâmiliyye*, vr. 100a.

¹⁰⁴¹ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Râhetu'l-Hâtır*, vr. 83b.

¹⁰⁴² el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Râhetu'l-Hâtır*, vr. 93a.

¹⁰⁴³ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nücûmu'l-Felek*, vr. 22a; el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Râhetu'l-Hâtır*, vr. 77a.

¹⁰⁴⁴ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Râhetu'l-Hâtır*, vr. 81a-81b, 83b.

¹⁰⁴⁵ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nücûmu'l-Felek*, vr. 36a; el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Murîhu'l-Enâm*, vr. 62a, 76b.

¹⁰⁴⁶ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Nücûmu'l-Felek*, vr. 38a-38b.

¹⁰⁴⁷ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Murîhu'l-Enâm*, vr. 57b.

¹⁰⁴⁸ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *el-'Ukûdu'l-Kâmiliyye*, vr. 104a.

¹⁰⁴⁹ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Musîru'l-Eşvâk*, vr. 163b.

¹⁰⁵⁰ el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *Murîhu'l-Enâm*, vr. 58a.

¹⁰⁵¹ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 2a-3b.

gelmiş her taraf güzelleşmişti. el-Mârdînî bu durumu tasvir eden bir şiir yazdı¹⁰⁵². Kurban bayramında sultanın bayramını kutlamak için şiirler yazdı¹⁰⁵³. Bir defasında kış mevsiminin çok çetin geçmesi üzerine içinde bulunduğu zorluğu el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e şikâyet için bir şiir yazdı. el-Meliku'l-Kâmil Halîl de şiir aracılığıyla onun ihtiyaçlarını karşılayacağını bildirdi ve bunun için emir verdi. Öyle ki Hasankeyf'teki diğer şairler bu durumu kışkırdılar¹⁰⁵⁴. Ramazan orucu münasebetiyle el-Meliku'l-Kâmil Halîl'e medhiyeler yazdı¹⁰⁵⁵. Daha sonra da Ramazan bayramını kutlamak için el-Meliku'l-Kâmil Halîl için şiirler yazdı¹⁰⁵⁶. Bir defasında da el-Meliku'l-Kâmil Halîl rüyasında Hz. Peygamberi görünce el-Mârdînî buna dair sultanı medheden bir kaside yazdı¹⁰⁵⁷. Sultanın eğlence gezilerinde ona eşlik edip *es-Samîm* denen mesire yeri ve *Avzerîn* denen vadideki bahçelerde yapılan gezintilerde el-Meliku'l-Kâmil Halîl'i medhetmek için şiirler yazdı¹⁰⁵⁸. Yine *el-Kehfu'l-Meskûb* (Oyuk Mağara) denen Dicle kenarındaki bir yerde ve *Zîh* diye bilinen bir vadide konakladıklarında el-Meliku'l-Kâmil Halîl için medhiyeler söyledi¹⁰⁵⁹. el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in Erzen¹⁰⁶⁰ Si'ird¹⁰⁶¹ Behmerd¹⁰⁶² Bâtâsâ¹⁰⁶³ Hısnu Tâlib¹⁰⁶⁴ şehirlerine yaptığı geziyi ve bu şehirleri övücü mahiyette beyitler kaleme aldı. Öte yandan el-Meliku'l-Kâmil Halîl 839 yılı Zilkade ayı ortalarında/Haziran 1436 Heysen Kalesi'ni fethettiği zaman el-Mârdînî, bu fethi kutlamak için sultana medhiyeler yazdı¹⁰⁶⁵. Yine aynı gün el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in, el-Melik Saîd isimli oğlunun doğduğu haberi Hasankeyf'ten Heysen Kalesi'ne ulaşınca el-Mârdînî bu müjde için de bir şiir yazarak sultanı tebrik etti¹⁰⁶⁶.

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarları kendilerinden önceki birçok Eyyûbî hükümdarı

¹⁰⁵² el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 12b-14b.

¹⁰⁵³ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 17b-21a.

¹⁰⁵⁴ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 21b-22a.

¹⁰⁵⁵ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 24a-25a.

¹⁰⁵⁶ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 26a-28a.

¹⁰⁵⁷ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 32b-33b.

¹⁰⁵⁸ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 43b-44a.

¹⁰⁵⁹ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 46a-48a.

¹⁰⁶⁰ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 49a.

¹⁰⁶¹ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 51a.

¹⁰⁶² el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 51b.

¹⁰⁶³ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 52b.

¹⁰⁶⁴ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 53a.

¹⁰⁶⁵ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 53a.120a-123b.

¹⁰⁶⁶ el-Mârdînî, *İsbâtu'd-Delîl*, vr. 122a.

şiiir ve edebiyatla ilgilenmişler ve bizzat kendileri şiiirler kaleme almışlardır. Son Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından el-Meliku'l-Âdil Halef de şiiir kaleme alan bir şairdi¹⁰⁶⁷. Yazılan şiiirlerin çoğu Arapça yazılmıştır. Bununla birlikte Türkçe ve Farsça şiiir yazan Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Halîl en dikkat çeken şair hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.7. Musiki

Hasankeyf Eyyûbîlerinde saray yaşamının en önemli unsurlarından biri kuşkusuz eğlence meclisleridir. Eğlence meclislerinde ziyafetlerin yanısıra Musiki de önemli yer teşkil etmekteydi. Nitekim 739/1338/1339 yılında el-Meliku'l-Eşref Mûsâ kaleden inerek devlet adamlarıyla Deyr Dîl denen mesire alanına gitti ve burada çadır kurdu. Yaklaşık on gün burada güzel doğa manzarası içinde eğlence meclislerinde Musiki sanatçısı Muzaffereddîn çalıp söylediler¹⁰⁶⁸.

Musiki, Hasankeyf'te eğitim kurumlarında müstakil bir ders olarak okutulmuş ve bu alanda yetkin alimler bu eğitimi yürütmüşlerdi. Nitekim Hasankeyf'te Musiki eğitimi verdiğini bildiğimiz el-Hâc Kalender'in öğrencileri arasında Ebu'l-Lutf el-Haskefî de vardı¹⁰⁶⁹. Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki Musiki eğitimi için yürütülen müfredat, bizzat Hasankeyf'te yaşayan alimler tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmişti.

Muzaffer bin el-Hüseyin bin el-Muzaffer el-Haskefî, Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde yetişmiş Musiki âlimi ve ressamdır¹⁰⁷⁰. Hayatı hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olmamakla birlikte el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde Hasankeyf'te bulunduğunu biliyoruz¹⁰⁷¹. Muzaffer bin el-Hüseyin bin el-Muzaffer el-Haskefî, Musiki terimleri ve makamlarına dair kaleme aldığı *el-Keşşâf fî İlmi'l-Engâm* isimli Musiki eserini, el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın özel kütüphanesi için kaleme aldı ve ona ithaf

¹⁰⁶⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, 3, 185.

¹⁰⁶⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 56b-57a.

¹⁰⁶⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VIII, 221.

¹⁰⁷⁰ el-Haskefî, Muzaffer bin el-Hüseyin, *el-Keşşâf fî İlmi'l-Engâm*, Forschungsbibliothek Gotha, Orient A-01350, vr. 26b.

¹⁰⁷¹ el-Haskefî, *el-Keşşâf fî İlmi'l-Engâm*, vr. 27a-29b.

etti¹⁰⁷².

Dünya kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan ve Musıki eğitiminde esas alınan önemli metinler arasına giren bu eser¹⁰⁷³ Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde üretilen ilimlerin sadece kendi bölgesinde değil aynı zamanda başka memleketlere de transfer edildiğini gösteren en önemli delillerdendir.

3.2. KÜTÜPHANELER

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarından el-Meliku'l-Âdil Süleymân¹⁰⁷⁴, el-Meliku'l-Eşref Ahmed¹⁰⁷⁵ ve el-Meliku'l-Kâmil Halîl'in¹⁰⁷⁶ özel kütüphanelerinin varlığına kayıtlarda rastlamaktayız. Bu durum Hasankeyf meliklerinin ilme verdikleri önemi gösterdiği gibi bu hükümdarların entellektüel kişiliklerini de gözler önüne sermektedir. Hasankeyf'te oluşturulan bu kütüphaneler içinde el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından kurulan kütüphane, zengin içeriğiyle şöhret bulmuştu.

3.2.1. el-Meliku'l-Âdil Süleymân Kütüphanesi

el-Meliku'l-Âdil Süleymân, ilmi ve ilim adamlarını çok severdi. Kitaplara karşı özel bir ilgisi vardı. Nitekim kitap koleksiyonu oluşturmak için çabalardı. Bu uğurda uzak ülkelere kitap temini ve satın alımı için görevliler gönderirdi. Sahiplerinin satmaktan kaçındıkları kitapları ise istinsah ettirirdi. Bu şekilde çok sayıda kitap temin etmişti¹⁰⁷⁷.

İnşa ettirdiği el-Âdiliyye veya başka bir ismiyle el-Fahriyye Medresesi'nde oluşturduğu bu kütüphane için dışardan birçok kitap getirdiği gibi bu işlerle ilgilenen kimseler de görevlendirir ve bunlara maaş bağlardı¹⁰⁷⁸.

Nitekim el-Meliku'l-Âdil Süleymân 810/1407-1408 yılında Emir Ömer bin

¹⁰⁷² el-Haskefî, *el-Keşşâf fi İlmi'l-Engâm*, vr. 27a-29b. Bu eserin diğer yazma nüshaları için bkz. Gotha, 1353, vr. 1a-8a; Berlin Staatsbibliothek, We. 1738, vr. 113-128; Manchester John Rylands, 790, vr. 1-6; Leiden, Universiteitsbibliotheek, Or. 2779, vr. 1b-7a; Bibliotheca Lindesiana, 676.

¹⁰⁷³ Amnon Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings (c. 900-1900)*, München 1979, 127-128.

¹⁰⁷⁴ el-Haskefî, *el-Keşşâf fi İlmi'l-Engâm*, Forschungsbibliothek Gotha, Orient A-01350, vr. 27a.

¹⁰⁷⁵ el-Ağbarî, Dâvud bin Nâsireddîn, *Ravdatu'l-Elibbâ*, vr. 1b.

¹⁰⁷⁶ el-Vestânî, *Tercemetu Tezkireti'l-Evliyâ*, 3.

¹⁰⁷⁷ Makrîzî, *Dürrü'l-'Ukûdi'l-Ferîde*, II, 109.

¹⁰⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Zeylu'd-Dureri'l-Kâmine*, thk. Adnân Dervîş, Kâhire 1992, 301.

Şâdî'yi Kâhire'ye İbn Asâkir'in *Târîhu Dimaşk* isimli yaklaşık altmış cilt tutarındaki tarih kitabının nüshasını istinsah ettirip getirmesi için gönderdi¹⁰⁷⁹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân kendisi de kitap istinsah ederdi. Henüz hükümdarlığının ilk yıllarında İzzeddîn İbn Şeddâd (ö. 684/1285) tarafından kaleme alınmış olan *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* isimli esere ait el-Cezîre bölgesinin tarihi coğrafyasından bahseden son cildini 25 Receb 789/11 Ağustos 1387 sabahı tamamlamıştı¹⁰⁸⁰.

Bu kütüphanede *Şeref bin Emîra es-Serâyî* gibi çok meşhur hattalar çalıştı. Genç yaşlarda Mardin'e gelip yerleştiği için el-Mârdînî diye de tanınırdı. Hat sanatını öğrenen es-Serâyî, özellikle de Mensûb hattında yetenekli birisiydi. Hat tarzı olarak Yâkût el-Musta'simî ve İbnu'l-Bevvâb tarzlarını icra ederdi. Aynı zamanda iyi bir öğretici olan es-Serâyî'den birçok kimse hat eğitimi aldı. Onun bu kabiliyetinden ötürü Timur Mardin hâkimine haber salarak onu sarayına istemişti. Ancak es-Serâyî Timur'un yanına gitmekten kaçındı. Timur ülkesine dönünce es-Serâyî, Mardin'den ayrılarak Hasankeyf'e geldi ve buraya yerleşti. 829/1425-1426 yılında Halep üzerinden hacca giden Şeref es-Serâyî Halep'te kaldığı süre zarfında hat eğitimi verdi. Hac dönüşü Hasankeyf'e gelerek bir süre daha burada kaldı. Bu dönemde yönetici olan el-Meliku'l-Eşref Ahmed ona yakın ilgi gösterdi. Hasankeyf halkı ondan hat sanatını öğrendiler. 832/1428-1429 yılında vefat etti¹⁰⁸¹.

Hasankeyf'te bulunduğu esnada es-Serâyî tarafından istinsah edilmiş ve el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın Kütüphanesi için hazırlanmış bazı el yazma eserler günümüze ulaşmıştır. Nitekim 815 yılı Şevvâl ayında/Ocak-Şubat 1413 Şeref bin Emîra es-Serâyî tarafından Hasankeyf'te istinsah edilmiş Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye ait *el-Muânese ve'l-İmtinâ'* isimli eserin ikinci cüzünün bir nüshası mevcuttur¹⁰⁸². Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin bu eserinin birinci cüzünü teşkil eden ve 814 yılında/1411-1412 yine *Şeref bin Emîre* tarafından Hasankeyf'te istinsah edilmiş ve Sultan Süleymân bin

¹⁰⁷⁹ el-Meliku'l-Âdil Süleymân, *Dîvân*, vr. 87b-88a.

¹⁰⁸⁰ İzzeddîn İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Oxford Bodleian Kütüphanesi, nr. Marsh 333, vr. 138a-138b.

¹⁰⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Zeylu'd-Durer*, 319; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, III, 298-299; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, III, 411.

¹⁰⁸² Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Muânese ve'l-İmtinâ'*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2389.

Gâzî bin Muhammed bin Ebûbekir el-Eyyûbî'nin özel kütüphanesi için hazırlanmış nüshası da günümüze ulaşmıştır¹⁰⁸³.

Abdolvahid bin Muhammed el-Âmidî'ye ait *Ğureri'l-Hikem ve Düreri'l-Kelim* isimli eserin zahriyesinde, bu kitabın Sultan Ebu'l-Mefâhir Süleymân bin Gâzî bin Muhammed el-Eyyûbî'nin kütüphanesine ait olduğu kaydı mevcuttur¹⁰⁸⁴. Abdümelik bin Muhammed es-Seâlibî'ye ait *Mûnisu'l-Vahîd ve Nüzhetu'l-Müstefîd* isimli eserin 822 yılı Ramazan ayında/Eylül-Ekim 1419 Hasankeyf'te *Muhammed bin Ahmed bin Hasan el-Hısnî* tarafından istinsah edilmiş¹⁰⁸⁵ bir nüshası vardır.

el-Mâverdi'ye ait *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn* isimli eserin Sultan Fahreddîn Süleymân bin Şihâbeddîn Gâzî el-Eyyûbî'nin emriyle *Emîrû bin eş-Şucâ' bin el-Muhtâc* eliyle 24 Zilkade 817/4 Şubat 1415 tarihinde istinsah edilmiş¹⁰⁸⁶ bir nüshasının el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın özel kütüphanesine ait olduğu söz konusu nüshanın zahriyesinde kayıtlıdır.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın kütüphanesinde çalışan müstensihlerden biri de *Balboğa Memlûku'l-Âdili*'ydi. Onun tarafından el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın kütüphanesi için hazırlanmış bazı kitaplar günümüze ulaşmıştır. İbn Ebi Useybi'a'ya ait *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ* isimli eserin ikinci cüzü¹⁰⁸⁷ bunlardan biridir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye ait *Hilyetu'l-Evliyâ* isimli eserin ikinci cüzü¹⁰⁸⁸ ve Mekki bin Ebî Tâlib'e ait *Kâtu'l-Kulûb* isimli eserin ikinci cüzünün 13 Safer 828/4 Ocak 1425 tarihinde yazılmış nüshası¹⁰⁸⁹ bunlar arasında sayılabilir.

Bu kütüphane için kitap istinsah edenlerden biri de *Ebûbekir bin Muhammed bin el-Kâdi Necmeddîn el-Erderî el-Haskefî*'ydi. Bu zat aynı zamanda bir mücellit ve

¹⁰⁸³ Usâme Nâsir en-Nakşibendî ve Zaymâ Muhammed Abbâs, "Mahtûtâtü Abbâs el-Azzavî, Kısmu'l-Edeb ve's-Şiir", 151, nr. 10048.

¹⁰⁸⁴ el-Âmidî, Abdolvahid bin Muhammed, *Ğureri'l-Hikem ve Düreri'l-Kelim*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 4153.

¹⁰⁸⁵ es-Seâlibî, Abdümelik bin Muhammed, *Mûnisu'l-Vahîd ve Nüzhetu'l-Müstefîd*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 4322, vr. 211a-211b.

¹⁰⁸⁶ el-Mâverdi, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2299, vr. 217a.

¹⁰⁸⁷ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2860.

¹⁰⁸⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *el-Mucelledu's-Sânî min Kitâbi Hilyeti'l-Evliyâ ve Tabakâti'l-Esfîyâ*, The Chester Beatty Library, nr. 3914, vr. 1a, 386a.

¹⁰⁸⁹ Mekki bin Ebî Tâlib, *Kâtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, Süleymâniye Kütüphanesi, Musalla Medrese, nr. 115, vr. 1a, 338b.

müzehhip olarak bu kütüphanede çalıştı. Nitekim el-Fâryâbî'ye ait *Hâlisetu'l-Hakâyik* isimli eserin birinci cüzünün bu zat tarafından 826/1422-1423 yılında yazılan, tezhib edilen ve ciltlenen birinci¹⁰⁹⁰ ve ikinci cüzleri¹⁰⁹¹ günümüze ulaşmıştır. Bu nüshanın kapak sayfası üzerinde Ebûbekir isimli bir zat tarafından yazılmış, tezhip edilmiş ve ciltlenmiş olduğu kayıtlıdır.

Hasankeyf'teki bu kütüphanenin zengin koleksiyonları içerisinde çıkmış bu örneklerin dışında muhakkak dünya kütüphanelerinde başka örnekler de mevcuttur. Eserlerin mensubu buldukları edebi türlerin çeşitliliği entellektüel düzeyi göstermesi açısından önemlidir. Bizzat Eyyûbî meliklerince oluşturulan bu zengin içerikli kütüphaneler dönemin ünlü ilim adamlarını Hasankeyf'e çeken nedenlerin başında gelmekteydi. İlme ve ilim adamına kıymet verdikleri bilinen Hasankeyf hükümdarlarının bu gayretleri, onların ufkunun genişliği açısından fikir verici niteliktedir. İktidarın bilgi ile olan sıkı münasebetini ortaya koyması açısından ortaçağ İslam medeniyetinin ilgi çekici ve üzerinde durulmaya layık örneğini barındırması açısından bu kütüphane, Hasankeyf'i ayrıcalıklı kılan nitelikler arasında sayılmak icab eder.

Hasankeyf'te sadece Müslümanlar tarafından değil aksine bu şehirdeki Gayri Müslimler tarafından da ilme ehemmiyet verilmiş ve ilmi eserler vücuda getirilmiştir. Süryaniler için önemli bir dini ve ilmi merkez olan Hasankeyf'te çok sayıda Süryanice eser telif edilmiş veya istinsah edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı Süryanilere ait Hasankeyf'teki Mor Zâhî Kilisesi'nin kütüphanesinde muhafaza edilmişti. Bu kütüphanede daha çok Süryanice Hristiyanlık dinine ait el yazmaları bulunuyordu¹⁰⁹².

Bu eserlerin çoğunluğunun dini içerikli oluşu entellektüel düzey açısından Süryanilerin Müslümanlara oranla daha geride olduklarını ortaya koymaktadır. Sonraki yüzyıllarda yaşanan tahribat ve istilalar sonucunda bu kütüphanedeki eserlerin çoğunluğu yok olmuş, kurtulanlar ise başka diyarlara taşınmıştır. Dolayısıyla Hasankeyf'in hafızasını restore etmeye yarayacak kaynaklardan mahrum kalamamıza

¹⁰⁹⁰ el-Fâryâbî, *Hâlisetu'l-Hakâyik*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 1398.

¹⁰⁹¹ <http://archive.aawsat.com/detail.asp?issueno=8800&article=188857#.VYlsgfntlHw>, 23 Haziran 2015 tarihli erişim.

¹⁰⁹² Efrem Barsavm, *Mahtûtâtu Tûr Abdîn*, 365-378.

yol açmıştır. Bununla birlikte dünya kütüphanelerinde yer alan Süryanice el yazmalar incelendiğinde özellikle mevzubahis periyotta Hasankeyf'te telif edilmiş veya istinsah edilmiş birçok eser rastlamak mümkündür. Harici bir takım nedenlerle dağılmış bulunan bu külliyyat, Hasankeyf tarihini kısmen de olsa gözler önüne sermeye muhakkak sürette yardım edecektir.

3.3. VAKIFLAR

Hasankeyf'te Eyyübîler döneminde kurulmuş vakıflar çok sayıda olup bunlar sonraki dönemlerde de işlerliğini korumuştur. Nitekim X/XVI. asrın ortalarında Hasankeyf, Osmanlı hâkimiyetine geçtiği dönemde tutulan kayıtlara bakılınca bu döneme ait birçok vakıf eseriyle karşılaşılır. Bu eserler arasında cami, mescid, medrese, mekteb, zâviye, kapı, köprü, kale, kervansaray gibi müesseselere vakıflar bağlanmıştı¹⁰⁹³. Bu eserler arasında yer alan ve 1530 tarihinde tutulan kayıtlarda Hasankeyf'te 4 camii, 11 zâviye, 30 mescid, 4 Hamâm, 2 medrese ve 2 kervansaray vardı¹⁰⁹⁴.

14 Ramazan 974/Mart-Nisan 1567 tarihinde kayıt altına alınmış '*Defter-i Evkâf ve Emlâk-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir*' isimli defterin içerisinde yer alan '*Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf*' ve yine '*Defter-i Evkâf ve Zâviye-i Kazâ-i Hasankeyf Der Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir*' isimli iki ayrı defterde Hasankeyf'teki vakıflara ait kayıtlar bir araya getirilmiştir. Bu vakıflar içerisinde önemli bir kısmı Hasankeyf Eyyübîlerine aittir. Nitekim bu husus defterlerin girişinde Hasankeyf Eyyübîlerine ait olan vakıflar dönemin Sincâr sancak beyi olan Melik Muhammed Bey bin Melik Halîl Bey'in atalarına ait olduğu ifade edilmiştir: "*Nefs-i Hasankeyf'de vâki olan evkâfdan bazıları bilfiil Sincâr sancağı beyi olan Melik Muhammed Bey'in ecdâdı hayratından olup ve şimdiye değin kadı olanlar, zikr olunan evkâfın tevliyetin ecnebiye virüp ve zâyid cihât ihdâs eyledikleri ecilden evkâfın ekseri harâba müteveccih olmağın mîr-i müşârun ileyh der-i devlete arz idiüp evkâf-ı mezbûrenin ihyâsı için kendünün müteveli ve nâzır*

¹⁰⁹³ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Ankara 2002.

¹⁰⁹⁴ 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir*, 268.

olmasını istid'â eylemeğin sadaka buyurulup ellerine berât-ı şerîf verilmiş ve fî ba'd kadılar evkâf-ı mezbûreye dahl ve taarruz etmeyeler deyü bir emr-i şerîf dahi inâyet olunmağın defter-i cedîd-i hâkânîye dahi bu veçhile şerh virildi ki min ba'd müşârun ileyhın ma'rifeti olmadığı kadılar kimesneye cihet-i tevcîh eylemeyüp ve tevcîh olunan cihâta Diyârbekir hazinesinde olan sûret-i deftere tatbik olunmadığı arz virilmeye ve deftere kayd olunmadığı cihâta tasarruf etdirilmeye.”¹⁰⁹⁵.

Hasankeyf Eyyûbîlerinden kalan vakıf gelirleri, yönetimden uzak kalmalarına rağmen hanedan mensuplarının eline ulaşıyordu. Nitekim X/XVI. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Melik Sultan Hüseyin, atalarından kalan vakıfların geliriyle geçimini sağlardı¹⁰⁹⁶. Burada Hasankeyf Eyyûbîleri tarafından vakıf bağlanmış eserlerden bahsetmek istiyoruz.

3.3.1. Camii ve Mescidler

Hasankeyf Eyyûbîlerine ait vakıflar içerisinde şehirdeki camilere ait vakıflar Câmî-i Rızâ¹⁰⁹⁷ Cami-i Kale-i Baro-yu Hasankeyf¹⁰⁹⁸ Camii İmâm Abdullâh¹⁰⁹⁹ Cami-i Şemseddîn el-Meşhûr bi Subeyh¹¹⁰⁰ şeklinde sıralamak mümkündür¹¹⁰¹.

Cami-i Kebîr vakfına ise Şi'b Hamâmı ve 14 adet dükkan bağlanmıştı.¹¹⁰²

el-Melik Mucîreddîn tarafından inşâ edilmiş Ulu Cami'de kılınan ilk namazdan sonra sultan, kadıyı huzuruna çağırttı ve cami için bir vakıf tayin etti¹¹⁰³. Tûr Abdîn bölgesindeki Eşreka Köyünün yanısıra Hasankeyf dışındaki *Cubbu Anber* (Anber Kuyusu) denen yerdeki değirmenler ve şehrin içindeki bazı dükkânların gelirlerini bu vakfa bağışladı¹¹⁰⁴. Bunun yanısıra Zîh ve Deyr Dîl köylerindeki değirmenlerin gelirleri

¹⁰⁹⁵ BOA, Evkaf, nr. 1120, vr. 30a; BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 1a.

¹⁰⁹⁶ Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I, 161.

¹⁰⁹⁷ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 1b; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr*, 262; Ali Kılıcı, “Hasankeyf Vakıf Eserleri”, *Vakıf Haftası Dergisi*, 5 (1987), 159-188, 160.

¹⁰⁹⁸ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 4a-4b; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr*, 263; Kılıcı, 161.

¹⁰⁹⁹ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 7a-7b.

¹¹⁰⁰ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 9a; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr*, 265.

¹¹⁰¹ Bizbirlik, 68-75.

¹¹⁰² *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr*, 263.

¹¹⁰³ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

¹¹⁰⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 35b.

de Ulu Cami vakfına bağlanmıştı¹¹⁰⁵.

Hasankeyf'te Eyyûbîler döneminde inşâ edilmiş mescitlerden vakıf bağlananlar Mescid-i Hâc İzzeddîn¹¹⁰⁶ Mescid-i Şihâbiyye¹¹⁰⁷ Mescid-i Eyyûbîyye, Mescid-i Melik el-Umerâ¹¹⁰⁸ Mescid-i Şihâbeddîn¹¹⁰⁹ Mescidü'r-Rahmet¹¹¹⁰ Mescid-i Âdiliyye¹¹¹¹ Mescid-i Âdiliyye, Mescid-i Kâmiliyye¹¹¹² Mescid-i Hâc Seyfeddîn¹¹¹³ Mescidü'n-Nebî, Mescid-i Sultân¹¹¹⁴ Mescid-i Merhamet¹¹¹⁵ Mescid-i Melikü'l-Ümerâ¹¹¹⁶ gibi mescitlerden oluşur¹¹¹⁷.

3.3.2. Medreseler

Yapımı 754/1353-1354 yılında tamamlanan ve Makam'ın batı tarafında yer alan Şihâbiyye Medresesi'ne çok güzel yerler vakfedilmişti. Nitekim Şihâbeddîn Gâzî bu medreseye vakfedilmek üzere bir hanın inşâ edilmesi emrini verdi. Bu hanın inşâsı tam bir sene sürdü. Yapım işi 755/1354-1355 yılında tamamlanan bu han, Şemseddîn bin Subeyh Camisi'nin bitişiğindedi. Buradan sağlanan gelir de bu Şihâbiyye Medresesi'ne bağlandı¹¹¹⁸.

el-Meliku'l-Âdil Sultan Süleymân en-Nüzhe Hânı'nı yaptırmış ve bu hanın gelirleri Fahriyye Medresesi ve Zâviyesi'ne vakfetmişti¹¹¹⁹. Bu medrese kaynaklarda Medrese-i Âdiliyye¹¹²⁰ adıyla da bilinirdi. Bu medrese sonraki dönemlerde de etkinliğini sürdürmüştür. Nitekim Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde Molla Hâc diye ün salmış Şihâbeddîn Ahmed bin Yûsuf el-Haskefî es-Sindî isimli alim

¹¹⁰⁵ BOA, Evkaf, nr. 1120, vr. 32a.

¹¹⁰⁶ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 2a.

¹¹⁰⁷ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 3a.

¹¹⁰⁸ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 3b.

¹¹⁰⁹ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 6a.

¹¹¹⁰ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 6b.

¹¹¹¹ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 7b.

¹¹¹² BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 8a.

¹¹¹³ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 8b.

¹¹¹⁴ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 11b.

¹¹¹⁵ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 12b.

¹¹¹⁶ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 266.

¹¹¹⁷ Bizbirlik, 169-199.

¹¹¹⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 87a.

¹¹¹⁹ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹¹²⁰ BOA, Evkaf, nr. 1122, vr. 8a; Bizbirlik, 298-299

Hasankeyf kadılığı yaptığı gibi Âdiliyye Medresesi müderrisliği de yapıyordu¹¹²¹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân şehir surlarının dışındaki Âdiliyye Hamamı diye de bilinen hamamı yaptırdı ve bu hamamı da yine Fahriyye Medresesi'ne vakfetmişti¹¹²².

Medrese-i Kâmilîyye vakfına, aralarında Âdiliyye Hamâmı ve bir attar dükkanı gibi birçok akar bağlanmıştı¹¹²³.

3.3.3. Zâviyeler

Zâviye-i Züheyriyye el-Meşhûr Şihâbeddîn¹¹²⁴ Zâviye-i Merhûm Şeyh Çoban¹¹²⁵ Zâviye-i İmâm Abdullâh¹¹²⁶ Zâviye-i el-Meliku'l-Âdil¹¹²⁷ Hân-ı Sebîl¹¹²⁸ Kezağık ve Kefr Arab köylerinin hububatının yarısı Kâmilîyye Zâviyesi'nin vakfıydı¹¹²⁹. Melik Halîl Bey Zâviyesi'ne Hamâm-ı Cedîd'in geliri bağlanmıştı.¹¹³⁰

Hasankeyf Eyyübî hükümdarı el-Meliku'l-Muazzam Turanşâh bin el-Meliku's-Sâlih, Rufâî şeyhi Şeyh Yûsuf el-Eylûhî ve zaviyesine, Hasankeyf'in batısında bir günlük mesafede yer alan Eylûh Köyünü vakfetmişti¹¹³¹.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân kendi döneminde Hasankeyf'teki Edhemî, Bistâmî ve Bâyezidî ve diğer tarikatlerin dervişleri için zâviyeler inşa ettirmişti. Bu zâviyelere de vakıflar bağlamıştı¹¹³².

İtâkiyye köyünden sağlanan buğdayın yarısı vakıftır. Vakfa tayin olunan buğdayın üçte biri el-Meliku'l-Âdil Zâviyesi'ne bağlanmıştı¹¹³³.

¹¹²¹ İbnu'l-Hanbelî (ö. 971/1563-1564), Radiyeddîn Muhammed, *Dürrü'l-Habeş fî Târîhi Haleb*, thk. Mahmûd Hamed el-Fâhûrî ve Yahyâ Zekerîyyâ Abbâre, Dimaşk 1972, I, 201-202.

¹¹²² *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹¹²³ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 262; Bizirlik, 301-302.

¹¹²⁴ BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf*, vr. 3b; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 267.

¹¹²⁵ BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf*, vr. 6a.

¹¹²⁶ BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf*, vr. 7a-7b.

¹¹²⁷ BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf*, vr. 9b-10a; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 255, 261-262.

¹¹²⁸ BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf*, vr. 9a.

¹¹²⁹ BOA, 972 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hasankeyf, 21b; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 254, 262.

¹¹³⁰ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 267.

¹¹³¹ İbnu's-Serrâc ed-Dimaşkî, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, Princeton Garret 97, vr. 131a-131b; Berlin 8794, vr. 73a.

¹¹³² *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹¹³³ 972 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hasankeyf, 17b-19a; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 254.

3.3.3.1. İmam Abdullâh Zâviyesi

İmam Abdullâh Zâviyesi Hasankeyf'te bulunan en önemli ziyaret mekanlarının başında gelir. Zira Hz. Peygamber'in amcazâdesi Ca'fer bin Ebî Tâlib'in oğlu Abdullâh'a ait olduğu kabul edilmektedir. Bu kabrin bulunuşuna dair Hasankeyf tarihçisi İbnu'l-Münşî'nin anlattıklarına bakılırsa İmam Abdullâh'ın mezarı el-Meliku'l-Muvahhid döneminde ortaya çıkmış ve üzerine türbe ve zâviye inşâ edilmiştir. Şöyle ki el-Meliku'l-Muvahhid'in Kâfûr isminde bir hizmetkârı bir gece rüyasında gördüğü bir zat ona Hamdûniyye Köyü yakınlarındaki tepeye gitmesini, orada medfun bulunan İmam Abdullâh'ın cesedini çıkarmasını ve daha sonra üzerinde bir türbe inşâ etmesini söylüyordu. Uykusundan korkuyla ve irkilerek uyanan Kâfûr endişeye kapıldı ve sabah olur olmaz el-Meliku'l-Muvahhid'in huzuruna vardı ve gördüğü rüyayı hükümdara anlattı. Rüya da kendisine gösterilen yere gidip bakmayı ve şayet doğruysa kabri yapıp hayır hasenat sahibi olmak için hükümdardan izin istedi. el-Meliku'l-Muvahhid de sözkonusu durumda sevaba ortak olmak düşüncesiyle hizmetkârına izin verdi. Kâfûr denilen yere gidip toprağı eştirince taze kan akan birinin cesedini buldular. Hemen sultana haber göndererek durumu bildirince el-Meliku'l-Muvahhid fakihleri ve alimleri topladı ve onlarla bu ceset hakkında konuştu. Bu durumun sadece evliyalar ve şehitler için geçerli bir durum olduğunu konuştular. Bunun üzerine ceset bulunduğu yerden alınarak meşhede nakledildi. Cenaze namazı kılındıktan sonra defnedildi. İmam Abdullâh türbesinin yapımında el-Meliku'l-Muvahhid ve hizmetkârı Kâfûr da bizzat çalıştılar¹¹³⁴.

Başka bir anlatıda ise cesedin yanında üzerinde '*el-İmâm Abdullâh*' yazılı gümüş bir yüzük, kopmuş bir serçe parmağı ve kırık dişler vardı. Cesedin kanı hala tazeydi. Bunun üzerine cesedin üzerine türbe inşâ edildi. Buraya *İmam Abdullâh bin İmam Ca'fer-i Tayyâr Türbesi* adı verildi. el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın bildirdiğine göre ise İmam Abdullâh'ın cesedine Kârûha Geçidi'nde ulaşıldı. Ceset yaralıydı ve yaranın üzerine bir parça pamuk konmuştu. Pamuk çıkarılınca kan aktığını gördüler. Kanı durduramayınca pamuğu tekrar yerine koydular ve kan durdu. Sonraki yüzyıllarda

¹¹³⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 40b-41a.

İmam Abdullâh'ın Hasankeyf'te olduğuna bir takım itirazlar geldi. Nitekim Timur'un bu bölgeyi istila ettiği ve bölgede bulunduğu dönemde Timur'un yanında esir olarak beraber bulunan Halepli âlimlerden Cemâleddîn Abdullâh el-Mâlikî Hasankeyfililere İmam Abdullâh'ın kendi topraklarında değil Medine'de el-Bakî' mezarlığında medfun olduğunu ve kendisinin de bu kabri ziyaret ettiğini söylemişti. Bu bilgi Hasankeyf'te medfun olanın İmam Abdullâh'ın oğlu İmam Muhammed olasılığını akla getirmektedir. Muhtesib Alâeddîn el-Mukrî bin el-Hâc Hüseyin 812/1409-1410 yılında Hasankeyf'e gelen Seyyid Abdulhamîd el-Abbâsî ile İmam Abdullâh Zâviyesi'nde bir araya geldi. Yaptığı görüşmede türbede medfun olan şahsın kimliği ile ilgili soru sorulunca Abbâsî ailesinin şeceresini açıp okudu. Burada medfun olan İmam Abdullâh'ın şeceresini İmam Abdullâh bin Muâviye bin İmam Abdullâh bin Ca'fer et-Tayyâr diye zikretti ve bu İmam Abdullâh'ın Diyârbekir bölgesinde Mervân el-Himâr eliyle katledildiğini söyledi¹¹³⁵.

el-Meliku'l-Eşref Ahmed döneminde Hasankeyf'e gelen âlimlerden biri de Acem asıllı mutasavvıf Zeyneddîn el-Havâfi'dir. 825 yılı Receb ayının başlarında/Haziran 1422 Hasankeyf'e gelince İmam Abdullâh bin Ca'fer Türbesi'nde konaklamıştı¹¹³⁶.

Bugün zâviyenin üzerinde bulunan kitabe 878/1473-1474 yılına ait olup Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Halil tarafından yapılan tamir kitabesidir. Zâviyenin yapım özellikleri ve malzemesi dikkate alınırca Eyyûbîler döneminde inşâ edildiği olasılığı yüksektir¹¹³⁷.

3.3.3.2. İmam Abdullâh Zâviyesi Vakfı

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde kurulmuş en önemli vakıflardan biri kuşkusuz dönemin en önemli dini ziyaret mekanlarının başında yer alan İmam Abdullâh türbe ve zâviyesi için tesis edilmiş vakıflardır. Günümüze ulaşan vakfiyesinde birçok yerin gelirinin bu zaviyeye bağlandığını görmekteyiz. Vakıf gelirlerinin yüksekliği, buranın

¹¹³⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 41a.

¹¹³⁶ el-Meliku'l-Eşref Ahmed, *Divân*, vr. 203b-205a.

¹¹³⁷ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 186.

o dönemdeki işlerliğini gösteren en önemli unsurlardan biridir.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl ve eşi Erzen beyleri hanedanından Selçukşâh Hâtûn binti Ali Bey tarafından, aralarında dönemin âlimlerinden Şerefeddîn bin Şemseddîn el-Vestânî ve Şerefeddîn bin Bedreddîn el-Helvâî gibi âlimlerin de bulunduğu bir grubun şahitliğinde bu zâviye ve türbe için bir vakıf kuruldu¹¹³⁸.

Vakfedilen Ayırmona Köyünden ve ona bağlı yerlerden sağlanan gelirlerin yanısıra bölgedeki Hristiyanlardan alınan cizye geliri de bu vakıf için sarfedilecekti. Türbe harab olduğu vakit tamir edilecek, her gece et ve yağdan oluşan akşam yemeği hazırlanacak ve fakirlere, kimsesizlere ve buradan gelip geçen yolculara ikram edilecekti. Bu iş için güvenilir birisi görevlendirilecekti. Öte yandan bu türbenin hizmetiyle görevli imam, müezzin, nâib ve kâime de maaş verilecekti. Vâkıf, bu işlerin takip işini Hasankeyf kadısına verdi. Kurulan bu vakfın vakfiyesi 861 yılı Rebûlevvel ayı başında/Ocak 1457 yazıldı.

el-Meliku'l-Kâmil Halîl Hasankeyf'e bağlı Beşîrî'nin Barsala Köyünü vakfetti. Eşi Selçukşâh Hâtûn ise Beşîrî'ye bağlı Sahasma Köyünün tümünü yine Hasankeyf şehir merkezindeki Sûku'l-Kutn'da (Pamuk Çarşısı) bulunan dört dükkân, Sûku'l-Aşere meydanındaki bütün dükkânları ve anbarı, Sûku's-Sağîr'deki bütün dükkânlar, Râbiye Mahallesi'ndeki Şâhkulu Bey el-Kassâb'ın evinin ortasındaki anbarın tümü, Dicle Nehri kıyısındaki Kalem Bey diye bilinen arazinin tümü, Re'su'l-Cisr Mahallesi'ndeki evlerin tümü, Şatt Mahallesi'ndeki tüm evler, Hârûniyye mahallesindeki evler, Re'su'l-Cisr Mahallesi'ndeki iki anbar, el-Lîz isimli yazlıktaki bahçelerin tümü, Bâbu's-Sûr bölgesindeki dükkânların tümü, Huveyre Mahallesi'ndeki dükkânların hepsi, Sûku'n-Neccârîn'de (Marangozlar Çarşısı) bulunan üç dükkân, Sûku'l-Halâviyye'deki (Tatlıcılar Çarşısı) dört dükkân, Sûku's-Serrâcîn (Semerciler Çarşısı) dükkânlarının tümü, köprü altındaki dükkânların tümü, Sûku'l-Karye (Köy Pazarı) dükkânlarının tümü, İmam Abdullâh Türbesi'ne yakın köydeki bahçelerin tümü, Dicle kıyısındaki küçük bir bahçe, Behmerd'e bağlı Er'anez Köyündeki bir değirmen, Kürdlî aşireti topraklarında bulunan Fevkâniyye Köyündeki değirmenin yarısı, Neyrmîr Köyü yolu üzerindeki mağaraların tümü, Behmerd'e bağlı Sahrîb Köyü'ndeki sulak arazilerin

¹¹³⁸ *İmâm Abdullâh Zâviyesi Vakfiyesi.*

gelirinin tümü, Mihrânî aşiretinin topraklarında bulunan Keyder ve Deyru Hâb köylerinin sulak arazilerinden sağlanan gelirlerin tümü, Behmerd'e bağlı Seyizlaiz Köyü'nün arazisinin tümü, Hasankeyf'e bağlı Kefr Cevz Köyü'ndeki iki tane üzüm bağının geliri, ez-Zîh Suyu üzerinde bulunan değirmen ve yol üzerindeki mağaraların tümü, Şi'b Mahallesi'ndeki mağaraların tümü, Râbiye Mahallesi'ndeki evlerin tümünü vakfedildi¹¹³⁹.

Osmanlılar döneminde de varlığını sürdüren bu vakıf, zamanla işlevsiz kalmış ve Eyyûbîler döneminden kalan birçok vakıf gibi harab olmaya yüz tutmuştur. Ancak Eyyûbîler döneminde farklı yerlerden bu şehre ilim adamı ve ziyaretçilerin bu zaviyeye uğradıklarını görmekteyiz.

3.3.3.3. Şeyh Çoban Zâviyesi

Hasankeyf Eyyûbîleri dönemindeki en önemli ziyaret mekanlarından biri olan Şeyh Çoban Zâviyesi Osmanlılar döneminde de varlığını sürdürebilen zaviyelerden olup arşiv kayıtlarında rastladığımız kayıtların yoğunluğu bunun en bariz delilidir.

Şeyh Çoban'ın şahsiyeti hakkında bilgi sahibi olmamakla birlikte hakkındaki en erken kayıtlar el-Meliku'l-Âdil Süleymân dönemine dayanmaktadır. Şöyle ki; el-Meliku'l-Âdil Süleymân 804/1401 yılı dolaylarında günün birinde av yapmağa çıkmıştı. Sultan ve beraberindekiler av için gittiği yörede içerisinde kubbeli bir şehitliğin bulunduğu Şeyh Çoban Köyüne vardılar. el-Meliku'l-Âdil'in izini sürdüğü av, Şeyh Çoban türbesine girince sultan da ardından gitti. Atını avın peşiden türbeye sürdü. O an atından düşen el-Meliku'l-Âdil Süleymân kısmi felç geçirdi¹¹⁴⁰.

Muhtemelen bu türbenin kudsiyetine ilişkin halk inançlarına bağlı olacak ki türbenin sultanı çarptığı inancı yayılacaktır. Oysa ki aynı olayın 1403 yılı kış mevsiminde cereyan ettiğini kaydeden Süryani tarihçisi Basibrinalı Adday, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil'in atından düştüğünü, ağzı ve çenesinin çarpıldığını ve

¹¹³⁹ *İmâm Abdullâh Zâviyesi Vakfiyesi*. Krş. BOA, Evkaf, nr. 1120, *Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf*, vr. 36a-36b.

¹¹⁴⁰ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

görenler için korkutucu olduğunu söyler ancak bu durumu türbeyle ilişkilendirmez¹¹⁴¹.

3.3.4. Su Vakfı

Dicle Nehri'ne göre daha yüksek bir yere kurulmuş olan Hasankeyf şehrinin su ihtiyacını karşılamak için yapılan düzenekler ve su şebekelerinin bakım ve onarımı için Eyyübî hükümdarları farklı tarihlerde vakıflar kurdular. Bunlar içerisinde kuşkusuz en önemlisi el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından kurulan vakıftır. Bu vakfın varlığını Osmanlılara intikal eden evraklarından takip etme imkânına sahibiz. Nitekim Ramazan 974/Mart-Nisan 1567 tarihli vakıf kayıtlarında *Vakf-ı Melik el-Âdil*¹¹⁴² adı altında kurulan bir su vakfı vardır. Buna dair kayıtlar şöyledir: “*Nehr-i Deyr Dîl ve Mervâniye 7 kısımdır. Hisse-i Cami-i Rıdâ, hisse-i mesâcid ve buyût ve asyâbhâ ve besâtîn-i nefis Hasankeyf, hisse-i karye-i Itâkiyye bunlar arasında yer almaktadır. Zikrolan sudan mesâcid ve buyuta ve şehre gelen suyun yolu harâb oldukça emlâk sahipleri hallerine göre birer mikdar akçe cem eyleyüp kendü yanlarından tamir ederlerimiş. Sonra hâkimu'l-vakt olanlar bunu dahi cihetlerden addediüp bir mütevellî ve kâtib vaz edüp onlar dahi emlâk sahiblerinden ulufe deyü talep edüp fukarâya zulm olmağın ref olunup şehrin ayânı ittifakıyla Hoca Pir Hüseyin nâm kimesne hasbî mütevellî nasb olunup vech-i meşrûh üzerine amel olunduğı defter-i atîk-i hâkânîde mukayyed olmağın defter-i cedîdde dahi vech-i meşrûh üzere kayd olunduğı min ba'd a'yân-ı vilâyetden zaîm Hacı Sinân ve Hafız Muhammed hasbî nâzır tayin olundu ki vech-i meşrûh üzere amel oluna.*”¹¹⁴³.

Şehir için zaruriyet arz eden su sistemine ilişkin kurulan bu vakıflar yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılar döneminde de işlerliğini korumuştur. Bu sayılan vakıfların yanısıra Hasankeyf şehrinde bulunan türbelere bağlanmış bazı kayıtlara rastlamaktayız. Muhtemelen el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın türbesi olan Vakf-ı Mezâr-ı Âdiliyye'ye 5 tane dükkanın kirası bağlanmıştı¹¹⁴⁴. Yine Difne Köyü'nün,

¹¹⁴¹ Basibrinalı Adday, 29.

¹¹⁴² BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf*, vr. 13b.

¹¹⁴³ BOA, Evkaf, nr. 1120, *Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf*, vr. 42; BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf Der Livâ-i Hasankeyf*, vr. 13b.

¹¹⁴⁴ 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr*, 266.

hububatının yarısı yirmi buçuk pay olup altı payı el-Meliku'l-Eşref Mezarı'na vakfedilmişti¹¹⁴⁵.

Hasankeyf'e bağlı olan Si'ird şehrinde de Melik Halîl Bey bin Melik Süleymân tarafından kurulmuş ve mahiyetine ilişkin bilgi sahibi olamadığımız vakfa, şehir çarşısındaki 26 dükkan ve Hamâm-ı Cedîd'in gelirleri bağlanmıştı¹¹⁴⁶.

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde kurulmuş vakıfların gelirleri, bağlandıkları eserlerin imar edilmesinin yanısıra bu eserlerde görev yapan görevliler iâşesinin temini ve buralardan yararlanan insanlara harç edilmiştir. Bir bakıma vakıflar devletin yürütmesi gereken kamu hizmetlerini yerine getirmede önemli bir işlev üstlenmiş oldu.

Hasankeyf Eyyûbîleri siyasi olarak sona erdiyse de hanedan mensupları atalarının kurduğu vakıfların mütevelliliğini devam ettirdiler ve sonraki yüzyıllarda sözkonusu vakıfların gelirleriyle geçimini sağlayan hanedan mensuplarına rastlamaktayız. Osmanlıların bölgede hâkim olmalarından sonra bu vakıflar devralındı ve uzun bir zaman işlerliğini yitirmedi.

Bu vakıflara ilişkin daha çok Osmanlı arşiv vesikaları üzerinden yaptığımız araştırmada tespit edebildiğimiz vakıfların birçoğunun vakfiyelerine ulaşamadık. Dolayısıyla kurulan vakıfların kim tarafından ve hangi tarihlerde kurulduklarına dair malumattan mahrumuz. Ancak örnek olarak bir vakfiyeye yer verdiğimiz bu bölüm hakkında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapılacak ayrıntılı bir çalışma sonucunda daha teferruatlı bilgilere ulaşılabacağı kanaatindeyiz.

3.4. MİMARİ

Yukarıda vakıflar açısından üzerinde durduğumuz eserlere bu bölümde mimari açısından temas edeceğiz. Şehre hâkim oldukları yaklaşık iki buçuk asırlık süre içerisinde Eyyûbî hanedanı çok sayıda imaret, medrese, saray, han, hamam ve benzeri mimari eserler inşa ettirmişlerdir. Bugün zamanın tüm tahribatına rağmen ayakta duran

¹¹⁴⁵ 972 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hasankeyf, 20a; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 254.

¹¹⁴⁶ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr, 272.

yapıların birçoğu Hasankeyf Eyyûbîleri dönemine aittir¹¹⁴⁷.

el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn'den sonra Hasankeyf tahtına oturan el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Eyyûbîleri eski ihtişamlı günlerine kavuşturdu. Onun döneminde Hasankeyf ülkesi bayındır bir hale kavuşmuştu. Özellikle de Hasankeyf şehrinin her tarafında imar faaliyetleri yaptı. Öyle ki şehirde artık imar yapılacak yer bulunamadığından arsa fiyatları artmıştı. Camiler, medreseler, mescitler, mektepler inşa ettirdi. Hasankeyf kendi döneminin en meşhur şehirleri arasında anılmaya başladı¹¹⁴⁸.

3.4.1. Kaleler

Eyyûbîlerden önce Artuklular Hasankeyf'e idareci olmuşlardı. Artuklular Hasankeyf şehrinde çok sayıda eser inşa ettikleri gibi kaleyi de bayındır hale getirmişlerdi. Artuklu hükümdarları yaptırdıkları bütün eserlerin üzerine kendi adlarını yazdırmışlardı. Hasankeyf Eyyûbîlerin eline geçtikten sonra özellikle de el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminde imar faaliyetleri hız kazandı. el-Meliku'l-Âdil kaleyi ve surlarını yeniden yaptırdı¹¹⁴⁹.

İbnu'l-Münşî'nin Hasankeyf yakınlarındaki Cemâl Köyü'nden Hâc Bobo isimli ve 120 yaşlarındaki birinden edindiği bilgiye göre Hasankeyf İlhanlıların hâkim oldukları dönemde harabeye dönmüştü. İbnu'l-Münşî şehirde artık kimsenin yaşamadığını, buranın göçebe Kürtlerin kışları geçirmek için kaldıkları bir yere dönüştüğünü, kalede koyun sürülerinin otlatıldığını ve şehir halkının da kanyonlarda yaşadığını kaydeder. İbnu'l-Münşî, şehrin bu harabe halinin el-Meliku'l-Kâmil devrinden itibaren başlayıp onun Moğollar tarafından öldürülmesinin ardından yerine geçen kardeşi el-Meliku'z-Zâhir döneminde de devam ettiğini, onun da öldürülmesinden sonra yerine geçen el-Meliku's-Sâlih döneminde ise Moğol devletinin yıkılmasıyla birlikte şehrin tekrar bayındır hale dönüşmeye başladığını el-Meliku'l-Âdil

¹¹⁴⁷ Çevik, *Hasankeyf*, 9.

¹¹⁴⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 84b; Ilse Sturkenboom, "The Ornamented Style in Hasankeyf From The Time of Sultan Süleyman", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, I, 458-478.

¹¹⁴⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 39b.

Mucîreddîn döneminde ise kalenin yeniden imar edildiğini kaydeder¹¹⁵⁰. el-Meliku's-Sâlih yaşanan savaşıardan dolayı harap olmuş şehir surlarını 709/1309-1310 yılında onarmaya girişti¹¹⁵¹.

727/1326-1327 yılında el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn saltanatını yerleştirdikten sonra ülkenin imarına koyuldu. Bu amaçla sultan atına binerek Hasankeyf Kalesi'ni gezdi. Kalenin bazı yerlerinin tamir tahkim edilmesi ve bazı yerlerine de yeni burçlar ilave edilmesi gerektiğini söyledi. Tahkimat yapılması ve yeniden burçların yapılması gereken yerleri belirledikten sonra bu iş için daha önceden de tecrübesi bulunan Emir Cemâleddîn Akkuş'u görevlendirdi. Cemâleddîn sultanın gösterdiği yerleri tahkim ettiği gibi gerekli yerlere de yeni surlar ve burçlar bina etti¹¹⁵². 730/1329-1330 yılında Hasankeyf Kalesi'nin güçlendirilmesi ve onarım işleri tamamlandı. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn atına binerek tüm kaleyi gezdi ve yapılan çalışmaları inceledi. Kaleye yeni burçlar ve sur duvarları ilave edilmişti. Ayrıca bir süredir su kesintisi yaşanan kaleye su getirildi. Sultan yapılan çalışmayı çok beğendi. Bunun üzerine imar işlerinden sorumlu olan Cemâleddîn Akkuş'a yaptığı bu başarılı çalışmadan ötürü hilat giydirerek mükâfatlandırdı¹¹⁵³.

el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 756/1355-1356 yılında Emir Ahmed İbnu'l-Mukaddem Muhammed'i Si'ird valiliğinden azletti ve kardeşi Melik Selâhaddîn'i Si'ird'e vali tayin etti. Bu değişikliğin nedeni ise Kürt aşiretlerin Si'ird'i ele geçireceği endişesiydi. Melik Selâhaddîn Si'ird'e gitti ve idareyi ele aldı. Şehirde herhangi bir kale yoktu. Sık sık bölgenin asayışı bozuluyordu. Bundan çekinen Melik Selâhaddîn, kardeşi el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn'e haber göndererek Si'ird'de, Kürt aşiretlerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklarda oluşan güvensiz durumda korunmak için sığınacakları bir kale inşâsı için ondan izin istedi. el-Meliku'l-Âdil onun bu isteğine izin verince Melik Selâhaddîn kale inşâsına başladı¹¹⁵⁴. Önce temeller kazıldı. Daha sonra yapıda çalışacak Fâsûller (taş ustaları) görevlendirildiği gibi yapı malzemeleri tuğla ve cass (kireçtaşı) temin edildi. Kısa bir sürede burçlar yükseltildi. Kale üç kattan ve dört burçtan ibaretti.

¹¹⁵⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 39a.

¹¹⁵¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23b.

¹¹⁵² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 34a.

¹¹⁵³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 38a; *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

¹¹⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 91b.

Kalenin etrafına hendekler kazdılar. Kale kapısına nöbetçiler yerleştirdiler¹¹⁵⁵. 760/1358-1359 yılında kalenin inşâsı tamamlandı¹¹⁵⁶.

Hasankeyf Kalesi'ne çıkabilmek için üst üste bir kaç kapıdan geçilirdi. Nitekim İbn Şeddâd'ın aktardığına göre el-Meliku'l-Muvahhid döneminde 679/1280-1281 yılında kaleye tırmanmak için kullanılan ve kalenin tepesine kadar erişen yol üzerinde peşi sıra yedi adet kapı vardı.¹¹⁵⁷ Ancak bu kapılardan günümüze sadece üç tanesi ulaşabilmiştir¹¹⁵⁸.

Birinci kapı doğu yolunda olup kaleye asıl çıkışın kuzeydoğu köşesinde kale çıkışına varmadan önce vadinin girişi durumundaki geçit yerinde düzgün kesmetaş malzeme ile örülü bir yapı kalıntısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burası kaleye ilk çıkış yeri olmalıdır. Mimari özellikleri kapının erken dönemde inşâ edildiği izlenimi vermektedir¹¹⁵⁹.

İkinci kapı kaleye çıkışın ilk dönemecinde yer almakta olup büyük oranda tahrip olmuştur. Çevre yapılardan toplanan bezemeli taşların kullanıldığı kompozit bir özellik gösterir. Yapıda kullanılan taşların çoğunun bugün *Kızlar Camii* denen yapıdan devşirildiği anlaşılmaktadır. Bu kapının derleme taşlarla örülü olması geç dönem onarımlarının sonucudur. Bugün taş yığını halindedir¹¹⁶⁰.

Kale kapıları içerisinde en muhteşem görünümlü olan bu üçüncü kapı açık kahverengi kesme taşlarla örülmüş olup bu taç kapının doğu tarafı sağlam bir şekilde günümüze ulaşmışken batı tarafı yıkılmıştır¹¹⁶¹. Üzerindeki nesih hatlı kitabeye göre 826 yılı Zilhicce ayında/Kasım-Aralık 1423 tarihinde inşâ edilmiştir¹¹⁶².

Dördüncü kapı kaleye tırmanıştaki son kapıdır ve batı kısmı tamamen yıkılmış olsa da kuruluşu itibariyle üçüncü kapıyı anımsatır. Kapının kalan kısmı üzerindeki izler daha önce kapı üzerinde bir kitabenin varlığına işaretir¹¹⁶³.

¹¹⁵⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 92a.

¹¹⁵⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 94a.

¹¹⁵⁷ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 531.

¹¹⁵⁸ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 69; Çevik, *Hasankeyf*, 32-33.

¹¹⁵⁹ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 236; Arık, *Hasankeyf*, 80.

¹¹⁶⁰ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 237-238; Arık, *Hasankeyf*, 80.

¹¹⁶¹ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 238-239; Arık, *Hasankeyf*, 86-90.

¹¹⁶² Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 250-251.

¹¹⁶³ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 240; Arık, *Hasankeyf*, 92.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn 730 yılı Ramazan ayında/Haziran-Temmuz 1330 tarihinde daha önce Artuklular tarafından yaptırılmış olan kale kapılarından birini yıktırdığı gibi Artuklulara ait hiçbir iz bırakmadı. Ardından bu kapıyı yeniden yaptırdı ve üzerine kendi adını yazdırdı¹¹⁶⁴.

Şihâbeddîn Gâzî döneminde kalenin giriş ve çıkışlarını kontrolü altında tutan *Nakîbu's-Sitâre* isimli bir görevlinin adına rastlıyoruz¹¹⁶⁵. Muhtemelen bu görevlinin emrinde çalışan ve *Mütevellî Bâbi'l-Kal'e*¹¹⁶⁶ veya *Mütesellimu Bâbi'l-Kal'e*¹¹⁶⁷ denen ve kale kapılarından sorumlu başka görevliler de vardı.

3.4.2. Saraylar ve Köşkler

Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının aileleriyle yaşadıkları ve devlet işlerini yürüttükleri mekanlar olan saraylar ve köşkler bu dönemde dikkatleri çeken en önemli mimari yapılarıdır. Eyyûbîler hâkimiyet alametleri arasında saydıkları bu eserlerin yapımına ilk dönemlerinden itibaren önem vermişlerdir. el-Meliku's-Sâlih, 717/1317-1318 yılında Moğolların baskısından dolayı harabeye dönüşmüş olan Hasankeyf kentini yeniden imara yöneldi. Öncelikle Hasankeyf'in dışındaki Sâlihiyye Bahçesi'ni yeniden imar ettirdi. Bu bahçeye ağaçlar diktirdi ve çeşit çeşit çiçekler ektirdi. Daha sonra bir eyvan yaptırdı. Bu eyvanın önüne de bir havuz inşâ ettirdi ve buraya su akıtıldı. Ardından bir konak yapılmasını emretti. Ustalar 717 yılının sonlarına doğru/Şubat-Mart 1318 tarihinde bu konağın yapımına başladılar¹¹⁶⁸.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Hasankeyf'in imarına 728/1327-1328 yılında devam etti. Kalenin kuzey yamacında Dicle Nehri'ne hâkim bir noktada saraylar ve köşkler yaptırmaya başladı. Dinlenmek ve nedimleriyle sohbet etmek için ayrı bir

¹¹⁶⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 39b.

¹¹⁶⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 81b.

¹¹⁶⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 36a-36b.

¹¹⁶⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 94b.

¹¹⁶⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 25b. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmayan bu köşkün ilk şeklinin Artuklulara ait olduğunu ve son şeklini Eyyûbîler döneminde kazandığı görüşünü Abdusselam Uluçam ileri sürmektedir. Bkz. Abdusselam Uluçam, *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2009-2010 Çalışmaları*, 53-58; Uluçam, *2010-2012 Çalışmaları*, 45.

meclis yaptırdı¹¹⁶⁹. Ayrıca kalede yönetim işlerinin yürütüldüğü bir bina inşâ ettirdi¹¹⁷⁰.

el-Melik Mucîreddîn 729/1328-1329 yılında kalenin ve şehrin onarımını gerçekleştirdiği gibi yeni konaklar ve köşkler yaptırdı. İnşa edilen bu yapıları en güzel şekilde süsleyerek Hasankeyf'in bayındır hale gelmesi için çalışmalara devam etti. Bu uğurda çokça harcamalarda bulundu¹¹⁷¹.

el-Melik Mucîreddîn 730/1329-1330 senesinde imar faaliyetlerini artırmıştı. Birçok yapının imar emrini veren hükümdar kalenin Dicle Nehri tarafında bakan kesiminde kendisi için bir köşk yaptırmalarını emretti. Bunun üzerine mimarlar işe koyuldular. Önce tuğlalar hazırlandıktan sonra köşkün temel köşeleri belirlendi ve duvarlar bu temel üzerine yükseltildi. 731/1330-1331 yılında da köşkün yapım işi devam etti ve yine bu sene içinde tamamlandı. Kesme taşlardan yapılan köşkün üzerinde göz alıcı surette altın suyu ile süslenmiş bir pencere yapıldı. Köşkün duvarlarına altın suyu ile şiirler yazıldı. Bu şiirlerin bir kısmı Emir Bedreddîn Muhammed el-Münşî'ye aitti¹¹⁷².

el-Meliku'l-Eşref, Hasankeyf Kalesi'nde oturmaktan sıkılmıştı. Bu nedenle kaleden 739/1338-1339 yılında inerek Sâlihiye Köşkü'ne yerleşti. Babası el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in daha önce kalede yaptırdığı köşkü onarttı¹¹⁷³. Köşkün onarımı tamamlanınca el-Meliku'l-Eşref duvarların süslenmesini emretti. Bunun üzerine inşâ kâtibi Bedreddîn'in kaleme aldığı şiirler ustalar tarafından köşkün duvarlarına nakşedildi¹¹⁷⁴.

Si'ird şehri Hasankeyf Eyyûbîleri için önemli yerleşim yerlerinden biri olması hasebiyle Melik Halîl şehrin doğu tarafındaki *Dâru'l-Melik* adıyla anılan tepeye bir saray yaptırmıştı¹¹⁷⁵.

¹¹⁶⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 34b.

¹¹⁷⁰ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

¹¹⁷¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 35b.

¹¹⁷² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 40a.

¹¹⁷³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 57a.

¹¹⁷⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 58b.

¹¹⁷⁵ Atalay, *Siirt Tarihi*, 67.

3.4.3. Camiler

Hasankeyf'teki camilerin pek çoğu külliye şeklinde yapılarıdır. Cami, medrese ve türbeden oluşan fonksiyonel mekânların çokluğu dikkat çekmektedir. Bu özellik Hasankeyf yapılarının tipik özelliği olup yapılan kazılarda ortaya çıkarılan yapıların çoğunda açıkça görülmektedir¹¹⁷⁶.

3.4.3.1. Şemseddîn bin Subeyh Camii

726/1325-1326 yılında Emir Şemseddîn bin Subeyh Hasankeyf'te şehrin varoşunda bir cami yaptırmaya başladı¹¹⁷⁷. 727/1326-1327 yılında bu büyük caminin yapım işi tamamlandı¹¹⁷⁸. *Camiu İbni Subeyh* diye isimlendirildi¹¹⁷⁹. Sonraki yüzyıllardaki kayıtlarda X/XVI. yüzyıla kadar da ibadete açık olduğu bilinen bir ibadetgâhtır¹¹⁸⁰. Özellikle mihraplarındaki alçı işlemleri açısından eşsiz bir örneklik teşkil eden¹¹⁸¹ ve bugün Koç Camii olarak isimlendirilen caminin İbn Subeyh Camii olması ihtimal dâhilindedir.

Koç Camii, avlu çevresi ve ek yapı gruplarıyla birlikte düşünülünce yakınındaki Sultan Süleymân Camisi gibi büyük bir kompleksi veya külliye oluşturduğu anlaşılır. Eyyûbî mimari geleneğini sürdüren yapı plan ve süsleme özellikleri dikkate alınınca VII/XIV. yüzyılın ortalarına verilebilir¹¹⁸².

3.4.3.2. Kale/Ulu Camii

Yukarı şehrin kuzey tarafında daha eski bir harabenin ve altı mağaralı kayaların oluşturduğu tümseğin üzerinde yer almakta olan Ulu Camii çok tahribe ve değişikliğe

¹¹⁷⁶ Arık, *Hasankeyf*, 188.

¹¹⁷⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 29a.

¹¹⁷⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 34b.

¹¹⁷⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 48a.

¹¹⁸⁰ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliğinde Vakıflar*, 75.

¹¹⁸¹ Şahinde Demirci ve diğerleri, "Hasankeyf Koç Camii Mihraplarının Alçıları Üzerine Arkeometrik Çalışmalar", *17. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 81-88.

¹¹⁸² Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 76; Sinclair, *Eastern Turkey*, III, 237.

uğrayarak günümüze ulaşmıştır¹¹⁸³. Yapı, ana çizgileriyle kiblede doğu-batı yönünde uzanan bir harim ve bunun en az iki katı büyüklükte bir ön avlu ile biçimlenmiştir¹¹⁸⁴.

Genişçe bir iç avlunun güneyini kaplayan cami ve müştemilatı, ilk şekliyle olmasa da, Hasankeyf'deki en sağlam ve korunmuş yapı görünümündedir. Bugünkü durumunu son 50 yılda hızlanan yıkımdan uzak bir alanda olmasına ve cami olarak kullanılmasına borçludur¹¹⁸⁵.

Caminin yapımına dair kaynaklardaki anlatılara göre 728/1327 yılında el-Melik Mucîreddîn kardeşini katlederek işlediği cinayet ve akabinde duyduğu vicdan azabından ötürü bu cinayete sebep olduklarını düşündüğü kimseleri cezalandırmıştı. Üst üste işlediği bu cinayetlerden ötürü vicdanını rahatlatmak amacıyla hayır işlerine koyuldu. Bu amaçla 728 yılı başlarında/Kasım-Aralık 1327 Hasankeyf'te bir cami yapımı işine koyuldu. Bunun için taş ustaları, yapı sanatkârları ve mühendisler getirtti. Sultan caminin yeri olarak kale meydanının batısında bir yeri belirledi. Bu belirlenen yerde daha önce Romalılar döneminden kalma bir kilise vardı. Hatta bu kilisenin kalıntıları caminin yapıldığı döneme kadar korunmuştu. el-Melik Mucîreddîn caminin yapımı için emir verdikten sonra inşâat başladı. Önce caminin temeli kazıldı ve temeller atıldı. Ardından kible belirlendi. Caminin temeli bir mağaraya dayandırılmıştı. Bu mağara caminin temelini sağlam olmasına yardımcı olmuştu. Sultan her gün inşâatın başına gidip mimarlara ve taş ustalarına işlerini sağlam yapmaları hususunda uyarılarda bulunup teşvik ediyordu. Bu şekilde yapım işi 728 yılı sonlarına kadar/1328 tam bir yıl kadar sürdü. el-Melik Mucîreddîn'in emriyle caminin altı döşendi ve kandiller asıldı. Daha sonra da minberi yapıldı. 728 yılı Zilhicce ayının son Cuma günü/4 Kasım 1328 cami ibadete açılarak ilk Cuma namazı kılındı¹¹⁸⁶.

Giriş eyvanının taban duvarında yer alan 796/1393-1394 tarihli kitabeden hareketle yapının el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından onarımdan geçirildiği

¹¹⁸³ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 70; Sinclair, *Eastern Turkey*, III, 233; Çevik, *Hasankeyf*, 38.

¹¹⁸⁴ Yapı ile ilgili ayrıntılı malumat için bkz. Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 66-83; Arık, *Hasankeyf*, 114-118.

¹¹⁸⁵ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 67.

¹¹⁸⁶ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 35a.

anlaşılmaktadır.¹¹⁸⁷ 798/1396 yılında da minberi Saîd eş-Şâfî isimli usta tarafından ahşap bir minber imal edilmişti.¹¹⁸⁸

Yapılan sanatsal araştırmalara göre yapı üzerinde Hristiyan dünyasındaki genel modellerden biraz ayrılan, bazilikal yani derinlemesine değil de, enine eksenin ağır bastığı biçimde düzenlenen Süryani kiliselerinin etkisi de rol oynamıştır¹¹⁸⁹. Bu durum bize caminin kiliseden çevrildiği yönündeki bilgiyi hatırlatmaktadır. Dolayısıyla bu ihtimal kuvvet kazanmaktadır.

el-Melik Mucîreddîn Ulu Cami’de kılınan namazdan sonra sultan kadıyı huzuruna çağırttı ve cami için bir vakıf tayin etti. Tûr Abdîn bölgesindeki Eşreka Köyü’nün yanısıra Hasankeyf dışındaki *Cubbu ‘Anber* (Anber Kuyusu) denen yerdeki değirmenler ve şehirin içindeki bazı dükkânların gelirlerini bu vakfa bağladı. Sultan Allâh’ın hoşnutluğunu kazanmak için yaptığı bu hayır ve hasenattan dolayı çok mutlu olmuştu. İnşa kâtibi Bedreddîn el-Münşî caminin inşâsı dolayısıyla oracıkta irticalen bir şiir de inşâd etmişti¹¹⁹⁰.

3.4.3.3. er-Rızâ Camii

el-Meliku’l-Âdil Süleymân kendi hükümdarlığı döneminde çok sayıda hayır eseri yaptırmıştı¹¹⁹¹. Bunlardan biri de kalenin altında eskiden *‘Metcere’* diye de bilinen yerde yaptırdığı er-Rızâ Camii’dir. Camiyi yaptırdıktan sonra yanına da minaresini yaptırdı¹¹⁹².

Günümüzde büyük ölçüde tahrib olmuş ve literatüre adı *er-Rızk Camii* diye geçmiş olan¹¹⁹³ er-Rızâ Camii’nin¹¹⁹⁴ en iyi kalabilmiş kısımları, başlı başına birer anıt

¹¹⁸⁷ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 66; Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 251.

¹¹⁸⁸ Meinecke, *Hasankeyf/Hisn Kaifa on the Tigris*, 71.

¹¹⁸⁹ Arık, *Hasankeyf*, 64.

¹¹⁹⁰ İbnu’l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu’n-Nâzur*, vr. 35b; Anonim *İslam Tarihi*, vr. 81b.

¹¹⁹¹ er-Rızâ Camii ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Peter I. Schneider, *Die Rizk-Moschee in Hasankeyf Bauforschung und Baugeschichte*, İstanbul 2008.

¹¹⁹² Anonim *İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹¹⁹³ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 72; Sinclair, *Eastern Turkey*, III, 238; Meinecke, *Hasankeyf/Hisn Kaifa on the Tigris*, 73-74; Zengin, *Hasankeyf Tarihi*, 140-148; Çevik, *Hasankeyf*, 42; Peter Schneider, “Research on the Rizk Mosque of Hasankeyf: al-‘Adil Sulayman and the Building Activities During his Reign”, *At the Crossroads of Empires: 14th-15th Century Eastern Anatolia, Varia Anatolica*, ed. Deniz Beyazit, Paris 2012, 127-146.

niteliğinde kabul edilmesi gereken zarif silindirik gövdeli minare, anıtsal kapı ve harim cephesi kalıntılarıdır. Yapının hemen tümü gibi bunlar da düzgün kesme blok taşlarla inşâ edilmiş; yüksek nitelikli taş oymacılığıyla bezenmiştir¹¹⁹⁵.

er-Rızâ Camii, Muhammed ve kardeşi Ömer isimlerinde yapı ustaları tarafından imar edildi¹¹⁹⁶. Öte yandan Ali bin Hüseyin bin İzzeddîn adında bir usta tarafından camiye su getirildi¹¹⁹⁷.

Avlu giriş kapısı üzerindeki kitabeğe göre 811/1408-1409 yılında¹¹⁹⁸ el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından yaptırılan er-Rızâ Camii'nin yapım işi tamamlandığı ve ibadete açıldığı zaman inşâ kâtibi Ma'd bin İbrâhîm el-Harîrî, şiiir inşâd ederek el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a övgülerde bulundu¹¹⁹⁹.

Bu caminin bitişiğinde bir de medrese yapısıyla karşılaşmaktayız. Yapı tekniği ve özellikleri açısından bakıldığında medresenin camiyle aynı dönemde yapıldığı sonucunu çıkarabiliriz¹²⁰⁰.

3.4.3.4. Sultan Süleymân Camii

Yapı tüm evreleriyle Eyyûbî dönemine aittir ve VII/XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden IX/XV. yüzyılın ikinci yarısına kadarki uzun bir dönem içerisinde bugünkü şeklini alabilmiştir¹²⁰¹. Muhtemelen birden çok melik tarafından inşâ edildiği için 1911 yılı Nisan ayı sonunda Hasankeyf'i ziyaret eden Gertrude Bell'in bildirdiğine göre halk arasında *Câmi'u'l-Mulûk* diye isimlendirilmiştir¹²⁰².

¹¹⁹⁴ Abdulgani Bulduk ise Rıdâiyye veya Rızâ Camii diye kaydeder. *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, 70; *Mardin Tarihi*, yay. Burhan Zengin, Ankara 1999, 118.

¹¹⁹⁵ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 125-135; Arık, *Hasankeyf*, 64-80.

¹¹⁹⁶ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 125; Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 251.

¹¹⁹⁷ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 252.

¹¹⁹⁸ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 251.

¹¹⁹⁹ Ebu'l-Berekât el-Kinânî, *Şifâu'l-Kulûb*, 474-475.

¹²⁰⁰ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 182; Arık, *Hasankeyf*, 178; Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 74-75.

¹²⁰¹ Sinclair, *Eastern Turkey*, III, 236-237; Çevik, *Hasankeyf*, 40-42.

¹²⁰² http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=967, 04 Mayıs 2016 tarihli erişim.

Külliye niteliğindeki bu yapı üç evrede tamamlanmıştır. 752/1351 yılında avlu taçkapısı ve kompleksin özellikle kesme taş örgüleri, 809/1406-1407 yılında minaresi ve 818/1416 yılında da çeşmesinin eklendiği anlaşılmaktadır¹²⁰³.

Kaynaklarda el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî'nin Şihâbiyye Medresesi ve ona bitişik olarak oğlu el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın yaptırdığı Fahriyye Medresesi'ni yaptırdığı ve ayrıca caminin yanında bir de minare yaptırdığı kaydedilmektedir¹²⁰⁴.

Genişçe bir kare alan üzerindeki kompleks, güneyde yanyana iki bölümden oluşan cami, batıda üç eyvanı kapalı avlusu ve çeşitli büyüklükteki hücreleriyle medrese; avlunun güneyinde ve güneybatısındaki türbelerden oluşur. Doğu cephenin kuzey ucunda minare ve avlu taçkapısıyla cephenin ortasında çeşme yer alır¹²⁰⁵.

3.4.4. Mescidler

Salâhiyye Bahçelerinin bulunduğu alanda yapı üzerindeki kitabeden hareketle Hâcî Ali Mescidi denen bir mescid bulunmaktadır. 735/1134-1335 yılında el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminde el-Hâc Ali bin el-Hâc İbrâhîm tarafından yaptırıldığı kitabesinde kayıtlıdır¹²⁰⁶.

Kayıtlara göre el-Meliku'l-Âdil Süleymân kalenin dibinde Nebi Mescidi ve Rahmet Mescidi adlarında iki mescid yaptırmıştı¹²⁰⁷.

3.4.5. Medreseler

Hasankeyf Eyyûbîlerinin ilk dönem hükümdarlarından el-Meliku'l-Muvahhid dönemindeki kayıtlara bakılırsa Hasankeyf şehrinde üç tane medrese vardı¹²⁰⁸. Ancak bunların yeri ve kim tarafından yaptırıldığına dair herhangi bir kayda rastlamadık. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde inşâ edilen medreselerin bu üç medreseyle irtibatlı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim bunlar arasında olan Ulu Cami, Sultan

¹²⁰³ Bulduk, 69-70; Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 252; Meinecke, *Hasankeyf/Hisn Kaifa on the Tigris*, 66-68; Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 95.

¹²⁰⁴ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹²⁰⁵ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 96-107; Arık, *Hasankeyf*, 170-182.

¹²⁰⁶ Uluçam, *2010-2012 Çalışmaları*, 154-156.

¹²⁰⁷ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹²⁰⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hafîre*, III/2, 529-532.

Süleymân, Koç ve er-Rızâ camilerindeki medrese olarak nitelenen mekanlar, söz konusu medreselerin devamı sayılabilirler. Bununla birlikte müstakil olarak kurulmuş medreseler içerisinde en dikkat çekenleri kuşkusuz Şihâbiyye ve Âdiliyye Medreseleridir. Bu medreseler bünyesinde dönemin birçok alimi yetişmiş, tedrisat yapılmış ve ilmi eserler telif edilmiştir.

3.4.5.1. Şihâbiyye Medresesi

Sultan Şihâbeddîn Gâzî daha önce hacca gittiğinde Dımaşklı âlimlerden çok etkilenmiş ve içinde ilimle işigal etme arzusu uyanmıştı. Ancak bunun için uygun koşullar oluşmamıştı. 746/1345-1346 yılında ilme olan aşırı ilgisinden ötürü bir süre sonra Hasankeyf'te bir medrese yaptırmak için teşebbüste bulundu. Hasankeyf dışından hocaları bu medresede ders vermek için davet etti. Medresenin yapımı için mimarlar ve sanatkârlar getirtti¹²⁰⁹.

750/1349-1350 yılında Sultan Şihâbeddîn Gâzî sevap kazanmak amacıyla ilim talebelerine makamın batısında Şihâbiyye Medresesi'nin yapımını emretti. Bu medresenin yapım işini ise Eyyübî tarihçisi İbnu'l-Münşî el-Hısnî'nin dedesi olan el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî'ye verdi. el-Hâc Abdullâh mimarların yanısıra taş ustaları getirtti¹²¹⁰.

754/1353-1354 yılında Makam'ın batı tarafında yer alan Şihâbiyye Medresesi'nin yapımı tamamlandı. Sultan, medresenin döşemelerinin serilmesini ve kandillerle donatılmasını emretti. Kaleden inerek medresenin diğer işleriyle de ilgilendi. Şeyh Alâeddîn bin el-Hatîb'i medreseye müderris olarak tayin etti. Bu medreseye çok güzel yerleri vakfetti. Nitekim buraya vakıf olmak üzere bir hanın inşâ edilmesi emrini verdi. Bu hanın inşâsı bir sene sürdü. 755/1354-1355 yılında tamamlanan bu han Şemseddîn bin Subeyh Camii'nin bitişiğindeydi¹²¹¹.

Sultan Süleymân Camii'nin etrafındaki kompleksin bir parçasını oluşturan Şihâbiyye Medresesi avlu taç kapısındaki kitabe dikkate alınarak 752/1351-1352 yılına

¹²⁰⁹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 70b.

¹²¹⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 78b; *Anonim İslam Tarihi*, vr. 81b.

¹²¹¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 87a.

tarihlendirilmektedir¹²¹².

3.4.5.2. Âdiliyye/Fahriyye Medresesi

el-Meliku'l-Âdil Süleymân, Hasankeyf'te bir medrese yaptırdı. Bu medrese şehir dışından gelen âlimlerin sığınağı ve uğrak yerlerinden biri olmuştu. el-Meliku'l-Âdil Süleymân Hasankeyf'e gelen bu âlimlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamak için harcamalarda bulunurdu¹²¹³.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân babası Şihâbeddîn Gâzî'nin yaptırdığı Şihâbiyye Medresesi'ne bitişik Fahriyye Medresesi'ni yaptırdığı gibi bu iki medreseye nazır bir de minare yaptırdı. Sultan Süleymân inşâ ettirdiği en-Nüzhe Hânı'nı, Fahriyye Medresesi ve Zâviyesi'ne vakfetti. Şehir surlarının dışında yaptırdığı ve Âdiliyye Hamâmı diye de bilinen hamamı Fahriyye Medresesi'ne vakfetmişti¹²¹⁴.

3.4.6. Su Sistemleri

Hasankeyf ve çevresinin kayalık ve Dicle Nehri'ne göre yüksek bir seviyede oluşu su sorununu da beraberinde getirmiştir. Hasankeyfliler ise bu ihtiyaçlarını üç yolla gidermeye çalışmışlardır. Birinci yol her yörede başvuru alan yağmur sularının toplandığı sarnıçtır. Özellikle kalede evlerin önünde yer alan kuyular bu sistemin su depolarını oluşturur¹²¹⁵.

İzzeddîn İbn Şeddâd'ın 679/1280-1281 yılında kaydettiğine göre Hasankeyf Kalesi'ni çevreleyen dağlarda şarıl şarıl akan su pınarları vardı. Kalenin doğusundaki dağda bir su pınarı vardı. Kaynağını Tûr Abdîn bölgesinden alan bu su, Hasankeyf'e girip oradan da kalenin meydanına kadar akıyordu¹²¹⁶.

İkinci yol, tabii bir kaynağa ulaşılarak suyun elde edilmesidir. Kalenin kuzey yamacında görülen ve Dicle'ye kavisler çizerek inen merdivenli tüneller bu sistemin

¹²¹² Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 181.

¹²¹³ Makrîzî, *Dürrü'l-'Ukûdi'l-Ferîde*, II, 109.

¹²¹⁴ Anonim *İslam Tarihi*, vr. 82b; *Defter-i Evkâf Der Livâ-i Hasankeyf*, vr. 8a.

¹²¹⁵ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 326.

¹²¹⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hafîre*, III/2, 529

ulaşım yoludur¹²¹⁷. Yine İzzeddîn İbn Şeddâd'ın kayıtlarına göre Hasankeyf Kalesi'nden Dicle Nehri'ne inen helezon şeklinde tüneller vardı. Hasankeyf halkı su ihtiyaçlarını karşılamak için bu tünellerden inerek kimseler görünmeden Dicle Nehri'nden su alıp kaleye geri dönebiliyorlardı. Bu tüneller su taşımak için katırların geçebileceği kadar genişlikteydi¹²¹⁸.

Üçüncü yol ise Hasankeyf'in güney kesimindeki tepelerde bulunan su kaynaklarından kanallarla suyun getirilmesidir. Aşağı yerleşim yerinin su ihtiyacı güneydeki kayalık tepede bulunan kaynaklardan kanallar vasıtasıyla getirilen su ile gideriliyordu. Sultan Süleymân Cami çeşmesi ve havuzu, Küçük Cami çeşmesi ve medresesi ile daha bilemediğimiz su ile ilgili yapıların kaynağı bu mecra idi. Hamamların suyu da muhtemelen bu yolla sağlanıyordu¹²¹⁹.

Yapılan araştırmalara göre, Artuklu, Eyyübî ve Osmanlı dönemlerinde kullanılan Hasankeyf yukarı şehirde su sistemi beş ögeden oluşuyordu. Bunlar 14 k uzaktaki kaynaktan suyu şehire taşıyan ana kanal, şehrin güney sınırında suyu yukarı taşıyan sifon, sifonla şehre taşınan suyun depolandığı ve şehrin güney kısmında yer alan büyük bir havuz, havuzdaki suyu şehir içinde dağıtan kanal şebekesi ve son olarak, şehir içinde serpiştirilmiş sarnıçlardır¹²²⁰.

Tarihi kayıtlara baktığımızda bu su sistemlerinin farklı tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn'in 731/1330-1331 yılında yaptığı bir diğer imar faaliyeti ise Hasankeyf Kalesi'ne su getirmek oldu. Bu amaçla Mûsul'dan su tesisatçıları getirtti ve onlardan kaleye su çıkarabilmek için boru imal etmelerini istedi. Tesisatçılar verilen talimatı yerine getirmek için işe koyuldular. el-Meliku'l-Âdil, suyun çıktığı yeri kendilerine göstermesi için bir adamını tesisatçıların yanına verdi. Tesisatçılar suyun kaynağına gittiler ve ölçümler ve hesaplar yaptılar. Suyun akışını takip ederek suyun kaleye uygun bir eğimde akacağını tespit ettiler. Suyun çıktığı tepe Süryani dilinde *Sukûfata* diye isimlendiriliyordu. Bu tepenin yakınlarında büyükçe bir

¹²¹⁷ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 326.

¹²¹⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 529-530.

¹²¹⁹ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 326; Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 253.

¹²²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eser Deniz Oğuz, *Hasankeyf Yukarı Şehirde Su Sistemi ve Kentsel Yerleşim Üzerine Etkisi*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yerleşim Arkeolojisi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2007, Ankara; Abdusselam Uluçam "Hasankeyf'te Estetik Su Mimarisi", *XV. Türk Tarih Kongresi*, IV/4, Ankara 2010, 2027-2052.

vadi vardı. Hasankeyf halkının bahçeleri bu vadideydi. Yazın kavurucu sıcaklarından bunalan halk bu vadiye inerdi. Tesisatçılar ölçümleri yaptıktan sonra suyun kolaylıkla bu tepeden kaleye ulaşacağını gördüler ve el-Meliku'l-Âdil'e bunu haber ettiler. el-Meliku'l-Âdil bu duruma sevindi ve suyun getirilmesi emrini verdi¹²²¹.

Bunun üzerine su tesisatı ustaları işe koyuldular. Önce Sukûfata pınarından getirilecek su için kanal açmaya başladılar. Ezel denilen bölgedeki vadinin sırtlarından şehrin caddesine ulaşan büyük yola kadar su kanalı açıldı. Bu noktada hayrat olarak büyük bir su havuzu yaptılar. Burası halk tarafından *Emir Suyu* diye de bilinirdi. Daha sonra kalenin başına kadar bu su, tepelerden aşırılarak açılan su kanalları aracılığıyla kalenin bulunduğu tepeye ulaştırıldı. Kaledeki göletin başındaki mağaraya ulaştırıldı. Kale ile gölet arasında küçük kanyon vardı. Buradan suyu karşıya aktarmak için köprü üzerine pistonvari bir düzenek yaptılar ve suyu kaleye aktardılar. Daha sonra su kanalı için kayaları oydular ve buralara kanallar ve çukurlar açtılar. Bakırdan su kanalları yaptılar. Bunları topraktan yapılmış borulara bağladılar. Ustalar bu su kanallarını çok sağlam yaptılar. Ardından suyu borulara verdiler. Su kaleye çıktı ve göletin içine doldu¹²²².

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn o esnada göletin başında suyu bekliyordu. Suyun çıkışını gören sultan bir avuç su alıp önce yüzünü yıkadı sonra da içti. Yaşadığı mutluluktan ötürü Allâh'a şükür etti. Daha sonra ustalara hilat giydirdi ve hediyeler verdi. Ustalara suyu kalenin en uzak köşesi olan kuzey tarafına da ulaştırmalarını emretti. Bu arada taş ustaları evler ve köşklerin yapımıyla meşguldüler. Sultan kale meydanına ağaç dikilmesini emretti. Bu ağaçların sulanması için bir de havuz yapıldı. Burada yüksekçe bir eyvan vardı. Meydan başında bu gölete akan bir su kanalı yaptılar. Yönetim binasının karşısındaki köşkün önünün ağaçlandırılmasını emretti. Yönetim binasına da su getirdiler. Su, hükümet binasının ortasındaki beyaz mermerden güzel bir havuzun ortasındaki bakır bir fiskiyeden akıyordu. Buradan da yönetim binasının alt tarafındaki Mihvel Köşkü'ne akıyordu. Böylelikle bütün kaleye su verilmiş oldu. Bu Mihvel Köşkü'nün dört tane çardağı vardı. Doğu tarafındaki çardakta Mihvel Köşkü'ne

¹²²¹ İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 40a.

¹²²² İbnu'l-Münşî el-Hisnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 40a.

ve şehre bakan iki büyük pencere vardı. Bu iki pencerenin üzerinde bir pencere daha vardı. Kuzeydeki çardakta da Mihvel Köşkü'ne bakan büyükçe pencereler vardı¹²²³.

Hasankeyf'in su ihtiyacını karşılamak üzere el-Meliku'l-Âdil Süleymân daha önceki dönemlerde getirilmiş olan Zîh suyunun yanısıra Deyr Dîl ve Mervâniyye köyleri tarafından, şehre yarım günlük bir mesafeden su getirdi ve şehirdeki bütün evlere su bağlandı¹²²⁴. Ayrıca bu su şebekesinin tamir ve bakımı için de bir vakıf kurdu. Ramazan 974/Mart-Nisan 1567 tarihli vakıf kayıtlarında 'Vakf-ı Meliku'l-Âdil' adı altında kurulan bir su vakfı vardı. Buna göre Deyr Dîl ve Mervâniye nehirleri 7 kısma ayrılmıştı. Bu sudan bir hisse er-Rızâ Camii'ne, bir hisse Hasankeyf şehir merkezindeki mescidler, evler, değirmenler ve bostanlara ve bir hisse de Itâkiyye Köyü'ne aitti¹²²⁵.

Zilhicce 811/Nisan-Mayıs 1409 tarihinde el-Meliku'l-Âdil Süleymân tarafından yaptırılmış olan er-Rızâ Camii'nin su ihtiyacını karşılamak üzere çekilen su hattının imar faaliyetlerini Ali bin Hüseyin bin İzzeddîn isimindeki bir zat üstlenmişti¹²²⁶.

Su hattı çekilen bir diğer camii de Sultan Süleymân Camii'dir. Zilhicce 818 tarihinde bu camiye bir kastel yani çeşme yapıldı¹²²⁷.

3.4.7. Köprüler

Artuklular döneminde Hasankeyf'te Dicle Nehri üzerine kurulmuş eşsiz bir köprü vardı. Bir görüşe göre bu köprüyü Fahreddîn Kara Arslân bin Dâvud 510/1116-1117 yılında inşa ettirmişti¹²²⁸. Bu köprünün büyük bir orta gözünün iki yanında iki küçük gözü vardı¹²²⁹. 18 Cemâziyelevvel 560/2 Nisan 1165 tarihinde Dicle Nehri taşmış ve köprünün temelleri etkilenmiş ve yarılmıştı¹²³⁰. Aradan geçen zamanla bu köprü işlevini yitirince el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî, insanların geçişlerini kolaylaştırmak üzere Dicle Nehri üzerinde bir köprü inşa etmesini Şihâbeddîn Gâzî'ye önerdi.

¹²²³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 40b.

¹²²⁴ Anonim *İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹²²⁵ BOA, Evkaf, nr. 1120, *Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf*, vr. 42; BOA, Evkaf, nr. 1122, *Defter-i Evkâf Der Livâ-i Hasankeyf*, vr. 13b.

¹²²⁶ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 137.

¹²²⁷ Albert Gabriel, *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, 252.

¹²²⁸ İbn Havkal en-Nasîbî, *Sûretu'l-Ard*, 224; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 607.

¹²²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 277;

¹²³⁰ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, 636.

Şihâbeddîn Gâzî, Salat Nehri yakınlarında Türkmenlere yenildiğinde Eyyûbî askerlerinin çoğunun Hasankeyf'e döndüklerinde nehirden geçerlerken suların fazla olması nedeniyle suda boğulduklarını ve tekrar böyle bir durum yaşanmaması için bir köprü inşâsının gerektiğini söyledi. Şihâbeddîn Gâzî köprü inşâsı için çalıştıracak mimarların bulunmadığını ve şayet bulunsa bile bu ihtiyacı karşılayacak bir köprünün en erken yirmi yıl gibi bir sürede ancak tamamlanabileceğini söyledi. Bunun üzerine el-Hâc Abdullâh bin el-Mâverdî ahşaptan bir köprü yapmak için işe koyuldu. Bu amaçla ağaçlar kesildi ve marangozlar getirtildi. Yaklaşık beş aylık bir çalışmadan sonra köprü kuruldu. 750 yılı Şaban ayının/Ekim 1349 başlarında köprü tamamlandı. Şihâbeddîn Gâzî köprüden geçerek halkın hizmetine açtı. Bu köprünün bir benzeri bu bölgede yoktu¹²³¹. Bu köprünün Akkoyunlular dönemine kadar kullanıldığını bu dönemde Hasankeyf'e gelen İtalyan seyyah Barbaro'nun anlattıklarından öğrenmekteyiz¹²³².

3.4.8. Han ve Kervansaraylar

Makam'ın batı tarafında yer alan Şihâbiyye Medresesi'nin yapımı 754/1353-1354 yılında tamamlandı. Bu medreseye çok güzel yerleri vakfetti. Nitekim buraya vakıf olmak üzere bir hanın inşâ edilmesi emrini verdi. Bu hanın inşâsı bir sene sürdü. Yapım işi 755/1354-1355 yılında tamamlanan bu han Şemseddîn bin Subeyh Camisi'nin bitişiğindedir¹²³³.

el-Meliku'l-Âdil Sultan Süleymân şehir surlarını inşâ ettirdiği gibi en-Nüzhe Hânı'nı yaptırdı ve bu hanı, Fahriyye Medresesi ve Zâviyesi'ne vakfetmişti¹²³⁴.

3.4.9. Hamamlar

İzzeddîn İbn Şeddâd tarafından tutulan kayıtlara bakılırsa 679/1280-1281 yılında el-Meliku'l-Muvahhid döneminde Hasankeyf şehrinde dört tane hamam vardı. Hamamlardan biri büyük varoшта olup diğerleri el-Fasîl Hamamı, Sultan Hamamı ve el-

¹²³¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 78b.

¹²³² Ali Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, II, 184.

¹²³³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 87a; Arık, *Hasankeyf*, 182-186.

¹²³⁴ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

Esed Mahmûd el-Culhî Hamamı'ydı. Hamamlardan bir diğeri de şehrin öteki varoşundaydı¹²³⁵. el-Meliku'l-Âdil Süleymân, şehir surlarının dışındaki Âdiliyye Hamamı diye de bilinen hamamı yaptırdı ve bu hamamı Fahriyye Medresesi'ne vakfetti¹²³⁶.

3.4.10. Mağara Konutlar

Hasankeyf şehrinin güneyi, batısı ve Dicle Nehri'nin kuzey yamacı mağara konutlarla doludur. İnsan eliyle kalker kayaya oyularak yapılan odalar ya yine kaya bir cepheye veya örme bir duvardan oluşturulan bir ön yüze sahiptir. Bu tür yerleşim yerleri kale içinde de görülmektedir. Evler genelde ortada bir salon diyebileceğimiz ilk bölümle, sağa veya sola; çoğu kere de ardarda bir veya iki odadan meydana gelen bir düzenleme gösterir. Mağara evler bazen kayanın yüzünde üst üste yerleştirilmiş şekilde görülür. Üst kata yine kayaya açılan merdivenlerle çıkış sağlanmıştır¹²³⁷.

Hayvancılıkla geçinen yöre halkının hayvan barınakları da bu mağaralardır. Geçmişte de aynı işlevi gören mağaralar Süleymânî aşireti tarafından kullanılmıştı. Kürtler ve Türkmenler gelenek olduğu üzere yaz aylarında rakımı yüksek yerlere yaylaya çıkarlardı. Ekim ayında Süleymânî aşireti mensupları yayladan inerler ve kış mevsimini Erzen ve Hasankeyf civarındaki mağaralarda geçirirlerdi¹²³⁸.

3.4.11. Mezarlıklar

İzzeddîn İbn Şeddâd'ın kaydettiğine göre Hasankeyf'te yukarı kalede Artuklu ve Mervânî yöneticilerine ait mezarlıklar ve türbeler bulunmaktaydı¹²³⁹.

Günümüzde Hasankeyf'te Dicle Nehri'nin güneyinde eski ve büyük bir mezarlık vardır. Bu mezarlıkta Hasankeyf Eyyûbî dönemine ait mezarlar da vardır. Burada yapılan kazı çalışmaları sonucunda kapaklı sandukalı, şahideli ve aynalı, şahideli ve sandukalı, münferit planlı olmak üzere dört farklı mezar tipi tespit edilmiştir. Ortaya

¹²³⁵ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 529-532.

¹²³⁶ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b.

¹²³⁷ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, 257-258.

¹²³⁸ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 38a.

¹²³⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîre*, III/2, 530.

çıkarılan mezar taşlarında Eyyûbî neshi ve Osmanlı sülüsü ile yazılmış kitabelerin çoğunlukta olduğu görülmüştür¹²⁴⁰.

Bu mezarlıkta sanatlî şekilde yapılan bir mezarın ayna taşları üzerinde sülüs yazı kuşağı bulunmaktadır. Şahide taşının dış yüzeyinde yazı kuşağı ve 774/1372 tarihi bulunmaktadır¹²⁴¹.

Hasankeyf'te Eyyûbî döneminden kalma mezarların bulunduğu yerlerden biri de İmam Abdullâh zâviyesi avlusundaki mezarlıktır. Avluda, mescidin kuzeyinde bulunan ve çoğu çocuğa ait olan sandukalar oldukça dikkat çekicidir. Birisine ait mermer sandukanın üzerinde bitkisel karakterli bezemenin yanında hançer motifi dikkat çekmektedir. Baş taşı farklı bir amaçla kullanılan sandukanın ayakucu taşında ölümsüzlüğü simgeleyen servi motifi bulunmaktadır. Bu mezarlardan birinin tarihi 709/1309 ve diğerinin ise 730/1329-1330 olarak okunmuştur¹²⁴².

Kızlar Camii'nin güneyindeki külliye şeklindeki harabe yapının içerisinde bulunan mezar taşlarından biri 822/1419 tarihli olup el-Meliku'l-Âdil Süleymân dönemine aittir. Kızlar Camii'nin kuzeydoğu köşesinde türbede dağılık haldeki mezarlardan ikisinde 907/1501 ve 983/1575 tarihleri okunmuştur. İç kalede Ulu camiinin kuzey ve doğusunda da eski bir mezarlık yer alır. Cumhuriyet dönemine kadar da kullanılmış bu mezarlıktaki en eski mezar taşı 816/1413 yılına aittir¹²⁴³.

Abdulgani Bulduk, el-Meliku'l-Âdil Süleymân ile ilgili şu kayıtlara yer verir: *"Bu Süleymân Hısn-ı Keyf'de hükümdâr olanların âb-ı rûyidir. 48 sene saltanat sürmüş ve 827'de vefât ederek binâ ettiği tek nerdübanlı minâreli câmideki nazar-karîb, münekkaş türbeye defnedildi. Mezârı hâlâ sandukasıyla duruyor. Mürûr-ı zamanla parçalanmış ceviz tahtadan ma'mûl sandukanın dört tarafında Âyetü'l-Kürsî yazılıdır."*¹²⁴⁴. Mevzubahis bu mezara ait Gertrude Bell tarafından 1911 yılında çekilen fotoğraf Abdulgani Bulduk'un verdiği ayrıntıyı teyid eder mahiyettedir.

¹²⁴⁰ Abdusselam Uluçam, *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2006-2007 Çalışmaları*, Ankara, 18-19.

¹²⁴¹ Uluçam, *2006-2007 Çalışmaları*, 19, 132.

¹²⁴² Uluçam, *2006-2007 Çalışmaları*, 26.

¹²⁴³ Uluçam, *2006-2007 Çalışmaları*, 44-45.

¹²⁴⁴ Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, 69.



Foto 11¹²⁴⁵

3.4.12. Yapı Teknikleri ve Malzemeleri

Eyyûbîler döneminde Hasankeyf yapılarında ağırlıklı olarak taş işlemeciliğine dayalı bir mimari gelişmiştir. Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde inşa edilmiş mimari eserlerde çalışan meslek erbabı arasında zikredilen Fâsûl taş işlemeciliği ile ilgili mesleği ifade etmektedir¹²⁴⁶. Süryani dilinde *Fosûlo*, ‘taş yontan kişi’ veya ‘taş ustası’ anlamlarına gelir¹²⁴⁷.

Eyyûbîler döneminde Hasankeyf yapılarında yapı malzemesi olarak *acûr*¹²⁴⁸ yani tuğla ikincil fonksiyonda kullanılmıştır¹²⁴⁹. el-Meliku’l-Âdil Mucîreddîn 730/1329-1330 senesinde kalenin Dicle Nehri tarafına bakan kesiminde kendisi için bir köşk yaptırmalarını emretmişti. Bunun üzerine mimarlar işe koyuldular. Köşkün duvarları kesme taştan yapılsa da inşâatta tuğla da kullanıldı¹²⁵⁰. el-Melik Mucîreddîn döneminde

¹²⁴⁵ http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5806, 18 Nisan 2016 tarihli erişim.

¹²⁴⁶ İbnu’l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu’n-Nâzir*, vr. 102b, 25b, 35a, 40b, 78b, 92a,

¹²⁴⁷ Louis Costaz, *Kâmûs Süryanî Arabî*, Beyrût 2002, 280.

¹²⁴⁸ İbnu’l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu’n-Nâzir*, vr. 40a, 47a, 92a,

¹²⁴⁹ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 375.

¹²⁵⁰ İbnu’l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu’n-Nâzir*, vr. 40a.

inşâ edilmiş olan Ulu Cami minaresinde sırlı tuğlanın varlığına rastlanmaktadır¹²⁵¹.

Si'ird Kalesi'nde yapılan imar çalışmalarında da yapı malzemesi olarak tuğla kullanıldığına rastlamaktayız. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî 756/1355-1356 yılında Si'ird'e vali tayin ettiği kardeşi Melik Selâhaddîn Si'ird'de, Kürt aşiretlerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı oluşan güvensiz durumda korunmak için sığınacakları bir yer olması için Şihâbeddîn Gâzî'den izin alınınca inşâsına başlanan¹²⁵² kalenin inşâsı 760/1358-1359 yılında tamamlandı¹²⁵³. Önce kalenin temelleri kazıldı. Ardından da yapıda çalışacak Fâsûller (taş ustası) görevlendirildi. Yapı malzemeleri tuğla ve cass (kireçtaşı) temin edildi. Kısa bir sürede burçlar yükseltilerek üç kattan ve dört burçtan ibaretti¹²⁵⁴.

Eyyûbîler döneminde sıva malzemesi olarak *cass* yani *kireçtaşı* sıkça kullanılırdı¹²⁵⁵. Bu arada ahşapın da yapı malzemesi olarak kullanıldığını görmekteyiz. Hasankeyf Köprüsü'nün ortası hariç tümü taştan yapılmıştı. Ortasındaki bölüm ise ahşapla örtülmüştü. Şehre dışardan bir saldırı gerçekleştiğinde varoştaki halk köprüden geçerek hendeğe sığınıyor ve bu ahşap kısım sayesinde köprünün şehirle bağlantısını kesiyorlardı¹²⁵⁶.

Yapımı el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn tarafından 730/1329-1330 yılında emredilen ve 731/1330-1331 yılında yapım işi tamamlanan kalenin Dicle Nehri'ne bakan yamacında kesme taşlardan yapılan köşkün duvarları üzerinde göz alıcı surette altın suyu ile süslenmiş bir pencere yapıldı. Köşkün duvarlarına altın suyu ile şiirler yazıldı. Bu şiirlerin bir kısmı Emir Bedreddîn Muhammed el-Münşî'ye aitti¹²⁵⁷. Hasankeyf Eyyûbîler dönemi mimari sanatını ortaya koymasından bu kayıtlar önemli olmakla birlikte günümüze ulaşan eserler üzerinde yapılan ayrıntılı çalışmalar bu hususun anlaşılmasında tabii ki daha önemlidir.

¹²⁵¹ Yurttaş, *Hasankeyf Yapıları*, I, 375.

¹²⁵² İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 91b.

¹²⁵³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 94a.

¹²⁵⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 92a.

¹²⁵⁵ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 92a.

¹²⁵⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hafîre*, III/2, 530.

¹²⁵⁷ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzır*, vr. 40a.

3.5. EĞLENCE

Hasankeyf Eyyûbîleri döneminde hükümdarların eğlence olarak yaptıkları iki önemli etkinlik göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Eyyûbîlerin hanedan boyunca ata sporları diyebileceğimiz Savlecân ayhut Çevgân denen oyundur. Diğeri ise av partileridir. Çoğu zaman hükümdar hanedan mensupları ile Çevgân oyunu oynardı. Av partilerine ise çoğunlukla devlet adamları veyahut misafir olarak gelen civar yerlerin yöneticileriyle birlikte çıkardı.

3.5.1. Çevgân

Eyyûbîler döneminin en önemli sporu kuşkusuz *Çevgân* veya *Savlecân* dedikleri oyundur. Süvarilerin topla oynadığı bu oyunda önce büyük bir top yere atılır. Ardından bir süvari gelerek topa vurur. Ucunda bir karışık veya daha büyükçe bir tahta parçası bulunan sopa ile biraz vurduktan sonra her iki süvari hızlanır ve topun ardından giderek topa doğru giderler ve elindeki sopayla topa isabet ettiren oyunu kazanırdı¹²⁵⁸.

el-Meliku'l-Eşref Çevgân oyununu gayet iyi oynardı¹²⁵⁹. 739/1338-1339 yılında el-Meliku'l-Eşref kaleden indi ve şehir meydanında adamlarıyla savlecan oynadı. Mevsim bahar olduğu için her taraf yeşermiş ve çiçekler açmıştı. Bunun üzerine el-Meliku'l-Eşref adamlarını toplayarak *Deyr Dîl* denen mesire alanına gitti ve burada çadır kurdu. Yaklaşık on gün burada güzel doğa manzarası içinde eğlenceyle zaman geçirdi. Eğlence meclislerinde Musiki sanatçısı Muzaffereddîn çalıp söylediler. İyi zaman geçiren el-Meliku'l-Eşref 739 yılı Muharrem ayı ortalarında/Ağustos 1338 tekrar şehre döndü¹²⁶⁰. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî çoğu zaman kaleden inerek şehirde beylerle çevgan oynardı¹²⁶¹. el-Meliku'l-Kâmil Halîl de ataları gibi Çevgan oynamayı severdi¹²⁶².

el-Meliku's-Sâlih Ebûbekir 763/1361-1362 yılında Hasankeyf sultanı olunca Erzen hükümdarı ve Diyârbekir bölgesinde hâkim olan Zirkî ve Süleymânî aşiretlerinin

¹²⁵⁸ Ahmed Teymur Paşa, *La'bu'l-Arab*, Kâhire 1948, 55.

¹²⁵⁹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 307.

¹²⁶⁰ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 56b-57a.

¹²⁶¹ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 97b.

¹²⁶² el-Meliku'l-Kâmil Halîl, *el-'Ukûdu'l-Kâmilîyye*, vr. 96b.

beyleri el-Meliku's-Sâlih'in sultanlığını kutlamaya geldikleri vakit düzenlediği eğlencede yemekten sonra sultan Erzen hükümdarı ile akşam vaktine kadar potaya okatarak oynadıkları bir oyun vardı¹²⁶³.

3.5.2. Av

el-Meliku's-Sâlih devlet büyükleriyle ve yakın adamlarıyla sık sık ava çıkardı¹²⁶⁴. el-Meliku'l-Âdil Süleymân da av yapmayı çok severdi. Nitekim 781/1379-1380 yılında Erzen Kalesi'nin Selçuklu hanedanına nispet edilen hükümdarı el-Meliku'l-Kâhir Ali bin el-Mansûr Celâleddîn bin İmâdeddîn, Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil Süleymân'a konuk olmuştu. el-Meliku'l-Âdil Süleymân, aynı zamanda Erzen hâkiminin dayısıydı. el-Meliku'l-Âdil Süleymân yeğenini iyi bir şekilde ağırladı ve beraberce ava çıktılar¹²⁶⁵.

1403 yılı kış mevsiminde Hasankeyf hükümdarı el-Meliku'l-Âdil atından düştü. Ağzı ve çenesi yamulan el-Meliku'l-Âdil görenler için ürkütücü bir görüntüye maruz kalmıştı. Buna neden olan olay ise şuydu: el-Meliku'l-Âdil Süleymân'ın hükümdarlığının üzerinden 24 yıl geçmişken bir gün av yapmağa çıktı. Av için gittiği yörede içerisinde kubbeli bir şehitliğin bulunduğu Şeyh Çoban Köyüne vardılar. İzini sürdüğü av Şeyh Çoban türbesinden içeri girince sultan da ardından gitti. Etrafındaki adamları Şeyh Çoban'ın haremine girdiği için bu avın peşini bırakmasını sultana tavsiyede bulundular. Ancak sultan vazgeçmediği gibi avın peşinden atını türbeye sürdü. O an ne olduysa birden atından düşen el-Meliku'l-Âdil Süleymân, adamları tarafından Hasankeyf'e götürüldü. Kırk gün boyunca hiç konuşamayan sultanın vücudunun bir tarafı felç geçirdi ve ölümüne kadar 24 yıl süreyle böylece kaldı. Ama buna rağmen bizzat kendisi devlet işlerini yürütmeğe devam etti ve tahtırevan ile taşınarak işlerine gidip gelirdi¹²⁶⁶. Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Eşref Ahmed de selefleri gibi sıkça ava çıkar, tabiatta gezintiler yapardı¹²⁶⁷.

¹²⁶³ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 97b.

¹²⁶⁴ İbnu'l-Münşî el-Hısnî, *Nüzhetu'n-Nâzir*, vr. 23b-24b.

¹²⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 200.

¹²⁶⁶ *Anonim İslam Tarihi*, vr. 82b; Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, 29.

¹²⁶⁷ İbn Tağriberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 307.

SONUÇ

Hasankeyf şehrinin ortaçağ tarihinde önemli izler bırakmış olan Hasankeyf Eyyübîleri 630-866/1232-1462 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Moğolların İslam dünyasını istila ettiği bir süreçte kurulan bu devletin ilk dönemlerinde fazla bir etkinlik sahibi olamamıştır. Bu durumun en önemli nedeni kuşkusuz Moğolların Hasankeyf yöneticileri üzerinde kurdukları baskıdır. Hasankeyf Eyyübîlerinin ilk dönemleri Hasankeyf şehri ile sınırlı kaldıysa da süreç içerisinde Si'ird, Tûr Abdîn ve Hazzo bölgelerine kadar uzanmıştır. Ancak beylik merkezi olması dolayısıyla Hasankeyf şehri imar faaliyetleri ve kültürel etkinliklerin odağı olmuştur. Kuruluş devrinde daha çok Moğollar ve onların ardılları İlhânlıların siyasî nüfuzu altında kaldıklarından ötürü, siyasî ve kültürel alanlarda varlık gösterememişlerdi. İlhânlıların bu bölgedeki nüfuzlarının zayıflamasıyla birlikte Hasankeyf bölgesinde bir inkişaf gözlenmektedir. Hasankeyf şehrindeki en erken imar faaliyetleri bu dönemde başlar.

el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn döneminden 727-736/1326-1336 itibaren Eyyübîlerin siyasî olarak bağımsız bir yönetim sahibi olmaya başladıklarını görmekteyiz. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî dönemi 743-768/1343-1367 Hasankeyf Eyyübîlerinin tam bağımsız oldukları dönemin başlangıcıdır. Bununla birlikte bu dönemde komşu beylikler ve aşiretlerle sık sık yaşanan siyasi çekişmeler yoğunluk kazanmıştır. Bunlardan Mardin Artukluları ve Erzen Toganarslan beyliklerinin yanısıra Buhtî, Zirkî ve Süleymânî aşiretleri bu dönemde öne çıkan siyasî oluşumlardır.

el-Meliku'l-Âdil Süleymân döneminde yakalanan siyasî ve kültürel düzey, el-Meliku'l-Eşref Ahmed ve el-Meliku'l-Kâmil Halîl döneminde de sürdürüldü. Ancak bu dönemde Hasankeyf ve civarında başgösteren Akkoyunlu istilasını siyasî alanda olduğu kadar kültürel alanlarda da nispeten gerilemeye neden oldu. Akkoyunlular Hasankeyf Eyyübîlerinde iç karışıklıklar çıkarıp bundan yararlandılar ve nihayetinde Hasankeyf şehrini kendi nüfuz sahalarına dahil ettiler. VII/XIII. yüzyılın ilk yarısından IX/XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaklaşık iki asırdan fazla bir süre Hasankeyf ve çevresinde hüküm süren Eyyübîlerin siyasî varlığına Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından son verildi.

Yarım asırlık bir süre Hasankeyf'in de içerisinde bulunduğu bölge Akkoyunluların yönetiminde kaldı. Bu süre zarfında Hamâ'da kalan Melik Halîl Safevîlerin 1507 yılında Hasankeyf'i Akkoyunluların elinden alınmasıyla geri döndü. Safevî hükümdarı Şâh İsmâîl'in kızkardeşiyle evlenen Melik Halîl, Şâh'ın dini politikasına uygun düşmeyen tavırlar içerisine girince Safevî hükümdarı tarafından tutuklanarak Tebriz'de hapis tutuldu. Çaldıran Savaşından hemen sonra hapis kaldığı yerden kurtulan Melik Halîl Eyyûbî, İdrîs-i Bidlîsî ile birlikte önce Mardin sonra da atalarının yurdu Hasankeyf'i Safevîlerin elinden kurtarmayı başardı. Osmanlılara tabi bir vaziyette sancak beyliği şeklinde Eyyûbîler tarafından yönetilen Hasankeyf şehri, 1549 yılından itibaren doğrudan Osmanlı idarecileri tarafından yönetilmeye başlandı. Dolayısıyla Eyyûbîlerin Hasankeyf'teki yönetimi tamamen sona ermiş oldu. Eyyûbî hanedanına mensup melikler farklı yerlerde idarecilik yapmaya başladıkları gibi yöneticilik yapmayan Eyyûbî melikleri Hasankeyf'teki Eyyûbî vakıflarından sağlanan gelirlerle geçimlerini sağladılar.

Hasankeyf şehri tarihi ticaret yolu güzergahında yer alması, özellikle de Dicle Nehri üzerindeki büyük köprüyü bünyesinde barındırması münasebetiyle ticaret kervanlarının sıklıkla tercih ettikleri bir duraktı. İleride üzerinde durulacağı üzere şehirde inşa edilmiş hanlar ve kervansaraylar bu ihtiyacı karşılayacak tarzda inşa edildikleri için tüccarların uğrak yeri haline gelmişti. Bu münasebetle şehirde ticaretin yapıldığı kompleks çarşılar vücuda getirilmişti. Bu durum ticareti olumlu yönde etkilerken savaş veya salgın hastalıklar gibi hadiseler de buna olumsuz etki eden etkenler olarak dikkat çekmektedir.

Hasankeyf Eyyûbîleri Mısır'da kurulmuş Eyyûbî ve Memlûk devletlerinin müesseselerini ve medeniyet anlayışını siyasî etkinlik kurdukları bütün coğrafyalara taşıdılar. Eyyûbîlerin bakiyeleri olarak değerlendirilen Hamâ ve Hasankeyf melikleri gerek devlet işleyişinde ve gerek mimari anlayışlarında Mısır'da uygulanan tarzı kendi şehirlerine taşıdılar. Hasankeyf Eyyûbî hükümdarlarının sarayına gelen devlet adamları ve ilim adamlarının çoğunun Mısır ve Suriye bölgesinden oluşu bunun en bariz göstergelerindendir. Netice itibariyle Hasankeyf Eyyûbîleri Selçuklularla başlayan ve Zengîler ve Memlûklerle olgunlaşmış Türk devlet geleneğini sürdürmüşlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

A. KİTAP VE MAKALELER

- Abdulbâsit ez-Zâhirî, Zeyneddîn bin Halîl bin Şâhin (ö. 920/1515), *Neylu'l-Emel fî Zeyli'd-Duvel*, I-IX, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 2002.
- el-Ağbarî, Dâvud bin Nâsireddîn, *Nihâyetu'l-İdrâk ve'l-Ağrâdât min Akrâbâzîni'l-Enkarâbât*, Bibliotheque Nationale de Paris, nr. Arabe 2970.
- , *Ravdatu'l-Elibbâ fî Târîhi'l-Etibbâ*, Berlin Kütüphanesi, nr. Or. Qu. 1068.
- Ahmed, Sâlim Abdurrezzâk, *Fihrisu Mahtûtâti Mektebeti'l-Evkâfi'l-Âmme fi'l-Mavsil*, Irak 1983.
- el-Âmidî, Abdulvâhid bin Muhammed, *Gureru'l-Hikem ve Düreru'l-Kelim*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 4153.
- Arık, Oluş, *Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul 2003.
- Artuk, İbrahim-Cevriye Artuk, "Die in Hisnkeyfâ geprägten Einzelmünzen der Eyyubi", *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics London September 1986*, London 1986, 459-464.
- , *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1970.
- Atalay, Ömer, *Siirt Tarihi*, İstanbul 1946.
- Ataoğlu, Remzi, *Hisnkeyfa Artuklu Devleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989.
- , "Batman Yöresinde Kurulan Hisn-ı Keyfa Artuklu Devleti ve Hükümdarlarından Rukneddin Davud", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman Valiliği, İstanbul 2009, 310-315.
- Ayaz, Fatih Yahya "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 79-82.
- , "Sır Kâtibi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2007, 116-117.
- , "Üstâdüddâr", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 393-395.

- el-Aynî, Bedreddîn Mahmûd bin Ahmed (ö. 855/1451), *Ikdu'l-Cumân fî Târîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Muhammed Emîn, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, Kâhire 2009.
- Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, yay. Kilisli Rıfat Bilge, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1955.
- , *İzâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, yay. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1971.
- Balog, Paul, *The Coinage of The Ayyûbids*, London 1980.
- Bar Hebraeus, *Chronicon Ecclesiasticum*, ed. Jean-Baptiste Abbeloos ve Thomas Josephus Lamy, Louvain 1874-1877, I-III.
- Barkan, Ömer Lutfi, "H. 933-934 (1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul (1955), 251-329.
- Barsavm, İgnatyus Efrem (ö. 1957), *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Târîhi'l-Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, yay. Gregoryus Yuhanna İbrâhîm, Haleb 2006.
- , *Mahtûtâtu Tûr Abdîn*, yay. Mar Ignatyus Zaka Ayvas, Dımaşk 2008.
- , *Târîhu Tûr Abdîn*, trc. Grîgoryûs Polus Behnâm, Bağdad 1963.
- Basibrinalı Adday, *Vakayiname*, trc. Kutlu Akalın, Peywend Yayınları, İstanbul 2015.
- Bauden, Frédéric, "Les Relations Diplomatiques Entre Les Sultans Mamlouks Circassiens et Les Autres Pouvoirs du Dâr al-islâm: l'apport du m ar. 4440 (BNF, Paris)", *Annales Islamologiques*, 41, (2007), 1-29.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddîn Devâdâr (ö. 725/1325), *Zübdetu'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, thk. D. S. Richards, Beyrût 1998.
- Bembo, Ambrosio, *The Travels and Journal of Ambrosio Bembo (1671-1675)*, Trc. Clara Bargellini, ed. Anthony Welch, London 2007.
- Bizirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, TTK, Ankara 2002.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Berlin 1902.
- Brummett, Palmira, *Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdenizde Diplomasi*, çev. H. Nazlı Pişkin, İstanbul 2009.

- Bosworth, Clifford Edmund, *Islamic Dynasties*, Edinburgh 1967.
- Bulduk, Abdulgani (ö. 1951), *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, yay. Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2004.
- , *Mardin Tarihi*, yay. Burhan Zengin, Gap İdaresi, Ankara 1999.
- el-Bundârî, Kıvâmeddîn el-Feth bin Ali (ö. 643/1245), *Sena'l-Bark eş-Şâmî*, thk. Ramazan Şeşen, IRCICA, İstanbul 2004.
- Cahen, Claude, "Contribution a l'histoire du Diyar Bakr au quatorzieme siecle", *Journal Asiatique*, CCXLIII (1955), 65-100.
- el-Cenâbî, Mustafa bin Hasan (ö. 999/1590), *el-Hâfilu'l-Vasît ve'l-'Aylemu'z-Zâhiru'l-Muhît*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 3033.
- Cevâd, Mustafa, "Tevârîhu Mısriyyetun Ağfâlun ve Ta'rîfun bi Müellifihâ", *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî*, II, 1942, 103-110.
- Costaz, Louis, *Kâmûs Süryânî Arabî*, Beyrût 2002.
- Cûzcânî, Minhâceddîn Osmân bin Sirâceddîn (ö. 658/1260), *Tabakât-ı Nâsirî*, tsh. Abdulhayy Habîbî, Kâbul 1342.
- Çakar, Enver, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ 2002, 261-282.
- Çetin, Altan, "Hısn Keyfa Eyyubi Meliklerinin Memlûklerle İlişkilerine Dair Bazı Notlar", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman Valiliği, İstanbul 2009, I, 364-372.
- Çevik, Adnan, *Hasankeyf Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent*, Ankara 2012.
- Danişpejuh, Muhammed Takiy ve İrec Efşâr, *Nüshahâ-yı Hattî, Defter-i Heftom*, Tahran 1353.
- Dehmân, Muhammed Ahmed, "Halkatun Mefkûdetun Min Silsileti't-Târîhi'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Mecme'i'l-İlmiyyi'l-Arabî*, 16/1-2, Dımaşk Şubat 1941, 306-318.
- Demir, Ahmet, "Eyyûbîler Devrinde Hasankeyf", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman Valiliği, İstanbul 2009, I, 393-416.

- Demirci, Şahinde ve diğerleri, "Hasankeyf Koç Camii Mihraplarının Alçıları Üzerine Arkeometrik Çalışmalar", *17. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- De Slane, Baron, *Catalogue Des Manuscrits Arabes De La Bibliothèque Nationale*, Paris 1883-1895.
- Diler, Ömer, *İlhanlar İnan Moğollarının Sikkeleri*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.
- , *İslam Darp Yerleri*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2009.
- Ebûbekir Feyzî bin Seyyid Abdurrahmân, *Hülâsa-i Ahvâl-i Memâlik-i Devlet-i Âli Osmân*, Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. 782.
- Ebubekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, trc. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâîl bin Ali (ö. 732/1331), *Takvîmu'l-Buldân*, ed. Mac Guckin De Slane, Paris 1840.
- , İmâdeddîn İsmâîl bin Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, tlk. Mahmûd Deyyûb, Beyrût 1997.
- Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Muânese ve'l-İmtinâ'*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2389.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, *el-Mucelledu's-Sânî min Kitâbi Hilyeti'l-Evliyâ ve Tabakâti'l-Esfîyâ*, The Chester Beatty Library, nr. 3914.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbeddîn Abdurrahmân bin İsmâîl (ö. 665/1266-1267), *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, I-V, thk. İbrâhîm ez-Ziybek, Beyrût 1997.
- , *el-Muzeyyel 'alâ'r-Ravzateyn*, thk. İbrâhîm ez-Ziybek, Beyrût 2010.
- Emîrî, Ali, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, İstanbul 1918.
- , "Hasankeyf Eyyûbîyye Hükûmeti", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, 5. Sene, No 26, 1 Haziran 1330/1914, İstanbul, 65-83.
- , "Hasankeyf Eyyûbîyye Hükûmeti" *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, 5. Sene, No 28, 1 Teşrîn-i Evvel, İstanbul 1332/1914, 223-233.
- Erel, Şerafettin, *Nâdir Birkaç Sikke 2*, İstanbul 1967.
- , *Nâdir Birkaç Sikke 3*, İstanbul 1970.
- el-Fâryâbî, *Hâlisetu'l-Hakâyik*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 1398.

- Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Beyrût 2006.
- Gabriel, Albert, *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.
- , *Şarki Türkiyede Arkeolojik Geziler*, trc. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara 2014.
- Genç, Vural, “İdrîs-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sayı XLVII, yıl 2016, 147-208.
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 23, 1969, 23-34.
- Günâbâdî, Kâsımî Hüseyinî (ö. 983/1576), *Şâh İsmâil Nâme*, tsh. Ca'fer Şücâ Gihânî, Tehrân 1387.
- Hâfız Ebrû, Şihâbeddîn Abdullâh b. Lütfullâh (ö. 833/1430), *Coğrafya-yı Hâfız Ebrû*, thk. Sâdık Secâdî, Tahran 1999.
- , *Zübdetu't-Tevârîh*, tsh. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahran 1372.
- el-Haskefî, Muzaffer bin el-Hüseyin, *el-Keşşâf fî İlmi'l-Engâm*, Forschungsbibliothek Gotha, nr. Orient A-01350.
- el-Haskefî, Şeyh Muhammed bin Cum'a (ö. 874/1470'ten sonra), *Tiryâku'l-Efâ'î fî'r-Redd 'alâ'l-Hârici'l-Bikâ'î*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezyedî, Beruwala Srilanka 2007.
- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to The Mongols*, New York 1977.
- , “Ayyubids”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, Costa Mesa 1987.
- el-Hüseyinî, Caferî bin Muhammed, *Tarih-i Kebîr*, çev. İsmail Aka, Ankara 2011.
- el-İsfahânî, İmâdeddîn Muhammed bin Muhammed (ö. 597/1201), *el-Bark el-Şâmî*, nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul 1979.
- , *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-Asr*, thk. Şükrî Faysal, Dımaşk 1968.
- , *Zeylu Harîdeti'l-Kasr ve Cerîdeti'l-'Asr*, thk. Arif Ahmed Abdulğanî ve Mahmûd Halef el-Bâdî, Dımaşk 2010.
- İbnu'l-Adîm, Kemâleddîn Ömer bin Ahmed (ö. 660/1262), *Zübdetu'l-Haleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1997.

- İbn Aybek ed-Devâdârî, Ebûbekir bin Abdillâh (ö. 732/1332), *ed-Dürü'l-Matlûb fî Ahbâri Mulûki Benî Eyyûb*, thk. Saîd Abdulfettâh Aşûr, Kâhire 1972.
- İbnu'l-Cezerî, Şemseddîn Muhammed bin İbrâhîm (ö. 738/1338), *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâti'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 1998.
- İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 2860.
- İbn Erenbuğa ez-Zeredkâş, *el-Enik fî'l-Menâcinik*, thk. İhsân Hindî, Haleb 1985.
- İbnu'l-Esîr el-Cezerî, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, I-XI, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrut 2006,
- , *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, Thk. Abdulkâdir Ahmed Tuleymat, Kâhire 1963.
- İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed bin Yûsuf (ö. 577/1182), *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Karim Farouk el-Khouly ve Yusuf Baluken, İstanbul 2014.
- İbn Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahyâ (ö. 749/1348), *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, thk. Semîr ed-Durûbî, Ürdün/Mute 1992.
- , *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, thk. Ahmed Abdülkâdir Şâzelî, Abu Dabi 2003.
- İbnu'l-Fuvâtî, Kemâleddîn Abdurrezzâk (ö. 723/1324), *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, I-VI, Tahran 1416.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbeddîn Ahmed bin Alî (ö. 852/1449), *ed-Düreri'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, tsh. Sâlim el-Krenkovî, Haydarabad 1350.
- , *İnbâu'l-Gumr bi Ebnâi'l-'Umr*, thk. Hasan Hubşî, Kâhire 2009.
- , *el-Mecma'u'l-Muessis li'l-Mu'cemi'l-Mufehris*, thk. Yûsuf Abdurrahmân Maraşlı, Beyrût 1994.
- , *Zeylu'd-Dureri'l-Kâmine*, thk. Adnân Dervîş, Kâhire 1992.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed bin Ebî Bekr (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrût 1994.

- İbnu'l-Hanbelî, Radiyeddîn Muhammed bin İbrâhîm (ö. 971/1563-1564), *Dürrü'l-Habeb fî Târîhi Haleb*, thk. Mahmûd Hamed el-Fâhûrî ve Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Dımaşk 1972.
- , *Sehmu'l-Elhâz fî Vehmi'l-Elfâz*, thk. Hatem Sâlih ed-Dâmin, Beyrût 1985.
- İbnu'l-Haskefî el-Ağbarî, Nâsireddîn bin İsa, *ed-Dustûru'l-Acîb*, Bibliotheque Nationale de Paris, nr. Arabe 2540.
- İbn Havkal en-Nasîbî, Ebu'l-Kâsım, *Sûretu'l-Ard*, ed. J. H. Kramers, Brill 1939.
- İbn Hicce el-Hamevî, Takiyeddîn Ebûbekir bin Ali (ö. 837/1434), *Kahvetu'l-İnşâ*, thk. Rudolf Vesely, Beyrût 2005.
- İbnu'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Gregoryûs el-Malatî, *Târîhu Muhtasari'd-Duvel*, thk. Anton Sâlihânî, Beyrût 2007.
- İbn İyâs, Muhammed bin Ahmed (ö. 930/1523), *Bedâyi'u'z-Zuhûr fî Vekâyi'i'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafa, Wiesbaden 1972.
- İbnu'l-Münşî el-Hısnî, el-Hasan bin İbrâhîm (ö. 822/1419-1420'den sonra), *Nüzhetu'n-Nâzir ve Râhetu'l-Hâtır*, Österreichische Nationalbibliothek Wien, nr. Cod. Mixt. 355.
- İbnu'l-Müstevfî, Şerafeddîn Ebu'l-Berekât el-Mubârek bin Ahmed (ö. 637/1239), *Târîhu Erbil el-Müsemâmâ Bi Nubâheti'l-Beledi'l-Hâmil Bi Men Veredehu Mine'l-Emâsil*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Salâh Muhammed Cerrâr, Tunus 2013.
- İbn Nâziri'l-Ceyş, Takiyeddîn Abdurrahmân bin Muhammed (ö. 786/1384), *Teskîfu't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, thk. Rudolf Vesely, Paris 1987; Escorial Kütüphanesi, nr. Derenbourg 550 (Casiri 547).
- İbn Nazîf el-Hamevî, Ebu'l-Fedâil Muhammed bin Ali, *et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsu'l-Keşf ve'l-Beyân fî Havâdisi'z-Zamân*, thk. Ebu'l-İd Dûdû, Dımaşk 1981.
- İbnu's-Serrâc ed-Dımaşkî, İzzeddîn Muhammed bin Ali, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâcu'l-İrbâh*, Princeton University Library, nr. Garret 97.
- , *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâcu'l-İrbâh*, Berlin Staatbibliothek, Nr. 8794.
- İbn Şâhinşâh el-Eyyûbî, Muhammed bin Ömer (ö. 617/1221), *Mizmâru'l-Hakâik ve Sırri'l-Halâik*, thk. Hasan Hubşî, Kâhire 2005.

- , *Nüzhetu'l-Mâlik ve'l-Memlûk fî Tabakâti's-Şu'arâ*, thk. Nâzım Reşîd, Bağdad 2001.
- İbn Şeddâd, İzzeddîn Muhammed b. Ali (ö. 684/1285), *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, III/1-2, thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Dımaşk 1978.
- , *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Bodleian Library, Marsh Nr. 333.
- İbn Şeddâd, Bahâeddîn (ö. 632/1234), *Sîretu's-Sultân en-Nâsır Selâheddîn en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, thk. Ahmed İbiş, Dımaşk 2005.
- İbn Tağriberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 874/1470), *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Mustevfi Ba'de'l-Vâfi*, thk. Nebîl Muhammed Abdulazîz, Kâhire 1984-1990.
- , *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Cemâleddîn Şeyyâl ve Fehîm Muhammed Şeltût, Kâhire 1972.
- , *Havâdisu'd-Duhûr fî Meda'l-Eyyâm ve's-Şuhûr*, I-II, thk. Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn, Beyrût 1990.
- İbn Vâsıl el-Hamevî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (ö. 697), *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, thk. Hasaneyn Muhammed Rebî', Kâhire 1972; VI, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 2004.
- el-Îcî, Adudeddîn Abdurrahmân bin Ahmed, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 5220.
- İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, trc. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2001.
- İskender Beg Münşî, *Târîh-i Âlemâra-yı Abbâsî*, tsh. Muhammed İsmâil Rızvânî, Tahrân 1377.
- el-İstahrî, Ebû İshâk, *Kitâbu'l-Ekâlîm*, ed. J. H. Moeller, Gothae 1839.
- Johnson, Dale A., *Tracts on the Mountain of the Servants*, Usa 2006.
- el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed bin Abdullâh (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Kâhire 1914.

- , *Meâsiru'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Beyrût 2006.
- Karatay el-İzzî el-Haznedârî (ö. 708/1308-1309), *Târihu Mecmû'î'n-Nevâdir Mimmâ Cerâ li'l-Evâil ve'l-Evâhir*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 2005.
- Kâtip Çelebî, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, TTK, Ankara 2009.
- Katib Ferdî (ö. 944/1538'den sonra), *Mardîn Mulûk-ı Artukiyye Târîhi*, nşr. Ali Emîrî, Dersaadet 1331.
- el-Kinânî, Ebu'l-Berekât İzzeddîn Ahmed bin İbrâhîm (ö. 876/1471), *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb*, thk. Nazım Reşîd, Bağdad 1979.
- King, David A., "A Survey of Medieval Islamic Shadow Schemes for Simple Time-Reckoning", *Oriens*, vol. 32 (1990),
- el-Kudsî, Ebû Hâmid Muhibbeddîn Muhammed bin Halîl (ö. 888/1483), *Duvelu'l-İslâmi's-Şerîfeti'l-Behiyye*, thk. Subhî Lebîb ve Ulrich Haarmann, Beyrût 1997.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, TTK, Ankara 2013.
- Lavoix, Henri, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliotheque Nationale, Egypte et Syrie*, Paris 1896.
- el-Makdisî, Şemseddîn Muhammed bin Ahmed (ö. 380/990), *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed. J. De Goeje, Leiden 1906,
- el-Makrîzî, Takiyeddîn Ahmed bin Ali (ö. 845/1442), *Düreru'l-'Ukûdi'l-Ferîde fî Terâcimi'l-A'yâni'l-Müfîde*, thk. Mahmûd el-Celîlî, Beyrût 2002.
- , *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, thk. Saîd Abdulfettah Aşûr, Kâhire 1972, IV/2.
- , "en-Nukûdu'l-Kadîmeti'l-İslâmiyye", *Resâilu'l-Makrîzî*, thk. Ramazan Bedrî ve Ahmed Mustafa Kasım, Kâhire 1998.
- Malki, Joseph Asmar, *en-Nûkhetu't-Târîhiyye fî Esmâi'l-Kura's-Süryâniyye*, Kamışli 2001.
- el-Mârdînî, Abdusselâm Efendi (ö. 1259/1843), *Târîhu Mârdîn min Kitâbi Ümmi'l-'İber*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî ve Tahsîn İbrâhîm ed-Doskî, Duhok 2002.

- el-Mârdînî, Ali bin el-Müşerref, *İsbâtu'd-Delîl fî Sıfâtî'l-Halîl*, Paris Bibliothèque Nationale de France, Arabe 5058.
- el-Mâverdî, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, Nr. 2299.
- Meçhûl Müellif, *Anonim İnşâ Mecmuası*, Paris Bibliothéque Nationale, Arabe 4440.
- Meçhûl Müellif, *Anonim İslam Tarihi*, Leibzig Universitâtibibliothek, Vollers 0654.
- Meçhûl Müellif, "The Travels of a Merchant in Persia", *Travels to Tana and Persia*, trc. William Thomas ve Eugene Armand Roy, Hakluyt Society London 1873.
- Meinecke, Michael, "Hasankeyf/Hisn Kaifa on the Tigris: A Regional Center on the Crossroad of Foreign Influence", *Patterns of Stylistic Change in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists*, New York 1996.
- Mekkî bin Ebî Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medrese, nr. 115.
- el-Meliku'l-Âdil, Süleymân bin Gâzî, *Dîvân*, John Rylands Library Manchester, nr. 476.
- el-Meliku'l-Eşref, Ahmed bin Süleymân, *Dîvân*, Şâm Dâru'l-Kutubi'z-Zahiriyye, 2/64.
- el-Meliku'l-Kâmil, Halîl bin Ahmed, *ed-Dürri'l-Münedded min Nazmi'l-Halîl bin Ahmed*, Berlin 7898/We 149.
- , *Dîvânü's-Sultân Halîl el-Eyyûbî Nücûmu'l-Felek Min Nazmi'l-Melik*, thk. Abdulhasaneyn el-Hıdır, Dımaşk 1993.
- el-Meliku'n-Nâsır, Dâvud bin İsa el-Eyyûbî (ö. 656), *el-Fevâidu'l-Celiyye fî'l-Ferâidi'n-Nâsırıyye*, thk. Nâzım Reşîd, Bağdad 1992.
- el-Meliku'l-Emced, el-Hasan bin Meliku'l-Nâsır Dâvud (ö. 670), *Nesebu'l-Eyyûbiyyîn*, nşr. Selâhaddîn el-Müneccid, Beyrût 1978.
- Menna, Yakub Evgîn, *Kâmûs Keldânî-Arabî*, Beyrût 1975.
- Merçil, Erdoğan, "Taştdâr", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 161-162.
- Mıynat, Ali, *Bir Ortaçağ Kenti Hasankeyf*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2009.
- , "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 2, Aralık 2009, 47-68.

- , “Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman Valiliği, İstanbul 2009, II, 182-194.
- Mingana, Alphonse, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester 1934.
- Minorsky, Vladimir, “Preshistory of Saladin”, *Studies in Caucasian History*, London 1953.
- Mîrhond, Muhammed bin Havendşâh (ö. 903/1498), *Ravzatu’s-Safâ*, thk. Abbâs Zeryâb, Tahran 1338.
- Cünâbâdî, Mîrzâ Beg, *Ravzatu’s-Safaviyye*, yay. Gulâm Rızâ Tabâtabâî Mecd, Tahran 1378.
- Mitchiner, Michael *Oriental Coins and Their Values The World of Islam*, London 1977.
- Mustafa, Şâkir, *Mevsû’atu Duveli’l-Âlemi’l-İslâmî ve Ricâluhâ*, I-III, Beyrût 1993.
- , *et-Târîhu’l-Arabî ve’l-Müerrihûn*, I-IV, Beyrût 1993.
- Müneccimbaşı, Ahmed Dede (ö. 1702), *Câmi’u’d-Duvel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 2102.
- Müstevfî, Hamdullâh (ö. 750/1350), *Nüzhetu’l-Kulûb*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1956.
- en-Nuveyrî, Ahmed bin Abdülvehhâb (ö. 732/1332), *Nihâyetu’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, thk. Necîb Mustafa Fevvâz ve Hikmet Keşlî Fevvâz, Beyrut 2004.
- Oğuz, Eser Deniz, *Hasankeyf Yukarı Şehirde Su Sistemi ve Kentsel Yerleşim Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 2007.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “Hasankeyf”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 364-368.
- Ory, S., “Hisn Kayfa”, *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1986, 506-509.
- Osmân, Abdulkadir, *Arabu Tûr Abdîn, Mâdin Mecîdun ve Hâdırun Elîmun*, Dımaşk 2009.
- Palmer, Andrew, *Monk and Mason on the Tigris Frontier The Early History of Tur ‘Abdin*, London 1990.
- Perk, Haluk-Hüsni Öztürk, *Anadolu Sikke Monografileri I, Bitlis Definesi*, Haluk Perk Müzesi, İstanbul 2007.

- Pool, Stanley Lane, *Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company 1894.
- Ramusio, *Delle Navigazioni et Viaggi Nel Quale Si Contengono, Viaggio D'un Mercante Che Ev Nella Persia*, II, Venetia 1583.
- Reşîdeddîn, Fazlullâh bin İmâduddevle, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, tsh. Muhammed Şeffî, Lahor 1364/1945.
- Rûzrâverî, Zahîreddîn Ebû Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyn (ö. 488/1095), *Zeylu Tecâribi'l-Umem*, I-VII, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahrân 2001.
- es-Sabbâğ, Mustafa Saîd, *Fihrisu Mahtûtâtî Dâri'l-Kutubi'z-Zâhiriyye, el-Ulûm ve'l-Funûni'l-Muhtelifa 'İnde'l-'Arab*, Dimaşk 1980.
- Sachau, Eduard, *Die Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin Verzeichniss der Syrichen Handschriften*, Berlin 1899.
- es-Safedî, Halîl bin Aybek (ö. 764/1363), *A'yânu'l-Asr ve A'vânu'n-Nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd, Nebîl Ebû Umse, Muhammed Mev'id, Mahmûd Sâlim Muhammed, Beyrût 1997.
- Sâib, Ali, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye*, Kostantiniyye 1304, Sanuto, Marino, *I Diarii*, Tomo XL, Venezia 1894.
- Scher, Addai, *Catalogue des Manuscrits Syriaques et Arabes Conservés Dans la Bibliothèque Episcopale de Séert*, Mossoul 1905.
- Schneider, Peter I., *Die Rizk-Moschee in Hasankeyf Bauforschung und Baugeschichte*, İstanbul 2008.
- es-Seâlibî, Abdulmelik bin Muhammed, *Mûnisu'l-Vahîd ve Nüzhetu'l-Müstefîd*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 4322,
- es-Sehâvî, Şemseddîn Ebu'l-Hayr Muhammed bin Abdurrahmân (ö. 902/1497), *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbni Hacer*, thk. İbrâhîm Bâces Abdulmecîd, Beyrût 1999.
- , *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Mektebetu'l-Kudsî, I-VIII, Kâhire 1354; IX-XII, Kâhire 1355.
- , *el-İ'lân bi't-Tevbîh li men Zemme Ehle't-Tarih*, thk. Franz Rosenthal, Beyrût 1986.

- , *et-Tibru'l-Mesbûk fî Zeyli's-Sulûk*, thk. Necvâ Mustafa Kâmil ve Lebîbe İbrâhîm Mustafa, Kâhire 2007.
- , *ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-Isr ev Buğyetu'l-'Ulemâ ve'r-Ruvât*, thk. Cevdet Hilâl ve Muhammed Mahmûd Subh, Kâhire 1966.
- , *ez-Zeylu't-Tâm 'alâ Duveli'l-İslâm li'z-Zehebî*, thk. Hasan İsmâîl Muruvve, Beyrût 1997.
- es-Sehmâvî, Şemseddîn Muhammed (ö. 868/1464), *es-Sağru'l-Bâsim fî Sinâ'ati'l-Kâtib ve'l-Kâtim*, thk. Eşref Muhammed Enes, Kâhire 2009.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm bin Muhammed (ö. 563/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân bin Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Kâhire 1980.
- Semerkindî, Abdurrezzâk Kemâleddîn, *Matla'-i Sa'deyn ve Mecma'-i Bahreyn*, Edt. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran 2004.
- Serkîs, Yûsuf İlyân, *Mu'cemu'l-Matbûati'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Kâhire 2008.
- Sevim, Ali, "Dilmaçoğulları", *DİA*, IX, 301-302.
- Shiloah, Amnon, *The Theory of Music in Arabic Writings (c. 900-1900)*, München 1979, 127-128.
- Sıbtu İbni'l-Cevzî, Şemseddîn Yûsuf bin Kızıoğlu (ö. 654/1256-1257), *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. İbrâhîm ez-Ziybek, Beyrût 2013.
- Sinclair, Thomas A., *Eastern Turkey An Architectural and Archaeological Survey*, London 1989.
- Sturkenboom, Ilse, "The Ornamented Style in Hasankeyf From The Time of Sultan Süleyman", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009, 458-478.
- Suhrâb, *Acâibu'l-Ekâlîmi's-Seb'a*, ed. Hans v. Mzik, Viyana 1929.
- es-Suyûtî, Celâleddîn, *Nazmu'l-İkyân fî A'yâni'l-A'yân*, thk. Philip Hitti, Beyrût 1927.
- Sümer, Faruk, "Döğörlere Dâir", *Türkiyât Mecmuası*, X, 139-158.
- Şeref Hân-ı Bidlîsî, *Şerefnâme*, I-II, ed. V. Veliaminof Zernof, St. Petersburg 1860.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicrî 569-589/1174-1193)*, IRCICA, İstanbul 1983.
- , *Salâhaddîn Eyyûbi ve Devri*, IRCICA, İstanbul 2000.

- , "Divan", *DİA*, IX, 1994, 381-383.
- Şeyhu'r-Rebve, Şemseddîn Muhammed bin Ebî Tâlib ed-Dımaşkî (ö. 727/1327), *Nuhbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, yay. A. Mehren, Leibzig 1923.
- Tevfik, Zirâr Sıddîk, "Eyyûbiyyetu Hisn Keyfâ, Dirâsetun an Ahvâliha ve Alâkâtuha's-Siyâsiyye Hilâle'l-Karni't-Tâsi'i'l-Hicrî el-Hâmis Aşere el-Mîlâdî" *Mecelletu Câmi'ati Duhok*, Mücellid V, Aded 1, Duhok 2002, 95-111.
- Tewhid, Ahmed, "Monnaies des Ayoubites de Hisn-Keïfa", *Procès-Verbaux et Mémoires du Congrès International de Numismatique et d'Art de la Médaille Contemporaine*, Bruxelles 1910, 493-505.
- Teymur Paşa, Ahmed, *La 'bu'l-Arab*, Kâhire 1948.
- Tezcan, Mehmet, "VII. Yüzyıl Başlarında Sasani-Bizans Savaşları ve Hisn-ı Keyfa'nın Sasanilerce Zaptı (606)", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman Valiliği, İstanbul 2009, 230-239.
- al-Tilbani, as-Sayyid Abdallâh, "La Poesia Araba di al-Malik al-Kamil al-Halil ibn Ahmad al-Ayyubi", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, Vol. 30, Fa 3, Napoli 1970, 295-344.
- Uluçam, Abdusselam, *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2006-2007 Çalışmaları*, Gap İdaresi, Ankara 2009.
- , *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2009-2010 Çalışmaları*, Gap İdaresi, Ankara 2011.
- , "Hasankeyf'te Estetik Su Mimarisi", *XV. Türk Tarih Kongresi*, IV/4, TTK, Ankara 2010, 2027-2052.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 2006.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988.
- el-Vâkidî, Muhammed bin Ömer (ö. 207/823), *Târîhu Futûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyârbekir ve'l-İrâk*, thk. Abdulazîz Feyyâz Harfûş, Dımaşk 1996.
- el-Vestânî, Şemseddîn Muhammed bin Muhammed, *Tercemetu Tezkireti'l-Evliyâ*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, Dımaşk 2009.
- Vida, Giorgio Levi Della, *Secondo Elenco Dei Manoscritti Arabi Islamici Della Biblioteca Vaticana*, Vaticano 1965.

- Woods, John E., *The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire*, Chicago 1976.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu‘cemu’l-Buldân*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Leibzig 1867.
- , *el-Müşterik Vad‘an ve’l-Müfterik Suk‘an*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1846.
- Yezdî, Şerefeddîn Ali, *Zafernâme*, ed. Mevlevî Muhammed İlahdâd, Calcutta 1887.
- Yunus, Hâzim Saîd, “Ravdatu’l-Elibbâ fî Târîhi’l-Etubbâ li Müellifihi’l-Mavsilî Dâvud el-Mavsilî”, *Cerîdetu Zâkireti Medînetin*, sayı 24, Mûsul 27/06/2012, 7.
- Yurttaş, Hüseyin, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), I-II, Erzurum 1991.
- ez-Zâhirî, Garseddîn Halîl bin Şâhin (ö. 873/1468-1469), *el-İşârât fî İlmi’l-İbârât*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrût 1993.
- , *Zübdetu Keşfi’l-Memâlik ve Beyâni’t-Turuk ve’l-Mesâlik*, yay. Paul Ravaisse, Paris 1894.
- Zambaur, E. de, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour l’Histoire de l’Islam*, Hanovre 1927.
- ez-Zebîdî, Murtazâ, *Tervîhu’l-Kulûb fî Zikri’l-Mulûk Beni Eyyûb*, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Beyrût 1983.
- ez-Zehbî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 748/1348), *el-Muhtâr min Târîhi Havâdisi’z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâti’l-Ekâbir ve’l-A’yân min Ebnâihi*, thk. Hudayr Abbâs Muhammed Halîfe el-Müneşdâvî, Beyrût 1988.
- , *Târîhu’l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Beyrût 1999.
- , *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘ruf ve Muhyiddîn Hila es-Serehân, Beyrût 1996.
- Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Kariyer Matbaacılık, İstanbul 2001.
- ez-Ziriklî, Hayreddîn, *el-A’lâm*, Beyrût 2002.

B. ARŞİV BELGELERİ

972 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hasankeyf, TKG KK, nr. 96.

Defter-i Evkâf Der Livâ-i Hasankeyf, BOA, Evkâf, nr. 1120 ve nr. 1122.
İmam Abdullâh Türbesi Vakfıyesi, Kerem Serhatlı Şahsi Arşivi.

C. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<http://archive.aawsat.com>

<http://www.gerty.ncl.ac.uk>

<http://islamicoinancientinfo/ayyubid/ayyub.htm>

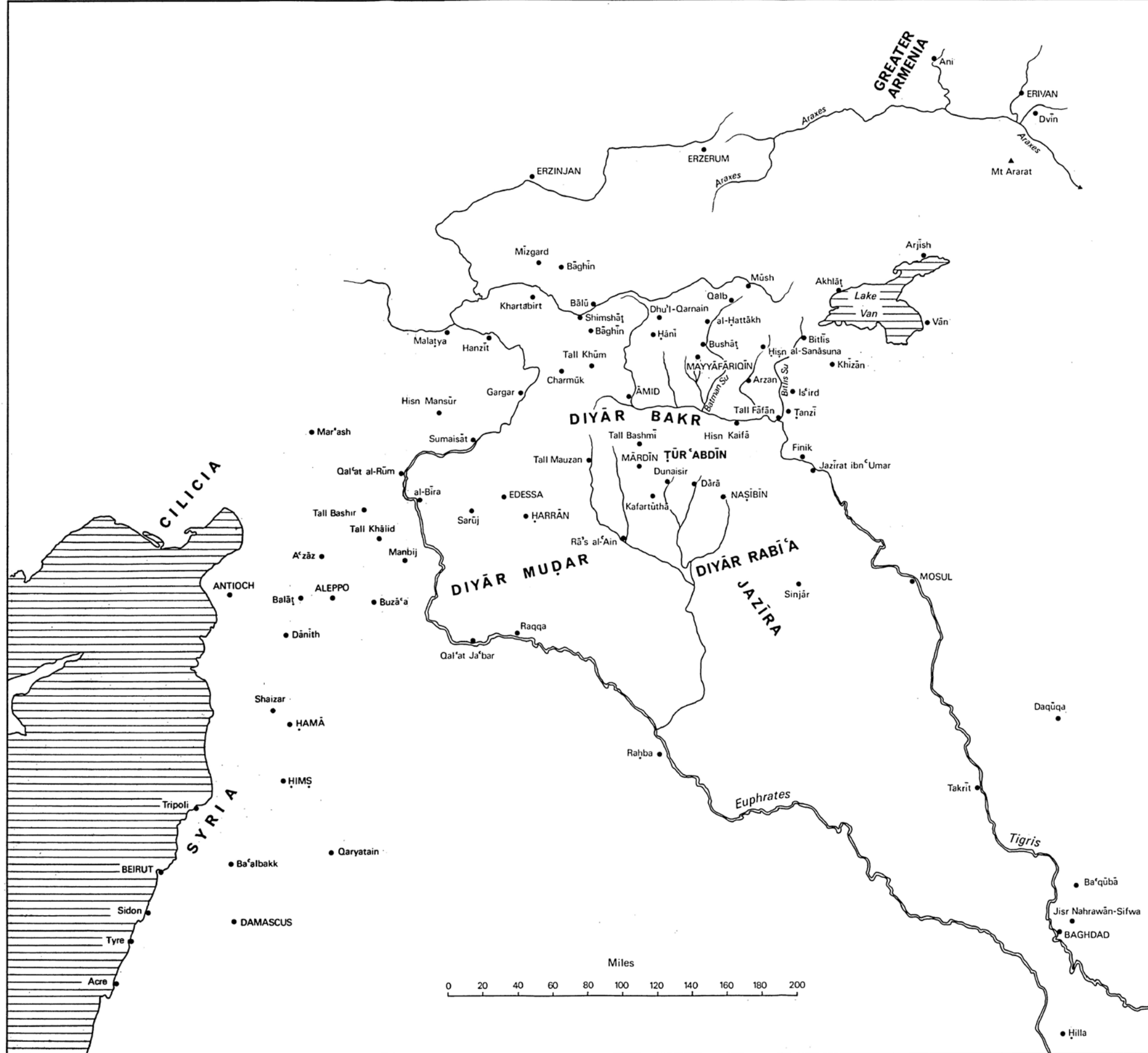
<http://www.zeno.ru>



EKLER

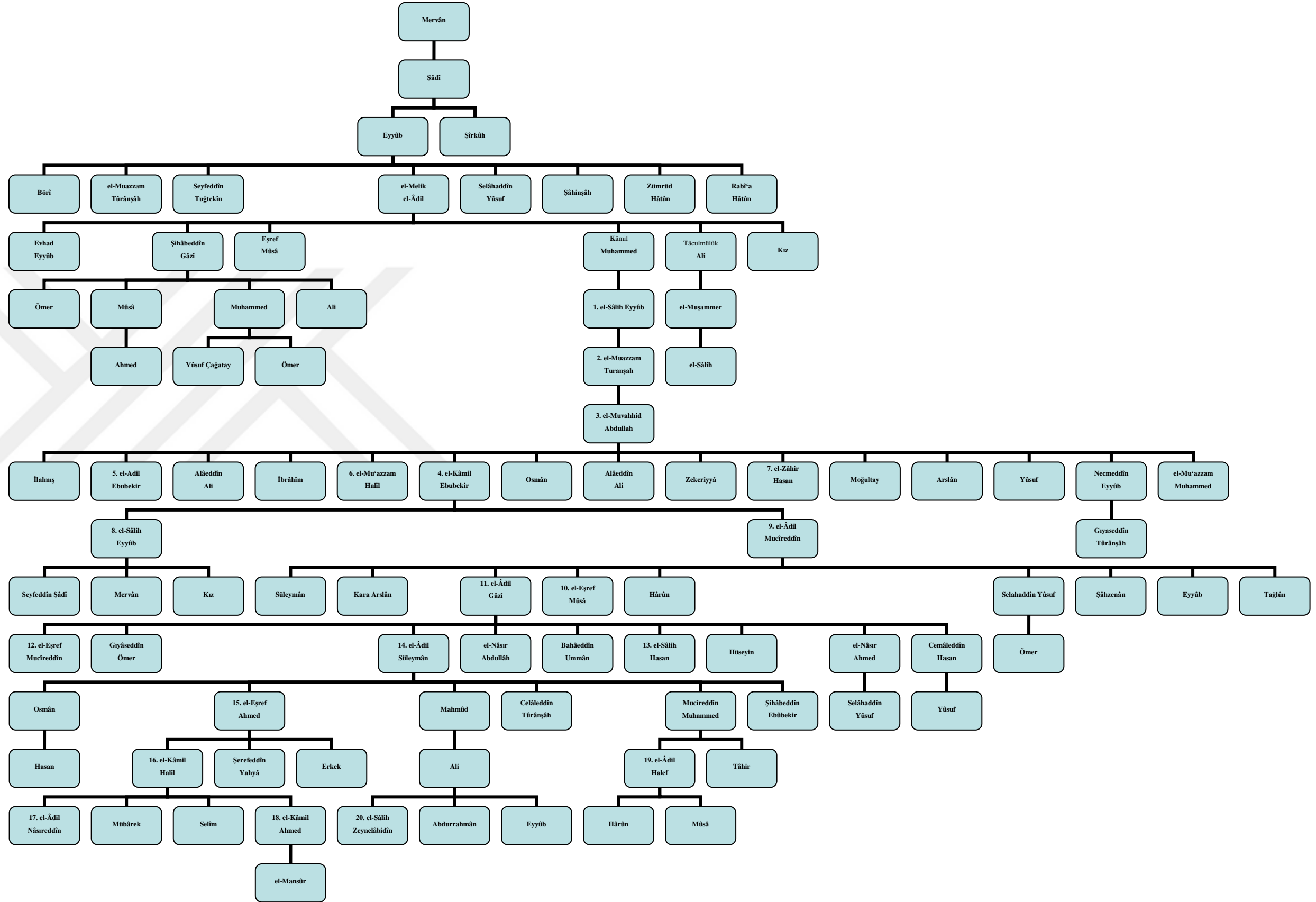
EK-1 HASANKEYF EYYÛBÎLERİ'NİN HÜKÜMDARLIK SÜRELERİ

1. el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb		630-637/1232-1239
2. el-Meliku'l-Muazzam Gıyâseddîn Tûranşâh		637-647/1239-1249
3. el-Meliku'l-Muvahhid Takiyeddîn Abdullâh		647-682/1249-1283
4. el-Meliku'l-Kâmil Muhammed Şâdî Ebûbekir-i Kebîr		682-700/1283-1300
5. el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir-i Saġîr	(4 Ay)	700-701/1300-1301
6. el-Meliku'l-Muazzam Hüsâmeddîn Halîl	(4 Ay)	701-702/1301-1302
7. el-Meliku'z-Zâhir Bedreddîn Hasan		702-703/1302-1303
8. el-Meliku's-Sâlih Selâhaddîn Yûsuf		703-726/1303-1326
9. el-Meliku'l-Âdil Mucîreddîn Muhammed		727-736/1326-1336
10. el-Meliku'l-Eşref Muzaffereddîn Mûsa		736-743/1336-1343
11. el-Meliku'l-Âdil Şihâbeddîn Gâzî		743-768/1343-1367
12. el-Meliku'l-Eşref Mucîreddîn Muhammed		768-775/1367-1373
13. el-Meliku's-Sâlih Seyfeddîn Ebûbekir		775-780/1373-1378
14. el-Meliku'l-Âdil Fahreddîn Süleymân		780-827/1378-1424
15. el-Meliku'l-Eşref Şerefeddîn Ahmed		827-836/1424-1433
16. el-Meliku'l-Kâmil Seyfeddîn Halîl		836-856/1433-1452
17. el-Meliku'l-Âdil Nâsîreddîn	(6 Ay)	856-856/1452-1452
18. el-Meliku'l-Kâmil Şerefeddîn Ahmed		856-859/1452-1455
19. el-Meliku'l-Âdil Halef		859-866/1455-1461
20. el-Meliku's-Sâlih Zeynelâbidîn	(9 Ay)	866-866/1461-1462
Akkoyunlu İstilası		866-907/1462-1502
Safevî İstilası		907-920/1502-1515
21. Melik Halîl bin Süleymân		921-930/1516-1524



Harita 1.1. Hasankeyf Eyyübîlerinin Hâkimiyet Sahasını Gösteren Harita

EK-2. HASANKEYF EYYÛBÎLERİ'NİN ŞECERESİ



ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yusuf BALUKEN
Doğum Yeri ve Tarihi	Bingöl, 12.04.1979
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, Farsça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB, Mardin Artuklu Üniversitesi, İlahiyat Bilimleri Fakültesi
İletişim	
E-Posta Adresi	yusufbaluken@gmail.com
Tarih	